A MAGYAR FOLKLÓR SZÖVEGVILÁGA

A|3

A TÁLTOS NYELVI UNIVERZUMA

TÖRTÉNETI MARADVÁNYOK

Szöveggyűjtemény (1211–1854)

Közreadja és a bevezető tanulmányokat írta
TÓTH G. PÉTER

BALASSI KIADÓ
HUN-REN BTK NÉPRAJZTUDOMÁNYI INTÉZET

1009

A TÁLTOS NYELVI UNIVERZUMA

TÖRTÉNETI MARADVÁNYOK

A MAGYAR FOLKLÓR SZÖVEGVILÁGA

3/A

Sorozatszerkesztő
PÓCS ÉVA

A TÁLTOS NYELVI UNIVERZUMA

TÖRTÉNETI MARADVÁNYOK

Szöveggyűjtemény
(1211–1854)

Közreadja és a bevezető tanulmányokat írta
TÓTH G. PÉTER

BALASSI KIADÓ – HUN-REN BTK NÉPRAJZTUDOMÁNYI INTÉZET
BUDAPEST

Készült
a Pécsi Tudományegyetem Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszékén,
a „Népi vallás, néphit és vallásos folklór, 16–21. század" című,
78253. számú OTKA-program keretében.

Az ezekhez az eredményekhez vezető kutatás az Európai Tanács részéről,
az Európai Közösség hetedik keretprogramjából (2007–2013),
az EKT 324214. számú támogatási megállapodása alapján finanszírozásban részesült.

A könyv kiadását támogatta az
OTKA
a PUB-K 107758. számú pályázat keretében,
továbbá a „Népi vallás a keleti és nyugati kereszténység határán:
folyamatosság, változások és kölcsönhatások" című,
324214. számú EKT-projekt

Nemzeti Kulturális Alap

MTA Magyar Tudományos Akadémia

Témavezető
PÓCS ÉVA

A borítón
A humanista táltostradíció
Proteus, az átváltozás, alakváltás mitologikus figurája
Pierre Mussard (1627–1686) francia református lelkész és londoni diplomata jóskönyve
Historia Deorum Fatidicorum Vatum Sibyllarum Phoebadum, 1675, 64.

© Tóth G. Péter, 2024

ISSN 2063-7594
ISBN 978-963-456-141-5

Felelős kiadó a Balassi Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő Hradeczky Moni
A sorozatot Szák András tervezte
Tördelte Mocsonoky Gábor

TARTALOM

BEVEZETŐ: EGY SZÓ, MINT SZÁZ 7

A TÁTOS-/TÁLTOSEMLÍTÉSEK NYELVTÖRTÉNETI IDŐRENDJE 13

A TÁLTOS *ÍROTT* FORRÁSAI. TÖRTÉNETI MARADVÁNYOK
A – „Tátos/táltos" személynevek okmánytári regisztere 23
B – „Tátos" helynevek okmánytári és térképi regisztere 47
C – „Vallásbéli tátosságok" kéziratos és könyvészeti forrásokban 69
D – A tátos és rokonainak szótári felhői 99
E – Tátosok, lovak, kutyák és a köznyelv 131
F – „Költemény tátosok" – irodalmi tátosságok 159
G – Táltosmondák és szövegtudományok (a kezdet) 291

FORRÁSOK ÉS IRODALOM 349
1. Levéltári, múzeumi adattári források gyűjtőhelyi rövidítése 349
2. Könyvészeti forrás, közlés, irodalom, szakirodalom 350

KÉPMELLÉKLET

BEVEZETŐ: EGY SZÓ, MINT SZÁZ

Hiedelemvilágunk egyik legismertebb alakja a táltos. Különösen ismert a népmesék táltosa, annak beszélő táltos lova, vagy a táltos mint jós, bölcs, tudós alakja. Ipolyi Arnold volt az élő táltoshiedelmek utáni kutatás első indítványozója. *Magyar mythologiá*ja (1854) óta ismerjük a szegedi *Kampó táltos* és jászberényi *Csorha táltos* „történeti" mondahagyományának maradványait. Kálmány Lajos XIX–XX. század fordulója körüli munkásságával elindult, majd folyamatosan bővült a kortárs táltosmondák, illetve táltoshiedelmek gyűjtése, közzététele, rendezése is.[1]

Napjainkra szótörténeti gyűjtemények, jelentéseket, kifejezéseket rangsoroló szótárak, a történeti maradványokat összegző lexikonok is gyarapították ismereteinket a táltosról. Ipolyi ugyan gondolt már a büntetőperek, ezen belül a tanúelbeszélések bőséges forrásaira is, ezek a levéltári iratok azonban még sokáig „némák" maradtak. Ő már fontosnak ítélte a boszorkányperek iratállományát is a néphitkutatás szempontjából, mégsem vállalkozott azok módszeres gyűjtésére, szövegeinek feldolgozására.[2]

Az Ipolyit segítő gyűjtőkör kulcsembere, Csaplár Benedek is csalódottan írta le, hogy „ha Grimm Jakab és Vilmos szelleme hathatósabban megszállná hazai tudományosságunkat, gondolom a boszorkány pörök is méltatva lennének".[3] Ámde ekkor még nem – és sok ideig ezután sem – fordult a néphitkutatók figyelme a periratok irányába. Ennek ellenére a táltos megértéséhez elengedhetetlenül fontos levéltári forrásokat mint a táltos „történeti" jelentésrétegeinek hordozóit még mindig igen kevéssé ismerjük. Ezért is láttuk fontosnak ezeknek a forrásoknak a szisztematikus összegyűjtését és együttes közzétételét.

A *3/A* és a *3/B kötet* mintegy 170 tételnyi késő középkori, kora újkori, újkori; történeti és tudománytörténeti forrás szöveggyűjteménye, a tátos/táltos szó tárháza, nyelvi univerzuma lett. Egy-egy tételhez több irat is kapcsolódik, így közel 300 szöveg (adat, szövegtöredék, irat, idézet) alkotja e szöveggyűjtemény hálóját. A gyűjtemény egyszerre újraközlése az eddig ismert forrásoknak és kiadványa az eddig még nem publikált szövegeknek.[4]

A *3/A kötetbe* kerültek az →**A szekcióba** tartozó személynevek, a →**B szekcióba** tartozó helynevek, a →**C szekcióba** tartozó „vallásbéli tátosságok", a →**D szekcióba** tartozó szótári magyarázatok, az →**E szekcióba** tartozó köznyelvi alakok, az →**F szekcióba** tartozó irodalmi szövegek és a →**G szekcióba** tartozó tudományos

[1] Kálmány L. 1881; 1882; Kálmány L. 1917. NM EA 1. →**G1854.**

[2] Ipolyi A. 1854: 447–454; Abafi L. 1887: 372–373.

[3] Karcsay G. 1852: 500; Schram F. 1970. I: 12.

[4] Némileg hasonló vállalkozást tett Gulyás Judit, aki 2008-ban a „mese" szó nyelvszociológiai használatát figyelte meg és írta le a magyar írásbeliségben és az 1772–1850 között keletkezett források alapján, különös tekintettel a magyar nyelv nagyszótárának történeti korpuszára: Gulyás J. 2008: 164–241.

táltosparadigmák. Összefoglalóan ebben a kötetben a „történeti maradványokat", a táltos/tátos szóalak és jelentések *írott forrásait* találjuk majd.

A *3/B kötet*ben kaptak helyet a *táltos/tátos* szóalak és jelentések elsősorban hiedelemtartalmú, peres iratokból származtatott szövegei, melyek a bírósági, jegyzőkönyvi környezet ellenére az élőbeszéd *elbeszélő* forrásai voltak. Itt két szekcióban tárgyalom majd ezeket: a →**P szekcióba** kerültek a bizonyítottan tátos/táltos hiedelemszövegeket tartalmazó peres iratok; melyekről leválasztva tárgyalom a →**H szekcióba** került „hamis olvasatokat". Utóbbiak ugyan valós peres iratok, de a későbbi kutatások hamis olvasatot eredményező kulcstörténeteiként szükséges volt őket – forráskritikai következményeik miatt – ebben a szöveggyűjteményben is külön szerepeltetni.

A *tátos* és a *táltos* szóalak használatát a kötetben tudatosan választottam ketté a források nyelvi különbségei miatt. Mindenhol, ahol a forrás saját nyelvi közegében a *tátos* alak szerepel (szinte minden peres irat esetén), azt használom. Ott viszont, ahol a forrás betűhíven tartalmazza a *táltos* szóalakot, a szöveg ismertetésében is ez az alak szerepel. Minden más, kifejtő szövegrészben maradok a mai köznyelvi *táltos* formánál. Jellemző, hogy ez a köznyelvi szóalak a XIX. század közepéig még a tudományos szövegekben is *tátos* formában tűnik fel, és csak a nyelvújítást és a magyar nyelv helyesírási szabályainak rögzüléseit követően lesz a XX. századra egyöntetűen „táltos".[5]

A *3/A kötet* az alábbi beosztást követi. Az →**A szekcióba** csak azokat a korai dokumentumokat sorolom, amelyekben a *Tátos* (ritkábban Táltos) névalak személynevet, családnevet jelöl tulajdonnévi és nem jelzői szerkezetben. Az okleveles regiszterekben feltűnt tátos/táltos személynevek alkotják a legkorábban feltűnt szóalakot. Jelenlétük a magyar nyelvű szövegállományban mind a mai napig tartós, a szövegeket viszont csak a XVIII. századig gyűjtöttem. Ebben a személyneveket gyűjtő fejezetben **17** *személyre szabott irategységet* szerkesztettem az 1211–1720. közötti évekből.

Az ugyancsak okleveles forrásokban talált *tátos* helynevek, toponímiák alkotják a következő csoportot, a →**B szekciót**. Itt csupán **9** *tátos helynév dokumentumait* sorolom fel, de ezek száma csak az időkorlát (1305–1821) miatt ennyi. A XVIII–XX. századi térképészeti-földrajzi leírások, valamint a XVIII–XIX. századi, vízszabályozás előtt készült térképek jelentős számú „tátos" helynevet rögzítettek. Ezek száma további kutatással még bővíthető.

Mivel a táltoshiedelmek nyelvtörténeti rétegeit is csak az írásban rögzített lenyomataik alapján olvashatjuk (vagyis az írás szabályainak keretrendszerében és annak médiumain keresztül), így az itt következő forrásszövegek is csak ennek a szabálynak az ismeretében lesznek érthetőek, vagy épp maradnak továbbra is homályban. A →**C szekció,** „vallásbéli tátosságok" kategória alá sorolt szövegek az egyházi tanítás eszközei voltak. Idézett példáink nem a *tátos-/táltos*fogalom eredendően köznyelvi dimenzióit világítják meg, csak annak „vallásbéli" prizmákon

[5] A két szóalak közötti különbségről Kassai József értekezett először úgy, hogy azt már nyelvhelyességi kérdésként vizsgálta. Eszerint preferálta a tátos szó használatát a köznyelvben, és csak tájnyelvi minőséget adott a tátos szónak. Kassai J. 1817: 439; 1833. I: 394; 1834. II: 103; 1836. V: 64. →**D1817**. A szóalak kérdéséről Bernáth B. 1991.

keresztül látható szűkebb körű jelentéseit. Ezek a források ugyan rögzítették a tátos/táltos szóalak nyelvtani és értelmezési környezetét, de egyrészt – különösen a korai példák – viszonylagosan zárt térben hatottak, szűk társasági kör jegyezte őket; másrészt, ha tágabb környezetben is érvényesültek, úgy is csak a vallás „templomi" világában szólalhattak meg. Mintegy **10,** *vallási jellegű szöveget* találunk ebben a fejezetben az (1415–1748) közötti évekből. Jellemzően mindegyik szöveg valamilyen vallási konfliktus sűrűjében fogant, legyen az a XV. század huszita háborúk ideje, vagy a reformáció, majd az ellenreformáció ideje, végül a kuruc ellenállások lokális és beszűkölt körei és azok vitakörnyezete.

A köznyelvi jelentések bővítményeként veszem sorra a történeti szótári szóalakok és jelentések körét. A →**D szekció** a tátos szó első szótári megjelenésével indul. Majd sorra kerül a XVI–XVII. század nyelvének Szenci Molnár Albert szótárai által befogott nyelvi hálója, aztán a Pápai Páriz Ferenc, Bod Péter, Baróti Szabó Dávid XVIII. századi szótári univerzumaiba ágyazott jelentések. A fejezet az (1621–1845) közötti években készült, mintegy **14** *szövegcsomagba sorolt szótári szöveget* szemléz.

Az →**E szekcióban** sorra vett példáim zömét levelekből idézem. Pontosabban olyan, az *írás által* lefedett nyelvi hálóból, melynek lényegi eleme a *szóbeliség*hez való kötődés, a „tátos" szóhasználatának többnyire szólásként való emlegetése. A levélírók közötti kapcsolódási szálakat, valamint a kifejezés nyelvi szófordulatokban megragadható helyzeti, szituációs jelenlétét (többdimenziós jelentéseit) a források előtt kisebb-nagyobb szócikkekben ismertetem. A tátos szólásokban, hasonlatokban, köznyelvi magánhasználatos szófordulatokban rögzített szövegei az (1662–1845) közötti években keletkeztek. Összesen **18** *levelet, levéltöredéket, feljegyzést,* visszaemlékezésre hajló szöveget soroltam ide.

Hogy mivé lesz a táltos mint hiedelemalak a XIX. század szép- és ponyvairodalmában, azt az →**F szekcióban** bontom ki. Ez a fejezet a tátost irodalmi, ezen belül lírai, mesei, mondai, drámai vagy épp oktató ismeretterjesztői, végül újsághírbéli szövegbe ágyazottan találja. A fellelt források az (1666–1853) közötti éveket ölelik fel. A műfaji sokszínűség és a szövegek eltérő keletkezési, működési, használatbavételi jellege miatt ezt a szekciót további *7 alcsoportba* soroltam:

Aszerint, hogy hol szólaltak/szólalhattak meg ezek a szövegek, sorra veszem egyszer (1.) az *iskolai színművekben, olvasmányokban, tankönyvekben* fellelhető szövegmintákat **10** *szövegegységben* az 1732–1831 közötti évek találataival. Külön tárgyalom (2.) a *vásári és kőszínházi színpadi művekben* feltűnt táltosképeket **6** *szövegminta* alapján az 1798–1842 közötti évekből rostálva. A (3.) *vásári nyomtatványok és ponyvák szórakoztató irodalmába* sorolva **5** *szórványszöveget* idézek az 1666–1820. közötti évekből. Önálló alcsoportot alkotnak a műfaji egység és a felvilágosodás korának pietista szemlélete miatt a (4.) *babonairtó néptankönyvekben említett* táltoshiedelmek. Itt **4** *könyv rövid szövegrészlete* került a gyűjteményünkbe az 1790–1837 közötti évek találataival. A (5.) *közéleti hír, rémhír, röplap, hírlap* fórumokon szereplő *tátos*említések száma **7.** E szövegek a politikum és a közélet porondján és sűrűjében születtek, az első a francia forradalom magyarországi hullámaiban, az utolsó az 1848-as forradalom, konkrétan a márciusi ifjak köreiben: vagyis az 1790–1848 közötti évek kulcsfordulóin. A (6.) csoport a *tátos* szépirodalmi regisztereit tárgyalja. Itt **12** közismert *szépíró, költő, szerző szövegein* keresztül ismerhetjük meg a *tátos* irodalmi jelenlétét, mellékszereplőből lassan főszereplővé

alakulását az (1744–1847) közötti évekből. Lesz közöttük erkölcsnemesítő mű, fantázia- és verses regény, históriás és népies műdal, rege és verses rege, irodalmi levél, mesei költemény. A szerzők között találjuk Faludi Ferencet, gróf Lázár Jánost, Dugonics Andrást, Csokonai Vitéz Mihályt, Pálóczi Horváth Ádámot, Halász Bálintot, Berzsenyi Dánielt, Fazekas Mihályt, Kazinczy Ferencet, gróf Mailáth Jánost, Vörösmarty Mihályt, Arany Jánost és Lisznyai Kálmánt. Az (7.) *irodalom regiszterei* között felsorolva tárgyalom Horvát István, Peretsényi Nagy László, Balla Károly, Bodor Lajos műveit, de munkáikat részben a *tudomány/áltudomány* közötti ingadozásaik miatt önálló alcsoportba volt szükséges terelnem. Az itt szereplő szövegek közélete éppúgy alakította a nyilvánosságot, mint ahogy az irodalom is alakította a tudományos műveket vagy azok fogadtatását. Hatásuk nagy volt, miként kortársi recepciójuk is, de az utókor értékítéletein ezek mégiscsak kirostálódtak mind az irodalomból, mind pedig a tudományosságból.

Ha azt keressük, hogy honnan származik irodalmi szövegeink *táltos*alakja, vagy egyáltalán hol születik meg a táltos mint „pogány pap", vagy az „ősmagyar pogány vallás szertartásainak vezetője", sőt maga a „táltosrend" képzete, ezekre itt találunk válaszokat. Eleddig az irodalomtörténet és a folklorisztika is megelégedett azzal, hogy mindez a XIX. század közepén, és különösen a dualizmus idején, nemkülönben a millennium jubileumi éveinek (1895/1896) bűvkörében keletkezett. Úgy tűnik azonban, hogy a táltos nyelvi, nyelvújítási, vallástörténeti, nemzetkarakterológiai, nemzeti identitással összefüggő teremtéstörténete valójában már ennél korábban megkezdődött, sőt szinte már ott van a nemzeti identitás fogantatásánál, a XVIII. század végén, de különösen az 1820-as években. Szöveggyűjtésem az 1822–1829. közötti évekből **6** *táltoskoncepciót* sorol elő az →F szekciót lezárandó.

Önálló fejezetben (→**G szekció**) tárgyalom a tudományos-ismeretterjesztő vagy közéleti publikációkban, de tudományos eszközökkel dolgozó szerzők táltosírásait. Ez a szekció mind korát (1792–1854), mind szerzőgárdáját, mind szövegeit tekintve nagyban érintkezik az →F szekció szövegeivel és szerzőivel. A jelentős átfedés ellenére mégis érdemesnek tűnt ezt a szövegbázist önállóan is lehatárolni, mivel itt találjuk azokat a tudományos vitákat, okfejtéseket és eredményeket, melyek a ma nézőpontjából is releváns kérdéseket vetettek fel. A tudomány hiteles(ebb) képviselőjeként sorolom elő Sándor István, Mindszenthy Sámuel, Horváth János, Pucz Antal, Staut József, Guzmics Izidor, Döbrentei Gábor, Kiss Bálint, Kállay Ferenc, Nagy Iván, Csaplár Benedek és végül Ipolyi Arnold műveit és szerzőik táltosparadigmáit. Összesen **11** *tudományos táltoskoncepció* szövegrészletét ismerhetjük meg ebben a fejezetben.

Tudatos döntés volt, hogy a szöveggyűjteményt egy történeti időmetszéssel határoljuk, Ipolyi Arnold *Magyar mythologiá*jának megjelenésével (1854). Épp azért, hogy végre láthatóvá tegyük, milyen szövegforrásokat kell vizsgálnunk ahhoz, hogy némileg tisztább képet kapjunk az őt megelőző, XIX. század előtti táltoshiedelmekről. Valójában pont arra keressük a választ, ami az ő munkáját is meghatározta a Kisfaludy Társaság 1846-ban feltett kérdésével: „Milyen volt a vallás viszonya a természethez, annak úgynevezett elemeihez s bizonyos tüneményeihez? Kik voltak a tátosok, jósok, bűbájosok; képeztek-e kasztot, s ha igen, mily hatalommal? Voltak-e s mely vallási szertartásaik, szenthelyeik, áldozataik, imáik, énekeik, ünne-

peik, szentjeleik vagy bálványaik, írásuk (rovás, rúnák?), s a vallással összefüggőleg némi csirái a művészetnek?"[6]

Ha nem is a XIX. század tudományos előfeltevéseivel (kérdéseivel) indulunk neki a táltos utáni keresésnek, valójában ugyanaz a feladat, mint amit Ipolyi ott és akkor elvégzett: minden lehetséges szöveg, forrás felkutatása és forráskritikai összehasonlítása. Mivel e mostani két kötetben közzétett szövegállomány a tátos/táltos szóalak és jelentéseik teljes (jelenleg ismert) spektrumát tartalmazza, mód és lehetőség kínálkozik egy komplexebb, minden tudományág olvasatát a tátossal kapcsolatos szövegeken és hiedelemelbeszéléseken tesztelni. Függetlenül attól, ahogy később a tudományok maguk is befolyásolták (akár a kérdéseikkel) a mindenkori olvasatot, vagy ha az újabban és később gyűjtött szövegek közzétételei eleve visszahatottak a terepi gyűjtésekre és az adatközlők szövegtudására, érdemes újra elővenni az Ipolyi által ismert forrásokat éppúgy, mint az általa vagy nem ismert, vagy fel nem dolgozott szövegeket is. Másként fogalmazva, itt különíthetjük el az 1870-es évektől indított módszeres néprajzi gyűjtéseket a még módszer nélkül vagy vegyes módszerrel gyűjtött szövegektől.

Végül itt kell a kapcsolódási pontokra utalásokat tenni, ezzel is érzékeltetve, hogy a táltos nyelvi univerzumának ebben a szöveggyűjteményben még mindig csak a csíráit találjuk. A szófelhő valóban élő és változó, egyúttal sokkal terjedelmesebb méretű szövegbokrát a táltos-hiedelemmondák első néprajzi, folklorisztikai gyűjtések archivált nyomait máshol kell keresünk. A Kálmány Lajostól[7] napjainkig, a Pócs Éva és munkatársai által rendezett *Magyar Néphit és Népi Vallás Archívum*ban találhatóak ezek[8] Ennek a XIX–XXI. századi szövegbázisnak az elemzése, benne a *tátos/táltos* szó kortárs nyelvi univerzumának feltérképezése külön feladat lesz. Utóbbi és újabb elemző munka elvégzése még várat magára.[9]

Fölmerülhet a kérdés, hogy az eddig összegyűjtött, majd átrostált szakirodalomból, forrásbázisból, valamint a *táltos/tátos* nyelvi, történeti, néprajzi adataink sokaságából, továbbá az adatok értelmezéséből kikerekedő újabb kép meggyengíti-e a táltos ma általánosan elfogadott pozícióit? Szükséges-e megváltoztatni a vele kapcsolatos nézőpontjainkat, ha a táltos szótörténeti eredetét kutatjuk? Ezekre a kérdésekre, úgy látom, mind igennel felelhetünk, miközben újabb és újabb kérdések merülnek majd fel a táltossal kapcsolatban. Hol vannak valójában az első értelmezhető nyomok az ismeretlen táltos megfejtéséhez, és hova képzeljük el azt, ha a szó eredete után kutatunk? Mit látunk ebből a múltbéli felhőből, sűrű ködöt vagy tisztább, a korábbinál azért kevésbé homályos képet? Mit állíthatunk egyáltalán a táltos nyelvi univerzumáról és a táltoshiedelmek jellegéről?

A lehetséges válaszokat a fejezetek előtt vagy a konkrét források előzékében fejtem majd ki. A táltosszövegekből adódó motívumok felhőjét pedig a *3/B kötet* végén található motívummutatóban írom le.

[6] Idézi Katona L. 1897: 55.
[7] Kálmány L. 1881; 1882; Kálmány L. 1917. NM EA 1.
[8] Pócs É. 1989[b]; 1999; 2002; 2012; 2016; 2017.
[9] https://hiedelemszovegek.boszorkanykorok.hu/szo.html?szoId=40330

Köszönetnyilvánítás

Itt köszönöm meg Prof. Pócs Éva észrevételeit, megjegyzéseit, kritikáját, amit a kötet összeállításának majd két évtizedes, a szerkesztés majd kétéves munkái alatt többszöri olvasatban is megtett. Ugyancsak köszönöm Prof. Klaniczay Gábor megjegyzéseit, ajánlásait, kutatási eredményeinek megosztását. Külön köszönöm a „Kelet-Nyugat" Vallásetnológiai Kutatócsoport tagjainak, ezen belül Brandl Gergely, Ilyefalvi Emese, Kis-Halas Judit, Tóth Anna Judit, Hesz Ágnes, Vidacs Bea, Zombory Andrea kisebb-nagyobb észrevételét; Mikos Éva, Benedek Katalin, Gulyás Judit folklorisztikai, irodalomtörténeti vonatkozású ajánlásait és ifj. Bárth János nyelvészeti, nyelvtörténeti vonatkozású segítségét. Köszönöm a Balassi Kiadó kitartó türelmét a kézirat olvasószerkesztéséhez, majd pedig támogatásához és megjelentetéséhez.

Tóth G. Péter

A TÁTOS-/TÁLTOSEMLÍTÉSEK[10] NYELVTÖRTÉNETI IDŐRENDJE[11]

1211** – *filii Wros, Tholtus* (Füzegy, [Kisbárapáti] Somogy vm.) (→**A szekció**) – személynevekben

1305 – *Tathus* (halászóhely) [Battyán, Bodrog vm.] (→**B szekció**) – helynevekben

1322 – *Taatus* (tó) [Zemplén vm.] (→**B szekció**) – helynevekben

1415/1466** – táltosok(!), oltáron nézők – mágus (látó, néző) – (hamis, szemfényvesztő) (Bécsi kódex) (→**C szekció**) – „vallásbéli tátosságok"

1424 – *Thoma Thalthos* (Ismeretlen helyről) (→**A szekció**) – személynevekben

1439* – *Clemens Thatos* (Kamanc, Szerémség) (→**A szekció**) – személynevekben

1465 – *Petro Thaltos* (Cegléd, Pest vm.) (→**A szekció**) – személynevekben

1476 – *Jacobus Thalthos* (Dacsókeszi, Hont vm.) (→**A szekció**) – személynevekben

1484 – *Valentini Talthos* (Zalaszentmihály, Zala vm.) (→**A szekció**) – személynevekben

1516 – *Petrus Thalthos* (Ismeretlen) (→**A szekció**) – személynevekben

1529 – *táltosnak(!) lenni* (~mágus, hamis próféta) (Érsekújvári kódex) (→**C szekció**) – „vallásbéli tátosságok"

1544 – *Blasii Thalthos* (Ismeretlen) (→**A szekció**) – személynevekben

1554[1] – *Tá(l)tos Antal* (Alsósztregova, Nógrád) (→**A szekció**) – személynevekben

1554[2] – *Táltos Ambrus* (Csatár, Nógrád vm.) (→**A szekció**) – személynevekben

1555 – *Táltos János* (Sóskút, Pest vm.) (→**A szekció**) – személynevekben

1586 – *Thatos Lukács* (Komárom vm.) (→**A szekció**) – személynevekben

1591 – Alsó és Felső Tátos halastó [Laskó, Baranya vm.] (→**B szekció**) – helynevekben

1601 – *Tátos János* (Alsógalla, Komárom vm.) (→**A szekció**) – személynevekben

1613 – *tátos* (szemfényvesztő) tündér (láthatatlan) – lutheránus (eretnek) (Pázmány Péter vezérlő kalauza) (→**C szekció**) – „vallásbéli tátosságok"

1616 – *vallásbéli tátosság,* vallásbéli tündéreskedés (Balásfi Tamás: Csepregi iskola hitvitái) (→**C szekció**) – „vallásbéli tátosságok"

1620 – határjárási per, Békési Tarhos István és Dobozi Pák András bírák táltosbirkózása (→P szekció) – peres iratok

1621 – *tátos* (férfi) – bölcs, ördöngös, bübájos, szemfényvesztő, garaboncás, tündér – Szenci Molnár szótára 3. kiadás (→**D szekció**) – szótári felhőkben

1626 – büntetőper, Fejes Istvánné Orvos (Tátos) Erzsébet (→P szekció) – peres iratok

[10] Normál árnyalatban sorolom fel a *3/A kötet*ben közlésre kerülő szövegeket. Halványan jelölöm az időrendbe szedett források közül a *3/B kötet*ben található peres iratokat.

[11] *Új magyar etimológiai szótár alaki és **jelentésbeli idézetei.

1626 – sárkányokkal lakó *tátos vademberek* (Káldi György bibliafordítása) (→**C szekció**) – „vallásbéli tátosságok"
1629 – *Tátos Imre* (Sóskút, Pest vm.) (→**A szekció**) – személynevekben
1637 – *Thátos Erzsébet* és *Thátos Miklós* (Alsó- és Felső-Motesic, Trencsén vm.) (→**A szekció**) – személynevekben
1660 – *Tatos köz* (ér) [Likócs-Börcs-Ikrény között, Győr vm.] (→**B szekció**) – helynevekben
1662 – *tátos-horgas orrú ördögök* (→**E szekció**) – köznyelven, szólásban
1666 – deák-ének – mint az *tátosok* [az asszonyok] *ugy megvivának* (→**F szekció**) – 3. Vásári mutatványok és ponyvák szórakoztató irodalmában
1670 – *tátosok* [asszonyok] öszveveszését (→**E szekció**) – köznyelven, szólásban
1675 – *Jó löttél volna tátosnak* (→**E szekció**) – köznyelven, szólásban
1680 – büntetőper, Makfalvi Jánosné Lénárt Ilona jós, javas (→P szekció) – peres iratok
1680 – *Tátos lóra ültették* (→**E szekció**) – köznyelven, szólásban
1685 – büntetőper, „tátos gyermek" (→P szekció) – peres iratok
1687 – *Tátos Zsuzsanna* (Somorja, Pozsony vm.) (→**A szekció**) – személynevekben
1688 – fenyítőper, Vecsési Péter gyógyító (→P szekció) – peres iratok
1691 – az *agár tátos* volt (→**E szekció**) – köznyelven, szólásban
1700** – bölcsek *tátos öszvéreken* vagy lovakon érkeztek (Debreceni Ember Pál puritán lelkész tudománya) (→**C szekció**) – „vallásbéli tátosságok"
1700 – *farkasnak tátos agyara* (→**E szekció**) – köznyelven, szólásban
1702 – fenyítőper, Késcsináló Péter pénznéző (→P szekció) – peres iratok
1704/1754 – *tátos* (tátott szájú) *sárkány* (eretnek) (Csete István jezsuita prédikációi) (→**C szekció**) – „vallásbéli tátosságok"
1706 – büntetőper, Kozma Erzsébet hajadon, aki tátosnak vélt csecsemőjét kútba ölte (→P szekció) – peres iratok
1707 – *kihajtá, miként a Tátosokat* (Székudvari János siralmas éneke) (→**C szekció**) – „vallásbéli tátosságok"
1708 – hadi regula, tátosságok, tátos asszony, tátos oraculum (→P szekció) – peres iratok
1708[1] – *tátos* (férfi) – bölcs, ördöngös, bübájos, bűvész, mágus, szemfényvesztő mutatványos, csaló, bolond – Szenci Molnár szótárának 5. kiadása (→**D szekció**) – szótári felhőkben
1708[2] – *tátos* – bölcs, ördöngös, bübájos, szemfényvesztő, alakos – Pápai Páriz Ferenc szótára (→**D szekció**) – szótári felhőkben
1711 – *Basiliscus szemü Tátos* kisasszony (→**E szekció**) – köznyelven, szólásban
1711 – fenyítőper, Szaniszlai Mihályné Bácsi Anna féltátos (→P szekció) – peres iratok
1712–1737 – fenyítőperek sorozata, Fejér Anók, a gyógyító féltáltos (→P szekció) – peres iratok
1715 – fenyítőper, özvegy Szatmári Istvánné Belényesi Anna gyógyító (→P szekció) – peres iratok
1717 – fenyítőper, Sánta János csaló (→P szekció) – peres iratok
1720 – büntetőper, vén táltos koldus (→P szekció) – peres iratok

1720 – *Stephanus Tátos* (Kolta, Komárom vm.) (→**A szekció**) – személynevekben
1720 – fenyítőper, Antal Mihályné Zsófia gyógyító (→H szekció) – hamis olvasatok
1721 – büntetőper, Suppuny Harangöntő András gyógyító (→H szekció) – hamis olvasatok
1722 – ha olyan *majordomo tátos lova* volna (→**E szekció**) – köznyelven, szólásban
1725 – büntetőper, Bartha Andrásné Balássi Erzsébet, valamint családja, bátyja és leánygyermeke táltosok (→P szekció) – peres iratok
1726 – fenyítőper, Tátos János csaló (→P szekció) – peres iratok
1728 – büntetőper, Tóth Erzsébet (fél)táltos (→P szekció) – peres iratok
1730 – büntetőper, Tátos Péter boszorkányazonosító (→P szekció) – peres iratok
1731 – *Tátos fok, tava, görönd* [Sárköz, Tolna vm.] (→**B szekció**) – helynevekben
1732 – sértési per, Demeter Sára „táltos disznó lelkűzése" (→P szekció) – peres iratok
1733 – büntetőper, Görgényiné Incze Jutka pénznéző „tátossága" (→P szekció) – peres iratok
1733 – *tündér királyok. lányok és lovak* Tündérországból (Tséri Verestói György halotti beszéde) (→**C szekció**) – „vallásbéli tátosságok"
1735–1739 – büntetőper, Borsi Ilona „féltátos" (→P szekció) – peres iratok
1736 – büntetőper, Bordás Mátyásné Pápai Katalin tátos öccsének említése (→**P** szekció) – peres iratok
1739 – *Tátos halas tó* [Martos, Csallóköz, Komárom vm.] (→**B szekció**) – helynevekben
1740–1742 – fenyítőper, Csillám János csaló tátos, lótolvaj (→P szekció) – peres iratok
1741 – fenyítőper, Kőmíves Suska és társai, kik magukat Tátosnak mondani merészelték (→P szekció) – peres iratok
1742 – büntetőper, Galagonya Tamás tátos és Thotika Jánosné boszorkány pere (→P szekció) – peres iratok
1743 – büntetőper, Tóth Jánosné, táltos asszony (→P szekció) – peres iratok
1744 – erkölcsnemesítő mű – *sebesebb mintsem táltos(!) paripája* (→**F szekció**) – 6. Szépirodalmi regiszterekben
1745 – fenyítőper, Barna Erzsébet tátos szűz lány, Pénznéző Farkas Erzsébet, Szatmári Istvánné Nagy Judit tátosok (→P szekció) – peres iratok
1748 – büntetőper, Farkas Demeter András csaló pénznéző hálójában Végh István „szűz" kislánya (→P szekció) – peres iratok
1748 – *tátosok terjesztette „históriás beszéd" – veres fejü tátosok* vagdalkozása (Béládi István református lelkész városkönyvi bejegyzése) (→**C szekció**) – „vallásbéli tátosságok"
1749 – büntetőper, egy szegedi tátos asszony (→P szekció) – peres iratok
1752 – büntetőper, Szvetics Mihály táltos, kuruzsló jezsuita álpap (→P szekció) – peres iratok
1752 – ferences verses dráma – *sárkánytejen hízott tátos paripák* (→**F szekció**) – 1. Iskolai színművekben, olvasmányokban
1754 – fenyítőper, Csala Kata pénznéző táltos koldus (→P szekció) – peres iratok

1760 – fenyítőper, Tátos István álgyógyító (→P szekció) – peres iratok
1760 – *tátos, mint Mózes, nyalka tátos ló* (→**E szekció**) – köznyelven, szólásban
1764 – büntetőper, Virág Jutka tátos (→P szekció) – peres iratok
1766 – verses regény – Kőkád az *Tátos Toronyban* (→**F szekció**) – 6. Szépirodalmi regiszterekben
1767 – *tátos* – bübájos, szemfényvesztő, csaló, alakos, szélkakas, változó – Bod Péter magyar–latin–német szótárátdolgozásában (→**D szekció**) – szótári felhőkben
1768 – jezsuita alkalmi színmű – *tátosok (hitvány) kardja* – arany kardra való elcsalás (→**F szekció**) – 1. Iskolai színművekben, olvasmányokban
1771 – fenyítőper, Bertfaldy Éva pénznéző táltossága (→P szekció) – peres iratok
1772 – *Tatos tó* [Nyírbogdány, Szabolcs vm.] (→**B szekció**) – helynevekben
1774 – *ördögi tátos* (lovak) – piarista iskoladráma – (→**F szekció**) – 1. Iskolai színművekben, olvasmányokban
1775 – *tátos paripa* – piarista iskoladráma – (→**F szekció**) – 1. Iskolai színművekben, olvasmányokban
1775/1786 – *tátos ménesből tátos fajta maglovak* (→**E szekció**) – köznyelven, szólásban
1780 – ferences színmű – *tátos* jövendőmondó, kincslátó (→**F szekció**) – 1. Iskolai színművekben, olvasmányokban
1784/1792 – *tátos* – tündér, alakos, változó, játékos, csalárd / tátos ló, paripa / tátos gyermek – tündér, alakos Baróti Szabó szótárában (→**D szekció**) – szótári felhőkben
1787–1827 – fenyítőper, Csuba Ferkó csaló táltos (→P szekció) – peres iratok
1789 – fenyítőper, Diós Aloysius tátos (→P szekció) – peres iratok
1790 – *Tatos tava* [Tiszatarján, Borsod vm.] (→**B szekció**) – helynevekben
1790[1] – tréfás anekdota – *tátos (magica) medicina* (→**F szekció**) – 3. Vásári mutatványok és ponyvák szórakoztató irodalmában
1790[2] – politikai röpirat – *tátos/tudós boszorkán* (→**F szekció**) – 5. Közéleti röplapon, hírlapban
1790[3] – néptankönyv – *tátos babonákról* (→**F szekció**) – 4. Babonairtó néptankönyvekben
1791** – hercegné a tátost is megülné (→**E szekció**) – köznyelven, szólásban
1791[1] – néptankönyv – *költemény tátosok* (→**F szekció**) – 4. Babonairtó néptankönyvekben
1791[2] – politikai pamflet – *„tátos tót leány"* monda (→**F szekció**) – 5. Közéleti röplapon, hírlapban
1791[3] – fantázia regény – *tátos lovak* meséi (→**F szekció**) – 6. Szépirodalmi regiszterekben
1792 – fenyítőper, Miklós Ferenc táltos (→P szekció) – peres iratok
1792 – összehasonlító vallástudomány – tunguz sámánokról (→**G szekció**) – tudományos hiedelmek, hiedelmek tudománya
1794* – *tátas ló* – „legfutóbb" (→**E szekció**) – köznyelven, szólásban
1794[1] – szépirodalmi színdarab – *tátas ló – „legfutóbb"* (→**F szekció**) – 2. Vásári és kőszínházi színpadi művekben

1794[2] – verses tanköltemény – *régi mesék hírelt tátosa – fogának négy sora* (→**F szekció**) – 6. Szépirodalmi regiszterekben

1798 – mesés dráma – *Tátos banyák paszitja* (→**F szekció**) – 2. Vásári és kőszínházi színpadi művekben

1799/1808 – összehasonlító nyelv- és történettudomány – *kun sámányik vagyis tátosikról* (→**G szekció**) – tudományos hiedelmek, hiedelmek tudománya

1802 – színműfordítás – *ebszántotta tátasa* – tenyérjósló cigány asszony (→**F szekció**) – 2. Vásári és kőszínházi színpadi művekben

1803 – fenyítőper, dabi csaló és tolvaj asszony (→P szekció) – peres iratok

1803[1] – néptankönyv – garabonciások, *tátosok, holmi rongyos és dévaj mendikánsok* (→**F szekció**) – 4. Babonairtó néptankönyvekben

1803[2] – szórakoztató ismeretterjesztés – A' *kis tátos* babonaűző cáfolatai (→**F szekció**) – 3. Vásári mutatványok és ponyvák szórakoztató irodalmában

1803[3] – verses rege – *tátusok, garabonciás deákok, kik sárkánykígyókon nyargalództak* (→**F szekció**) – 6. Szépirodalmi regiszterekben

1804[1] – tátos ló – pegazus Szirmay Antal parabolalexikonában (→**D szekció**) – szótári felhőkben

1804[2] – tátos gyermek (vasárnapi) / tátos – boszorkánymester, varázsló Márton József német–magyar iskolai szótárában (→**D szekció**) – szótári felhőkben

1807 – ferences-jezsuita iskolai memoriter diákoknak – *világosvári pénzásó tátosok* (→**F szekció**) – 1. Iskolai színművekben, olvasmányokban

1808[1] – történelemtankönyv – *tátos, Szittyia pacinákok fő embere* (→**F szekció**) – 1. Iskolai színművekben, olvasmányokban

1808[2] – óda, fohász – *ádáz tátos lovakon* elszökni képtelen elkorcsosult magyar ifjúság (→**F szekció**) – 6. Szépirodalmi regiszterekben

1810 – fenyítőper, Juhász Imre tolvaj és csaló pénznéző (→P szekció) – peres iratok

1813 – népies műdal – *Tátos Lucza napja* (→**F szekció**) – 6. Szépirodalmi regiszterekben

1813 – tátos (ló) – szárnyas ló, pegazus – sebesen futó ló – tátos mágus, Anton Bernolák cseh–szlovák–német–magyar lexikona (→**D szekció**) – szótári felhőkben

1814 – irodalmi levél – *tátos szamár* (→**F szekció**) – 6. Szépirodalmi regiszterekben

1814/1820 – verses naptár – *tátosok és tündérek mint sötét babona a nyári éjszakában* (→**F szekció**) – 3. Vásári mutatványok és ponyvák szórakoztató irodalmában

1816 – református ál-hiedelemmonda – *tátos,* garaboncás deák, *tátos ló* babonás beszéd (→**F szekció**) – 1. Iskolai színművekben, olvasmányokban

1816 – tátosok bolondsága – aranycsináló, lélekidéző, mágikus tükrökkel jövendölő (→**E szekció**) – köznyelven, szólásban

1817 – táltos (!), kitátott eszű, bölcs, mágus Kassai József tanító könyvében (→**D szekció**) – szótári felhőkben

1817 – vallás- és történettudomány – régi magyaroknak tátosaik, avagy papjaikról (→**G szekció**) – tudományos hiedelmek, hiedelmek tudománya

1818 – mulattató anekdota – *tátos vagy fejérmájú* (külcsínben tetszetős) emberek (→**F szekció**) – 3. Vásári mutatványok és ponyvák szórakoztató irodalmában

1819 – verses költemény – *tátosok [lovak]* (→**F szekció**) – 6. Szépirodalmi regiszterekben

1820 – vallás- és nyelvtudomány – tátos bölcsekről és tátos babonákról (→**G szekció**) – tudományos hiedelmek, hiedelmek tudománya

1821 – Tatos ér [Tarcal, Zemplén vm.] (→**B szekció**) – helynevekben

1822 – történelmi epikum – *táltos papok* – magyar vezérek előtt – áldoznak – lóáldozat (→**F szekció**) – 7. Irodalom és /(ál)tudomány közé szorult írásokban

1823 – népies „regék" – kincsőrző, pogány magyar *táltos* // beszélő *tátos ló* (→**F szekció**) – 6. Szépirodalmi regiszterekben

1824[1] – történelmi epikum – *táltos mint pogány kori ősmagyar pap* – Álmos Ásiában (→**F szekció**) – 7. Irodalom és /(ál)tudomány közé szorult írásokban

1824[2] – (ál)tudományos jövendölés – *táltos mint pogány kori ősmagyar pap* (→**F szekció**) – 7. Irodalom és /(ál)tudomány közé szorult írásokban

1825 – történelmi verses eposz – *ősz táltos fohásza* és a lóáldozat költői képe (→**F szekció**) – 7. Irodalom és /(ál)tudomány közé szorult írásokban

1826/1827 – nyelvi paródia – *táltos mint rossz tudós* (→**F szekció**) – 7. Irodalom és /(ál)tudomány közé szorult írásokban

1827[1] – tátos – boszorkánymester, varázsló – tátos erejével kérkedő / tátos gyermek – vasárnap született – reménygyermek Holczmann Adolf budai német szótárában (→**D szekció**) – szótári felhőkben

1827[2] – tátos, táltos – mágus, ördöngös (ember) – régi pogány magyarok bölcsei Pauly Károly szófejtő jogi műszótárában (→**D szekció**) – szótári felhőkben

1829 – irodalmi levelezés – a *„táltos hisztória"* (→**F szekció**) – 7. Irodalom és /(ál) tudomány közé szorult írásokban

1830 – történelmi színmű bencés oktatásban – táltos papok rendje, magyar ősvallás szertartásai (→**F szekció**) – 1. Iskolai színművekben, olvasmányokban

1831 – összehasonlító vallástudomány – sámán (pogány) vallás (→**G szekció**) – tudományos hiedelmek, hiedelmek tudománya

1831 – tátos magus, szemfényvesztő – tátos pegasus, paripa – tátos gyermek Kresznerics nyelvtörténeti szótárában (→**D szekció**) – szótári felhőkben

1831 – történelmű műeposz cisztercita körökben – táltos papok rendje és a magyar ősvallás (→**F szekció**) – 1. Iskolai színművekben, olvasmányokban

1832 – nyelv-, föld- és vallástudomány – szibériai népek, nyelvek nemzetsége és sámán vallása (→**G szekció**) – tudományos hiedelmek, hiedelmek tudománya

1836 – sértési per, Kolompár Luca tolvaj és csaló (→P szekció) – peres iratok

1836 – valami tátosok vagy rémek és boszorkányok lakának tetszik (→**E szekció**) – köznyelven, szólásban

1837 – fenyítőper, Szvatsik János gyógyító, javas (→P szekció) – peres iratok

1837[1] – énekes népszínmű – egylábú tátos tündér (→**F szekció**) – 2. Vásári és kőszínházi színpadi művekben

1837[2] – néptankönyv – *tátos, sárkány, váltott gyerek, tátos lovak*, mind ez csak ember-ámítás, hitvány mese – *torzszülött magzat nem tátos* (→**F szekció**) – 4. Babonairtó néptankönyvekben

1838** – tátas(!) – tündér, rémkép, garabonciás diák – mesei (monda) alak / ősmagyarok pogány papja – tudákos – (nem) ismert tájszó a *Balatonmelléki tájszótár* (→**D szekció**) – szótári felhőkben

1838 – történelmi (nemzeti) dráma – Torda *táltos pogány szertartásvezető* (→**F szekció**) – 2. Vásári és kőszínházi színpadi művekben

1839 – történeti maradványok – táltos pogány tanítóról – látása, tanulása, viaskodása, dalolása (→**G szekció**) – tudományos hiedelmek, hiedelmek tudománya

1841* – közéleti újsághír – samanismus kezd terjedni most nálunk a' politikai mezőn is (→**F szekció**) – 5. Közéleti röplapon, hírlapban

1842 – tündéres és történelmi színmű – *táltos és sámán* a „magyar müthológiája" (→**F szekció**) – 2. Vásári és kőszínházi színpadi művekben

1844 – nyelv- és vallástudomány – táltos pogány pap (sámán) (→**G szekció**) – tudományos hiedelmek, hiedelmek tudománya

1844[1] – tátos főzőnék (→**E szekció**) – köznyelven, szólásban

1844[2] – nem tanácsos rohanó tátos sörényével kaczérkodni (→**E szekció**) – köznyelven, szólásban

1845 – ha tátost is küldenének, meg fogunk vele küzdeni (→**E szekció**) – köznyelven, szólásban

1845 – közéleti újsághír, szatíra – Védegylet mint *torzszülött „tátos gyermek"* (→**F szekció**) – 5. Közéleti röplapon, hírlapban

1845 – tátos, tátoskodás – mágikus, varázsnok, bűvész, bűvölő, bübájoló Nagy János vallástörténeti szótára (→**D szekció**) – szótári felhőkben

1845/1849 –verses vígeposz – *felhőlaki tátosi, Karakány, a nagyfülü tátos, orjási a tátosi népnek* (→**F szekció**) – 6. Szépirodalmi regiszterekben

1847 – nyelv- és történeti mondakutatás – tátos pap, tátos ló, áldomás (→**G szekció**) – tudományos hiedelmek, hiedelmek tudománya

1847[1] – törvényszéki tudósítás – *táltos „oláh cigányok" csaló pénznézés* társadalmi karikatúra (→**F szekció**) – 5. Közéleti röplapon, hírlapban

1847[2] – mesei költemény – *tátos (emberfeletti) bajnok viaskodása* (→**F szekció**) – 6. Szépirodalmi regiszterekben

1848 – fenyítőper, Kalocsai Éva és Sárközi Bábi tolvaj és csaló (→P szekció) – peres iratok

1848 – közéleti újsághír – *inkább a vén tátosokat küszöbölné ki a tagok sorából* (→**F szekció**) – 5. Közéleti röplapon, hírlapban

1851 – néprajzi mondakutatás – a népmondák viaskodó táltosai (→**G szekció**) – tudományos hiedelmek, hiedelmek tudománya

1852 – históriás műdal – *Toldi lova táltosfajta* (→**F szekció**) – 6. Szépirodalmi regiszterekben

1853 – közéleti újsághír – tudósítás – táltos csodagyerek (→**F szekció**) – 5. Közéleti röplapon, hírlapban

1854 – folklorisztika – A „Táltos" fejezet a *Magyar mythologiá*ban (→**G szekció**) – tudományos hiedelmek, hiedelmek tudománya

A TÁLTOS *ÍROTT* FORRÁSAI
TÖRTÉNETI MARADVÁNYOK

A – „TÁTOS/TÁLTOS" SZEMÉLYNEVEK OKMÁNYTÁRI REGISZTERE

A1211 – *filii Wros, Tholtus* (Füzegy, [Kisbárapáti] Somogy vm.)
~~***A1347*** – Alexander de Thatus~~ (hibás adat, valószínűleg Tákos, Bereg vm.)
A1424 – *Thoma Thalthos* (Ismeretlen helyről)
A1439 – *Clemens Thatos* (Kamanc, Szerémség)
A1465 – *Petro Thaltos* (Cegléd, Pest vm.)
A1476 – *Jacobus Thalthos* (Dacsókeszi, Hont vm.)
A1484 – *Valentini Talthos* (Zalaszentmihály, Zala vm.)
A1516 – *Petrus Thalthos* (Ismeretlen helyről)
A1544 – *Blasii Thalthos* (Ismeretlen helyről)
A1554[1] – *Tá(l)tos Antal* (Alsósztregova, Nógrád vm.)
A1554[2] – *Tá(l)tos Ambrus* (Csatár, Nógrád vm.)
A1555 – *Tá(l)tos János* (Sóskút, Érdi járás, Pest vm.)
A1586 – *Thatos Lukács* (Komárom vm.)
A1601 – *Tattos János* (Alsógalla, Komárom vm.)
A1629 – *Tátos Imre* (Sóskút, Érdi járás, Pest vm.)
A1637 – *Thátos Erzsébet* és *Thátos Miklós* (Alsó- és Felső-Motesic, Trencsén vm.)
A1687 – *Tátos Zsuzsanna* (Somorja, Pozsony vm.)
A1707/1720 – *Tátos István és Mihály* (Kolta, Érsekújvári járás, Komárom vm.)

Ebbe a csoportba csak azokat a korai dokumentumokat sorolom, ahol a Tátos (ritkábban Táltos) névalak személynevet, családnevet jelöl tulajdonnévként, és nem jelzői szerkezetben. Nem idézem azokat, amelyek más csoportba kerültek, ám az iratokban szereplő családnevek alapján itt is helyük lenne: lásd például *Szoboszlói Tátos János* (→**P1726**), a hajdúnánási *Tátos Péter* (→**P1730**), vagy *Tátos István* (→**P1760**) iratait, akiket nemcsak nevük, de közösségi szerepeik miatt is *tátos*nak neveztek. Az egyelemű hivatalos keresztnevek helyett a kisebb társadalmi közösségek egy-egy tagjára ragasztott egyénítő ragadványnevek közkeletű, sőt nem egy esetben kizárólagos használata magában rejtette a névalakulásnak azt a lehetőségét is, hogy a ragadványnévből kételemű név előtagja váljék. A névalakulás e módjának korai jelentkezésére utalnak alább következő Tátos/Táltos családneveink.[1]

Az első korai Tátos névadatokat Szamota István és Zolnai Gyula szedegette össze és tette közzé az *Oklevélszótár* lapjain (1906). Itt a következő adatokat találjuk a Tátos/Táltos névre vonatkozóan: Thoma Thalthos →**A1424**, Petro Thaltos →**A1465**, Valentini Talthos →**A1484**; Petrus Thalthos →**A1516**; Blasii Thalthos →**A1544**.[2] Az első és sokáig egyetlen Tátos névadatot viszont Jerney János „találta" és közölte a *Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából* című munkájában (1854).[3] Utóbbi nyelvtörténeti szótár zömében Fejér György oklevélgyűjteményeiből (1841) építkezett. A lehetséges középkori magyar nyelvkincsek kiszálazását követően akadt Jerney az „első ismert" Táltos személynévalakunkra →**A1211**.[4] Ez az adat lett kötetünk nyitó évszáma is.

A Tátos tulajdonnév bekerült August Friedrich Pott lipcsei nyelvész európai személy- és tulajdonneveket gyűjtő nyelvi példatárába is, viszonylag korán, még 1853-ban. Pott a magyar állatnevek, pontosabban a lónevek között sorolta fel a *Tátos*t a Vércse, a Fecske és a Sárga mellett, miközben jelentését a humanista tradíció alapján (Szenci Molnár Albert szótára nyomán →**D1621**) a *vertumnus, proteus, magus, preastigiator* latin fogalmakkal és a tátos eredendően személy-/alaknév alapján írta körül.[5]

Pais Dezső *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből* tanulmánygyűjteménye, benne a korábban már publikált *A táltos meg az orvos* című dolgozatában további konkrét személyneveket ismertetett, kifejtve benne a Tátos és a Táltos névalakok közötti hasonlóságokat és különbségeket is: filii Wros, Tholtus →**A1211**; Jacobus Thaltos →**A1476**. Művelődéstörténeti összefüggéseivel együtt került ide →**A1439** – Clemens Thatos.[6] Tanulságképp idézem itt Pais Dezső nyelvészeti, nyelvtörténeti, filológiai, összehasonlító dolgozatainak a táltos nevekre vonatkozó tételeit, különösen, amit az 1211-ben talált első nyelvtörténeti adatra reflektálva írt:

[1] Szabó T. A. 1988: 33.

[2] Szamota I.–Zolnai Gy. 1902: 956.

[3] Táltos: Taltus 1211 szn; Tátos: Taatus 1322 „De eodem fluvio (Dúsa) peruenit ad quoddam stagnum Taatus vocatum" tó Zemplénben. Vő: Táltos. Jerney János 1854: *Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából 1.* Pest.

[4] Fejér, G. 1841: Tom. VII: Vol. V. No. 96. 177–202/194–195.

[5] Pott, A. Fr. 1853: 761.

[6] Pais D. 1975.

Hogy a benne látható Tholtus valóban a táltossal egyeztethető, azt megerősíti az illető személy apjának *Wros* neve. Ugyanis az adatban olyan gyakori esettel van dolgunk, amikor az együtt előforduló két vagy több személynév a közöttük felismerhető – itt jelentéstani vagy tárgyi – vonatkozásmozzanatnál fogva egymást világítja meg. A Wros olv. *Uros* itt a. m. *orvos,* mégpedig a szónak a régi és a népnyelvből ismeretes V nélküli uros alakjában. A v nélküli alakról és a szóval kapcsolatban felvethető etimológiai lehetőségről majd lentebb mondunk egyet-mást. Az 1211-ből fennmaradt *Toltus* olvasati forma előzményéül joggal következtetünk ki Táltus-t, minthogy az á-nak o-vá zárulását a szótagban őt követő l is előmozdíthatta. – Azonban nem ez az o-zó forma folytatódott, illetőleg fejlődött, hanem a táltus ~taltus.[7]

Az *Oklevélszótár* és a Pais által feldolgozott adatok mellett további forrásokat kell még ideidéznem. Négy adatot a XVI. századból, négyet a XVII. századból, és egyet a XVIII. századból, majd lezárva és bele nem kezdve a lehetséges sok-sok további XVIII./XIX./XX. századi *Toltus/Táltos/Tátos/Tatos családnév* idézetek sorába. Az oklevélszótári idézetektől függetlenül találunk két Tá(l)tos névalakot a XVI. század közepéről: →**A1554**[1], **A1554**[2]. Ismerjük Tátos János *nemes*ember (→**A1601**) és Tátos István *jobbágy* nevét (→**A1707/1720**). Érdekes módon származási helyük köti össze őket, mivel mindketten a Komárom vármegyei Újvári járás lakói voltak, és mert a családnév egyediségére és a Komárom vármegyei kötődésükre már Fényes Elek is felfigyelt.[8] A nevek alapján azonban túl sok folklorisztikai, nyelvtörténeti tanulságot a táltosságról nem vonhatunk le. Különösen nem lehet az 1211-es névadatot az *Új magyar etimológiai szótár*ban megadottak szerint *„Jelentés"*-ként értelmezni: 'csodálatos képességekkel bíró, emberfölötti hatalmakkal érintkező személy, sámán, varázsló, jós | Schamane, Zauberer'. Az összetettebb értelmezésekre ezek a források még nem alkalmasak, de a névtörténeti összefüggésekkel később még hasznos adalékokkal szolgálhatnak. Mindemellett a varázsló, jós kategóriát talán igen, de a sámán „jelentést" csak erős kritikával, sőt egyáltalán nem társíthatjuk közvetlenül ezekhez az adatokhoz. Még szigorúbban véve pedig szinte egyiket sem, mivel ezek az okleveles névadatok semmi esetre sem nyújtanak felvilágosítást a hiedelemalakra vagy annak, ha volt is ilyen, társadalmi táltospozíciójára.

Ami azonban az oklevelekből kitetszik, hogy éppúgy van köztük *jobbágyi rangú* személy: →**A1211**; →**A1439**; →**A1465**; →**A1476**; →**A1484**; →**A1554**[1]; →**A1554**[2]; →**A1555**; →**A1629**; → **A1707/1720**, valamint van köztük *kisnemesi család* sarja, de közember rangú személy is. Ez utóbbiak lesznek zömében a csallóközi nevek: →**A1586**; →**A1601**; →**A1637**; →**A1687**. Külön érdemes megemlítenünk N. Fodor János névstatisztikai kutatásait, aki az 1715/1720. évi népösszeírás családneveit vitte térképre.[9] A teljes Magyar Királyságra és Erdélyre is kiterjedően az adózó jobbágycsaládfőket (így neveket) rögzítő táblázatos kimutatásban már csak egy Tátos nevet találunk, a már említett *Stephanus Tátos*t, aki a Komárom megyei

[7] Pais D. 1975b: 88.
[8] Fényes E. 1848. I: 178.
[9] TMCsA. 2014–2016.

Kolta helységben élt →**A1707/1720**.[10] Az, hogy a népesség-összeírásban csak egy Tátos szerepel, megtévesztő. Mind korábbról, mind későbbről ismerünk más forrásokat, ahol szerepelnek Tátosok. Eleve a nemesi családok neveit máshol kell keresnünk, így lesznek adataink ugyancsak Komárom megyéből (→**A1586**, →**A1601**); Trencsén megyei családról (→**A1637**); Pozsony megyeiekről (→**A1687**).

Az 1828-as népösszeírásban ugyancsak megtaláljuk Tátos Istvánt a Komárom megyei Koltán, minden bizonnyal a korábbi összeírásban már szereplő család leszármazottjaként. De találunk egy-egy Tátost *(Táltost nem!)* az alábbi megyékben: Tátos András / Gyöngyös, Heves-Külső Szolnok m.; Tátos András / Nagy-Peszek, Hont m.; Tátos Ferenc / Palota, Csanád m.; Tátos Ferenc / Hartyán, Pest m.; Tátos György / Ete, Komárom m.; Thátos György Egyed / Pusztasomorja, Moson m.; Tátos István / Ladháza, Borsod m.; Tátos István / Nagykálló, Szabolcs m.; Tátos István / Szentendre, Pest m.; Tátos János, Tátos István, Tátos Mihály / Nagy Sáró, Bars m.; Tátos Mihály / Monostorapáti, Zala m.; Tátos Mihály / Rovna, Zemplén m.[11]

Vagyis valójában Erdély kivételével a Dunántúlon éppúgy, mint a Felvidéken, sőt még a Hódoltság területén is (bár ott ritkábban ugyan, de) ismert családnevűek voltak a Tátosok/Táltosok. A hangtani szempontból teljes Táltos alak és az l hangját vesztett Tátos alak előfordulási aránya alapján megerősíthetjük, hogy a személynévben továbbra is a szóvég valószínűleg -s képzővel alkotott névképzés funkciót találjuk. Nem kizárva azonban, vagy pont emiatt, hogy a Tált > Táltos és a Tát > Tátos hangtani különbség mögött mégiscsak egy-egy „tevékenységet" kell keresnünk. Míg elsőnél talán a *bölcs, tudós, tudományos, orvos, mágus* nyomára (pontosabban a tátos humanista értelmezésének tradíciójára) akadhatunk (erről később a →**C, D, E, F, G és P szekciók** elején lesz szó), a második hangtani alak mögött viszont egészen mást találunk. Ez utóbbiról a →**B szekció** szövegeit áttekintve beszélek majd. Nem kizárt azonban, hogy lokális értelemben *e két hangtani alak utóbb keveredhetett is.* A személynévi, jelzői használatban akár mindkettőre is (persze vagy-vagy alapon) utalhatott. Így éppúgy lehet a szóalak akár foglalkozás és annak emlékezete is, miként ennek ellenkezője sem kizárt. Erről a dilemmáról a helynevekről szóló fejezet elején beszélek bővebben.

A Táltos/Tátos családnevek XVIII., XIX., XX. századi detektálását ugyan hasznos lenne folytatnunk, de jelen vállalkozásomhoz ez már nem eredményezne újabb információkat. Csupán felsorolásként idézem a 2022-es évben vizsgált, nyilvánosan hozzáférhető adatbázisokból kinyerhető családneveket. A *telefonkönyvekből, nyilvános közösségi média profilokból* minden nagyobb nehézség nélkül félszáz Tátos/Tatos/Táltos személyt találhatunk. Közülük 17-nek neve ugyan lakóhely nélkül azonosítható, viszont találunk Budapesten (13), Dunaharasztiban (7), Debrecenben (6), Nyíregyházán (3) Táltost. További 12 településen él egy-egy Táltos, így Balatonfenyvesen, Békéscsabán, Budakeszin, Demecseren, Dunakeszin, Egerben, Gyálon, Pápán, Pesterzsébeten, Sióagárdon, Tóalmáson és Újfehértón. Összefoglalva: ma is legalább 58 Tátos/Táltos nevű személy jár közöttünk. De róluk sem állíthatjuk (biztosan), ahogy az 1211-es névadat személyéről sem, hogy nevük alapján varázslók, jósok, orvosok, gyógyítók vagy „emberfölötti hatalmakkal érintkező sze-

[10] Az 1720. évi országos összeírás HU-MNL-OL N 79, Komárom megye, 38. Téka.

[11] Az 1828. évi országos összeírás HU-MNL-OL N 26.

mélyek" volnának, mivel a név és a szóalak jelentéseinek első közös nyomát majd csak a Bécsi kódex lapjairól olvashatjuk ki →**C1415/1466**, így a XV. század előtti táltoshiedelmekről konkrét tudásunk továbbra sem lesz.

Ami biztos, hogy a személynevek feltárt forrásai alapján is egy *létező, állandósult és tartósan jelen lévő magyar személy- és családnévről,* egyúttal köznévről van szó. A majd 800 évnyi folytonos írásbeli jelenléte pedig azt jelzi, hogy *a magyar nyelv egyik legkorábbi rétegéhez tartozó szóalakkal* (vagy szóalakokkal) van, lehet dolgunk. Másik összesített eredményünk az, hogy a névalakból arányaiban sokkal kevesebb a Tá*l*tos (nagyrészt a XV–XVI. századi források alapján), mint az okleveles állományban is inkább használt Tátos/Tátus. De az ismert Tá*l*tos írásképekkel rendelkező oklevelek közül is több a bizonytalan, mint a biztos: *Tholtus:* →**A1211**; *Thalthos:* →**A1476;** *Thalthos,* de bizonytalan (ismeretlen helyről származó) forrásban említve →**A1424**, →**A1516**, →**A1544**. *Thaltos:* →**A1465**, →**A1484**. A Tátos szóalakból viszont egyértelműen többet találunk a XVI–XVII. századi források írásképei alapján: *Thatos:* →**A1439**, →**A1586**, →**A1637**; *Tátos:* →**A1554**[1], →**A1554**[2], →**A155**, →**A1601**, →**A1629**, →**A1687**, →**A1707/1720**. A későbbi, XVIII–XIX. századi személynevek vonatkozásában ugyancsak *Tátos* névalak rögzült mind a névkönyvekben, mind az addigra „irodalmi" formává is átlényegült, talán modorosabbnak (?) hangzó Tá*l*tos szóalakkal szemben. Így talán az sem véletlen, hogy még a XX–XXI. századi családnevek is inkább a *Tátos* névalakot örökítették jobban.

Érdemes ezért nagyon röviden kitérnünk először Táltos, majd azt követően a Tátos szóalakok nyelvtörténeti kutatásaira. A *Tholtus/Thaltos/Táltos* szóalak íve valóban kínálja magát az etimológiai szófejtés azon magyarázataihoz, amit Reguly Antal XIX. századi archaikus vogul szövegei nyomán Erdélyi István fejtett ki: miszerint a szó eredetét (pontosabban párhuzamát) megtalálhatjuk a (toltn, tolten) 'varázserővel bíró' névszói alakban. Többen (Kálmán Béla, Honti János) ez utóbbit jövevényszónak tartották a vogul nyelvben is, így feltételezve annak lehetőségét, hogy a XIX. századi vogul szóalak is legfeljebb valamilyen ismeretlen protonyelvi gyökeret őrzött meg a feltételezett folyamatos használat során. Éppúgy, ahogy a magyarban is látható íve alakulhatott ki a névalaknak, amikor a Tholtus/Táltosból, mint az egyik legkorábbi hasonító alakból, egyszerűsítéssel Tátos lett, vagy épp (ugyan ritkábban) de Táltos maradt.[12] Zaicz Gábor az 1211-ben jegyzett, első okleveles említésben szereplő Táltos személynévről értekezve megállapította, hogy a névben akár „foglalkozást" is sejthetünk. Zaicz szerint a táltos szóvége a foglalkozások megnevezésére is használatos -s melléknévképző, a szekeres, orvos alakkal rokonítható. Hogy ez utóbbi esetben Táltosunk foglalkozása az „orvos" lesz, az Pais Dezsőnek köszönhető, aki az apa-fia névalkotásból (filii Wros, Tholtus cum filio suo Waasard) már erre következtetett →**A1211**.[13]

A *Tátos* név- és szóalak utáni kutakodás a nyelvészek egy részét *tát* szó irányába vitte. A tátos – táltos és a tát – tátos szótörténeti eredetekben a nyelvészek között azonban nincs egyetértés.[14] Egyesek, úgymint Munkácsi Bernát, Vámbéry Ármin, Balassa József, Szeremley Miklós, Réthey-Prikkel Marián, Melich János, Pais Dezső

[12] Reguly A. 1845/1944; Erdélyi I. 1960: 328–361; Honti L. 2017: 64.
[13] Reguly A. 1845/1944: 158–159, 208–209; Erdélyi I. 1960: 329–330.
[14] Bernáth B. 1991: 347; Horváth K. 2011.

és Benkő Lóránd,[15] vagy Erdélyi István (Regulyra hivatkozva),[16] Zaicz Gábor, legutóbb Hont László[17] szerint a tát és táltos szavunk az ő olvasatukban nem kapcsolható össze. Szerintük a tát szó valószínűleg hangutánzó-hangfestő eredetű, származásbeli kapcsolatban van a tát igével és a tág melléknévvel. E szócsaládnak alkalmasint legősibb: a szájtátás hangzós mozgásképzetére utaló jelentését a tát szó őrizhette meg legjobban.

Az eddigi szerzőktől eltérő álláspontot olvashatunk Bernáth Bélától és Horváth Katalintól, akik szerint semmilyen akadálya nincs annak, hogy a tátos szót (értve rajta akár a tátos személynevet is) a tát igével kapcsolatba hozzuk. Egyfelől azért, ahogy erre már Sándor István →**G1799/1808**, Kassai József →**D1817**; Kresznerics Ferenc →**D1831** és Ipolyi Arnold is utalt →**G1854**, a tát igének van tált változata. Másfelől van egy tát melléknévi forma, ami a közös szóalak mellett akár jelentésbeli átfedéseket is eredményez*het*ett. Legalább is a szó felhasználói köreiben.[18] Bernáth és Horváth szerint mivel a tát melléknévből -os képzővel lett a tátos, és a tát szájú, a tátos szájú alakból a melléknév főnevesülésével a tátos, így a szóalak végeredményben ugyanúgy lehet akár „táltos", ha annak a tát gyökeréből indultunk ki. Vagyis az sem zárható ki, hogy a tát szó éppúgy nomenverbum volt valamikor, mint azt a piros pir tövéről feltételezte *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára* (TESz). Ebből pedig szabályosan is alakulhatott a tátos, tátosodik, miként a piros, pirosodik képzés is, állította Bernáth Béla. A TESz feltételezte, hogy a táltos ugor „tult" alapalakja az osztják nyelvjárásokból kikövetkeztetett, és ugyancsak feltételezte annak a 'varázslat, varázserő' jelentéssel való összefüggését is. Hozzátéve, hogy a vogul „tultati" (küzdeni) igét is ideérthetjük. Bernáth Béla szerint viszont épp ez utóbbi felvetések tűnnek hipotetikusnak.[19] Mindemellett Bernáth és Horváth érvelése továbbra is bizonytalan, amennyiben a tát igét a tátogás mellett akár csak az ásítással vagy annak, mint a sámán révülésének (!) egyik formájával rokonítjuk. Horváth Katalin népnyelvi kifejezések és néprajzi leírások említésével igyekezett a tát/tátos összefüggésben a sámán ásítozására (szájtátására) fölhívni a figyelmet.[20] Példái azonban nem győzték meg sem Honti Lászlót, de különösen nem Róna-Tas Andrást. Szerintük a tát ige és tátos/táltos főnév kapcsolódási pontjai továbbra is bizonytalanok.[21]

A tendenciózus vagy merész jelentéskapcsolódásokat tette szóvá Róna-Tas András, aki ugyan a táltos szó *török nyelvek* hálójából való eredeztetését kutatta, majd rávilágított a táltos és az orvos szó török eredetének lehetséges irányaira, egyúttal rögtön ezek török eredetmagyarázataival kapcsolatos kételyeit is kifejtette. A táltos szó eredetkérdésében – ha nem is köztes, ám a kizárólagos véleményalkotásokat távolabbról vizsgáló – ezáltal kiegyenlített(ebb) álláspontot képviselnek ezért Róna-Tas András értelmezései.[22] Érvelése talán azért is követendő példa, hogy vál-

[15] A „tát" ige TESz 1976. III: 864. és a „tátos/táltos" névszó: TESz 1976. III: 832.
[16] Reguly A. 1845/1944: 139, 158–159; Erdélyi I. 1960: 329–330.
[17] Zaicz G. 2006; Honti L. 2016.
[18] Kassai J. 1836. V: 64.
[19] Bernáth B. 1991: 347; Horváth K. 2011.
[20] Horváth K. 2011: 169.
[21] Honti L. 2016: 59. No. 9; Róna-Tas A. 2017: 56–57. no. 18.
[22] Róna-Tas A. et al. 2011: 845–846.

toztassunk az eddigi kutatási módszereinken.[23] A cél továbbra sem más, mint hogy a rendelkezésre álló *írott nyelvemlékek* és a *beszélt nyelvek* alapján leírhatóvá váljanak a rokon nyelvek közötti összefüggések, ezzel együtt azonban ügyelnünk kell arra is, hogy a protonyelvnek is *vannak időbeli korlátai,* a nyelvi átvételeknek pedig mindig vannak lehetségesen nyitott (ám nem feltétlenül ismert) szabályai.[24] Róna-Tas szerint a táltos ezért „vitatott török eredetű" szó:[25] Ha ezzel az attitűddel közelítünk a táltos ugor eredetéhez, úgy az is lehetséges, de az sem áll ezért minden gyanú felett, mivel egy olyan névszóból képződött, amely nincs meg a magyarban. A névszó, melyből képeztük, jól adatolható az obi-ugor nyelvekben, s ezek alapján az ugor eredet kikövetkeztethető. Ennek jelentése 'könnyű, láz'. Az ebből képzett obi-ugor szavak jelentése viszont vitatott, de a magyar szó szempontjából másodlagosak. Az „ősmagyar" szó alapjelentése Róna-Tas András szerint a 'lázas' lehetett. Innen kiindulva természetesen feltételezhetjük, hogy a láz jelenthetett varázslatot, révülést, de ezzel, ahogy ő írja: „elhagyjuk a biztos talajt".[26]

Mint már írtam, Róna-Tas András a török oldali megjelenést is problematikusnak látja. Szerinte létezik egy tal- 'elájulni, tudatát elveszíteni' ige, amelynek törökségi megjelenéseit részletesen tárgyalja, és léteznek ebből képzett szavak is, például talgan ig 'epilepszia', és alaktanilag kifogástalan a *taltuči forma, amelyből a magyar alak levezethető, de ez is bizonytalan. Mindezek ellenére Róna-Tas azt írja, hogy „noha a török eredeztetés alaktanilag és jelentéstanilag is lehetséges, további kutatás szükséges". Fontosnak tartotta még megjegyezni, amit Horváth Katalin (2011) ellenében jegyzett, miszerint a táltos végső soron a tát- 'száját kinyitja stb.' igéből származna. Ezt jelentéstani okokból szerinte nem lehet elfogadni.[27] Ha a „tát" szó alatt a tát igét találjuk (ahogy gondolta Bernáth és Horváth) a táltos/tátos szó eredete valóban bizonytalanná válik. Mást kell azonban feltételeznünk, ha nem a tát igét, hanem egy *tát főnevet* találnánk az oklevelek szövegeinek nyelvi hálójában. Lássuk majd erről a következő fejezetet a helynevek vonatkozásában.[28]

Vásáry István Róna-Tas András állásfoglalását ekként kommentálta: „Mind az ugor, mind a török magyarázat lehet jó, ám mindkettőnél vannak hipotetikus részek: az ugor származtatás gyenge pontja a jelentéstani megfelelések lazasága, a török származtatás esetén pedig túl sok »csillagos alak«[29] van, azaz ezek a formák csak feltevések, bármilyen valószerűek is. Valamilyen lényeges, *új szóadat* felbukkanása dönthetné el a kérdést véglegesen. Ez a lehetőség, a régi török anyag bővülését látva, nem kizárt."[30] Ezekre pedig lehetséges alternatívákat a török nyelvészet adhat majd.[31]

[23] Róna-Tas A. 1997; Róna-Tas A. et al. 2011; Róna-Tas A. 2017: 56–57. no. 18.
[24] Róna-Tas A. 1997: 68.
[25] Róna-Tas A. et al. 2011: 841–846; Honti L. 2017: 62–67.
[26] Róna-Tas A. 2017: 56–57. no. 18.
[27] Horváth K. 2011.
[28] Ezt a nyomvonalat a →**B szekció** szövegeivel járjuk majd végig.
[29] A nyelvészek által bizonytalannak tartott származás szótári jelölése: *.
[30] Vásáry I. 2012: 37.
[31] Aydin, M. 2022.

A1211 – *filii Wros, Tholtus* (Füzegy, [Kisbárapáti] Somogy vm.)

1211. május 29. után, Tihany [1399, 1417]

A SZENT ÁNYOS TISZTELETÉRE ALAPÍTOTT TIHANYI BENEDEKRENDI APÁTSÁG BIRTOKAINAK ÉS JOBBÁGYAINAK SZEMÉLYI ÖSSZEÍRÁSA, BENNE FÜZEGY FALU (MA KISBÁRAPÁTI) JOBBÁGYNÉVSORA *„WROS FILII THOLTUS"* UDVARNOK EMLÍTÉSÉVEL

II. András király Oros volt tihanyi apát kérésére Tamás kancellárral és Pat nádorispánnal összeíratja a tihanyi apátság birtokait, népeit, és az I. András király alapítólevelében elavult határleírásokat új formába öltöztetve megerősíti. Ez a 1211-i birtok- és jobbágyösszeírás a következő részletet tartalmazza: „In villa Fuzegy [...] vdornicij [...] filii Wros, Tholtus cum filio suo Waasard, cum fratre suo Calud". Pais Dezső szerint a Füzegy patak melletti falu udvarnoki névsorában a Tholtus személynév a táltos köznévi formával egyeztethető. Pais szerint megerősíti az olvasatot az illető személy apjának Wros neve. Ugyanis az adatban olyan, Pais szerint gyakori névalakkal van dolgunk, „amikor az együtt előforduló két vagy több személynév a közöttük felismerhető – itt jelentéstani vagy tárgyi – vonatkozás-mozzanatnál fogva egymást világítja meg". Az „Wrosolv", „Uros" itt orvost jelent, mégpedig a szónak a régi és a népnyelvből ismeretes V nélküli *uros* alakjában, mondja Pais Dezső.[32] A szöveget először 1841-ben Fejér György tette közzé egy 1417-ben jegyzett nádori oklevélmásolat alapján.[33] Ezt egészítette ki 1860-ban Wenzel Gusztáv (sokszor hibás) olvasata egy 1399-ben készült ugyancsak nádori másolat alapján.[34] Az 1211-ben keletkezett okmány eredeti és fogalmazvány példánya alapján Erdélyi László 1908-ban tett közzé újabb, immár helyes olvasatot a *Pannonhalmi rendtörténet* X. kötetében. Erdélyi László a füzegyi udvarnokok névsorában így oldja fel a névalakot: „Oros fiai Taltos (!) a fiával Vásárddal és öccsével Kálóddal."[35] Az oklevél eredeti fotómásolati példánya megtalálható az európai monostorok középkori okleveleit gyűjtő és közzé tevő Monasterium.Net online adatbázisban is.[36] Paizs Dezső az 1211-es eredeti példány olvasata alapján vonta le nyelvészeti következtetéseit. A Pais-féle olvasatból mind az Wros elemében az orvost, a Tholtus-ban pedig a táltos előzményét az etimológiai szótárak kérdőjellel közlik.[37] A Tholtus íráskép és a táltos szóalak azonban a későbbi névváltozatok alapján is lehetséges: →**A1465**; →**A1476**; →**A1516**. Az, hogy az Wros íráskép mögött az orvos szóalakot találjuk,

[32] Pais D. 1975b: 88–89. 102.

[33] Az 1417-es nádori másolaton: Ex ad iudicatoriis Nicolai de Gara palatini anno 1417. emanatis, transcripsit St. Kaprinay MS. sub C. nro. XVII. et XVIII. Ex his, cum Seruitores quoque Ecclesiae S. Ananiani dicantur de genere, illos omnes, qui de genere dicuntur ad 118. tribus ex Asia emigrantes referendos esse, ad paradoxa Stephani Horváth pertinet.

[34] Garai Miklós nádor idején, 1417-ben két nádori másolat készült a Kaprinay-féle gyűjteménybe.

[35] Erdélyi L. 1908. X. 410.

[36] https://www.monasterium.net/mom/HU-PBFL/TihanyOSB/1211/charter (2021. 01. 04.)

[37] TESz 1976; EWUng 1992–1998; Horváth K. 2011: 161.

ugyancsak lehetséges. Ami bizonytalan, hogy a szóalakok mögötti jelentést csak majd két évszázaddal későbbi források alapján sejtjük. Mivel az 1211-ből származó szövegünk nem tartalmaz többet, mint két névalakot, szigorú forráskritikai alapon ezek lehetnek talán foglalkozásnevek, de hogy ezek a foglalkozások valójában mit jelentenek, mit értettek rajtuk, nem tudjuk. További biztos pontot a lokalizáció jelenthetne, de ezzel sem vagyunk sokkal beljebb. Az 1211. évi összeírásban szereplő települést – amely oklevél névhasználatában, de sok helyen még szövegezésében is erősen támaszkodott az 1055. évi rendi alapítólevélre, ahol a dél-dunántúli Igal után felsorolva találjuk *villa Fuzegy*et mint apátsági birtokot – a régebbi oklevélben még *Gyiszmó* vagy Disznó településsel tudjuk beazonosítani. Ezt viszont később, épp a rendi tulajdonlás miatt, mindig *Apáti*ként jelölték már az 1211 után keletkezett iratok.[38] Ma ez a település, bár a helyén maradt, Kisbár*apáti* néven található Somogy megyében a Kisbárral való egyesítése miatt. Látható, hogy Füzegy falu esetén hányféle településnevet és ezzel összefüggésben hányféle tevékenységet kellene megismernünk, ha csak a táltos név után erednénk. A helynév és a köznévi viszonylatok ezért továbbra is homályos zónákban tartják az oklevélben említett személyeket, személneveket. Sokkal többet ezért sem tudunk a továbbiakban mondani, mint hogy élt egykor egy Wros fia Tholtus nevű udvarnok Füzegyen.

IRAT: PFL Tihany, Bencés (1055–1382) Kancelláriai: 208373, régi jelzet: Tihan. Fasc. 1., nr. 5. Andreas R. H. possessiones ad Abbatiam S. Aniani de Tihan pertinentes, subditis ac metis specificatis, confirmat, Anno 1211.
KÖZLÉS: Fejér, G. 1841: Tom. VII: Vol. V. No. 96. pp. 177–202/194–195. Wenzel G. 1860. I: 120.; Erdélyi L. 1908. X. No. 8. 502–517/512.

In nomine Sancte Trinitatis et individue Unitatis. Andreas, Dei gratia Hungarie, Dalmatie, Croatie, Rame, Seruie, Galicie Lodomerieque rex in perpetuum... [...][39]

[...] [29.] In villa Fuzegy hii sunt *joubagiones:* filii Opus, Chepes, Chedeh, Paul, Adrian; filius Arod, Paulus cum filio suo Dosnuch; filius Thome, Thopus cum filiis suis Dersi, Djrej; filius Veti sacerdotis, Forcos cum filio suo Vagiad; filii Nulod, Vnoca cum filiis suis Queueric, Videh, et fratres sui, Pentuc, Thompa, Soncud; filii Pentuc, Mica, Vteh, Vseh; filius Nuhu, Petur. – Preterea hii sunt *vdornicij:* filii Mihal, Cebeh et frater eius Hyca; filii Gueud, Ono, Bencheu, Huus; frater eius, Thiba; filius Vid, Thomas; filius Tengurd, Buhte cum filio suo Gallo; filii Beneh, Saul, cum filio suo Cama, frater eius, Stephan cum filio suo; filius Gudus, Chenkez cum filio suo Kerus; filii Halaid, Orda cum filio suo Zicus, et fratres eius, Vrbanus et Obus; filius Ruuoz, Sobolch; filius Seleh, Zolcad; filius Simon, Zelcheh cum filio suo Zegen; filius Bod, Sopa cum filio suo Bessu; filii Vltos, Messu cum filio suo Johanne, et frater eius Mod; filii Wros, Tholtus cum filio suo Vaasard, cum

[38] Erdélyi L. 1904: 397.
[39] Csak az értelmezést segítő részeket közlöm.

fratre suo Calud;[40] filius Michodeus, Bedes; filius Semes, Kereu; filii Sebeh, Cesu, Kerus. – Preterea isti sunt *vinitores:* filius Suda, Bozuc cum filio suo Bencheh; filii Boda, Semd, Georgius. – Preterea isti sunt *exequiales:* filius Albeus, Egid cum filiis suis Thaba, Baga, frater eius Stephan; filii Elia, Forcos et Moc; filius Hymonus, Pettu; filii Zacharie, Fileh, Seleh, Onda, Paul, Sentus; filius Chekeu, Demeu cum filio suo Beneduc; filii Sykuis, Tymoteu, Tompa; et serviunt anuatim tunella vini, uno bove, C[entum] panibus. – Preterea isti sunt *agricolee* [!], videlicet: Culessed cum filio suo Symou; filius Vida, Huid. – Preterea hii sunt *pulsatores:* filius Nirteu, Retey; filius Chemos, Chikuid.

[...] Datum per manus magistri Thome, aule regie cancellarii et Vesprimiensis prepositi, ab incarnatione Domini anno MDCC°XI venerabili Johanne Strigoniensi archiepiscopo, reverendo Bertoldo Colocensi archielecto et bano existentibus...

~~*A1347* – Alexander de Thatus~~ (hibás adat, valószínűleg Tákos, Bereg vm.)

1347. augusztus 2., Forró

ABAÚJ VÁRMEGYE ISPÁNJÁNAK ÉS SZOLGABÍRÁINAK JELENTÉSE MIKLÓS NÁDORHOZ, A FORRÓI JÁNOS CSELÉDJÉN TÖBBEK ÁLTAL, ÍGY *TÁTHUS-I SÁNDOR* ÁLTAL ELKÖVETETT HATALMASKODÁS MEGVIZSGÁLÁSÁRÓL

A szöveg tartalma szerint Miklós nádor, a kunok bírája értesíti az Abaúj megyei alispánt, hogy Forrói Jakab és annak fia, János a maga és szabója (sartor), Miklós nevében elmondták, hogy Barrabasi Iván, Thywadari Demeter, Bulchewi Beke, Nylasnak nevezett János, Koplannak nevezett Miklós, valamint Marhaldus fia János, Chornawoodai Tamás, Kerecheni Barrabas, továbbá *Thathusi Sándor* még 1345-ben Miklós szabót Forró falu végénél súlyosan megverték, majd hatalmaskodva kifosztották, pénzét elvették.[41] Az oklevél Nagy Imre *Anjou-kori oklevéltár*ának V. kötetében jelent meg 1887-ben. A sértett lakóhelyeként megjelölt Forró település egykor Abaúj vármegye része volt, de a sértők személyneveihez kötődő helynévi alakok – Tivadar, Barabás, Kerecseny, Csaroda – egyértelműen Bereg vármegye délnyugati, egymás melletti településeit jelölik. Ezért is bizonytalan a névben szereplő *Thatus*(?) pontos helynévi beazonosítása. Mivel nyelvtörténeti adatként később nem bukkan fel, így a települést egyöntetűen *Tákos*ként és nem Thatusként kell meghatároznunk. A szöveggyűjteménybe csak azért vettük fel, hogy *hibás adatként* való felhasználását a későbbiekben elkerüljük: mivel az oklevélben *nincs* Tátos/Tátus helynév, így az abból származtatható személynév (Tátusi) névalak sem létezhet. Az irat besorolása szerint a következő, helynévi **B szekció**ba is kerülhetett

[40] Korábbi olvasatokban: „filii Vresz, *Taltus,* cum filio suo, Duasar, fratre suo Kalud" az 1417-es nádori másolat alapján Fejér, G. 1841. VII: 195; „filii *Wros, Tholtus* cum filio suo, Wasard cum fratre suo Salud" hibás olvasatban az 1399. évi nádori másolat alapján Wenzel G. 1860. I: 120.

[41] Sebők F. 2007: 372. No. 709.

volna, de a hibás olvasat a helynévből képzett konkrét személynév miatt logikailag inkább idetartozik.

IRAT: HU-MNL-OL-DL 3925 (NRA 1537 11.) Vízfoltos. A papíron 3 természetes színű zárópecsét apró töredéke és 2 további pecsétre utaló bevágások.
Közli: Kovács N. által Nagy Imre
KÖZLÉS: Nagy I. 1887: 113. No. 50.

Nicolao [...] palatino et iudici comanorum [...] magister Petrus parochianus et quatuor iudices nobilium de comitatu de Abawyvar [...] literas vestre magnificencie [...] recepimus in hec verba: Nicolaus [...] palatinus et iudex comanorum [...] comiti vei vicecomiti et iudicibus nobilium comitatus de Abawyvar [...] dicit nobis Johannes filius Jacobi de Forrow in sua et Nicolai sartoris sui de eadem personis, quod Iwan de Barrabas, Demetrius de Thywadar, Beke de Bulchow, Johannes dictus Nylas, Nicolaus dictus Koplan, Johannes filius Marhaldy, Thomas de Chornawooda, Barrabas de Kerechen, Alexander de Thathus,[42] feria sexta proxima post festum beati Georgii martiris, cuius tercia preteriisset revolucio annualis, ipsum Nicolaum sartorem suum in fine dicte ville sue Forrow enormiter percusissent et decem marcas suas potencialiter abstulissent ab eodem...

A1424 – *Thoma Thalthos* (Ismeretlen helyről)

1424, Hely ismeretlen

THOMA THALTHOS SZEMÉLYNEVÉNEK EMLÍTÉSE A NEMZETI MÚZEUM LEVÉLTÁRI GYŰJTEMÉNYÉNEK A FORGÁCH CSALÁDTÓL SZÁRMAZÓ BEAZONOSÍTATLAN OKLEVELÉN

IRAT: HU-MNL-OL-DL Az oklevél elveszett, megsemmisült vagy beazonosításra vár
KÖZLÉS: Szamota I.–Zolnai Gy. 1902: 956; Lakó Gy. 1978. III. 610.

Az oklevél Zolnai Gyula megjegyzése szerint egykor a Magyar Nemzeti Múzeum levéltári egységében volt, azon belül is a Forgách család adományát jelentő fondban: a „név az illető család levéltárát vagy azt jelenti, akinek tulajdonából az oklevél a Múzeum birtokába jutott". Az 1902-ben közzétett oklevélszótárban a megidézett iratot Szamota István adatolta. Mivel a levéltári iratok az 1950-es években a Múzeumból az alakuló Országos Levéltárba (ma Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára) kerültek, ott olykor új családi levéltári fondképzéssel akár a Forgách család fondjai közé, akár a Magyar Nemzeti Múzeumi törzsanyagaként megtartott fondok közé is sorolhatták. A levéltár régi oklevéltári egysége 1956-ban sérülést szenvedett, így akár a teljes megsemmisülés is szóba jöhet. Az oklevél visszakeresése

[42] Helyes olvasata, átírása ezért „Tákus" vagy „Tákos" lesz, melynek így semmi köze nincs sem a tátos/táltosokhoz, sem a tátos helynévhez.

és beazonosítása ezért még várat magára. Itt csak mint *bizonytalan szótári adatot* idézhetem: [1424: Thoma Thalthos (Múz. Forgách)][43]

A1439 – *Clemens Thatos* (Kamanc, Szerémség)

1439. augusztus 19., Kamanc

MARCHIAI JAKAB FERENC-RENDI SZERZETES VIZSGÁLATA AZ ERETNEKSÉGÉÉRT FOGVA TARTOTT BECSEI SZABÓ BÁLINT BÖRTÖNSZABADÍTÁSA ÜGYÉBEN. A ZENDÜLÉSRŐL SZÓLÓ JEGYZŐKÖNYV TANÚI KÖZÖTT *CLEMENS THATOS* NEVÉNEK EMLÍTÉSE

A szöveget Eusebius Fermendžin (Lukov Martin) ferences szerzetes, történész fedezte fel és adta ki 1892-ben a boszniai vonatkozású oklevélgyűjteményében. A tanúvallatási jegyzőkönyv akkor az újvidéki ferences rendház irattárában volt. Korábban ugyanebből a gyűjteményből Joseph Koller (1745–1832) levéltáros, egyháztörténész is szemezgetett a pécsi egyházmegye múltját feltáró művében.[44] Fermendžin majd két évtizeden át kutatta a vatikáni, zágrábi levéltárakban, a magyarországi, galíciai, boszniai, dalmáciai, palesztinai rendházak könyvtáraiban, hogy összegyűjtse a Szerémség késő középkori történelmére utaló okleveleket. Forráskiadványai nemcsak egyház-, de néprajzi és művelődéstörténeti szempontból is értékesek.

Az 1439. augusztus 19-én kelt jegyzőkönyv a Marchiai Jakab (Giacomo delle Marche, 1393–1476) ferences szerzetes előtt lefolytatott vizsgálatot rögzítette.[45] A vizsgálat helyszíne a szerémségi „Kamanch" (Kamanc, Kamenica, Kemenitz) városka (ma Újvidék egyik városrésze) volt, az ügy pedig egy eretnek-szabadító zendülés ténybeli feltárására irányult. A zendülés vezetője a magyar nációhoz tartozó Bálint szabó volt. A kiszabadított személyét („quidam Valentinus sacerdos pro tunc plebanus de Bechen hereticus convictus") más történeti forrásokból ismerni véli Kardos Tibor. Szerinte ő az az (Újlaki) Bálint mester, belcsényi plébános, akit elég

[43] Pais D. 1975b: 85; Lakó Gy. 1978: 610.

[44] Koller, J. 1784. III: 361–362.

[45] A vizsgálatot végző Marchiai Jakabról röviden. Még 1432-ben a bosnyák ferences rendtartomány megreformálására küldték ki, de működését Tvrtko bosnyák király ellenséges magatartása miatt kénytelen volt felfüggeszteni. 1434-ben a pápa Zsigmond király kérésére Magyarország belső területére irányította, ahol inkvizítorként vezette, segítette a térség huszitákat üldöző egyházi és világi hatóságait. A terület illetékes főpapjai egymás után hívták meg egyházmegyéjükbe, hogy a huszitizmust kiirtsa. A boszniai, szerémségi, pécsi, kalocsai, csanádi és erdélyi egyházmegyékben működött 1439-ig. Sikeres térítői/üldözői munkájának következményeként a huszitizmushoz húzó magyarok egy része Moldvába menekült. Személyének szerémségi és erdélyi szereplése nemcsak felháborodást, de határozott ellenállást váltott ki a helyi világi papságból is. Tevékenysége hozzájárult a Zsigmond király uralkodásának végét beárnyékoló 1437-i erdélyi parasztfelkelés kirobbanásához. Jakab később Itáliában a „fraticellóknak" nevezett eretnekek elleni akciót vezette. Előbb Sienai Bernardin, majd Kapisztrán János szentté avatása érdekében lépett fel. A kamanci eretnek-szabadító zendülés Jakab inkvizítori tevékenységének végén történt és a fent nevezett nyugtalan idők szellemében. Kubinyi A. 1961: 9; Galamb Gy. 2015: 139–151.

valószínű nyomok alapján a Huszita Biblia (Bécsi kódex →**C1415/1466**) egyik fordítójaként azonosíthatunk.[46]

A vádló tanúk egyike volt „Clemens That[o]s", akire Kardos Tibor 'Tátos Kelemen' formában hivatkozik. Kardos a Tátos névalakkal és négy más magyar névvel együtt látta bizonyítani, hogy az 1430-as években Kamanc mezőváros lakossága még magyar nyelvű lehetett. Ugyancsak ezzel a magyar nyelvi létezéssel indokolta Kardos, hogy az első magyar nyelvű bibliafordítás épp itt, a Szerémségben született.[47] A jegyzőkönyv írója „Mathias Georgii de Debrechen notarius imperialis" volt, aki Pais Dezső szerint, mivel a családnevét a maga ejtette formában jegyezte fel, és nem a kamanciaktól használt alakban, így a tátos/táltos adat nem mond ellent annak, hogy a szerémségi íróknak tulajdonítható Bécsi kódex magyar nyelvű biblikus szövegében nem az l hang nélküli tátos, hanem az l hanggal jegyzett *táltos, táltosok* (!) szerepelnek: „tudakozic illèn nèmo iget mēden oltaron nezotol az *taltoſtol* (→**C1415/1466**).[48] A táltos kétféle írásmódja azonban több is lehet, mint véletlen, vagyis nem csak annak köszönhető a Tátos írásmód, hogy a kamanci tanúvallomás jegyzője debreceni volt. Mivel az oklevelekből ismert neveknek csak kisebbik hányadából ismert a Táltos név, és ezek egy része is bizonytalan hitelű, mivel oklevelekkel beazonosítani több itt szereplő személyt sem sikerült, így inkább gondolhatunk arra, hogy a Tátos név volt eleve a gyakoribb szóalak, a Bécsi kódex táltosa pedig nem egy konkrét személyre, hanem a táltos hiedelemalakjára utalt. A névkülönbség és szóalak-azonosság továbbra sem lezárt válaszokat eredményezett.

IRAT: --- Ex exemplari synchrono in tabular. convent. fratr. minor. della Nova Neapolit.
KÖZLÉS: Fermendžin, E. 1892: No. 776. 173–174.

Fassio testium super Valentino, sartore et incola kamenicensi, qui executionem sententiae inquisitoris haereticae pravitatis impedivit.

Anno domini millesimo quadringentesimo tricesimo nono, decima nona Augusti, coram nobis fratre Jacobo, in regnis Hungarie, Bosne, Dalmatie et Sclavonie, ac in partibus Haustrie inquisitore per sumpmum pontificem ordinato et constituto, sedente pro tribunali illo die, seu sesserio, in domo plebani et op[p]ido Kamanch, comparuerunt infrascripti testes, [et] tactis corporaliter sanctis evangeliis, singuli et quilibet ipsorum de dicenda veritate et respondendo ad interrogata pure et sine odio vel rancore, quid sentirent seu scirent, contra et adversus Valentinum, sartorem, pro tunc inhabitatorem Kamanch, de impedicione officii inquisitionis executi per Johannem, iudicem de Kamanch, ex precepto et commissione supradicti inquisitoris.

Primo Johannes porkolab testificatus est, qualiter vidit predictum Valentinum sartorem ewaginantem gladium contra Johannem iudicem, pro tunc in actu exsecutorem sacre iusticie, contra tres hereticos relapsos, pro tunc ligatos ad palos; et persequentem eundem per devia, et posthea venit cum multis ad domum predicti

[46] Pais D. 1975b: 85.
[47] Kardos T. 1953: 34; Kardos T. 1955: 11, 100–101, 167, 203, 373.
[48] Pais D. 1975b: 85.

iudieis, et confregerunt carceres, ubi stabat vinculatus quidam Valentinus sacerdos pro tunc plebanus de Bechen hereticus convictus per predictum fratrem Jacobum inquisitorem et liberatum ab eisdem.

Item And[re]as papzolgaya vidit consimiliter et tumultum ad domum judicis.

Item Clemens That[o]s consimiliter.

Item Georgius Ho[r]wath vidit consimiliter. [...][49]

Et ego Mathias Georgii de Debrechen notarius imperialis, ad omnia suprascripta interfui et audivi et manu mea propria scripsi et publicavi et signum meum apposui consuetum.

[In dorso:] Executio contra Valentinum Vngarum hereticum.

A1465 – *Petro Thaltos* (Cegléd, Pest vm.)

1465. december 23. / 1466. március 24., Buda

PÁLÓCZI LÁSZLÓ ORSZÁGBÍRÓ ELRENDELI TÖBB CEGLÉD KÖRNYÉKI JOBBÁGY ELŐÁLLÍTÁSÁT AZ ALBERT KIRÁLY HALÁLÁT KÖVETŐ ZAVAROS IDŐKBEN ELKÖVETETT TÖRVÉNYTELENSÉGEIKÉRT, MAJD FÖLDESURAIKAT KÁRPÓTLÁSRA KÖTELEZI. A KÁRPÓTLÁSRA KÖTELEZETTEK NÉVSORÁBAN TALÁLJUK *„PETRO THALTOS"* SZEMÉLYÉT

IRAT: HU-MNL-OL-DL 16292 Régi jelzet: Q 332, VBUDA 10 16, Fennmaradási forma: Átírás 1466
IRAT: HU-MNL-OL-DL 16323, Régi jelzet: Q 332, VBUDA 10 15, eredeti, pecsét alul, latin
KÖZLÉS: Szamota I.–Zolnai Gy. 1906: 965.

Habsburg Albert király halálát követően az 1440-es években Cegléd mezőváros környékén is zavargások voltak, több birtokot felprédáltak. A vonatkozó esetet az óbudai Szűz Mária-kolostor apácái, úgymint Pazmanthelekei Olah István özvegye, Ilona és Pazmanthelekei János fia Pál özvegye, Ágnes panaszbeadványa alapján ismerjük, akik kárigényt bejelentő ügyüket 1465-ben Pálóczi László országbíró budai törvényszékének színe elé terjesztették. Ebben a beadványban körvonalazták magát a zavargást, és megnevezték a benne részt vevőket. Pálóczi László országbíró e beadványra elrendelte, hogy a királyi emberek tartsanak vizsgálatot, idézzék be törvényszéke elé a zavargásban részt vevőket. Az országbíró meghagyta azt is, hogy a felbujtók kötelessége az egykori zavargásokban részt vevő jobbágyaik előállítása. Az oklevél elősorolja a birtokos nemesek jobbágyait, köztük Weseni László özvegyének embereit. Ebben a névsorban találjuk „Petro Thaltos" jobbágy személyét.

Az eset és a személynevek két okmányban is fennmaradtak. Az egyik az 1465. december 23-án kelt országbírói oklevél másolata, a másik az 1466. március 24-én Mátyás király által keltezett eredeti okmány. *Petro Thaltos* nevét mindkét oklevélről

[49] Csak a témánkhoz tartozó első tanúvallomást és az arra utaló személyek nevét idézem.

Zolnai Gyula közölte 1902-ben Szamota István gyűjtése alapján a fent már említett *Oklevélszótár* lapjain.[50]

A1476 – *Jacobus Thalthos* (Dacsókeszi, Hont vm.)

1476. január 27., Buda

A BUDAI KÁPTALAN BIRTOKMEGOSZTÁST RÖGZÍTŐ OKLEVELE, EZEN EMLÍTVE *JACOBUS THALTHOS* KESZIHÓCI TELKES JOBBÁGY NEVE

IRAT: HU-MNL-OL-DL 65952, Régi jelzet: Q 22 / 211 A, Fennmaradási forma: Eredeti, Pecsét: Függő, Fasc. XXXIII. n. 8.
KÖZLÉS: Borsa I. 1990: No. 411. 141–147.

Az irat rövid tartalma szerint a budai káptalan bizonyítja, hogy Báthori István országbíró 1475. december 15-én kelt levelére Inanchi Tamás és Ipolkezyi Horwath Péter királyi emberek, valamint Mátyás, a Szent Kereszt-oltár igazgatója, káptalani kiküldött jelenlétében – karácsony ünnepét követő pénteken (december 29.) az addig Damján kezén lévő Lythwa várat és telkes tartozékait a használóik szerint megosztották. A szántókat, erdőket és kaszálókat a várnál és az erősségnél pedig közös használatban hagyták. A birtokmegosztási aktus kiterjedt a hét sessiót alkotó Hont megyei Kezyholcz falura is (Keszihóc = Dacsókeszi, ma Kosihovce, Szlovákia, közel Balassagyarmathoz), ahol a hetedik telken (sessión) lakott Jacobus Thalthos.

> Item in possessione Kezyholcz impignoratitia septem sessiones populosas, in quarum prima Michael Kopas, in secunda Paulus Behar, in tertia Jacobus Soldos ad partem domine Frusinne et ad partem Petri in prima Thomas Jan, in secunda Blasius Zoldos et in tertia Johannes Behar residerent et septimam, in qua Jacobus Thalthos habitaret, communiter utendum commisissent.

A forrás más jellegű személyes információt nem tartalmaz.[51] Az iratot Borsa Iván közölte a Balassa család egykori levéltárából.

[50] Szamota I.–Zolnai Gy. 1906: 965; Pais D. 1975b: 85; Lakó Gy. 1978: 610.
[51] Bakács I. 1971: 136; Pais D. 1975b: 85.

A1484 – *Valentini Talthos* (Zalaszentmihály, Zala vm.)

1484. június 21., [Zala]szentmihály

HASSAGHY ISTVÁN ORSZÁGBÍRÓ BIRTOKMEGOSZTÁST RÖGZÍTŐ OKLEVELE, EZEN EMLÍTVE *VALENTIN TALTHOS* ZALASZENTMIHÁLYI JOBBÁGY NEVE

IRAT: HU-MNL-OL-DL 18976, Diplomatikai Levéltár Q, Kincstári levéltár E MKA, Neo-regestrata acta Q 311
KÖZLÉS: Szamota I.–Zolnai Gy. 1902: 956.

Hassaghy István országbírói ítélőmester és néhai Hassaghy Mihály özvegye és fiai a Zala megyei Szentmihályon birtokaikról megegyeznek, hogy azt megosztják. A birtokösszeírásban az adózó jobbágyok névsorában szerepel *Valentini Talthos*. Az oklevelet 1902-ben idézte Szamota István, rá hivatkozva foglalkozott az adattal Pais Dezső. Az irat beazonosítást követően a fenti jelzeten elérhető és kutatható.[52]

A1516 – *Petrus Thalthos* (Ismeretlen helyről)

1516, Hely ismeretlen

PETRUS THALTHOS SZEMÉLYNEVÉNEK EMLÍTÉSE A NEMZETI MÚZEUM LEVÉLTÁRI GYŰJTEMÉNYÉNEK TÖRZSANYAGBAN

IRAT: lappang, beazonosításra vár
KÖZLÉS: Szamota I.–Zolnai Gy. 1902: 956.

Az oklevél Zolnai Gyula megjegyzése szerint egykor a Magyar Nemzeti Múzeum levéltári egységében volt. Az 1902-ben közzétett *Oklevélszótár*ban a megidézett iratot Szamota István adatolta. A levéltári iratok az 1950-es években a Múzeumból az alakuló Országos Levéltárba (ma Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára) kerültek, és vélhetően a Magyar Nemzeti Múzeum levéltári törzsanyagában maradtak. Az oklevél visszakeresése és beazonosítása még várat magára, itt csak a bizonytalan hitelű szótári adatot idézem: 1516: *Petrus Thalthos* (Múz.)[53]

[52] Pais D. 1975b: 85; Lakó Gy. 1978: 610.
[53] Pais D. 1975b: 85; Lakó Gy. 1978: 610.

A1544 – *Blasii Thalthos* (Ismeretlen helyről)

1544, Hely ismeretlen

BLASII THALTHOS SZEMÉLYNEVÉNEK EMLÍTÉSE A NEMZETI MÚZEUM LEVÉLTÁRI GYŰJTEMÉNYE FORGÁCH CSALÁDTÓL SZÁRMAZÓ BEAZONOSÍTATLAN OKLEVELÉN

IRAT: lappang, beazonosításra vár
KÖZLÉS: Szamota I.–Zolnai Gy. 1902: 956.

Az oklevél Zolnai Gyula megjegyzése szerint egykor a Magyar Nemzeti Múzeum levéltári egységében volt, azon belül is a Forgách család adományát jelentő fondban. Az oklevél visszakeresése és beazonosítása még várat magára. Itt csak a bizonytalan szótári adatot idézem: 1544: *Blasii Thalthos* (Múz. Forgách).[54]

A1554[1] – *Tá(l)tos Antal* (Alsósztregova, Nógrád vm.)

1554, Alsósztregova

ALSÓSZTREGOVA, A BUDÁHOZ TARTOZÓ SZÉCSÉNYI NAHIJE HÚSZTELKES, KÉTMALMOS MAGYAR FALUJÁNAK TÖRÖK ADÓÖSSZEÍRÁSA, BENNE *TÁ(L)TOS ANTAL* ADÓFIZETŐ TELKESJOBBÁGY NEVÉNEK EMLÍTÉSE

IRAT: Isztambul, Basbakanlik Arsivi, Tapu-tahrir Defterleri No. 293, Varak 44 / MNL OL Mikrofilmtár, Nr. 10416 doboz.
KÖZLÉS: Vass E. 1993: 65.

[Török nyelvű irat fordítása:] 130. Alsó Sztregova falu, tartozik a nevezetthez,[55] [...] Kelemen István házas, Miklós testvére legény, Kelemen Gáspár házas, Táltos[56] Antal házas, Takcsány Gergel házas.

[54] Pais D. 1975b: 85; Lakó Gy. 1978: 610.
[55] Vass E. 1993: 65; Sitar T. 2015: 48.
[56] A *Táltos* névalak írásképe bizonytalan.

A1554[2] – *Tá(l)tos Ambrus* (Csatár, Nógrád vm.)

1554, Csalár

CSALÁR, A BUDÁHOZ TARTOZÓ VÁCI NAHIJE MAGYAR FALUJÁNAK TÖRÖK ADÓÖSSZEÍRÁSA, BENNE *TÁ(L)TOS AMBRUS* ADÓFIZETŐ TELKESJOBBÁGY NEVÉNEK EMLÍTÉSE

IRAT: Isztambul, Basbakanlik Arsivi, Tapu-tahrir Defterleri No. 329.
KÖZLÉS: Káldy–Nagy Gy. 1977: No. 445. 229.

[Török nyelvű irat fordítása:] Csalár falu, a nevezetthez tartozik.[57] *Hüsejn bin Bajrám timár-birtoka.* [...] Táltos Ambrus nős, fia Mihál nőtlen, [...] A dzsizje-adót fizetők száma *12. A régi összeírtak száma 29, meghalt 20, jelen van 9, az újonnan összeírtak száma 29.*

A1555 – *Tá(l)tos János* (Sóskút, Érdi járás, Pest vm.)

1555, Sóskút

SÓSKÚT, A BUDAI NÁHIJÉHEZ ÉS A PASA LIVÁJÁBA TARTOZÓ MAGYAR FALU TÖRÖK ADÓÖSSZEÍRÁSA, BENNE *TÁ(L)TOS JÁNOS* ADÓFIZETŐ TELKESJOBBÁGY NEVÉNEK EMLÍTÉSE

IRAT: Isztambul, Basbakanlik Arsivi, Tahrir, defterleri No. 329. / HU-MNL-OL Mikrofilmtár
KÖZLÉS: Káldy-Nagy Gy. 1977. No. 66. 61–62.

[Török nyelvű irat fordítása:] Sóskút falu, a nevezetthez tartozik.[58] *Ferhád Valkovár timár-birtoka.* [...] Tá(l)tos János nős, *meghalt,* fia, *Tomás nőtlen,* Nagy Boldizsár nős, *fia, Lukács nőtlen,* Kő András nős, *meghalt,* Tá(l)tos János nős, *megismételt,* [...] A dzsizje-adót fizetők száma 16. [...] Fráter pop [!] majorsága és háza, szántóval, réttel és erdővel, a nevezetthez tartozik. A nevezett majorság korábban Szántó Farkas nevű gyaur birtokában volt, azután Fráter pop nevű pap birtokába került. [...] 300 akcsét a kincstárnak megfizette, a földesúrnak járó tizedek megadásának a feltételével 1559. június 2-án az új szultáni defterben a nevére íratott. [...].[59]

[57] Csalár falu Lipszky térképén Szécsénytől északnyugatra található. (Káldy-Nagy Gy.) Sitar T. 2015: 30.

[58] Sóskút falu, ma Sóskút község. A timár defter szerint jövedelme 3350 akcse volt, a budai mirmirán hász-birtokához tartozott. (Káldy-Nagy Gy.)

[59] Az egész szöveget utólag, az előbb idézett bejegyzés fölé írták hely hiányában, tömör, bizonytalanul olvasható betűkkel (Káldy-Nagy Gy.)

A1586 – *Thatos Lukács* (Komárom vm.)

1586. január 22., Zsámbok

THÚRY MÁRTON KÖSZÖNETET MOND PÁLFFY MIKLÓSNAK, HOGY *THATHOS LUKÁCS* MEGÜRÜLT TISZTSÉGÉT ZÁKA MIHÁLYNAK ADOMÁNYOZTA

IRAT: EFL, Érseki Lyceum, VIII/X. f. 1. magyar, eredeti
KÖZLÉS: Jedlicska P. 1897: 204. No. 249.

Thúry Márton (1540 k.–1599) egykori veszprémi kapitány, mostanság komáromi főkapitány-helyettes az általa elfogott török rabok váltságdíjáról levelet írt báró Pálffy Miklós országbírónak, Komárom vármegye főispánjának (1552–1600). Thúry Záka Mihályt és Folthy Gábort ajánlotta Pálffy Miklós pártfogásába és köszönetet mondott neki, hogy Thathos Lukács megürült tisztségét Zákának adományozta és 3 forint fizetést rendelt neki. Thathos Lukácsról és tisztségéről semmi más forrás nem áll rendelkezésünkre. A levél komáromi kötődése feltételezi, hogy Thathos Lukács is a komáromi nemesi família egyik tagja lehetett.

A1601 – *Tattos János* (Alsógalla, Komárom vm.)

1601–1647 között

A KOMÁROM MEGYEI KISNEMES, *TÁTOS JÁNOS* NEVÉNEK EMLÍTÉSE OKLEVÉLBEN ÉS DIPLOMÁCIAI LEVELEZÉSBEN

Fényes Elek szerint a Tátos családnév még 1847-ben is úgy szerepelt Komárom vármegye nemesi közgyűlésének névjegyzékében, hogy ez az egyik „legrégibb és törzsökös adományos család".[60] Tátos János nevét Fényes Alsógalla község leírásánál szerepeltette: „1647-ben Takó János, Takó Péternek fia, atyja által szerzett gallai zálogos jószágát, mellyet az Varjasy Erzsébettől, kire néhai Tátos Jánosról maradt, és Sándor Mihálytól szerzett Fekete Mihálynak és Jakabnak ugyancsak zálogba adja."[61] Alapi Gyula ugyanúgy Komárom megye nemesi családjai között tartja számon a Tátosokat. Említett Tátos János nevét elsőként egy 1601-ben keltezett címeradományozó oklevélben találjuk, melyben Rudolf király nándori Tátos Jánosnak, valamint Morocz Gergelynek, martosi Morocz Balázsnak és ennek nővérének, Kele Erzsébetnek és leányának, Annának, régi nemességüket megerősítve, címert adományoz.[62] Alapi Gyula komáromi helytörténész és családkutató szerint nándori Tátos Jánosnak volt nővére Kele Erzsébet, akinek leánya volt említett Anna, és ennek

[60] Fényes E. 1848. I: 61.
[61] Fényes E. 1848. I: 178; Nagy I. 1865. XI: 21.
[62] Áldásy A. 1937: 2–3. No. 3.

eszerint sógora volt Morocz Gergely és martosi Morocz Balázs.[63] A címeres levél alapján utóbb a leszármazottak, úgymint Morocz Ambrus, valamint János, Balázs, István, Ferenc, János, Márton, ifj. János és Mátyás 1697. november 22-én Komárom vármegye nemesei sorába is felvétettek. A címeradományozó levelet Áldásy Antal adta közre a Magyar Nemzeti Múzeum címeres leveleket tartalmazó állagából, ennek szövege megjelent 1937-ben.[64] Tátos János nevére 1606-ban akadunk újfent, amikor a budai Ali pasa levelet ír magyar nyelven Bocskai István erdélyi fejedelemnek, benne megemlítve Illésházy István nádor két bizalmi emberét, Ormay Tamást és a Komárom megyei, alsógallai illetőségű Tátos Jánost. Ezt a levelet idézem Bayerle Gusztáv átiratában.

I.

1601. április 2., Prága

RUDOLF KIRÁLY NÁNDORI TÁTOS JÁNOSNAK, MOROCZ GERGELYNEK, MARTOSI MOROCZ BALÁZSNAK, NŐVÉRÉNEK, KELE ERZSÉBETNEK ÉS LEÁNYÁNAK, ANNÁNAK, RÉGI NEMESSÉGÜKET MEGERŐSÍTVE, CÍMERT ADOMÁNYOZ

IRAT: MNM, Kézirattár, Címeres levelek, Ar. 1601. 1032. fol. lat. a 119–122. lapon.
KÖZLÉS: Áldásy A. 1937: 2–3. No. 3.

(Arm. 1601. Tatos János és M. György és Balázs de Martos.)
[Kihirdettetett Nyitra vármegyének 1602. április 16-án tartott közgyűlésén.]

II.

1606. július 16., Buda

ALI PASA NAGYVEZÍR LEVELE ILLÉSHÁZY ISTVÁN NÁDORHOZ

IRAT: HHStA, Wien, Turcica, 90, Juli, ff 17, 19.
KÖZLÉS: *Történelmi Tár* 1878: 849–850.; Bayerle G. 1991: No. 39. 46–47.

[...] Annak okaiért édes barátom, Caesar Gál és Nigron András és Ornay Tamás és Tattos János barátainkkal, együvé jüvén, hogy ha ti kegyelmetökkel az dolog egy felé lőtt lejend velők, mi is minden dolgot hűségesen ez 4 megírott barátim előtt szóllván írtunk s hogy ha azokat az dolgokat kívántatik megtudni, tehát innét két barátitúl Ornaytul etc. megtudhatjátok, mert mindön beszédben jelön voltának s ezökön küül egy szó sem beszéltetött. És ezökkel az mely dolgok szóllattattanak,

[63] Alapi Gy. 1911: 160. No. 3.
[64] Áldásy A. 1937: 2–3.

mindönök külön külön az fölséges Bocskay István király atyámfiának ü felségének, ez mostani írandó levelünkben megírjuk s abból is az levélből bőségesen érthet nagyságod. Isten éltesse jó egészségben nagyságodat.

III.

1606. július 19., Buda

ALI PASA LEVELE BUDÁRÓL BOCSKAI ISTVÁN ERDÉLYI FEJEDELEMNEK, BENNE MEGEMLÍTVE ILLÉSHÁZY ISTVÁN NÁDOR KÉT BIZALMI EMBERÉT, ORMAY TAMÁST ÉS A KOMÁROM MEGYEI (ALSÓGALLAI) *TÁTOS JÁNOST*

IRAT: HHStA, Wien, Turcica, 90, Juli, ff 17, 19.
KÖZLÉS: Bayerle G. 1991: No. 41. 48–49.

[...] Ez eleoth való elkuldeth levelünkben az Nemet kyral reszerul kevetek Giurre juven, Budara való juveseketh hyth leveleth kérvén, es Felsegednel az keveteknek hogy minemu választ adgiunk hyrt kevantunk vala. Penegh felsegettul level nem jut vala, ez mostany holnapnak niolczadik napban az Nemet kevetek estere Budara juven es az Ilieshazi Ur barátunknak reszerul Ormay Tamas es Tatos Janos eovelek edgiuth leven, az Ilieshazi Ur baratunktul keet leveleth hozván, es az Herczegh Matiastul, es azonkepen az bekesegre rendeltetet Commissarius Nemet Uraktul is leveleth hozván minekünk megh attak eoketh. Iliesházi Ur barátunk mynd az keet levelben azt irta hogy az bekessegh dolga veget Beczben menven, Herczegh Matiassal zemben leven az bekeseget tractaltuk, es mynd az felseges Boczkay István kyralynak s mynd penigh az egies Magiar Uraknak akarattuk zerynt kezek lettek es az bekeseget veghez vettük, es Zent Jakab napigh frigett tettunk, es hogy abban az frygyben az epen megh leszen ugimond azt irta. [...]

A1629 – *Tátos Imre* (Sóskút, Érdi járás, Pest vm.)

1629. június 9., Földvár

PEST-PILIS-SOLT VÁRMEGYE KÖZGYŰLÉSE VÉGREHAJTÁST RENDEL EL TÖBBEK KÖZÖTT A SÓSKÚTI *TÁTOS IMRE,* THURZÓ JUDIT JOBBÁGYA ELLEN

IRAT: HU-MNL-OL-PML IV. Pest-Pilis-Solt vármegye A. közgyűlési iratai, Igazságszolgáltatási iratok
KÖZLÉS: Borosy A. 1998: 19.

1629. június 9-én Ráday András, Pest-Pilis és Solt vármegye alispánja, Földváry György szolgabíró és Buday Pál vármegyei kiküldött esküdtje (exmissionalis) mel-

lett Bosnyák Tamás kérésére végrehajtást rendeltek el Etyeky István mint alperes ellen. Ezt a szomszédok is bizonyítják mind Nógrád vármegyéből, mind Pilis vármegyéből. Utóbbi hitelesítő tanúk nevei között olvashatjuk a Sóskút (Soos kut) faluban élő Kis György és *Tatos Imre* neveit, kik Jakusit András özvegyének Thurzó Juditnak jobbágyai. Bosnyák Tamás embere, Márton deák sürgette az alispánt, hogy a birtokkal kapcsolatos ítéletet mielőbb hajtsák végre. Az alperes Etyeki István prókátora Füssy János javasolta, hogy a végrehajtást mellőzzék. Az ügy folytatását július 10-ére halasztották. A sóskúti jobbágy nevét más forrásból nem ismerjük.

A1637 – *Thátos Erzsébet és Thátos Miklós* (Alsó-, Felső-Motesic, Trencsén vm.)

1637. november 18., Nováki

MAJTHÉNYI BERTALAN ÖZVEGYÉNEK, *THÁTOS ERZSÉNEK* VÉGRENDELETE, MELYBEN EMLÍTI BÁTYJÁT, *THÁTOS MIKLÓST* IS

IRAT: HU-MNL-OL-P 485[?] eredetileg majthényi, kesselleőkeői és berencsi Majthényi bárók és urak családi levéltárából 1451–1728
KÖZLÉS: Szerémi A. 1897: 133–134.

Majthényi (II.) Bertalan (1590 k.–1636), előbb ferences barát, és a füleki zárda gvardiánja volt, azonban a szerzetet elhagyva, jogi pályára lépett, és mint jeles jogtudós királyi jogügyigazgatóvá lett 1635-ben. Mikor szerzetét elhagyta, protestánssá lett, megnősült és nejétől Thátos Erzsétől (1594 k.–1637 k.) négy gyermeke született. Majthényi a hivatalviselés miatt 1635-ban visszatért a katolikus hitre.[65] Immár özvegye, Thátos Erzsébet 1637-ban végrendeletet készített. Végrendelete előtti héten már elkészült minden ingó és ingatlan vagyonának gazdag inventáriuma.[66] Feltűnik a végrendeletben Thátos Erzsébet Miklós bátyjának neve is:

Testamentum Elisabethae condam Thatos relictae egregii condam Bartholomei Mayteny.

Minthogy az én szerelmes uramat az néhai nemzetes és vitézlő Majthény Berthát Isten ő szent fölsége ez árnyék világból kiszállította, látván ő kelme éltében az én hívségemet és hozzá való szeretetemet, hagyott annyit, mint egy gyermekének, mind ingó bingó marhájából testamentumjába; látván én is, hogy Istennek nagy fogságában vagyok, nem akarom szegín gyermekimet ugy hadni, ugy azt az én részecskémbül hagyok: [...]

7. Egy bátyám van Thátos Miklós, látván körölem való forgódását, magának fl. 50, feleségének egy zöld posztó szoknát. [...]

A később bárói rangra emelkedő Majthényi család nőági Thátos-rokonsága vélhetően ugyancsak nemesi rangú volt. Róluk többet ezen okiratokon kívül nem tudunk.

[65] Nagy I. 1860: VII. 285. Majthényi család; Frankl V. 1872: 233; Ember Gy. 1946: 147.
[66] Szerémi A. 1897: 130.

A1687 – *Tátos Zsuzsanna* (Somorja, Pozsony vm.)

1687. november 23., Pozsony

I. LIPÓT KIRÁLY KISS MÁRTONNAK ÉS FELESÉGÉNEK, *TÁTOS ZSUZSANNÁNAK,* VALAMINT LEÁNYAINAK, ILONÁNAK ÉS ERZSÉBETNEK NEMESSÉGET ÉS CÍMERT ADOMÁNYOZ

IRAT: HU-MNL-OL-R.64 EGYKOR A MNM, KÉZIRATTÁRA, CÍMERES LEVELEK FONDJA, DR. OLAY FERENC ÖRÖKLETÉTJE, RÉGI JELZET – P 714 LAD. RRR NO. 9.
KÖZLÉS: NAGY I. 1868: 312.; SIEBMACHER J. 1893: KISS XXIII, P. 310. 1. 234.

Kiss Márton és általa neje, Tátos Zsuzsanna *(consortem Susannam Tátos)*, valamint fiuk, János és leányaik, Ilona és Erzsébet Pozsonyban 1687. november 23-án kelt címeres levélben előbbi nem nemes állapotukból (ex conditione ignobili) kiemelve I. Lipót királytól nemesi címet kapnak, melyet 1688. augusztus 30-án Pozsony vármegyének Somorján tartott közgyűlésén kihirdetnek. A család számos tagja a Csallóközben él. Az oklevelet utóbb többször megerősítik, úgymint a Habsburg József nádor által 1827. december 3-án kiadott hiteles másolatban is. A Kiss család Nagy Iván családtörténész szerint Vajasvata (Csallóköz) helységbeli eredetű.[67]

A1707/1720 – *Tátos István és Mihály* (Kolta, Érsekújvári járás, Komárom vm.)

1707. július 14., Kolta

TÁTOS ISTVÁN KOLTAI JOBBÁGY NEVÉNEK SZEREPELTETÉSE AZ 1707. ÉVI DIKÁTORI MAJD AZ 1720. ÉVI NÉPÖSSZEÍRÁSI IRATOKBAN

IRAT: HU-MNL-OL-N.79 1720. évi országos összeírás, Komárom megye, 38. Téka.

Hogy a Tátos családnév mennyire kötődik Komárom vármegyéhez, azon belül az Újvári járáshoz és Kolta községhez, azt az 1707. évi dikátori[68] és az 1720-as népesség-összeírási táblázatok is bizonyítják. A teljes Magyar Királyságra és Erdélyre is kiterjedően az adózó jobbágycsaládokat (így neveket) rögzítő táblázatos kimutatásban csak egy Tátos nevet találunk: *Stephanus Tátos*t, aki a Komárom megyei Kolta helységben élt.[69]

[67] Nagy I. 1868: 312; Siebmacher J. 1893; Áldásy A. 1942: 555. No. 41.

[68] HU-MNL-OL-E158 – Dikaösszeírások 1131. Kötet 13. Komárom, Kolta, 1707. július 14. Regestum Dicarum Secundum Determinationem Onodiensem in Inclyto Comitatu Comaromiensi conscriptarum Anno 1707.

[69] TMCsA. 2014–2016.

B – A „TÁTOS" HELYNEVEK OKMÁNYTÁRI ÉS TÉRKÉPI REGISZTERE

B1305 – *Tathus* (halászóhely) [Battyán, Bodrog vm.]
B1322 – *Taatus* (tó) [Zemplén vm.]
B1591 – Alsó és Felső *Tátos* halastó [Laskó, Baranya vm.]
B1660 – *Tatos* köz (ér) [Likócs–Börcs–Ikrény között, Győr vm.]
B1731 – *Tátos* fok, tava, görönd [Sárköz, Tolna vm.]
B1739 – *Tátos* halastó [Martos, Csallóköz, Komárom vm.]
B1772 – *Tatos* tó [Nyírbogdány, Szabolcs vm.]
B1790 – *Tatos* tava [Tiszatarján, Borsod vm.]
B1821 – *Tatos* ér [Tarcal, Zemplén vm.]

„Mintha a helynevek a magyar nyelv mostohagyermekei volnának!" – írta Györffy István 1927-ben. Györffy „helynéven" nemcsak a helység-, puszta- és dűlőneveket értette, hanem mindazon tulajdonnevet, mely valamely térszínt jelölt.[1] Helyneveink száma közszavaink számával vetekszik, sőt a legújabb kutatási eredmények alapján akár a milliós nagyságrendet is elérheti a Magyar Névarchívumot készítő nyelvészek, nyelvtörténészek kitartó gyűjtőmunkájának köszönhetően.[2] Ezért is fontos áttekintenünk, hogy lehet-e, van-e a *tátos* névalaknak toponímiai gyökere.[3]

Szabó T. Attila szerint a „legközönségesebb helynevek" azok, melyek az eredeti természeti állapotot, illetőleg „az ebben végbemenő természetes vagy mesterséges változásokat mutatják". Joggal vetette fel, hogy a „helynevek állandó pusztulásán és kicserélődésén kívül más okok is kényszerítenek arra, hogy végre komolyan belássuk a helynévgyűjtés alapos elvégzésének szükségességét".[4]

Annak ellenére, hogy oklevélszótári elfordulása (Jerney János gyűjtése →**D1854**) már viszonylag korán ismert, a történeti etimológiai szótár a tátos helynévalakot nem ismeri. Pedig Jerney szótára rögtön egy jelzői szerkezetes alakot közöl: *Tátos tó* →**B1322**. Érdekes *A magyar nyelv nagyszótárá*nak adatkezelése is, amennyiben az első említett Táltos személynevet (→**A1211**) még átveszi Jerneytől, a helynevet viszont figyelmen kívül hagyja. Utóbb minden nyelvtörténeti szótár innen, Jerneytől eredezteti a szóalakot, aki Fejér György oklevéltárában (1829–1844) lelt rá e korai adatunkra.[5] De úgy tűnik, a helynévi szóalak valójában kézen-közön elveszett minden későbbi értelmezési kísérletben. Ezért is lesz talán hasznos az alábbi szótörténeti adattárat bemutatnunk, mivel látszani fog, hogy nemcsak egyedi névalakként, de széles körben ismert helynévi használatban is megtalálhatjuk a tátost.

Lehetséges első körös magyarázat lenne erre, hogy nyelvtörténeti szótáraink talán már kezdetben is azért nem vették fel a Tátos helyneveket „táltos"-adatként, mert eleve feltételezték, hogy az azonos szóalak mögött talán más-más jelentést kellene keresnünk, eleve elrendelve, hogy itt egy másik szó került felgyűjtésre, aminek nincs köze a táltoshoz. Ám érdemes ezt a szigorú elrendelést mégis újragondolnunk, tekintsük át ezért a Tátos helynevek nyelvtörténeti bokrát.[6]

Strümpl Gábor *Helyneveink vízrajzi szókincs*ét feldolgozó dolgozatában a vízszabályozások előtti idők helyneveinek felgyűjtését célozta meg. Észlelve ugyanis azt, hogy a vízjárások eltűnésének nyomában a „néprajzi változás" is óriási, az „életmód" több helyütt gyökeresen átalakult, a „régi híres halászaink kihaltak", így „velük szállt sírba sok-sok helynév magyarázója" is, sőt maguk a helynevek is. Strümpl szerint például halaink régi nevei nagyon változatosak, mégis az ő adatai alapján azt észleljük, hogy ezek a helyneveinkben csak elvétve szerepelnek.[7] Viszont az ál-

[1] Györffy I. 1927: 111.

[2] Hoffmann I. 2003: 63. Ifj. Bárth Jánosnak ezúton is szeretném megköszönni a fejezethez fűzött segítő észrevételeit.

[3] Sebestyén Gy. 1904. I: 99.

[4] Szabó T. A. 1934: 162.

[5] Fejér, G. 1832. Tom. VIII. Vol. 2: 388. No. CLXXVI.

[6] Más kérdés, hogy az eltérő jelentések utóbb mégis átfedésbe kerülhetnek.

[7] Strümpl G. 1929: 128.

tala végzett helynévgyűjtések is igazolták, hogy minden halászóhelyet külön-külön is megnevezhettek, akárcsak a szántóföldek dűlőit. Ha a közelmúltban feltárt kéziratos térképeket is bevonjuk a vizsgálatainkba, akkor meglepően sok, eddig ismeretlen vízidűlőnévre akadhatunk, melyek – ahogy arra Strümpl is utalt – éppúgy jelölhettek azok halásztanyát, halfogó helyet, fokot (folyóvizek torkolati közét), vészlést (vejszék lerakóhelyét), a halászat különféle módjára utaló helyeket, úgymint verést (rekesztősövényt), vetést (hálóvető helyet), vonyót (hálóvonó hely), húzóst, cégét (csege-, cekle-, szegyelerakóhelyet) stb., sőt magukat a halneveket is (csukás, pontyos, harcsás, keszeges stb.); és végül idesorolhatjuk az ismeretlen jelentésű tátost is.[8]

Amennyiben a XVII–XIX. századi térképészeti-földrajzi leírásokat, valamint akár a XVIII–XIX. századi, vízszabályozás előtt készült térképeket átböngésszük, jelentős számú „tátos" helynevet találhatunk. Az alábbi példatár térképi és okleveles helynevei alapján is látható lesz, hogy a „tátos" toponímia általában valamilyen vizes élőhelyet jelölt: fok, ér, patak vagy tó, halastó, sőt még ott is, ahol „temetőt" jelöltek, azt a vízjárással összefüggésben nevezték meg. Hogy ez milyen jelentésbeli értelmezést von maga után, nehéz eldönteni. Talán valamilyen zsákmányként számontartott halat, vagy halászóhelyet, halastavat, talán a tulajdonosa után számontartott birtoknevet, esetleg valamilyen vízinövényt (?), vagy egyszerűen a vízjárás sebességét jelölte a jelzői szerkezet? Annyi bizonyos, hogy legtöbbjüket a vízjárta helyek, halászóhelyek megnevezéséhez köthetjük.

Különösen érdekes mindezeket a nyelvtörténészek *tat, tathal, hal* szóeredet-magyarázataival is összekapcsolni. A nyelvtörténészek (Munkácsi Bernát, N. Sebestyén Irén, Benkő Loránd, Honti László) ősi uráli nyelvi örökségnek tartják a tat/tát, a hal és a tat-hal szóalakot.[9] Munkácsi Bernát a nevezett tat/tát-hal néven már konkrétan a compót, köznéven cigányhalat, doktorhalat érti. Ez talán azonos a már Linné által a XVIII. században leírt *Tinca tinca* halfajjal. Vagyis a tat, más néven compó, cigányhal, vargahal a sugarasúszójú halak (Actinopterygii) osztályának pontyalakúak (Cypriniformes) rendjébe, ezen belül a pontyfélék (Cyprinidae) családjába tartozó fajként került meghatározásra.[10] Benkő Loránd és munkatársai így állították össze *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárá*ban (továbbiakban TESz) a tat szó jelentését:

tat A: 1305/ Tathus [.] [.] (Györffy: ÁMTF. 1: 710); 1836 Tat hal (Kassai: Gyökerésző 5: 64) J: 'egy fajta silány hal, nyálkás compó | Art wertloser Fisch, Schleie (Tinca tinca)' Örökség az uráli korból. | ≡ Vog. (T.) tåχt 'compó'; cser. (KH.) tatə 'ua.'; md. (E.) tutka 'menyhal', (M.) tutka 'compó'; észt tõtkes, tõkes 'ua.'; – szelk. tŭt, tūti 'kárász' [uráli *totke 'compó']. A szó belseji *tk > m. t hangváltozáshoz vö. →köt, →út stb. A magyarban a →hal[2] szóval tautologikus

[8] Strümpl G. 1929: 125.
[9] Sebestyén I. 1935; Juhász J. 1955: 288; EWUng 1992. 1489.
[10] Munkácsi B. 1895: 271.

összetételt alkot; vö. →gobhal, →lepényhal stb. NyK. 49: 36; TESz. tat[2] a.; MSzFE.; EWUng.[11]

De ne szaladjunk ennyire előre, mivel mindezt a nyelvészek is csak a XIX. századi (!) magyar nyelven írt fajtaleírásokból származtatták, és ezt párosították a köznyelvben talált halnévvel. Mivel csak 1836-tól olvashatjuk először a tathal nevét „Tzompóként", „Tzigány-halként", „Varga halként", az értelmezés akár félre is vezethet minket.[12] A lényeg, hogy e szótárakban is úgy írnak róla, mint egyfajta *silány* halról. Ha nem is egyértelmű, hogy melyik halfajt (!) kellene a *tat, tat-hal* név alatt keresnünk, annyi bizonyos, hogy a halászóhelyek mellett egyik halfajtánkat (vagy konkrétan magát a „hal" köznevet) találhatnánk meg az okleveles iratokban. Ugyan rögtön szűkítő tapasztalat lesz Strümpl Gábor fent már említett megfigyelése, hogy a helynevek közt ritkábban esik szó a konkrét halfajtákról, az értelmezésüknél nem hagyhatjuk ki ezt a lehetőséget sem.[13]

Itt e fejezetben *nem célom* az előző, →**A szekció**ban már kibontott nyelvtörténeti kutatási irányok bármelyikét áttekinteni és követni. Egyszerűen azért nem, mert csak a bizonytalanságot erősíthetném a rendkívül kevés adat (akár rossz) összeillesztéseivel. Továbbá hangsúlyoznám, hogy az eredetkérdés nem is lehet ennek a szöveggyűjteménynek vizsgálati célja. Összehasonlító nyelvészeti kutatásokra és ennél kompetensebb vizsgálatokra továbbra is nagy szükség van. Csupán jelzem, hogy a középkori, kora újkori forrásokban felbukkanó helynévi alak (egyúttal a személynévi állomány is) akár mégis összefügghet a „tát", ha nem az igei, de a „tátos" melléknévi alakokkal. Ugyanúgy nem kizárva, hogy a tátos helynevek (~ tó, ~ fok, ~ göröndy, ~ér) esetében lehet összefüggés a *tát, tátos* személynevekkel (~Tátos tava) és végeredményben a későbbi forrásokban feltűnő tátos-/táltos-hiedelmekkel is. Mindezzel együtt és párhuzamos érvelésként megjelölve, hogy a 'tát' – 'tátogás' – ásítás és különösen az *ebből* következő „sámánisztikus révülés" adatszintű kapcsolódásait, amit Bernáth Béla (1991), majd Horváth Katalin (2011) felvetett, e források ismerete alapján továbbra is erősen vitathatónak gondolom. Egyrészt mivel azokat a történeti források önkényes nyelvészeti, a szóalakok jelentéseit mesterséges összeillesztésének tartom; másrészt inkább vinném a szófejtést a rögzített okleveles nyomok felé, vagyis a tat/tát (talán halfaj) főnévi jelentések irányába. Megelégedve minimumprogramként, ha nem másutt, akkor kizárólag a (hely)nevek vonatkozásában az egyszerű hal, így halas, halászóhely jelentéssel, nyitnék új irányt a tátos jelentéseinek keresésében.[14]

Mindemellett és amennyiben a szó felhasználóinak, névalkotóinak nyelvi köreit is figyelembe vesszük, nem zárhatjuk ki, hogy a helynévalak jelentései az *eredetkér-*

[11] TESz 1976. III: 864; EWUng 1992: 1489. Némi adatszűrésből adódó veszteséggel, kevesebb forráshivatkozással és rövidebben már elérhető a szócikk a TESz online verziójában is: https://uesz.nytud.hu/index.html. Új magyar etimológiai szótár (ÚESzWeb).

[12] Kassai J. 1836. V: 64. →**D1817.** Gáldi L. 1957.

[13] Ez itt konkrétan tautológia kérdés, így belekezdeni sem érdemes; másrészt nem lehetséges, mivel a halfaj *biológiai kategóriái* és a nyelvtudomány *történeti kategóriái* között nincs, nem lehet átfedés!

[14] Bernáth B. 1991: 347; Horváth K. 2011.

désüktől függetlenül is alakulhattak, változhattak akár a tát szó tátos, táltos személynévi alak irányába is. A tátos halászóhelyek mint helynevek, vagy a tát hal felbukkanását jelző helynevek tanúvallomásokban, térképeken való feltűnése ugyanúgy nem zárja ki a táltos személynevek esetleges helyi, lokális, akár egyéni, egyedi jelentésalkotásait sem.

Lényeges hangsúlyoznunk, hogy a középkori, kora újkori források alapján feltűnő tátos, táltos szóalakok megjelenései és jelentései, valamint a magyar nyelvben való jelenlétének eredetkérdései, szófejtései továbbra sem lezárt dossziék. Mivel a lehetséges nagyon kevés szóalak eddig is szinte régészeti maradványként került elő, továbbra sem lehet (a kevés forrásból sokat értelmező) használatot erőltetni. A magam részéről ezért itt megállnék, majd visszalépnék a történészi, antropológusi nézőpontunkhoz.

Ha innen nézzük, valójában nem jutottunk sokkal messzebbre, mint amit a XVIII–XIX. századi történészek, statisztikus-földrajztudósok már maguk is megállapítottak,[15] vagy amit már Ipolyi Arnold összegzett. Ipolyi maga is sorra vette a Tátos – Tatár – Tátra – Tátogás szótári horizonton a történeti adatokat és a kortárs statisztikusok helynévtári kataszterei:

> Anonymnál [...] a mai Tátra hegység Tatu neve is könnyen ezen papi név jelentőségével is elvegyülhetett; miután épen általa értesülünk, hogy beköltözö öseink új honuk hegyeit, folyóit, tájait st. vezéreik nevei vagy nevezetes tetteik jelentése szerint nevezik el [...]; egy más, a *tatár* óriásnévtőli őshegyi elnevezés értelmére figyelmeztettem már [...], miszerint itt ismét azon tatta-ősatya jelentéssei volna vehető. Erdélyben a *Tátos hely,* hol a 16. században még nevezetes ménes volt (Henszlm. szépirod. sz. 9). Tát f. Esztergomb. Tátong Somogyb. Tátros csangóváros Moldváb. a székely pog[ány] krónikában (292) Tátros folyó: fortis dimicator in terra Gümetz venator ferarum devoratus in terra Nasculát ad fluvium Tátros. Talas f. Zarándb. st. A tátorján növény név is. (brassica napus L. napo brassica K. karórépa).[16]

Ipolyi láthatóan nem ügyelt a források heterogén jellegére, azok keletkezési idejére, módjára. Mégis a kevés adatból viszonylag lényeglátóan szemlézte az összes olyan lehetséges nyelvészeti problémát, ami a tátos szó körül megfogalmazódott és megfogalmazódik azóta is:

> **1. táté**, (1), (tát-é) mn. tt. táté-t. Tátott száju, málé száju, szájtáti, szájtátó, ostobán bámuló, bámé, bamba, buta, gyáva. Gyöke tát azon szók osztályába való, melyekben az ó, ő, é-re módosúl, mint ámó ámé, bámó bámé, csuhó csuhé, fő fé, bő bé stb. és így táté = tátó.[17]
> **2. tát** 1416 u./1490 k.: „netaſſa en ream kut o ßaiat", „meg tattatot o ßaia en ream" sz. (Apor-kódex 19, 80); 1816: Táltja gr. (Kassai Bef. 310). J: 1416 u./1490 k.: '(weit) auf-sperren <bes. den Mund)'* (1. fent). – Sz: -ogat 1518 k.:

[15] Katona I. 1779. I: 28; Fejér G. 1829. I: 456.
[16] Ipolyi A. 1854: 452.
[17] Czuczor G.–Fogarasi J. 1874: 144.

tatogatafawal sz. (Peer-kódex 63); 1585: Tátogatok gr. (Cal. 482) | -og 1636: tátog (Megy: Bayle 74: NySz.) | -ong 1822: Tátong (MNy. 4: 420) | -ika 1892: Tátika (Ethn. 3: 60).[18]

Korszakunkon ugyan túlnyúlik Pesty Frigyes (1823–1869) történész-geográfus terepen végzett helynévgyűjtői munkássága, de épp mert eredményei nem csak tudománytörténeti adalékokkal szolgáltak (rögzítette a vízszabályozás előtti helyneveink jelentős, mára már elfeledett lokális készleteit), fontos újra sorra venni tájtörténeti, geográfiai, etnográfiai megfigyeléseit és helynévi szógyűjtéseit is. Pesty nagyon fiatalon, 1849-ben ajánlotta fel térképészeti tudását, szolgálatát a hadi minisztérium hadigazságügyi osztályának, azon belül is a hadi térképészetnek. A forradalom után külföldre volt kénytelen menekülni, de élve a visszatérés lehetőségével, az 1850-es évek közepén az akkor megalakult kereskedelmi iparkamara titkára lett. Ebben a minőségében végezte elsősorban „statisztikusi" tevékenységét 1864-ig. 1857-ben a kereskedelmi kamarát képviselte Bécsben, 1862-ben pedig hasonló minőségben a londoni világkiállításon képviselte szakmáját, az államtudományokat. 1861-ben Temes vármegye egyik országos képviselőjének, 1864-ben a pesti első magyar iparbank vezértitkárának választották. Ezen gyakorlati tevékenysége mellett a hazai történettudományt jelentékeny munkákkal gazdagította, egyúttal széles kiterjedésű levéltári kutatásokat folytatott országos (Kárpát-medencei) léptékben Magyarország déli részeinek Temes, Krassó, Szörény vármegyék történetének megírásához és egy országléptékű középkori geográfia „reconstruálásához".

Adatgyűjtése, gyűjtői füzetei ugyan sokáig kéziratban maradtak, ám ezekből halálát követően szinte mind a mai napig folyamatosan lehet újonnan publikálható szövegeket előállítani. A határnevekkel és a temetői dombokkal összefüggésben ezért is említhetjük az alábbi tátos példáinkat, melyeknél nem mindig csak helynévre, de olykor a helynévadás eredetmagyarázataira is rátalálhatunk Pesty Frigyes tollán. Sőt, mint majd látni fogjuk, még Pesty gyűjtése is eredményezhet újabb, eddig nem ismert névadatokat, vagy utalhat a határjárási helyeken zajló helynévadások egykori cselekményeire.

A halála után, 1888-ban megjelent kivonatos jellegű füzetéből rögtön öt „Tátos" adatot találunk az 1860-as években gyűjtött helynevekből. Ezekhez helyi mondák alapján vagy szakirodalomból tájékozódva megjegyzéseket is fűzött. Némi kitérővel erre példánk Szoboszlay András jegyző 1864. szeptember 30-án keltezett levele, aki a Borsod vármegyei Emőd külterületén található „Vérhalom" tátos gyerekkel történt illegális megásása ügyéről számolt be Pestynek:

> Vérhalom (jelenleg Nagyhalomnak nevezik) Szántóföld, egy lapalyos térségen emelkedett domb; monda szerint egy ott történt tsatában elhulott ember tetemekből al-kotodott, a nép rege szerint pedig mely szájon forog ott valami elsüllyedt várat gyanítanak 's inen származik azon népvélemény, hogy azon dombba tetemes kints van elrejtve – ennélfogva azt tsaknem minden évben ás-kályák – Most a legközelebbi télen egy társulat alakult az Emödi lakosokból, és ezek elhoztak Disznosd Horvátrol egy gyereket kit táltosnak hittek, ki is azzal ámitotta

[18] TESz 1976. III: 864.

őket hogy ö a földbe rejtett kintset meglátja, ennél fogva ezen gyermek ki is jelelt az áso-társulatnak a vérhalom közepén egy bizonyos helyett, hol az elsülyedt vár kapujának és azon belöl a kints-nek okvetlen lennie kel, 's a társulat azon helyet 10 öl mélységre le is ásta, az eredmény a lett hogy a kintsláto gyermek elszökött a társulat pedig a további ásásai felhagyott önön kárukon okulva.[19]

Vegyük most sorra Pesty munkáiból és más nyelvtörténeti forrásokból szemlézve a tátos helynévadatokat. Amennyiben megelégszünk az egyszerű „hal" besorolású Tát > Tátos – halászóhely, vízjárás helynevek kigyűjtésével az alábbi eredményt kapjuk:

Tathus (halászóhely) [Battyán, Bodrog vm.] Önálló szócikként →**B1305**
Taatus (hajdan tó) [Zemplén vm.] Önálló szócikként →**B1322**
Alsó és Felső Tátos (halastó) [Laskó, Baranya vm.] Önálló szócikként →**B1591**
Tatos (köz, ér) [Likócs–Börcs–Ikrény között, Győr vm.] →**B1660**
Tátos (fok, tava, görönd) [Sárköz, Tolna vm.] →**B1731**
Tátos halastó [Martos, Csallóköz, Komárom vm.] →**B1739**
Tatos (tó) [Nyírbogdány, Szabolcs vm.] →**B1772**
Tatos tava [Tiszatarján, Borsod vm.] →**B1790**
Tatos ér [Tarcal, Zemplén vm.] →**B1821**
Tátos tó [Dombrád, Rétköz, Szabolcs vm.] forrásmegjelölés nélkül, Szabolcs vármegyei iratokra hivatkozással gyűjtött helynév, így önálló szócikként nem idézem.[20]

A halászóhelyek mellett egyes településnevek is talán a tat/tátos halnévre vagy egykori vízközeli halászóhelyre utalhatnak. Ezért sem mellékes mindjárt itt felmutatni a Duna mellékén található mai Tata és Tát településneveket, vagy Tátét a Maros mellől megemlítenünk. Tátom Somogy megyében jelölhet halastavat, utalhatott halászóhelyre. Mindegyikük okleveles előfordulása viszonylag korai. A tát szóból következtethető ismert településnevek az alábbiak lehetnek:

- *Tát település* (Taat, Taath, Taaath, Thaath, That) birtok és falu [Esztergom vm.] okleveles név előfordulásai **1181**; 1272; 1288; 1304; 1309; 1329; 1331, 1356, 1358. – Mivel Tátos névalakban nem ismert, így önálló szócikként nem idézem.[21]
- *Táta/Tata település* (Tata, Thata, Thatha, Markt Totis) [Komárom vm.] birtok és városnév előfordulásai **1146**; 1230; 1260; 1295; 1300; 1305; 1306; 1318;

[19] Emőd Helynevek magyarázata Emőd községből Borsod megyéből 139. (568 szhoz.) Kelt Emőd Sept. 30-án 1864. Szoboszlay András jegyző. Pesty F. 1864/1988: 108.

[20] Réfi Oszkó M. 1997: 27.

[21] Ekkor adja III. Béla „Taath" falut az Alamizsnás Szent Jánosról elnevezett lovagrendnek, amelynek utódai a johannita és a máltai lovagok. Időrendben: Wenzel G. 1874. XII: No. 67; Czinár M. 1866. VII: 2. 235; Kristó Gy. 1990. I: No. 599; Kristó Gy. 1992. II: No. 682; Almási T. 2003. XIII: No. 50, 458, 463; Tóth I. É. 2004. XV: No. 231; Nagy I. 1891. VI: No. 321; Piti F. 2014. XXX: No. 305, 306, 505, 556, 602; Tasnádi Nagy Gy. 1920. VII: No. 271, 272.

1323; 1331, 1339, 1346; 1357 – Tátos névalakban nem ismert, önállóan nem idézem.[22]

- *Táté (Thatey) egykori plébánia* az erdélyi egyházmegye fehérvári főesperességében [Alsó-Fehér vm.] Pesty Frigyes szerint *Tátos, hajdani hely* „Erdélyben, hol a XVI. században még nevezetes ménes volt". Ipolyira hivatkozva jelzi, hogy hely pusztafalu.[23] Más okleveles adatok alapján a hely ma Táté, Taters, Totoi, Totoiu (Románia) településsel azonosítható: **1332**: Thatey, papja Nycolaus; 1343;[24] 1386/1408;[25] 1556: a hitújításkor reformátussá lett.[26] – – Tátos névalakban nem ismert, önállóan nem idézem.
- *Tátom-puszta* (Tatom, Tatun, Tathun, Thathum, Thathon, Thathun) település, ma puszta Igal, Magyaratád [Somogy vm.] közelében.[27] Okleveles előfordulásai **1275;**[28] 1276;[29] 1279;[30] 1341;[31] 1349;[32] 1388/1405;[33] 1417;[34] 1426/1452.[35] Borovszky Samu szerint „Tátom-puszta a középkorban falu volt, mely egy 1275-ben kelt oklevélben Thathum alakban fordul elő, s ekkor a zseliczszentjakabi benedekrendű apátság népei lakták". 1417-ben a zseliczszentjakabi apátság és a nyúlszigeti apácák birtoka. 1426–1452-ben csak az apátságé. Az 1726. évi összeírásban Tátony alakban fordul elő.[36] – Tátos névalakban nem ismert, önállóan nem idézem.

Végül felsorolom a Pesty leírásaiból ismert tulajdonnévhez, köznévhez köthető helyneveket is, ahol a Tátos jelzői szerkezet akár személynevekre, akár konkrét sze-

[22] Időrendben: Wenzel G. 1860. I: No. 25; Wenzel G. 1867. VI: No. 306; Wenzel G. 1869. VII. No. 388; Czinár M. 1866: IX, 7. 715; Wenzel G. 1873. X: No. 257; Kristó Gy. 1990. I: No. 788; Kristó Gy. 1992. II: No. 77; Nagy I. 1878. I: No. 480; Blazovich L.–Géczi L. 1990. VII: No. 701; Tóth I. É. 2004. XV: No. 354–355, 361–362; Piti F. 1999. XXIII. No. 560, 726; Piti F. 2014. XXX: No. 542; Nagy I. 1891. VI: No. 356.

[23] Ipolyi A. 1854: 452.

[24] Piti F. 2007. XXVII: No. 77.

[25] Thathe (St. de) és Thate (Ge. de): Fejér, G. 1834. Tom. X. Vol. 1: 273; Fejér, G. 1833. Tom. IX. Vol. 1: 264; Fejér, G. 1842. Tom. IX. Vol. 7: 715; Czinár M. 1866: 447.

[26] Léstyán F. 2000. II:142.

[27] A dél-somogyi Tát, Tátom puszta (Thathum, Thathon) helynevet Kodolányi János a besenyő Tát törzsnév emlékének tartotta: Kodolányi J. 1938: 97. Györffy György szerint minden alap nélkül való az a feltevés, mely szerint a névben egy Árpád-korban még létező Tátony (magyar) nemzetséget kellene feltételeznünk: Györffy Gy. 1953: 110.

[28] Populi abbatis monasterii S. Jacobi de Selyz de villa Thathum, Thathon, Thathun Dl. 927. Jerney J. 1854: 137; Csánki D. 1894. 2: 650.

[29] Fejér, G. 1841. Tom VII. Vol. 5: 412; Czinár M. 1866: 411.

[30] Jerney J. 1854: 137.

[31] Sebők F. 2004. XXV: No. 202.

[32] Sebők F. 2015. XXXIII: No. 259.

[33] Zichy birtok DL 7344; DL 9102. Csánki D. 1894. II: 650.

[34] Poss. Chakenfeulde intra metas possessionis *Thathon* – nyúlszigeti apátság DL 10560 Csánki D. 1894. II: 650.

[35] Poss. *Thathon, Taton* – zselici apátság. 1426: DL 11780; 1443: DL 13729; 1452: DL 14569.

[36] Borovszky S. 1896. Somogy: 106.

mélyre, személyekre is utalhatott. Az első csoportban szereplő „Tátos tava" szókapcsolat itt is szerepelhetne:

- *Tátos (rétje)* [Tinnye, Pest vm., Pilisi járás] csak Pesty említi (**1864**) „Tátos-rétje, határrész, buján termő fűvel, hajdan erdős, regényes vidék Tinnye faluban, Pest megye pilisi járásában."[37] – Korábbi névalakban nem ismert, önállóan ezért nem idézem.
- *Tátos kép (dűlő)* [Gyöngyöstarján, Heves vm.] = Gyöngyöstarján. Heves megye, Gyöngyösi járás, Gy. Tarján község határos keletről Gy. Oroszi község, délkeletről Gyöngyös város és Solymos község, délnyugatról Réde község, nyugatról Pata m[e]zőváros, és északról Hasznos község határaival.[38] – Ezt a területet bejárva említi Pesty (**1864**) a „Leshegy, Tátoskép: szántó, elnevezési eredete nem tudatik." – Korábbi névalakban okleveles forrásból nem ismert, önállóan ezért nem idézem.
- *Tatos (dűlő)* [Tiszabőfalu, Heves vm.] Tátos, Tatos dűlő. Pesty (**1864**) szerint „a nép azt regéli, hogy régenten a közös ménesből egy ló szaladt el, és a dűlő terét egészen befutván, nyomában mindenütt víz fakadt ki, s maga a jószág örökre eltűnt; azóta, különösen addig, míg a Tisza-szabályozás meg nem történt, még a legnagyobb szárazságban is, azon laposokban folytonosan víz volt".[39] – Korábbi névalakban okleveles forrásból nem ismert, önállóan ezért nem idézem.
- *Tátos (puszta temető)* [Orosztony, Zala vm., Nagykanizsai járás] Pesty szerint (**1864**) határrész Orosztony faluban, Zala megyében. Ennek helyén feküdt egykor Alsó-Orosztony falurész és a települési határ mezsgyéje lehetett. A nagykanizsai városi múzeum kutatásai során ugyanitt Orosztony és Kerecseny határában avar- és honfoglalás kori leletek kerültek napvilágra 1941-ben. A Nagyvízi oldalban mázolatlan avar cserepekre, a Tátos-temető nevű határrészben ázsiai stílusú, rézből készült szerszámdíszekre akadtak.[40] Utóbbi hír csak arra utal, hogy emberi maradványokra korábban is bukkantak az itt élők, így az itt található határ- és dűlőnév keletkezésére akár ez is magyarázat lehet.[41] Mivel Tátos névalakban csak Pestytől és követőitől (1864) ismert, így önálló szócikként nem idézem.

Nem vettem fel erre a listára a más hangképzéssel, így névképződéssel magyarázható Tátika (= Tadyka, Thadiuka, Taudika, Tadewka, Tadika) Zala megyei vár vagy a számtalan Tót = Taut, sem a Tatár (= Tartar, Tátor, Tátros) településneveket. A tatár hangalak *ejti ki* a sokak által a tátossal rokonítható „Tátorjános" növénynevet és annak helynévi alakjait is, mivel gyaníthatóan itt nem tátost, hanem tatárokat (ta-

[37] Pesty F. 1888: 389–390; Szabó T. A. 1934: 171.
[38] Pesty F. 2005: 303. No. 14.
[39] Pesty F. 1888: 389–390.
[40] *Napi Hírek* (Zalaegerszeg) 1941. március 21.
[41] Kálmán B. 1967: 187.

taria) kell a szó nyelvtörténeti rétegeiben keresnünk. Ezért a Tátorjános toponímiák közlésétől szintén eltekintettem.[42]

E rövid összefoglalót azzal zárom, hogy a „tat", „tat-hal" és a tátos→táltos kapcsolódása ugyan továbbra is bizonytalan, a hal és a halászóhely irányába mutató jelentések majdani nyelvészeti kutatásai alapján mégis remélhetünk némi bizonyosságot. A személynevek irányába mozdulását, hogy egy halról vagy a táltosalakról kaphatta-e nevét egy-egy személy vagy visszahatóan egy-egy hely, most még lehetetlen kideríteni. A helynevek többségénél (mivel vizes helyekre utalnak) nagy valószínűséggel a tat-hal rejtőzik a Tátos nevek mögött. Ezt az összefüggést a helynévadás analógiái alapján is valószínűsíthetjük – Rákos, Csíkos, Halas, Békás, stb.[43]

[42] Sebeők S. 1779; Béres M. 1996.

[43] Ezúton és ismét köszönöm ifj. Bárth János nyelvész pontosító megjegyzéseit, ötleteit.

B1305 – *Tathus* (piscinis, halászóhely) [Battyán, egykori Bodrog vm.]

1305 / 1342. január 18., Battyán

AZ EGYKORI BODROG VÁRMEGYÉBEN ÉLŐ KULUDI BATAND FIA JÁNOS A SÁRRÉTEN HÁROM HALASTAVAT, KÖZTÜK A *TATHUS HALÁSZÓHELYET* KWNCHA FIA PÉTER FIAINAK ÁTENGEDI

A kői káptalan képviselője (Jakab prépost a kői és a háji Szent Lőrinc-egyház káptalanja) előtt a Bodrog vármegyei Kuludi Batand fia János a Sárréten három halastavat és Battyán (Falubattyán, ma Szabadbattyán része) nevű birtokából bizonyos részeket, melyeket már atyja is a háji káptalannak 1305-ben kelt oklevele szerint birtokolt, Kwncha fia Péter fiainak, Pethő csöreghi várnagynak és Tamás Liptó vármegyei főispánnak használatra átengedi. A Thatos névvel a Sárvíz és a Duna által határos vizenyős, ártéri területet jelölték, a mai Fejér vármegyei Csősz–Tác–Aba települések által határolt háromszögben. Egyértelműen halászóhelyként jelölt területen. A Saar (Sárvíz) és *Tathus* halászóhelyek (piscinis) az okiratban fontos értékmérő birtokrészek. Az 1342-ben kelt oklevél egy 1305-ben keletkezett szerződésre hivatkozik, ezért is közöljük az 1305. év alatt. Az oklevél Thatus helynév adata ugyan szerepel a szótörténeti és a történeti etimológiai irodalomban, de azonkívül nem keltette fel a néprajzkutatók érdeklődését.[44] A Battyán környékén ma már nem azonosítható vizenyős területhez legközelebb Tolna megye és Őcsény külterületén található még „Tátos"-tó. Utóbbit lásd lejjebb.

IRAT: HU-MNL-OL Magyar Nemzeti Múzeum Törzsanyag, Pongrácz család egykori levéltárából. DL 40876. közli Komáromy Andor átírásában Nagy Imre.
KÖZLÉS: Nagy I. AO. 1884. IV. No. 116. 187–188; Kristó Gy. AO. 1990. I. 380. No. 95.

[...] pro quibuscunque triginta marcis et quinque quandam possessionem eorum Bathyan vocatam Dominicus et Moor filii Pathe nigri in comitatu Budrugiensi existentem cum duabus piscinis suis scilicet Saar et Tathus vocatis, de Fyle et filiis Odoos, metis distingendo magistro Batand filio Bulyar mediantibus fideiussoribus ipsorum, videlicet Benedicto, Andrea filio Odoos, Paulo filio Buthka dederunt [...] possidendam [...]

[44] EWUng 1992: 1489.

B1322 – *Taatus* (tó vagy holtág, stagnum) [Zemplén vm.]

1322. december 24. / (1435), Deregnyő / Pazdics

TÁTUS NEVEZETŰ ÁLLÓVÍZ MEGNEVEZÉSE A ZEMPLÉN MEGYEI DEREGNYŐ KÖZELÉBEN EGY BIRTOKLEÍRÓ OKLEVÉLBEN

A Tátus tó/tava vagy holtág (stagnum Taatus vocatum) oklevéli megnevezés a Butka, Szálok, Kis-Szeretva, Nagy-Szeretva, Szlepka (ma Szlovákia) települések által határolt mocsaras, vizenyős területen, a Dusa-patak és a Laborc folyó vízgyűjtőjét írta körül az oklevélben található további helynevekkel. Utóbb térképen való megjelölése, toponímiaként való felbukkanása nem ismert. A szöveget Fejér György egyháztörténeti iratokat közlő oklevélgyűjteményéből, itt is a szepesi káptalanhoz köthető dokumentumokból ismerjük. Fejér az 1322-ben kelt eredeti birtokleíró oklevél szövegét egy 1435-ben készült hiteles másolat alapján közölte 1832-ben. Mint korai magyar nyelvemlékre figyelt fel rá Jerney János, és publikálta 1854-ben.[45] További nyelvtörténeti, etimológiai, szóföldrajzi szakirodalomban nem tűnik fel, így történeti, néprajzi szakmunkákban sem foglalkoztak az említett helynévvel.

IRAT: Ex transumto Ludouici de anno 1435. Anal. Dipl. Tom. VII. nro 60. p. 53. seqq
KÖZLÉS: Fejér, G. 1832. Tom. VIII. Vol. 2. 388. No. CLXXVI.

[...][46] deinde reflectitur versus Septemtrionem procedendo de meta ad metam ex parte possessionis Lachul vocatae, et peruenit ad duas metas terreas; deinde reflectitur versus orientem per veteres metas ex parte possessionis Buth[k]a vocatae, et peruenit ad quamdam quercum; sub qua est mela terrea, deinde procedendo versus orientem de meta ad metam per veteres metas peruenit ad quamdam siluam, sub qua est meta terrea, deinde peruenit ad finem eiusdem prati Hoszuszénasá vocati, et peruenit ad quemdam riuum Halálér vocatum, et per eumdem riuulum cadit in fluuium Dusa, et ibidem saliendo de eodem fluuio peruenit ad quoddam *stagnum Taatus vocatum*, deinde procedendo superius quoddam stagnum Nagy Keniske vocatum, et villam Zegochna vocatam cadit in fluuium Laborcz, et per eumdem fluuium peruenit ad primam metam capitalem; et sic metae praedictarum possessionum Pazdics et Deregnyeo ac omnium villarum cum terris ad ipsas pertinentibus certis limitibus praescriptis terminantur. Datum in vigilia Natiuitatis Christi. Anno eiusdem MCCCXXII.

[45] Jerney J. 1854: 137.
[46] A tárgyhoz nem tartozó részeket nem közöljük.

B1591 – Alsó és Felső *Tátos* halastó [Laskó, Baranya vm.]

1591, Laskó

TÁTOS HALASTÓ MEGNEVEZÉSE EGY DUNA MELLÉKI TÖRÖK ADÓFIZETŐI JÁRÁS TERÜLETÉN

A Drávaszögben találjuk következő Tátos helynevünket. Laskó nagyobb falu határában, annak is a Fazekas utcai településrészén, a Dráva és a Duna köztes vidékén terült el egy *Tátos* nevű halas*tó* egy 1591-ben készült török nyelvű összeírás szerint. A halastavak, vizenyős részek halászóhelyeinek összeírása az onnan származó adóbevételek felmérésének szándékával készült. A török szövegben a helynevek magyar nyelven szerepelnek. A XIX. századi kataszteri térképen az említett helyneveket már nem jelölik, így a Duna vízszabályozása ezt a helynevet is eltünteti.

IRAT: A szekcsői–mohácsi szandzsák 1591. évi részletes adóösszeírásának deftere
İstanbul Basvekalet Arsivi, Tapo Defteri Nr. 632, Varak 122.
Mikrofilmen HU-MNL-OL Mikrofilmtár 10127. számú doboz
KÖZLÉS: Vass E. 1977: 59.

[Török szöveg magyar nyelven megadott helynevei:] LASKAVA város, t.n., [...] Fazokas utca városnegyed (mahalle-i Fazokas utca), [...] Bevétele a tizedekből és az illetékekből: 77 945 (akcse). Somocs alja halastó, Felső Somics alja halastó, Csubro (?) halastó, Felső Tátos halastó, Sárduna halastava, Koloncba halastó, Kormán (?) halastava, Alsó Tátos halastó, ...Sziget, a Laskó vizében szemben az erdősi malmokkal a szegedi szandzsákban, a nevezett közelében, birtoklása senkinek nem lévén feljegyezve a Boldogságos Udvar csausaiból Merni nevű csaus kérte, ingatlan illetékét (tapu) megadta, az uj defterbe e szerint feljegyezetett, tapu illetek 50 (akcse)...

B1660 – *Tatos* köz (ér) [Likócs–Börcs–Ikrény között, Győr vm.]

1660/1763, Rába melléke

TÁTOS KÖZ A FÖVENY ÉR MELLETT ÉS *TATOS ÉR* MEGNEVEZÉSE EGY RÁBAMELLÉKE FALUHELY ALATT

A terület leírását és a területen található Tátos köz, Tátos ér toponímiát két forrásból ismerjük. Egyik forrásunk Prain Mátyás jegyző 1660-as, a csókakői uradalmat leíró urbarialis (földesúri jövedelmek) összeírása, melyben a Rábamelléke, Ikrény, Szekrény faluhely melletti vizenyős területet említik Tatos közként. Másik forrásunk Kovács Fabricius János (1700–1765) Pozsony vármegye által megbízott mérnök, kartográfus kéziratos rajza a területről a termőképességre vonatkozó adatok és a birtokosok feltüntetésével. Kovács latin nyelvű összefoglalót is készített a térképhez a helynevek feltüntetésével. A térkép tájolása észak–északnyugat, melyen

a Győr, Likócs, Börcs, valamint Ikrény praedium közötti terület birtokait rajzolta meg a győri gubernátor járandóságát képező földek megjelenítése céljából (In hac mappa deducuntur appertinentiae gubernatoris Jaurin. quae ex pascuo, pratis et agris in diversis territoriis habebantur...). Ezen az 1763 körül készült térképen feliratként is megjelölte a *Tatos ér* vízfolyást. A kéziratos térkép rajzolója azonos a Csallóköz településeit leíró, 1736-ban készült földleirati tanulmány szerzőjével.[47]

I.

1660. június 7., Tátos köz

TÁTOS KÖZ A FÖVENY ÉR MELLETT MEGNEVEZÉS ÚRBÉRI INVENTÁRIUMBAN A CSÓKAKŐI URADALOMBAN A RÁBAMELLÉKE FALUHELY ALATT

IRAT: HU-MNL-OL-UC 4: 42, Urbarialis összeírás, földesúri jövedelmek, Prain Mátyás összeírása, „Urbarium Bonorum"

[Nagyszámú helység és területrészek megnevezései:] Csőkakői uradalom. (Fejér m.): Bokod – Szent Erősébeth – Móór – Bodajk – Churgo – Zamoly – Patka – Keresztes – Ezek – Ikrény puszták (Győr m.) – Abday határ – Szekrény Domballia – Kosallia – Oszhell – Rabameléke – Tatos közben Föveny ér mellett Az falu hel alatt.

II.

1763 körül, Tátos ér

TÁTOS ÉR BIRTOKTÉRKÉPI MEGNEVEZÉSE A LIKÓCS–BÖRCS–IKRÉNY KÖZÖTTI VÍZGYŰJTŐBEN

IRAT: HU-MNL-OL S Térképtár 11 Kamarai térképek (1747-től) Kormányhatósági fondokból kiemelt térképek, No. 252. 62 × 92 cm, [1:6000]

[Nagyszámú helység határa; területrészek:] Király-Képe-Réttye, Csécse Szeglet, Csécse Szeglettye, Biró Réttje, Ásás; Szérdék domb; Rábcza folyó, Tatos ér, Pünkösd ér, Kutya ér, Sárdos ér, Határ ér, Kettős ér, Szekrény ér, Jesuvitarum sziget, Duna folyó; szántó; megnevezett utak

[47] Dávid Z.–T. Polónyi N. 1980: 48–49.

B1731 – Tátos fok, tava, göröndj [Sárköz, Tolna vm.]

1731/1824, Sárköz

A SZEREMLE, ŐCSÉNY, DECS ÉS A DUNA ÁLTAL HATÁROLT VIZENYŐS SÁRKÖZI TERÜLET FÖLDRAJZI NEVEI KÖZÖTT TALÁLT *(TÁTOS TAVA, TÁTOS FOK ÉS TÁTOS GÖRÖND)* HALÁSZÓHELYEK MEGNEVEZÉSEI

A Nyéki-Holt-Duna déli végéből valaha három fok indult ki: Zokogó, Címer-fok és Tátos-fok, közülük csak a mára már nyomtalanul eltűnt Zokogó biztosított közvetlen összeköttetést a Dunával. A Tátos-fok, mely a mai mentesített területen valaha volt Tátos tavat kötötte össze a Nyéki-Holt-Dunával, az árvédelmi töltések építésekor semmisült meg. A tó és helynév több uradalmi és közigazgatási, vízszabályozási térképen is feltűnik. A sorra vett Tátos tavak közül (beleértve a tavat tápláló Táltos fokot is) dokumentálták a legtöbbször. Pesty Frigyes 1864. évi helynévtárában a Tolna megyéről szóló részben így jellemezte ezt a területet: „Ebesi düllő éjszakról Bátaszék és Alsó Nyék szomszéd községek határaival határos rétek; – ebbe vannak: Külső mozolás háti göröndj és belső mozolás háti göröndj, kaszálók, melyeket lajka fok és borisfok választ el egymástol a' fokok hasonnevű néhai halászoktol vették nevüket. Három nyárfa göröndje szinte kaszálló melyet Tátos tava választ az előbbi göröndtöl; – a' göröndj neve három nyárfától eredt, a' tó neve hasonnevű halászról."[48]

Szeremle határa a XVIII. században kiterjedt a Nagy-Duna mindkét oldalára. Északkeleten fölnyúlt Baja alá, onnan dél felé haladt Rét keleti oldalán, a homokhátság szélén, a Petéi szőlők mellett Bátmonostor irányába. A szeremlei határ egy nagyon rövid szakaszon észak felé tartva követte a mai Duna-medret. Az Öreg-Duna azonban újra kanyarogván a szeremlei határ is kanyarogva tartott észak, majd nyugat felé. Ezt a vonalat a bátaszéki apátsággal vívott XVIII. századi perekben emlegetették a legtöbbet, éppúgy, mint azokat az ideiglenesen vízjárta helyeket, melyek a településrészekkel és az élővízzel vagy a holtágakkal voltak összeköttetésben, úgymint a Gémes-fokot, a Cimer-fokot, a Dobordi-hátat vagy a témánk miatt fontos *Tátos-fokot* és *Tátos-göröndjét,* vagy a Sárpilishez közel eső halvány emlékű *Tátos nádast*.[49] A Tátos-göröndje után a szeremlei föld elérte a Pörbölyi-Holt-Dunát, majd továbbhaladt kelet felé a Nagy-Dunáig.[50] Tanulságos, írta a toponímiákat elemző Bárth János, hogy a sokat szereplő északnyugati Bátaszék felé eső határon, a Gémes-fok, *Tátos-fok* tájékán a tanúk nem emlegették, hogy földet műveltek volna. Ezekre itt is a vízjárás teremtette alkalmi halászóhelyként tekintett a helyi lakosság.[51] A terület legkorábbi ismert térképi ábrázolásán, Kronevetter (József) folyó-

[48] Pesty F. 1864: 293.
[49] Ördög F.–Végh J. 1981: 499. No. 105.
[50] Mátrai I.–Szlávik L. 2008: 59–61.
[51] Bárth J. 1989: 335–421.

mérnök 1770-ben készült térképén ugyancsak szerepel a „Tátos" (fok) lokáció.[52] Steiner József mérnök 1819-ben készült, a pörbölyi erdőket felmérő térképén „Tatos tova" helymegjelöléssel szerepel.[53] Vavrik János 1824-ben készült kéziratos birtoktérképén a „Tátos tó" névalak szerepel. A Duna vízszabályozásának szükségessége miatt további négy kéziratos térkép készült a területről 1860–1871 között, minden esetben „Tatos tó" és a „vizenyős rétek" megjelöléssel.[54]

I.

1731, Szeremle határa

SZEREMLE HATÁRÁNAK FÖLDRAJZI NEVEI EGY 1731. ÉVI HATÁRJÁRÁSI VIZSGÁLATBAN, KÖZTÜK A TÁTOS FOK ÉS A TÁTOS GÖRÖND HALÁSZÓHELYEK MEGNEVEZÉSEI

IRAT: KFL, Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár II. Perek. birtokirat gyűjtemény térképvázlata J. No. 31. 1731.
KÖZLÉS: Bárth J. 1989: 335–421; Vörös B. 1992: 3–7; Mátrai I.–Szlávik L. 2008: 59–61.

[Hejős Mihály, negyvennyolc éves szekszárdi lakos vallomása 1731-ben:] Tudgya ott laktakor, s az Öregektül is hallotta, a Tanú az Szeremleyieknek saját határját mindétig következendő képpen: Elsőben alul kezdvén az Falun, vagyon egy Fok, kit Gémes Foknak neveznek, mely az mostanság az Falu alatt lefolyó Öreg Dunábul veszi folyását észak felé az Gémes gerend mellett az Czimer Fokába [...] azon Gerend külömböztet [...] két féle határt, úgy mint Nap kelet felé maradván az Szeremlej, Nap nyugat felé az Batay határ. Azon Gerend mellett vagyon egy viz állás, kit Gémes Tójának hívnak, mely vizet minden üdőben Szeremlejek tartottak rekesztel. Bizonyittya pedigh azzal, [...] hogy maga is a' Fátens eleget halászott rajta Szeremlyén laktakor [...] Valamint azon Gémes Gerend nevezett Czimer Fokon által megyén, lépik északra az Dobordi hátig, onnend az hosszúágra, hallotta

[52] KÉL II. birtokirat-gyűjtemény. Az 1770 táján készült térképvázlaton a szaggatott vonalak valószínűleg birtokhatárokat jelölnek. T. 30. Andrásfalvy B. 1975: 150. 23; Mátrai I.–Szlávik L. 2008: 59–60.

[53] HU-MNL-ToML S 13 – No. 247. Őcsény (Tolna m.) úrbéri térképe, mm = 600 bécsi öl; Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, Steiner (1819) Pörbölyi erdők felmérési térképe T: 154–158.

[54] *1860:* Szepessy József mérnök rajza Kuschech Eduard térkép-hitelesítő (tischführer) és zunder inspector kataszteri térképén. HU-MNL-OL S 78 – 241. téka – Őcsény (Tolna m.) 1–42: 41 1:2880, kataszteri térkép, 72 × 58 cm, kéziratos, papír, részben színezett, német–magyar nyelvű helynevek, vízrajzi helyszínelés jelmagyarázata, áttekintő térkép a palliumon; *1864:* Demeter Alajos cs. k. munkálkodó úrbéri mérnök településtérképe. HU-MNL-OL S 13 – No. 249. Őcsény helység átnézeti térképe, településtérkép, Őcsény helység átnézeti térképe, No. 249. Őcsény, kéziratos; *1871:* Ágoston Károly vízmérnök az őcsényi határ egy részének tagosítási és elkülönözési térképe. HU-MNL-OL S 13 Vallásalapi térképek (1785–1914) S Kormányhatósági fondokból kiemelt térképek Térképtár, No. 251: 1–4. Őcsényi (Tolna m.) határ egy részének térképe.

aztis, hogy az előtt jó sebes Fok lett volna, de már most el tölt, és esik Nap keletre és északra az Szeremley, délre és Nap nyugatra a' Nyéki föld. Az hosszú ágrul Nap kelet felé ér az ember az úgy nevezett Tátosra, és terminálták délre [...] Szeremle, [...] északra Csőrös; az hosszú ágrul Nap kelet felé igyenessen az öreg Dunának menvén, ér az ember az határ Fokra, mely Fok mellett vagyon északra egy Rét, kit Kuborjának hallott a Fátens nevezni és az Csőröshöz való, [...] dél felül esik az Szeremlej határ; Csőrösön felül északra vagyon az mostani folyó Duna party a mellett egy Fok, mely ugyan már nagyon bé tölt és által vonyónak nevezek, és megyén azon Fok bé másik úgy nevezett Füzes Fokra, mely Fokban is mindenkor Szeremley Embereknek Veyszék vala, és azon Fok veszi folyását a Pörbölyi hod Dunában, úgy hogy az Duna mellett lévő által vonyó Fokiul északra az Nyéki és délre egész az hod Dunáig az Pörbölyi földnek Terminussát az szakasztya ketté.

II.

1824, Őcsény és Szalka

ŐCSÉNY HATÁRÁNAK RAJZA VAVRIK JÁNOS KÉZIRATOS BIRTOKTÉRKÉPÉN

IRAT: HU-MNL-OL S Térképtár 13 No. 247. Vallásalapi térképek (1785–1914), Kormányhatósági fondokból kiemelt térképek (17. sz. 20. sz.) Planum Geometricum Terreni Possessionis Ötsény úrbéri térkép, kéziratos

[Említett helynevek:] Ötsény és Szalka, Allso Nána, Decs, Insula Gemencz, Szekszárd közötti határok; nagyszámú megnevezett területrésze; Öreg Duna, folyásirány jelölve, Gemenczi Kis Duna, Báta, Sár Víz, Holt Sár, Csorgo Kut, Keskenysár, kisebb vízfolyások, Zsillerek tava, Simon tó, Pák tó, Ragoszna tó, Ludas tó, Tatos tó, Vitoknya tava, Görzse tó, Dobornya nádas, Orboszta tó, Ózsák tó, Öre; szántó, legelő, erdő, szőlő, rét, nádas; Ötsény utcahálózatos településrajza telekhatárokkal és házakkal; templom, házak, vízimalom, csárda; Bátaszék – Szekszárd országút, kisebb utak.

B1739 – *Tátos* halastó [Martos, Csallóköz, Komárom vm.]

1739, Martos

TATOS NEVŰ HALASTÓ A KOMÁROM MEGYEI MARTOS MELLETT

Kovács Fabricius János 1739-re készült el *Az esztergomi érseket illető jószágoknak geographica topographica descriptioja* című összeállításával, melyet az első hazai magyar nyelvű leíró statisztikának tekintünk.[55] A T. Polónyi Nóra által felkutatott *földleíró munka* szövegében is találunk utalást egy csallóközi „Tátos" halastóra. Kovács Fabricius mint érsekségi mérnök 107 helységet tartalmazó leírása méltán állítható Bél Mátyás nagy hírű munkái mellé. Nemcsak forrásértéke, tudományos jelentősége, belső tartalmi gazdagsága vetekszik a *Notitia* jól ismert szerzőjének munkáival, de azokat egy szempontból felül is múlja: kortársait messze megelőzve nem latinul, hanem magyar nyelven írta. A megyei leírások helységenként haladnak, és a korabeli tudományos érdeklődésnek megfelelően elsősorban földrajzi és történelmi adalékokat közölnek, mellőzve a népességre vagy a gazdasági élet különböző jelenségeire vonatkozó számokat, ámde lejegyezve a magyar nyelvű helyneveket, olykor eredetmagyarázó mondákat, szövegeket is.

Kovács (Fabricius) János (1700–1765) a jénai egyetemen tanult, ahol 1730-ban doktori fokozatot szerzett. Az esztergomi érsekség udvari mérnöke, majd Moson vármegye mérnöke, 1736-tól Pozsony vármegye földmérője lett, egyúttal Mikoviny Sámuel tanítványa és utóda a vármegyei mérnöki hivatalban. 1763-tól a pozsonyi kamara mérnöke. Kovács Fabricius térképészeti feladatokat, leggyakrabban határ- és birtokfelméréseket végzett a Csallóközben és Komárom vármegyeszerte.

Amikor Fabricius az 1730-as évektől a prímási birtokokról határtérképeket rajzolt, azok nem pereskedési célokat szolgáltak, hanem igen sokszor csak két vagy több, a birtokhoz tartozó falu határát rögzítették. Ilyen térkép készült Püspöki és Felsőcsölle, Nagysalló és Farnád, Csém és Mocsa, Dejtár és Patak határáról.[56] A térképeken nagyon sok, a török időket idéző „beszélő nevet" találunk a hegyek, völgyek, vizek, dűlők, erdők elnevezéseiben, melyek közül – a teljesség igénye nélkül – a következőket említem: Szénégető, Ivó kút felett, Rác temető, Bék völgy, Botka Sánc, Pénz Ásás; Martos: Temetés, Táltos (halastavak); Püspöki: Tilalmas erdő, Akasztófa dűlő; Nagyölved: Tófű, Asszonytábor; Bernece: Pólya, Csordahegy; Kemence: Tamás háza, Nagy Besenyő, Pogányvár, Szarvasbömbölő; Bajta: Palota, Kapus, Kőember; Börzsöny: Nagyirtás, Nagy Pogány Vár; Esztergom: Aranyhegy, Búbánat völgy, Sípoló hegy, Vaskapu, végül a Basaharc. Zárójeles kitérő, hogy utóbbi például a félrehallás miatt és annak felmérési hagyományától függetlenül lesz a mai helynévalakban „Vasarc".[57]

Fabricius 1736-ban keletkezett leírása is tartalmaz a hely arculati változásait követő helynévváltozatokat. Például a Szentgyörgymezőhöz, majd később Maróthoz

[55] Dávid Z.–T. Polónyi N. 1980.
[56] EPL T jelzetű térképek T 166, 152, 239, 50; Dóka K. 1992.
[57] Dóka K. 1995: 98.

tartozó Szamárhegy a középkori Zamárd falu nevét őrizte, amit a török korban – az akkori „emlékezet" – a muzulmánok által *bölcsnek nem tartott keresztények* kultikus helyeként tartott számon. Nyergesújfalun állt a Bottyán-sánc, mely állítólag a kurucok Karva felé épített hídjának részét képezte. Leiedről a következőt olvashatjuk: „Vagyon ezen határban a hegy tetején nagy, hosszas árok, mellett Pogány ároknak hívnak és tart a Dunától fogva az Ipoly mellett majd a Bánnya városokig, mell Árok folytában gyakor roppant Sántzok találtottnak, ezek közül egy igen nevezetes, mellett Gödör-Várnak hívnak." A Zsigárd mellett létesített halastó nem felelt meg céljának, a halak elpusztultak benne, ezért a környező terület lakói egy idő után „Dögösi pusztának" kezdtek hívni. A vonatkozó „Tátos" halászóhely, halastó helynevet Martos falu külterületén találjuk a későbbi térképeken is, így az első katonai felmérés kivételével már a másodikon is, egészen a XX. század elejéig, mígnem a tó a vízlecsapolásoknak köszönhetően a térképekről is eltűnik.

IRAT: EPL Arch. Saec. Kovács (Fabricius) János: Az esztergomi érseket illető jószágoknak geographica topographica descriptioja. 1736–1739.
KÖZLÉS: Dávid Z.–T. Polónyi N. 1980: 48–49.

Martos,

ezen falu dél és Nap-nyugot között Uj-várhoz egy mér-földnyire Nemes Komárom Vármegyében fekszik mellnek határja nagyobb részint laposság. Itt megütköznek áradáskor a Duna, Nyitra és Heriőd (mellet közönségessen Z'itvának nevezőnk) vizei. Ezen okbul a lakosok szántásokat Halaszottal és Rákászottal szokták helre hozni. Erdeje emitt-amott lévő Fűzfákon kivül semmi nintsen. Ezen okbul nagyobb részint tsak Náddal tüzelnek. Közel ezen Faluhoz a Z'itva vize, mell N: Bars-Vármegyében végig folik a Nyitra-Vizével meg-egyez. Vannak itten szép két halas Tók, ezek közül egyiket Tatosnak hijják, mell-is a komáromi Gubernium Birtoka alatt vagyon, másika penig Tetemesnek neveztetik. Határos Nap-kelet felül Véki-pusztával; Dél-felül Viz-vári, Dézmásföldi és Szölösi Pusztákkal, nem-különben Naszvadi helséggel-is. Étzak felül penig, és Nap-nyugot felül Iméi helséggel és Abai pusztával.

B1772 – *Tatos* tó [Nyírbogdány, Szabolcs vm.]

1772/1864, Nyírbogdány, Bodor-hegy, Korhány

TÁTOS TÓ A SZABOLCS MEGYEI NYÍRBOGDÁNY KÖZELÉBEN

Nyírbogdány területe a XVI–XVIII. században tavakban, mocsarakban, lápokban gazdag vidék volt. Egy 1772-es felmérés arról tudósított, hogy bőségesen találhatók itt az állatok számára itatótavak, melyek közül némelyik igen sós. Len- és kenderáztató vizek is vannak, és elegendő nád is terem. A tavak gazdagságát igazolják a földrajzi nevek is: „Hosszú-tó, Kákás-tó, Tökös-tó, Sós-tó, Tatos-tó, Mosó-tó"[58] stb.

[58] Ilyés G. 1999.

A Rétközhöz tartozó henei részen a tavak száma meghaladta a tízet, de halastó alig volt két-három. A felmérés szerint Bogdány tavai szikesek, tiszta vizűek voltak, vagy annyira sekélyek, hogy nyáron kiszáradtak, télen pedig fenékig befagytak. Pesty Frigyes helynévtárában így olvashatunk ugyanerről:

> Bogdány igen régi neve a' helységnek, kapta ezen nevet a' Bogdányi családtól vagy ez amaztól, dűlök nevei Egei hegy Gecse tóval, Zsupán, Bodor hegy Korhány a' Tatos tóval, Ebfa ut, hosszú szer Páfrányos szer, Darva Sziget, Korpa hegy, Guba hegy, Gereznás, Hörtsökös Hegy, Keselyűs, Sós tó, Tökös Tó, Szabó sziget, Szölö hegy ez most Szőllőskert, mely szép sikerrel miveltetik, és igen jó rendben tartatik fenn, Bíharka Kis Sugoró Nyíri.[59]

B1790 – *Tatos* tava [Tiszatarján, Borsod vm.]

1790, Tiszatarján

TÁTOS TÓ A BORSOD MEGYEI TISZATARJÁN KÖZELÉBEN

1864-ben Pesty Frigyes közölte a Tiszatarján melletti „Tatos tava" vizenyős helyet leíró nevet. A névalak korábban is feltűnt már térképi forrásokon, így egy 1790-ben rajzolt birtokösszesítőn, majd egy 1859-ben készült kataszteri térképszelvényen is.[60] A „Tatos" név feltűnik a településtől délkeletre, a Tisza medrén túl, a Tiszta-tó mellett. A vonatkozó terület földrajzi leírását Pesty szövegéből idézem a Tiszatarján településhez készített szócikke alapján.

IRAT: 1790: HU-MNL-BAZML T 137 „Tátos tava" Borsod megye / 1859: HU-MNL-BAZML, U 692 „Tátos" (tó) 1859 kataszteri térkép Borsod m.
KÖZLÉS: Pesty F. 1864: I. 505–506.

Akasztó halom laposa. Akasztó halom ere, – innen Akasztó halom is, a leg magasabb pont Tarjány határában, – hihetőleg itt akasztottak hajdan. Hajó rév. – Csak nemi kétséget sem szenved azon feltétel hogy itt a Tisza e környékén is kalandozván, itt volt az által kelés s közlekedés helye Ders falú és Tarjány között. Naba ere, Görbe ér. Gyikinyes lapos Örvény tó Örvény fok. Mély fenek. Kis Cserettye, ez egy ér a tisza-keszii község oldalon. Túl a Tiszán Orsó tó. Büdös tó Kis Tisza a Tiszával összeköttetésben, de már csak lapos fenék. Görbe tó. Tiszta tó. Eczet tó Pasa tava. Tatos tava. Alámenö fok a Pasa tavából a Selypesbe ebből azonban már a szabályozás alkalmával betöltetvén, – a viz sem ide sem oda nem mehet. Rakottyás lapos. Ágas tó. Ágas fok az ágasból a selypesbe.

[59] Mizser L. 2000: 244.
[60] Seres P.-né 1979.

B1821– *Tatos* ér [Tarcal, Zemplén vm.]

1821, Tarcal

TÉRKÉPI FELMÉRÉS A TISZA FOLYÓ MELLÉKÉRŐL A ZEMPLÉN MEGYEI TARCAL ÉS FÜZES-ÉR KÖZELÉBEN TALÁLHATÓ *TÁTOS*-ÉR VÍZJÁRÁSJELZÉSÉVEL

Blaskó János, Zemplén vármegye geodétája a Tisza folyó Tokaj (Zemplén vm.) és Dob (Szabolcs vm.) közötti szakaszát 1821-ben mérte fel. Blaskó vízrajzi térképe a Tokajból Debrecenbe vezető rakamazi út tengelyében nagyszámú települési dűlő- és vízjárási helynevet jelölt. Közöttük találjuk a „Tátos-ér" alkalmi vízjárást.

IRAT: HU-MNL-OL S Kormányhatósági fondokból kiemelt térképek (17. sz. –20. sz.) 12 Térképtár, Helytartótanácsi térképek (1738–1875) Div. XVI. – No. 4. – Kiemelés helye: HU-MNL-C 43 „Bacsák" 1781, 2:4 (2:3/11)

Mappa venam Füzes Er in Territorio Oppidi Tarczal I. Comitatui Zempliniensi ingremiato situatam et partem I. Comitatus Szabolcsiensis Taktaköz nuncupatam, nec non partem Viae publicae a Ponte Tokaiensi per Possessionem Rakamoz Debrecinum versus ducentis…

[Helynevek:] Taktaköz; halomábrázolások; Martonosi ér, Tisza, Bodrogh, Kenyeres ér, Holt Tisza, Bodványos, Kengyel, Tátos, Kenesz, Nagy ér, Bős ere, Holdos; szántó, erdő, rét; megnevezett települések sematikus településrajza v. templomábrázolással való jelölése; templom; megnevezett utak, egyéb utak; töltés.

C – „VALLÁSBÉLI TÁTOSSÁGOK" KÉZIRATOS ÉS KÖNYVÉSZETI FORRÁSOKBAN

C1415/1466 – *táltosok (!), oltáron nézők* – mágus (látó, néző) – (hamis, szemfényvesztő) (Bécsi kódex)
C1529 – *táltosnak (!) lenni* (~mágus, hamis próféta) (Érsekújvári kódex)
C1613 – *tátos* (szemfényvesztő) tündér (láthatatlan) – lutheránus (eretnek) – „lappangó szent" (Pázmány Péter vezérlő kalauza)
C1616 – *vallásbéli tátosság,* vallásbéli tündéreskedés (Balásfi Tamás: Csepregi iskola hitvitái)
C1626 – sárkányokkal lakó *tátos vademberek* (Káldi György bibliafordítása)
C1700 – bölcsek *tátos öszvéreken* vagy lovakon érkeztek (Debreceni Ember Pál puritán lelkész tudománya)
C1704/1754 – *tátos (tátott szájú) sárkány (eretnek)* (Csete István jezsuita prédikációi)
C1707 – *kihajtá, miként a Tátosokat* (Székudvari János siralmas éneke)
C1733 – *tündér királyok, lányok és lovak* Tündérországból (Tséri Verestói György halotti beszéde)
C1748 – *tátosok terjesztette „históriás beszéd" – veres fejű tátosok* vagdalkozása a boszorkányokkal (Béládi István református lelkész városkönyvi bejegyzése)

Az alábbi szövegek az egyházi tanítás eszközei voltak, ahol idézett nyelvi példáink nem a *táltos*fogalom eredendően köznyelvi dimenzióit világítják meg, hanem annak „vallásbéli" prizmákon keresztül látható szűkebb körű jelentéseit. Ezek a források ugyan rögzítették a *tátos/táltos* szóalak nyelvtani és értelmezési környezetét, de egyrészt – különösen a korai példák – viszonylagosan zárt térben hatottak, szűk társasági kör jegyezte le őket; másrészt, ha tágabb környezetben is érvényesültek, úgy is csak a vallás világában szólalhattak meg. Hatásuk mégsem lebecsülendő, ha egy köznyelvi fogalomnak a „magasabb" (más nyelvi minőségű) régiókban való megjelenéseit látjuk bennük.

Amikor ezen nyelvtörténeti adatokat a XIX. században sorra közzéteszik, ezek szolgálnak alapozásul az őskereső mitológiarekonstrukciókat építő valláskutatóknak (Sándor István →**G1799/1808**, Horváth János →**G1817**), nyelvész-nyelvtörténészeknek (Döbrentei Gábor →**C1415/1466**), történészeknek (Horvát István →**F1822**), folklórkutatóknak (Ipolyi Arnold →**G1854**); ezt követően pedig a kiegyezés kori történészeknek, politikusoknak (Áldásy Antal, Thaly Kálmán); végül a millennium idején művészeknek, íróknak (Jókai Mór, Fadrusz János, Lotz Károly, Feszty Árpád, Stróbl Alajos) is. Ők azonban nem vették figyelembe a szövegek vallási (nyelvi, kulturális) „bezártságát", azokat csak saját koruk, a XIX. század etno- és temporocentrikus (előfeltevései) szűrőjén keresztül értelmezték. A táltosok *mint papok* jelennek meg itt, és a magyar őstörténet hordozói lesznek.

A táltosfogalom *mágus* jelentéssel feltűnik már a korai bibliafordításokban →**C1415/1466**. Jelentését, jelentéseinek körvonalait és annak határait a források előtti szócikkekben bontom majd ki. Ugyancsak külön nyelvi felhőt alkotnak a szentek legendáinak magyarításában, szövegfordításaiban, pontosabban itt az evangéliumi részletek példabeszéd jellegű szövegkörnyezetében feltűnő táltosjelzők. Itt a Jézust hamis prófétának beállító Heródes szájába adva hangzik el a táltos szó: jelentése szemfényvesztő, hamis áldozópap →**C1529**.

Amikor pedig a táltos szó feltűnik a hitvitázó irodalomban, sőt annak nyomtatott (sokszorosított) szövegei révén a szó és jelentése kölcsönösen oda-vissza hatnak az írásbeliség és a szóbeliség között, a táltosfogalom *a katolikus kontra protestáns (igazhitű kontra eretnek)* fogalmak pólusai közé szorul. Nézőpont kérdése lesz, hogy pozitív és/vagy negatív jelzői szerkezetben alakul ki az új jelentés. Így kerül „vallásbéli" kontextusba és lesz a táltosból a *tünékeny (tündéres)*, *láthatatlan* (vagyis *nem létező*), végül és összefoglalóan egyértelműen a *hamis, szemfényvesztő* szinonimája katolikus oldalon, amit Pázmány Péter és Balásfi Tamás nyelvi leleményeinek is köszönhetünk →**C1613**, →**C1616**.

Nagyon „elveszett" helyen előforduló, alig látható bibliai szövegidézetként említem még Káldi György *sárkányokkal lakó tátos vademberek* fordítási képletét →**C1626**. De ez is hamar a „hibás" fordítások listáját gyarapítja, a szó később minden Káldi-féle bibliából eltűnik. Ez a szöveghely és táltosmotívum viszont biztos kapcsolatokra utal más szövegek vonatkozásában. Itt a táltos viaskodásban a „vesztesek" (vesztes táltosok) hiedelemtöredékére bukkanhatunk. Ilyen „vesztes" vademberekről írt Székudvari János kecskeméti református iskolai rektor a városa történetét bibliai képekben feldolgozó siralmas énekében →**C1707**. De hasonló biblikus motívumokkal írt Táncsics Mihály is rövidebb, memoár jellegű művében az emberi világból száműzöttek elvadult tátos tanyájáról →**E1836**. Ez utóbbi szö-

veget a magánleveleket és emlékiratokat idéző fejezetben közlöm. A *táltos vadember* motívum végül feltűnik a nyilvános felületeken is, így jelzője lesz a forradalmi idők maradi politikusainak →**F1848**. Ez utóbbi politikai mezőben megerősödni látszik a vallásos irodalomból eredő képzet a világtól elvonult „vesztes" táltosról. Amennyiben ezt a jelentést vizsgáljuk, úgy a táltos szótári univerzumában a tátost a „Proteus"-ként és „Vertumnus"-ként azonosító humanista nyelvi tradícióhoz jutunk, amit leginkább Szenci Molnár szótára hagyományozott →**D1621**.[1]

E fejezet végén idézek egy-egy kései példát is, amikor a szó feltűnik a XVIII. századi barokk teátrum horizontján sárkányos jelzőkkel és a túlvilági, eszkatologikus időket vizionáló nyelvi szcénában, egy katolikus prédikáció példázatában →**C1704/1754**. Majd feltűnnek a táltosok egy részleteiben is kibontott, végidőket idéző kortárs (részben politikai) látomásban, egy szentesi református lelkész városkönyvi víziójában →**C1748**. Némi kontextualizáló jelentést olvashatunk ki ezekből a nyelvi töredékekből: amennyiben az egyiket a *győztesek* (katolikusok), a másikat pedig a *vesztesek* (reformátusok) nézőpontjaiból is értelmezzük. Két értelmezői buborék, ám mindkettő a táltos esetleges két aspektusára utal. Ami bizonyos, hogy mindkettő a táltosok *viaskodásáról, égi csatájáról* beszél. És mindkettő utal ennek végítéleti pozíciójára, benne a viaskodók szerepére. Továbbá mindkettő utal a (keresztény) égi csatát lezáró jutalomra–büntetésre, benne meghatározva a győztesek mennyei jussát (Csete István jezsuita hitszónok Szűz Mária katonáira utal és hadseregéről beszél), valamint a vesztesek büntetését (Csete a sárkányokkal támadó, ennek ellenére legyőzött pogányokra és eretnekekre utal.) →**C1704/1754**. Szintúgy a református oldal képviseletében Béládi István a tátosok „históriás beszédére" hivatkozva kibontja a kígyókkal viaskodó veres fejű tátosok látomásvízióját: némi homályban tartva, ki lesz itt a vesztes, és ki a győztes →**C1748**.

A keresztény égi csatának természetesen nagyon sok, a táltost nem érintő adaléka lehet még. Érdekes mégis, hogy ebbe a környezetbe ágyazva találunk rá a táltosra. Nyilván a táltosviaskodás XVII–XVIII. században ismert hiedelmeinek asszociációi lépnek itt reakcióba mind a katolikus, mind a protestáns nyelvi hálózatokban. Nem a táltosviaskodások kapnak itt vallásos magyarázatot, hanem az égi csaták eredeti, keresztény környezetében kap szerepet a táltos mint a „babonaság" jelzője. Ennek részleteit a forrás előtti szócikkekben bontom ki.

A fenti táltosidézetek jelentéseinek központi pozíciójához viszonyítva marginálisnak tekinthetjük Debreceni Ember Pál puritán lelkész táltost idéző példaszövegét a Kisjézust látogató keleti bölcsek *tátos öszvéreiről*. Tőle azt a prédikációkba bújtatott, tudománykodó szöveget olvashatjuk majd, melyben számára az a központi kérdés, hogy a napkeleti bölcsek tátos öszvéren, avagy a fejedelmeknek kijáró gyors lovakon, tevéken érkezhettek meg Bethlehembe →**C1700**. E problémafelvetés nem csak ma lenne a tudománytalanság példája, Ember Pál könyve saját korában sem gazdagította a hasznos teológiai művek könyvtárát. Műve visszhangtalan maradt.

E vallási környezetből származó szövegek egyrészt nagyon töredékesek, másrészt időben és térben is egymástól távol állóak, kapcsolódásaik legfeljebb a táltos szó köré szőtt eseti jelentések hálójában érthetőek. E jelentések azonban csak homályos átfedésekre utalhatnak. Amíg a XV–XVI. századi szövegek kizárólag szerzetesi

[1] Ipolyi A. 1854: 276; Róheim G. 1925; Dömötör T. 1964: 92; Pais D. 1975a: 274.

környezetben és inkább csak *szöveg*nek tekintett dimenziókban hálózták be *táltos* szavunkat, addig a XVII. századi források újabb szintre emelték azt. A monológ helyett a szövegek dialógusokba rendeződnek, hitviták keresztttüzében jutnak érvényre, és az őket hordozó könyvek mellett a szószéken és a prédikációkban is érvényesülhetnek. A XVIII. századi szövegek kimondottan a látomásokkal mutatnak rokonságot, így a közhiedelmekkel való kapcsolatuk is csak ezek tükrében érthetőek. A táltosidézeteket mindegyik esetben egy-egy biblikus nyelvi hálóban értelmezhetőek, így akár arra is gyanakodhatunk, hogy eredeti jelentéseikből semmit nem tartottak meg. A leszűrhető gyér tanulságokat a szövegek előtti bevezetőkben fejtem ki.

C1415/1466 – *táltosok (!), oltáron nézők* – mágus (látó, néző) – (hamis, szemfényvesztő) (Bécsi kódex)

szövegmotívum: táltos – mágus – jós, (oltáron) néző, látó – (hamis, szemfényvesztő)

1415/1466, Kamanc, Szerémség

TÁLTOS KÖZNÉVI ALAK A BÉCSI KÓDEX ÓTESTAMENTOMI BIBLIAFORDÍTÁSÁBAN

A Bécsi kódex a legrégebbről fennmaradt magyar bibliafordítás a XV. század középső harmadából. Az úgynevezett *Huszita Biblia* része az 1466-ban keletkezett Müncheni kódexszel és a XV. század végén lemásolt Apor-kódexszel együtt. A kéziratot 1932-ig a bécsi Udvari Könyvtárban őrizték, ezt követően került mai végleges helyére, az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonába. A kódex az ószövetségi könyvek – Ruth könyve, Judit könyve, Eszter könyve, a Makkabeusok második könyve, Baruk könyve, Dániel könyve és a tizenkét kisprófféta könyvei – magyar fordításait tartalmazza.

Az eredet kérdése tisztázatlan. Számos kutató huszita eredetűnek tartja a fordítást, innen a *Huszita Biblia* megjelölés. Ehhez tartozó indoklásként tartja nyilván a szakirodalom, hogy nyelvemlékeink közül először a Bécsi és a Müncheni kódexben jelenik meg az ócseh nyelv írásképeiből eredő mellékjeles helyesírás, melyben a mellékjelek bevezetése az „egy hang egy jel" elvét követi. A huszita eredetelmélet képviselői e hangjelölési rendszerben Husz János helyesírási reformjának hatását látják, más nézetek szerint ezt a ferences írásbeliségben is tapasztalható hatásokkal is összefüggésbe hozhatjuk. A huszita eredetelmélet és a ferences hatás közös nevezőjét pedig a Szalkai Balázs minorita ferences által jegyzett ferences krónika részlete jelenti:

> Ebben az időben még két tanult ember is távozott innen Kamancról, tudniillik Tamás és Bálint, akik [...] éjnek idején Moldvába szöktek, ahol aztán ez a két pap elterjesztette az említett eretnekséget, és mindkét testamentum írásait lefordította magyar nyelvre. Hogy aztán ezekben az írásokban mennyi és milyen eretnekség nyilvánul meg, amint én magam is olvastam, azt senki sem tudná megszámolni [...][2]

A huszita eredetelmélet képviselői, részben azon az alapon, hogy a Müncheni kódexet a moldvai Tatrosban másolták, a bibliafordítást azonosnak gondolják azzal

[2] Tunc etiam duo literati de eadem Kamancze, videlicet Thomas et Valentinus, cum quibusdam hominibus insanis et nmlierculis consilio inito, nocte recedentes ad Kegnum Moldváé intraverunt, ubi iidem duo clerici haeresim praedictam seminantes, utriusque testamenti script a in Hungaricum idioma transtulerunt. Quot ergo et quanta in eis apparet haeresis, sicut et egolegi, nemo hominum numerare possit, ex quo fuerunt simplices literati, iuxta proverbiuin vulgare: simplex theologus purus haereticus est, nam istam dictionem: spiritus sanctus exposuerunt sic: zent zelleth. Zalka B. 1860: 240. Csonka Ferenc fordítása.

a fordítással, amelyet a krónikaíró szerint Tamás és Bálint készített Moldvában. Az azonosítás azonban több problémát is felvet. A krónika mindkét testamentum fordításáról beszél, az úgynevezett Huszita Biblia viszont valószínűleg nem teljes szentírásfordítás. A datálás sem problémamentes, mivel a krónika szerint a két klerikus már Moldvában fordította le az Ó- és Újszövetséget. A Szerémségben fekvő Kamancról 1439-ben menekült egy „eretnek" csoport Moldvába az inkvizíció elől, azonban a három kódex által fenntartott bibliafordítás keletkezési ideje korábbra, az 1416. évet követő egy-két évtizedre tehető.[3] A huszita álláspontot erősítette két, a prágai egyetem anyakönyvében található név: Thomas de Quinqueecclesiis – 1399-ben baccalaureus – és Valentinus de Ujlak – 1411-ben baccalaureus. A két prágai tanulót annak ellenére tartották azonosnak a ferences krónikában szereplő Tamással és Bálinttal, hogy azt semmi más bizonyíték nem támasztja alá. Tamás és Bálint menekülésének körülményeiről szól a jelen szöveggyűjteményünk **→A szekció**jában közölt okirat, a kamanci tanúkihallgatási jegyzőkönyv 1439-ből, benne Clemens Thatos (**→A1439**) nevének említésével.

A talált nevek, a bibliafordításból kiemelt nyelvi fordulatok és a huszitizmus magyarországi jelenlétének történeti mozaikjaiból ugyan kirajzolódik valamiféle kép a mágikus szereplőkről, ám ez korántsem tekinthető bizonyosságnak. A táltos szó is előfordul a *magus* latin szó fordításaként Dániel könyve 1,20 és 2,10, valamint 2,27 versek szövegében (Bécsi kódex, 119, 120 és 122). Ugyancsak előfordul ugyanitt a *néző* szó is a táltossal páros kifejezést alkotva.[4] Galamb György szerint mind a ferences, mind a huszita eredet és hatás éppúgy és együtt is érvényesülhetett a fordítás szövegében, hisz a két világ között jelentős volt az átjárás.[5] Továbbá az sem biztos, hogy az összetartozónak tűnő mozaikdarabok valóban összeillenek. Számunkra viszont annyi tanulsággal járhat ez a nyelv- és mikrotörténeti (re)konstrukció, hogy a *tátos-/táltos*fogalom nyelvi és jelentésbeli dimenzióit több nézőpontból is láthatjuk. Egyrészt feltűnik a táltos „pogány papi" karaktere és alkata (táltosok *és* oltáron nézők), másrészt a huszita nyelvi környezet miatt ezt az első pejoratív értelmű jelentés felbukkanásának is tekinthetjük. A „táltos és oltáron nézők" szóhasználat itt jelentheti akár az ortodox vallásban maradó papok kigúnyolásának szándékát is, de a kortárs problémákra reflektáló babonás (hamis pap) jelzői szerkezetet is tetten érhetjük az említett részletekben.[6]

A szövegben említett (bibliai eredetű) jós karakterek, úgymint a „bolčec", a „taltosoc" és az „oltaron nezoc", máshol pedig az „oltaron nezoc" (~arioli), a „taltosok" (~magi), „caldeosoc" (Chaldei), de közös nevezővel a „gonoz teuòc" (~malefici), a szövegrészlet szerint mind álmot fejtenek, de rosszul vagy sikertelenül.[7] A Vulgata szerinti megfelelőikkel ezek a hamis emberek alapvetően az *ókori* pogányságból ismert *jósokat* jelölik, és nem feltétlenül érthetjük rajtuk a varázslás vagy a mágia

[3] Galamb Gy. 2009: 3–12.

[4] Büky B. 1986: 101.

[5] Galamb Gy. 2009: 11–12.

[6] Sebestyén Gy. 1904. I: 119.

[7] „A titkot, mellyet király kérd, *bölcsek, táltosok és oltáron nézők* nem jelenthetik meg királynak."

más – a XV. században egyébként már ismert – szakavatott *középkori* művelőit.[8] Ha nem is derülnek ki a szövegből az eredeti szó magyar jelentései, de kortársi értelmezésükkel mint afféle lehetséges mágikus tevékenységek bűnlajstromával, mégiscsak számolhatunk: a latin szavakhoz társított kortársi nyelvi megfelelők közül épp a „gonosztevők" fogalom jelzi ezt. Hasonló formában épp Marchiai Jakab prédikációiban találkozhatunk az *incantatores, sortilegi, malefica, striga* említésének bűnlajstromaival.[9]

Összefoglalva: ha a *táltos* szó legegyszerűbb alapjelentését nézzük, akkor eljutunk a *mágus* szóig.[10] Ha pedig a párhuzamos mágus karakterekkel együtt nézzük, úgy a táltos a *jós, látó, néző* jelentésbővítménnyel értendő. Ha mindezt a szöveg bibliai kontextusában is értelmezzük, úgy a *hamis, szemfényvesztő* jelzőig jutunk. Tovább nem bokrosítva a jelentést, eljuthatunk a szöveg (maga a kódex) keletkezéstörténete okán akár a *pogány,* pontosabban az *eretnek* jelzőkig, ám ennek következtetési útvonala már meglehetősen homályos, és csak későbbi példák alapján számolhatnánk ezekkel (→**C1613**, →**C1704/1754**).

A kódex és a benne olvasott szöveg „felfedezéstörténete" külön figyelmet érdemel, mivel ez az egyik első olyan kézirat, amelyet a magyar nyelv filológiájával és nyelvtörténetével foglalkozó tudósok már a XVIII. században is amolyan kulcsforrásnak tekintettek nyelvünk eredetére vonatkozóan. A szöveg szerzősége kezdetben ugyan nem volt egyértelmű, de ez nem gátolta meg a kézirat olvasóit abban, hogy épp a „táltos" szó egyik első, szövegkörnyezetben és jelentéssel megragadható nyelvtörténeti lelete legyen, amit majd a szótörténeti tárakban ismételnek újra és újra. A szöveg kritikai kiadására csak a XIX. század közepén került sor, de magára a kódexre, annak tartalmára és szótörténeti adataira már korábban is több tudományos utalás történt.

Ami biztos, hogy az összehasonlító vallástudományt művelő és egyúttal a magyar nyelv szóállományát gyűjtő szótárkészítők közül a „táltos (!)" szó forráseredetére elsőként Sándor István (1750–1815) utalt.[11] Sándor a latin–magyar szótárának szavait, szócikkeit 1767-től 1801-ig gyűjtötte, hogy végül 1803-ban a kéziratot lezárja, majd 1808-ban kiadja (→**H1799/1808**). Sándor a Bécsi kódexet még Bécsben vette a kezébe, és úgy hivatkozott rá, mint a pálos szerzetes, Bátori László „Ó Törvény"-fordítása. Ehhez az alábbi megjegyzést fűzte:

> Az ettől magyarra fordíttatott Ó Törvény a' Bétsi Ts[ászári] Könyvesházban vagyon a' Kéziratok köztt. A nevét ugyan a' Fordításában ki nem tette, de mivel már senki nem említetik ő kivüle, ki a' XV Században a Szt. Írást nyelvünkre fordította vólna, ehez képest azon Fordítást mind addig övének kell tartani, míg valaki ellenzőt nem mutat meg hiteles Levelek által.[12]

[8] A mágikus bűnök kiirtását is elrendelő Négy Prágai Artikulust (Čtyři Artikuly Pražské) 1420-ban hirdették ki Husz János követői. Palacký, Fr. 1984: 262–263, 709.

[9] Amit Galamb György is említ elemzésében: Galamb Gy. 2005: 83–98.

[10] Sebestyén Gy. 1904. I: 99.

[11] Sándor I. 1808: 371.

[12] Sándor I. 1808: XV.

A kézirat sorsáról a XVIII. századig semmit sem tudunk. A XVIII. század első felében már a bécsi Udvari Könyvtárban (Hofbibliothek) őrizték. Elnevezését ezért egykori őrzési helyéről kapta. Sándor István 1799 előtt már biztosan ismerte a kéziratot, mivel 1799-ben épp a szerzőségét tanulmányozza a *Sokféle* egyik cikkében.[13]

> Örömmel jelenthetem, hogy Révai Miklós Barátom most egy illy nevezetes Kintsre akadt, Dénis Urnak Jóakaratjából a' Bétsi Tsászári Könyves Házban. A' Kézirat az Ó Törvénynek egy jó Részét foglalja magában.

1801-ben már azt írja, hogy „A' legrégibb Magyarúl írott könyvnek nézhetni az Ó Törvénynek ama Fordítását, melly Bétsben a' Ts. Könyvesházban találkozik illy Jegyzet alatt: Codex Man. Hung. Theolog. LXXXV. B.N. 81. sive Codex. Man. rec. Nro 81."[14] Sándor mellett Révai Miklós (1749–1807), a „magyar nyelvnek legelső tudós esmerője" 1803-ban megjelent tanulmányában foglalkozott a kódex magyar szövegével és annak szerzőjével. A kódexet Sándorral együtt Révai olvasta át először.[15] Révai maga említette, hogy azt a kézirattár vezetője 1796-ban bocsátotta a rendelkezésére.[16] Révai Miklós volt az első, aki lemásolta és átírta a szöveget, hogy majd kiadja tervezett nyelvemléktár-gyűjteményében (Antiquitates). E terve azonban nem valósult meg. A két nyelvész kutatási eredményeit és az újabban talált kódexek szövegeivel való összevetést Döbrentei Gábor 1838-ban végezte el. Így Döbrentei volt az első, aki a kódex vonatkozó teljes szövegét másokkal is megismertette.[17] Ezzel pedig új, szélesebb útra lépett a magyar nyelv kutatása és megújítása, valamint ezzel átfedésben a magyar nemzet eredetkérdése. Ezen az úton tűnt fel a „táltos" szó. A táltos első *jelentésbeli* feljegyzése így lett az egyik első nyoma a romantikus idők és a nemzeti múlt felfedezés- és (teremtés)történetének is.

IRAT: OSZKK, Kézirattár, MNy 72.
KÖZLÉS: Döbrentei G. 1838: 339; Volf Gy. 1874: 69–70; Simon E.–Kalivoda Á. 2020.
IRODALOM: Zalka B. 1860: 240; Pais D. 1975: 85; Lakó Gy. 1978: 610;

[Bécsi Kódex 119. lapjának betűhű szövege: Dániel 2:1–7:]

Capitulum masod

Vala kedeg [Darius] Daniel Cirus kiralnac elò eztendeieiglen [1] Nabuchodonozor orzaglattanac harmad eztendeigben lata Nabuchodonozor almat es megtòrettetec ò zellete es ò alma elmene òtòllò [2] Parancola kèdeg kiral hog èghe hiuattatnanac az oltaron nezoc es a taltosok a' gonoz teuòc es a' caldeosoc hog kiralnac megielenténec ò almait. Kic mikor iòttec volna allanac kiral elòt [3] Es monda kiral ònekic Latec álmát az elmemben meghaboroluan nem tudom mit

[13] Sándor I. 1799. VI: 170.
[14] Sándor I. 1801. VIII: 86.
[15] Révai M. 1803. I: 23.
[16] Révai M. 1833. II: 78.
[17] Döbrentei G. 1838: V.

láttám legec. [4] És feleiének királnak a kaldéosok Siria nyelven: Királ, örökké éli! Mongyad még az álmát té szolgáidnak, és ő magyarázattyát mégjeléntük. [5] És felelvén királ monda a' kaldéosoknak: A' beszéd elmént éntőllem, haném ha mégmondangyátok énnekém az álmát és ő magyarázattyát, elveszték tü és tü házaitok királnak foglaltatnak. [6] Ha kedég az álmát és ő magyarázattyát mégmondangyátok, érdéméket, ajándokokat és sok tisztességét vésztők éntőllem. Az álmát kedég és ő magyarázattyát megmongyátok énnekém. [7] Felelének másodszér és mondának: Királ mongya még az álmát ő szolgáinak, és ő magyarázattyát mégmongyuk.

[Bécsi Kódex 120. lapjának betűhű szövege: Dániel 2:10–11:]

[10] Fèlèluen azert a caldeoſoc kiral èlǫt mondanac Ninč èmber fǫldǫn ki te bèzededèt kiral bètèllèſeithètne dè ſem valamel nag kiral hatalmat tudakozic illèn nèmǫ iget mēden oltaron nezǫtǫl taltoſtol caldeoſtol. [11] Mert a bèzed kit te kiral kèrdèz nèhèz ſem lelèttètic valaki ki megmondhaſſa azt kiralnac zèmele èlǫt iſtènektǫl megualuā kiknèc èmbereckèl ninč ńaiaſkodat't'oc.

[Bécsi Kódex 122. lapjának betűhű szövegrészlete, Dániel 2:27:]

[27] Es fèlèluen danièl kiral èlǫt monda A [t] titkot mellèt kiral kèrd bǫlčèc taltoſoc oltaron nezǫc nem ièlenthètic meg kiralnac.[18]

C1529 – *táltosnak (!) lenni* (~mágus, hamis próféta) (Érsekújvári kódex)

szövegmotívum: (paródia) táltos – mágus, jós – Heródes táltosnak (mágusnak, hamis prófétának) láttatja Jézust a törvény színe előtt

1529, Buda, Nyulak szigete

TÁLTOS KÖZNÉVI ALAK A KOLOSTORI HASZNÁLATBAN MARADÓ ÉRSEKÚJVÁRI KÓDEX IMÁDSÁGFORMULÁJÁBAN

Az Érsekújvári kódex egyik legterjedelmesebb régi nyelvemlékünk, amelynek legnagyobb részét Sövényházi Márta Domonkos-rendi apáca írta a Nyulak szigetén. A domonkos apácakolostorban íródott kódex keletkezési idejét másolója jóvoltából ismerjük.[19] A kézirat 1529 és 1531 között keletkezett, a török fenyegetettség árnyékában. Az apácák 1541-ben, Buda eleste után menekültek el a szigetről.[20] Az apácák – és velük együtt könyveik – vándorlásának egykori állomásai: Várad (1541–1566), Nagyszombat, dominikánus kolostor (1566–1615), Nagyszombat, klarissza kolostor (1615–1618), majd 1618-tól a pozsonyi klarissza kolostor.[21] Az átköltözés három évet vett igénybe, így a még hátramaradó apácák használatára

[18] A Vulgata vonatkozó részében ez így szerepel: „Mysterium, quod rex interrogat, sapientes, magi, (h)arioli et aruspices nequeunt indicare regi."

[19] Volf Gy. 1888: VII.

[20] Schwarcz K. 2003: 189, 199–201.

[21] Schwarcz K. 1994ª: 114.

hagyták a könyveket Nagyszombatban. A kézirat tehát a XVIII. század elején is biztosan Nagyszombatban volt.[22]

Bár korábban ferences eredetűnek tartották a kódexet, rendi hovatartozását egyértelműen eldönti, hogy Szent Domonkost „atyánk"-nak nevezik a másolók.[23] A mű kolostori használatra készült.[24] A Domonkos-rendi apácakolostor pedig csak a rangos *scriptorium*mal rendelkező Nyulak szigeti Boldogasszony-kolostor lehetett, amely szoros „könyves" kapcsolatban állt a Duna túloldalán fekvő óbudai klarissza kolostorral is.[25] A Sövényházi Márta által másolt kódex a kolostor utolsó közösségi használatra készült munkája volt. A vegyes tartalom első látásra a zűrzavar benyomását kelti: nagy mennyiségű olvasnivalót igyekeztek egy kötetbe foglalni, talán praktikus okokból. Ennek oka a töröktől való fenyegetettség lehetett, készenlét a menekülésre, az egyszerűbb szállíthatóságra. A kódex szövegei latinból készült fordítások „többedik" másolatai. A másolásra két évet igénybe vevő hatalmas vállalkozás egy olyan sokoldalú művet eredményezett, amely mind közösségi felolvasásra, mind magánhasználatra alkalmas volt, és tökéletesen kiegészítette a már meglévő könyvtárat.

A táltosokra utaló szöveget az 5., nagyobb másolási egységben találjuk, a passióelmélkedésre szánt részben (25–64. lapok). A Krisztus kínszenvedéséről szóló elmélkedés egy bevezetést követően hét fejezetből áll a zsolozsma hét hórája szerint (*kompléta, veternye [matutinum],* első, harmadik, hatodik, kilencedik óra, vecsernye). Az elmélkedés alapja a *De meditatione passionis Christi per septem diei horas* című mű, amelynek szerzője ismeretlen, a kódexekben hol Béda, hol Szent Bernát, hol Szent Bonaventura neve alatt olvasható. Egy másik kompilátor a *Speculum humanae salvationis* ugyancsak hórákra osztott 43. fejezetéből emelte ki a hóraimádságokat, majd illesztette a megfelelő fejezetekhez úgy, hogy eléjük sorban betoldotta még Krisztus „hét szavát" is a kereszten.[26]

A vonatkozó másolt szakasz fordításának kérdésével Vargha Damján foglalkozott 1921-ben, amit részben Timár Kálmán folytatott.[27] A fordítás vonatkozó „táltos" bejegyzését Fekete Lajos fedezte fel, tévesen a Jordánszky-kódexben találhatónak tulajdonította, de minden bizonnyal az Érsekújvári kódexre gondolt, amikor ezt az előfordulást idézte.[28]

[22] Schwarcz K. 1994[b]: 79; Lauf J. 2012.

[23] Volf Gy. 1888: VIII–IX.

[24] Volf Gy. 1888: XVII–XIX.

[25] Haader L. 2004; Haader L. 2008a–b; Haader L. 2009; Lázs S. 2009; 2016.

[26] Pusch Ö. 1910: 35–37; Vargha D. 1912: 441–445; Vargha D. 1921: 83–84; Timár K. 1926: 43. ÉrsK szövegét közli Toldy F. 1856: 74–156. Részben azonos forrásból más fordítás: *Miskolci töredék* 1–12 és Vitkovics-kódex 73–103.

[27] Vargha D. 1912: 441–445; Vargha D. 1921: 83–84; Timár K. 1926: 43.

[28] Fekete L. 1874: 381. jegyz.

IRAT: Érsekújvári kódex 21va – 41–42. lap
KÖZLÉS: Volf Gy. 1874: IX. 2. p. 37; Madas E.–Haader L. 2012; Haader L. 2013.

[41] [...] Alazatos ÿmaczag
En aldot wuram ie xc / hal'at adok teneked / mert te wagh en / Istenem es en bÿzonÿ meg / zabadÿttom kÿ ennekem the / zerelmedet napnak elǫ ÿdeien / meg mwtatad mÿdǫn en / Erǫttem erǫdestwl Es ǫ seregektwl akaral megh karomlath-/tatnod merth mÿkor mÿnd / eth altal wolnal megh karō-/lattatoth Caÿffasnak hazaba / Holwal lewen Pÿlathos newǫ / feÿedelemnek wÿtetel Kÿ hol /wal lewen thegedeth galÿleaÿ / embernek alÿtta lenned Es / erezthe teghedeth Erǫdeshez m-/erth ǫllÿathanok ÿthelethÿ

[42] Ewtet ÿlletÿ wala Es erodes / ǫrwle raÿta remēwen walami / Ielenseget ǫ twle latnÿ Mert / tegedeth alÿt wala taltosnak / lennÿ az sÿdo nep kedegh erodes / elǫt alwan tegǫdet wadolnak / Wala Es erodes Sok bozzwsa-/bezedǫdben kerdez wala tegedeth / Te kedegh czak egÿ ÿget sem a-/karal nekÿ felelned merth the / ǫ zÿwenek gonoz zandokath / meg ÿsmered Es ǫ tegedet me-/wettetre Es bozzwsagra feÿer ru-/haban ǫltǫztete Es mÿnd Seregewel mÿnth balgatagh embert / megh karomla [...]

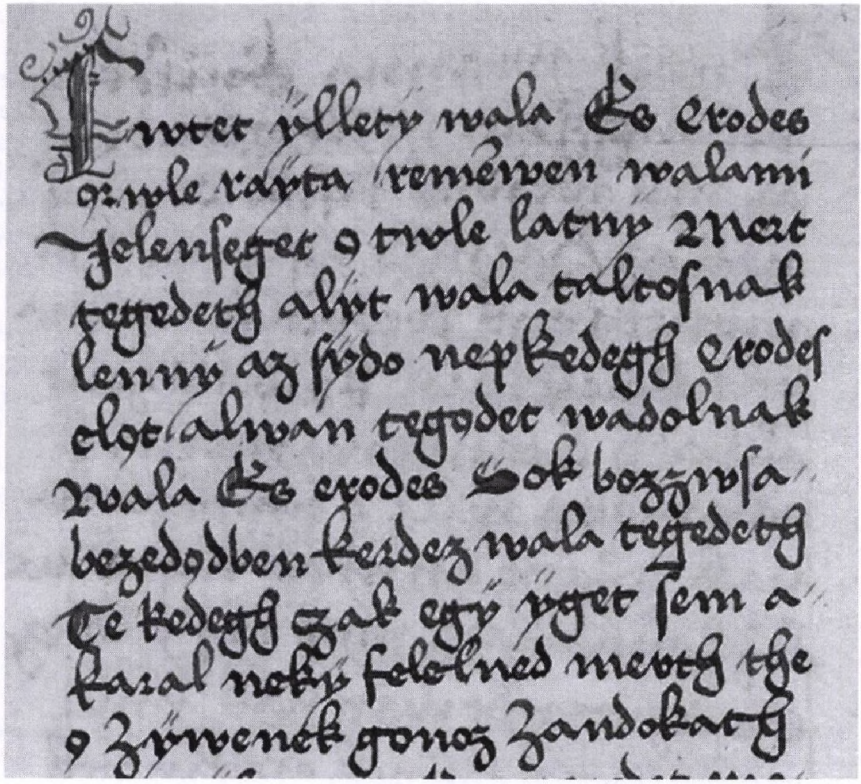

C1613 – *tátos* (szemfényvesztő) tündér (láthatatlan) – lutheránus (eretnek) – *„lappangó szent"* (Pázmány Péter vezérlő kalauza)

szövegmotívum: (hasonlatban) táltos (eretnek, lutheránus) – tündér (változékony) – tátos (láthatatlan) természetű (papok) – (gúnnyal, iróniával) szülőjük is tátos (láthatatlan) – szemfényvesztő (csaló) „lappangó szent"

1613, Nagyszombat

PÁZMÁNY PÉTERNEK TÁTOS, AKI SZEMFÉNYVESZTŐ (LÁTHATATLANNÁ TEVŐ) HASONLATA A LUTHERÁNUSOKKAL SZEMBEN, AKIK „LAPPANGÓ SZENTEKET" (!) AKARNAK MAGUK MELLÉ FOGNI

Pázmány alaptétele, hogy *az egyház látható,* az egyház *nem* „tátos", és *nem* „tündér" természetű: vagyis nem láthatatlan és nem változékony. Ha pedig *nem* „szemfényvesztő", és nem ismeretlen, ezért is létezik, mert van eredete, van apja-anyja-nemzetsége, van látható múltja. Vannak szentjei és közössége, nem úgy, mint a „csaló" lutheránusoknak, akik „lappangó szenteket" kívánnak maguk mellé fogni. Márpedig, ha látható, ezáltal „megismerhető" az egyház; egyúttal láthatatlanok az ellenfelek, akik *tátos-tündérek.* És nemcsak a múltban, hanem a jelenben is. Ha Luther és követői arról beszélnek, hogy ők alkotják „Christus nyáját", közösségét, akkor ők csalók, mert abban a sötétben, amiben élnek, senki nem látja, láthatja őket: végeredményben „nyomorúlt kóldús hajlékában setét éjjel lopók", továbbá „lappangó szentek". Érdekes jelentésbővítmény ez a protestánsból jezsuitává lett Pázmánytól, aki a vallásbéli viaskodásban a látszólag „vesztesek" oldaláról a „nyertesek" katolikus oldalára állt, és így beszélt korának vallásközi háborújáról. A lutheránusokról, konkrétan Lutherről mint tündéres, változó, „kaméleonként" színét váltó *vertumnus* és *proteus* alkatról *Florimond de Raemond* (1540–1601) francia jogtudóstól olvashatott Pázmány.[29]

A szöveg szerves része Pázmány egyik fő művének, az *Isteni igazságra vezérlő kalauz*nak, vagyis a hitkeresők, hitváltók, hitvallók 1613-ban megjelent „kézikönyvének". A katolikus hitvédelem nagyszabású rendszerezése volt az *Isteni igazságra vezérlő kalauz* (Pozsony, 1613), mely Pázmány életében további két kiadásban (1623, 1637) is megjelent.[30] Mintái a kortársi jezsuita hitvédelem nagy monumentumai, főleg *Bellarmino Disputationes de controversiis christianae fidei adversus huius temporis haereticos* (Viták a keresztény hit kétségbevont kérdéseiről a kor eretnekeivel) (1581–1593) című kötetei voltak. Közvetlen forrásként azonban ritkán használta őket.[31]

Pázmány tudományossága nagymértékben felhasználta a humanizmus eredményeit, elszántan igyekezett azokat a katolikus világnézet szolgálatába állítani abban

[29] *Synopsis omnium hujus temporis controversiarum tam inter Lutheranos, Calvinistas quam alios plurimos* Lib. II. Cap. X. „Lutherus vertumnus et proteus Germanicus." fejezet. A szövegrészt egy későbbi kiadásból idézem: de Raemond, F. 1655: 144–151.

[30] Bán I. 1964: 133.

[31] Bán I. 1964: 133.

a meggyőződésben, hogy a protestánsok ezzel az eszközzel hitváltásra kényszeríthetőek. A *Kalauz*ban nagyszabású leírások, szatirikus részletek, zenei hatást keltő körmondatok, szemléletes hasonlatok, metaforák és különösen sok köznyelvi (közérthető) szófordulat található. Ha ezek még nem is mutatják a barokk stílus vizionáriusainak totálképeit, épp a köznyelv és közérthetőség a legnagyobb erényük.[32]

Esetünkben a tátos szót is így csomagolja be olyan nyelvi leleménnyel, hogy felismerhetjük a tátosban az elbukásra ítélt „lappangó szentet", az eredendően vesztes versenyzőt, aki a hitvallásban végül elbukik. A tátos a tündér tükörképeként lesz a rossz keresztény (vagyis pogány, aki nem török, de azzal cimborál) és a hamis keresztény (vagyis az eretnek) megfelelője. Ez a pogány nem a magyar ősvallás pogány papja, ahogy azt majd a XIX. század olvasói gondolják a táltos eredetét kutatva.

I.

1613, Nagyszombat

TÁTOS- ÉS TÜNDÉRHASONLATOK A LUTHERÁNUSOKKAL SZEMBEN AZ *ISTENI IGAZSÁGRA VEZÉRLŐ KALAUZ* CÍMŰ VITAIRATBAN

KÖZLÉS: Pázmány P. 1897: III/IV/11.

11. Hatodik habozása az újítóknak, elrontatik, mellyel titkon lappangó szenteket akarnak magok-mellé fogni.

[...] Eléggé rejtegetik a pártosok szegénységeket, de kifakad óldalokon; hogy; *Sine patre, sine matre, sine genealogia,* nemzetség nélkül vannak,[33] vagy ha vólt szüléjek, tátos vólt és szemfény-vesztő, ki magát láthatatlanná tehette. Mikor ezeket olvasom, jut eszembe, a mit régen hallottam, hogy egy nyomorúlt kóldús hajlékában setét éjjel lopók mentek. Megérzé a kóldús és nagy kaczajjal monda: Jó barátim, valóban szemessek vattok, hogy a setétben itt kereskedtek, én nap-világnál eléggé keresek életem táplálására-valót a szegény hajlékban, de semmit nem találok; ha tí szerencsésbek vattok, légyen részem nékem-is a találmányban.

[32] Bán I. 1964: 133.

[33] [Széljegyzet:] 2 Hebr. 7, 3., Calv. lib. 8. c. 1. n. 2. Deus Ecclesiam suam quasi in Latebris servavit.

II.

1613, Nagyszombat

AZ EGYHÁZ NEM LEHET TÁTOS VAGY TÜNDÉR, AKI TERMÉSZETÉNÉL FOGVA KÉPES ELVÁLTOZNI ÉS LÁTHATATLANNÁ VÁLNI, NEM ÚGY, MINT LUTHER GYÜLEKEZETE

KÖZLÉS: Pázmány P. 1898: IV/II/IV. 185.

Mikor Christus és az apostolok e földön vóltak, bizonyoson megismérhették az emberek a Christus gyölekezetit, mellyet ha nem ismérhettek vólna, megfedhetők sem lettek vólna,[34] kik a JESUS társaságába és az apostolok gyölekezetibe nem állottak; mivel senki nem köteles, hogy abba az Ecclesiába adgya magát, melynek igazságát bizonyoson nem isméri. Az pedig túdó dolog, hogy menthetetlenek váltak a sidók,[35] hogy az apostolok gyölekezetibe nem mentenek. Tehát akkor megismérhető vólt és Christus Ecclesiája, mely nem tűndér vagy tátos, hogy természetit most elváltoztatván, láthatatlanná fordúlt vólna. V. Ha a Christus Ecclesiája láthatatlan és ismérhetetlen, következik 1. Hogy a Luther gyölekezete nem Christus nyája, mivel ezt, a kinek szeme vagyon, láthattya 2. Hogy senki jó lelki-ismérettel a lutherista gyölekezetbe nem álhat.

C1616 – *vallásbéli tátosság,* vallásbéli tündéreskedés
(Balásfi Tamás: Csepregi iskola hitvitái)

szövegmotívum: táltosság (hamis) – papi tévelygés (hasonlat) // szólásban, hasonlatban: tátosság (megtévesztett, hitehagyó) – (változékonyságra, láthatatlanná válásra, színváltásra hajlamos) / tündéreskedés – vallásos tévelygés – tátos (megtévesztő, hamis, csaló) / tündér – változékony (láthatatlan, tünékeny)

1616, Győr/Pozsony

BALÁSFI TAMÁS HITVITÁZÓ KATOLIKUS PAP LUTHERT ÉS KÖVETŐIT MEGBÉLYEGZŐ, VALLÁSBÉLI TÁTOSSÁGOT (HITVÁLTÁST) ÉS TÜNDÉRESKEDÉST (SZÍNEVÁLTÁST) EMLÍTŐ HASONLATAI

Balásfi Tamás (1580–1625) kolozsvári születésű katolikus pap, püspök, hitvitázó író, 1607-től 1617-ig győri kanonok, 1613-tól címzetes boszniai püspök, zalavári apát és kapornaki prépost, 1618-tól pozsonyi prépost, 1621-től váci, 1622-től pé-

[34] [Széljegyzetben:] 1. Cor. 1. 9.
[35] [Széljegyzetben:] Ioan. 15,22., Act. 13, 46.

csi püspök: vagyis jelentős katolikus papi karriert megtett, korának „értelmiségije" volt. A protestánsok ellen írt vitairatait éles szenvedély fűtötte, Pázmány Péter rajongó követője volt.

A lutheránusokat és a kálvinistákat csúfoló *Csepregi iskola* című (Pozsony, 1616) művében elítélően használja a „vallásbéli tátosság", „vallásbéli tündéreskedés" kifejezést. Lutherrel kapcsolatban említi, hogy személyében egyesült a hit és a szemfényvesztéssel egyenértékű vallásgyakorlat. Szerinte Luther követői ezért olyan tévelygők, akik a hitüket *tündéres* (láthatatlan és mindig változó, megváltoztató) és *tátos* (megtévesztő) módon gyakorolják. A nyomtatásban megjelent vitairat Pozsonyban készült, és a Vas és Sopron megye határán lévő Csepreg mezőváros nagyon aktív evangélikus híveit (különösen annak lelkész papjait), valamint az ugyanitt zsinatot tartó dunántúli evangélikus közösséget vette célkeresztbe. Balásfi műve vallási irat, mely egyben Habsburg-párti, erőteljesen Bethlen Gábor- (egyúttal török-) ellenes politikai propaganda kézikönyve.[36]

Balásfi Tamás vitáira jellemző az ellenfél állításainak, érveinek prókátori átcsoportosítása, amit könnyű elvégeznie, mert szerinte a protestáns vitázók gyakran elvesznek a részletekben. Tárgyalási módszere, hogy a protestáns állításokat, kihasználva a reformáció irányzatai közötti sokszínű eltéréseket, magukkal a protestáns szerzőkkel (Lutherrel, Kálvinnal, Melanchthonnal) kell megcáfolni. Jellemző még e vitairatra, hogy Nicolaus Hunniust (1585–1643), a Pázmánnyal vitatkozó Magyari István (1565–1605) sárvári prédikátor művének egyik forrását, Lutherrel és más reformátorokkal együtt cáfolja. Rá is jellemző például az a Pázmánynál szokásos érvelés, hogy Bornemisza Péter *Ördögi kísértetei*vel bizonyítja a prédikátorok erkölcstelen életét, nem riadva vissza a ferdítésektől sem: egy lutheránus püspök könyve nyomán Kálvint szodómiával vádolja, a kálvinizmusra az összes antitrinitárius és anabaptista tanokat rákeni, Luthert pedig *tündéres, vallásbéli tátossággal* vádolja.

Balásfi mellett Pázmány is célkeresztbe vette a csepregi iskolát. Az 1613-ban, Pozsonyban megjelent *Isteni igazságra vezérlő kalauz*ra válaszul született meg Zvonarics Imre (1575–1621) csepregi lutheránus prédikátor és társai *Kalauz*-ellenes írása *Az szent írásbéli hitünk ágainak bizonyos móddal és renddel három könyvekre való osztása* ([Sopron]Keresztur, 1614) címmel. Pázmány erre feleletként, Szyl Miklós álnéven írta a *Csepregi mesterség, azaz Hafenreffernek magyarrá fordított könyve eleiben függesztett leveleknek cégéres cigánysági és orca-szégyenítő hazugsági* (Bécs, 1614) című munkáját. Majd az említettek válaszára adta ki *Csepregi szégyenvallás azaz rövid felelet, melyben az csepregi hívságoknak kőszegi toldalékit verőfényre hozta Pázmány Péter* (Prága, 1616) című művét. Sárvár és Sopron mellett ugyanis Csepregen volt az akkori lutheránus hitélet, oktatás és kultúra központja. Két tágas evangélikus templom is állt a városban. A korabeli forrásokban akadémiának is nevezett iskola a térség legszínvonalasabb oktatási intézményének számított, erre utal Balásfi „csepregi iskolaként".[37]

A katolikusok és protestánsok tollvitájának tétjét egy néhány évvel későbbi szomorú esemény láttatja. 1621-ben ugyanis ezt a csepregi közösséget érte a kor leg-

[36] Király P. 1874: 354–360.
[37] Fazekas I. 2019: 30–35.

brutálisabb támadása. A politikai okokat sem nélkülöző mészárlásban egyetlen nap alatt több mint ezerkétszáz evangélikust gyilkoltak le. A kiszámított, kegyetlenségében is a Szent Bertalan-éji vérengzéshez hasonló támadás lényegében elpusztította az evangélikusság egyik dunántúli fellegvárát. Az események következtében Nádasdy Pál fia, Ferenc 1643-ban áttért a katolikus hitre, majd birtokairól mintegy ötven prédikátort űzött el. A végeredmény: ezzel 40 ezerre tehető az áttérésre kényszerült jobbágyok száma.[38]

Ha ezen a prizmán keresztül nézzük a hitvitázó szövegeket és azok jelentéseit, a nyelv által is teremtett identitásokat és elvi álláspontokat, úgy a *tündér, tátos* jelzők is magasabb polcokra, színpadokra kerülnek. A *vallásbéli tátosság* és *tündéreskedés* kifejezések pedig a jelentések kétélűségére (kard, amely mind használóját, mind áldozatát megsértheti) vagy kétpólusosságára (pozitív és negatív értelmű használat) utalnak. Hitváltásnak és az igaz/hamis színváltásnak ez időben magas tétje volt. A *tátos* szó jelentésében itt is eljutottunk oda, ahova korábban Pázmánynál is (→**C1613**): egy hitvallásában eredendően vesztes szereplő (a lutheránus „eretnek") jelzője lesz.

KÖZLÉS: Balásfy T. 1616: 235–237. = RMK I. 467; Szarvas G.–Simonyi Zs. 1893. III: 405–406. [Könnye Nándor szócikke]; Pais D. 1965: 291; Pais D. 1975: 274.

Egy általlyában és rövidedenn ki mondom mondómat, hogy mi bizony soha nem tündéreskedtünk; senem tündéreskedünk, az mi hütünknek ágazatinak magyarázattiában, hanem efféle vallásbeli tündéreskedés is Luther forma, az Augustiána Confessio szokása és tiétekis. Bizony soha nem volt annyi változás Proteusban, mint az a Luther vallásában.

Augustána Confessio szokása, és tiétek is. Bizony soha nem volt annyi változás Proteusban, mint az Luther vallásában.[39] Az Augustána Confessio tündéres változásiról[40] is igazbann irhatnának Metamorphosist, hogy sem Ouidius írt vólt sokak felőll. Oluasd meg kérlek az Lutheranus Hunniust,[41] ahun Peczeliussal veszekedik, és megvallya, hogy Philep Melanthon, az ti Luther vtánn való, fél szemetek, egynéhányszor meg változtatta az Augustána Confessiót, s' azt íria, hogy megize[n]te az Saxoniau Herczeg Philep Melanthonnak, hogy néki nem tedczik, hogy ugy változtattia az Augustána Confessiót. Illyen szokkal adta okát az Saxonia Herczeg köuete, Philep Melanthonnak, miért nem tessék az Herczegnek efféle tündéres változtatás,[42] *eo quod Augustana Confessio sit Principium Confessio: et ista mutatione detur Aduersariis ansa imputandi Protestantibus, quod de doctrina sua, non sint certi, sed inconstantes, atque. insuper populus hinc offendatur,* az az azért mert az Augustána

[38] Zátonyi S. 1991: 215–230.

[39] Vide Lindanum de Lutheri Antilog: Babilonia.

[40] Vide Bellarm in suo Iudicio de libro Concord et etiam in Apolog pro eode iudicio.

[41] Hunnius Lutheran: in sua Prafat: Apologetica contra Christophorum Peczelium.

[42] Hunnius Tomo I. operus. Lat: edito Vitteb: per Georgium Mollerium. An[no] 1607 in praedicta Praef: Apolog: fol: 317.

Confessio,[43] Feiedelmek Confessióia, Es euuel az változtatással, ok adatik az ellenkezőknek, aszt tulaidonitani az Protestánsoknak (az az, a Lutheránusoknak) hogy az magok tudományok felőll, nem bizonyosok, hanem tökélletlenek, és e felett a kösségis meg sértetik. Asztis iria vgyan azonn Lutheranus Hunnius, hogy Luther is illyen szokkal feddődött Philep Melanthonnal, az Augustana Confessionak tündéres változtatoiáual.[44] *Philippe non est tua Augustana Confessio, sed Ecclesiae, nec tuum est toties eam immutara,* Philep (ugymond) nem tiéd az Augustiána Confessio, hanem az Egyházé, és nem te dolgod ennyiszer aszt megváltoztatni: Ez az Philep Melanthon vólt pedig fő egybe Zagyuálóia az Augusztana Confessionak, ki felőll Bornemissza Peter Lutheránus, Magyar Praedikátor, noha sulykos kézzel, de aszt iria, † *Hogy mássa e Világonn nem vólt a kis fonnyatt Emberecskének a táyban.*

Ha azért, ez a ti nem Görög feiér, hanem Görög fekete vezeték neuű Capitán Philepetek, így tündéresztette, az ti Proba köuetek szabásu Augustai vallástokat, a' mint Lutheris bizonyitia, Lutherista, nem, Pápista dolog, az vallásbeli tündéreskedés. Lutherben pedig ő magábanis ugyan mint egy vérré, és természetté vált vólt, az hüt, és vallásbeli tátosság, a' kit nyiuán meg tapasztalsz csak az imént elő hozott Lindánust oluassadis.[45]

C1626 – sárkányokkal lakó *tátos vademberek* (Káldi György bibliafordítása)

szövegmotívum: tátos – (pusztai, sivatagi) vadember – sárkányokkal lakik – a faragott képeknek és szörnyűségeknek földjén

1607/1611/1626., Gyulafehérvár/Olmütz/Bécs

A BABILONI FOGSÁG SÁRKÁNYAI ÉS *TÁTOS VADEMBEREI* KÁLDI GYÖRGY SZENTÍRÁSFORDÍTÁSÁBAN

A jezsuita Káldi György (1573–1634) – fennmaradt kéziratainak tanúsága szerint – 1605. október 11-én Gyulafehérvárott kezdte a fordítást, és 1607. március 25-én, Olmützben fejezte be. Tehát 531 nap alatt készült el a teljes Szentírás magyarításával. A Szentírás végül csak 1626-ban jelent meg Pázmány Péter esztergomi érsek és Giovanni Argenti jezsuita tartományfőnök engedélyével hosszú szentszéki vizsgálatot követően, és azt nem lezárva. Az inkvizíció 1628-tól mint pápai engedély nélküli kiadást újra vizsgálat tárgyává tette, de a Szent Hivatal végül 1629. februári határozatában tudomásul vette az 1626. évi megjelenés tényét.[46]

[43] Ugyanis bizony csak egynehány kevés Feiedelmek confessioja, nem Királyoké, sem országoké, de ez mind nagyobb, hogy nem is az Apostoloké.

[44] Hunnius ibidem. †Bornemissza Péter az Eördögi kesertetekről írt, és Septénn 1578 Esztendőben nyomtattatott köniuének fol. 868. Lindanus citatus de Antologijs Lutheri.

[45] Kurzív kiemelés az eredetiben, a táltos téma hangsúlyai miatt az aláhúzás tőlem származik.

[46] Holl B. 1956: 57; Lukács L. 1956: 15–16; Molnár A. 2002: 31.

A kiadás Pázmány Péter, sőt Bethlen Gábor, valamint a bécsi kincstár és mások anyagi támogatásával készült Bécsben.[47] Káldi fordítását három évszázadon át forgatták és olvasták a magyarországi római katolikus hívek. Csak 1732-ben jelent meg a második, 1782-ben pedig a harmadik kiadása. Kétségtelen, hogy a protestáns Károlyi-biblia jóval több kiadást ért meg, és a hívek sokkal többet forgatták; de a katolikus prédikációs irodalom, iskolai tankönyvek, lelkiségi művek révén a katolikus hívek előtt Káldi fordítása volt népszerűbb, egyúttal az államilag is hivatalos. Káldi szövegének javítására csak 1818-ban merült fel először igény. Ekkor a válaszadó püspökök közül kilencen a változatlan kiadás mellett voltak, nyolcan a revideált kiadást ajánlották, és egy püspök javasolta csak új fordítás készítését. Így jelent meg 1835–1836-ban a Szepesy Ignác által revideált Káldi-biblia Pozsonyban.[48]

Az alább idézett szöveghely így *1626 és 1834 között* volt érvényben. A Jeremiás próféta könyvének 50. része a zsidók babiloni fogságáról beszél, megemlítve benne az isteni büntetésként elpusztított Babilon száraz pusztasággá, lakosainak sárkányokkal lakó *tátos vad-emberekké* válásának példázatát. Utóbbi történet nyelvi fordulatait olvasva, hallgatva a kortársak bizonyára átérezhették az oszmán-török hódoltság pusztító körülményeit és a vallás nélkül maradt emberek elvadulását, misszióra való jelölésük szükségességét. A sárkányok környezetében feltűnő *tátos vademberek* a Vulgata eredeti szöveghelyén amúgy nem, vagy csak áttételesen, *nem embereket* jelölve szerepelnek. Így amikor 1818-ban a fordított szöveg revíziójára sor került, el is tűnt a vonatkozó rész e sorokból. Káldi revideált fordításában így lett a „tátos vademberekből" egyszerűen „szőrösök" (értsd „szőrös", elállatiasodott emberek) jelentés. Káldi idején *táltos*on a Pázmánynál, Balásfinál talált jelentést kell értenünk (→**C1613**, →**C1616**). Így lehet belőle Káldinál is a hitvallásában elhajló eretnek, vagy a vallását rosszul követő, azt elhagyó személyek jelzője. A Káldi szövegével párhuzamos protestáns fordításokat (Károli, Szenci Molnár) a forrásszöveg alatt külön is idézem, láttatva a szavak szintjén is fennálló nyelvpolitikai különbségeket.

KÖZLÉS: Káldi Gy. 1626 = RMNy 1352

Jeremias prófétálása 50:33–39.

L. rész. *Bábylon, kiben most az Israël fiai fogságban tartatnak, és sanyargattatnak, egészlen el-pusztíttatik; és az Israël fiai fogságokból ki-szabadúlnak.*

33. Ezeket mondgya a' seregek Ura: Nyomorgatást szenvednek az Israël fiai, és a' Juda fiai egyetemben: minnyájan, a'kik megfogták őket, tartóztattyák, nem akarják elbocsátani őket.
34. Az ő meg-váltójok erős, Seregek Ura az ő neve, törvénnyel meg-óltalmazza az ő ügyöket, hogy meg-rettentse a' földet, és meg-indíttsa a' Bábylon lakóit.

[47] RMK I: 551, RMNy 1352.

[48] Szent Irás, vagy is az Ó Szövetségnek szent könyvei, Magyarúl Káldi György után. A Közönséges Diák forditásból az eredeti Betűre is figyelmezve Jegyzetekkel. Négyesi báró Szepesy Ignátz Pétsi Püspöknek Felügyelése alatt. I–IV. köt. Pozsony, 1835–1836. Belnay örökösei.

35. Fegyver a' Káldaeusokon, ugy-mond az Úr, és a' Bábylon lakóin, és az ő fejedelmin, és az ő bölcsein.
36. Fegyver az ő jövendőlőin, kik bolondokká lésznek: fegyver az ő erőssin, kik félni fognak.
37. Fegyver az ő lovain, és szekerein, és minden kösségén, mely ő benne vagyon: és lésznek mint az aszszony' emberek: fegyver az ő kincsein, mellyek el-prédáltatnak.
38. Szárazság lészen az ő vizein, és ki-száradnak: mert faragott képeknek földe, és a' szörnyűségekben dicsekednek.
39. Az-okáért lakják a'sárkányok a' tátos vad-emberekkel: és strucz-madarak fognak abban lakni: és nem lakják azt többé örökké, se meg nem építtetik nemzetségről nemzetségig.

Károlinak Szenci Molnár Albert általi javítása, 1608. évi kiadás: „Azért lakoznac ott az vadbestitác az baglyockal, annak felötte meg lakoznac benne Strutz madárnac fiai, és soha többé :azt nem lakjác, azt mondó hogy né lakjác soha öröckön öröcké."
Károli revideált fordításában: „Azért sakálok lakoznak ott baglyokkal, és struczmadárnak fiai lakoznak benne, és soha többé nem lakják azt, és nem lesznek lakosai nemzedékről nemzedékre."
Káldi revideált fordításában: „Azért sárkányok fogják azt lakni szőrösökkel, és struczmadarak fognak abban lakni; és nem lakják azt többé soha, és nem építik föl nemzedékről nemzedékig.

C1700 – bölcsek *tátos öszvéreken* vagy lovakon érkeztek (Debreceni Ember Pál puritán lelkész tudománya)

szövegmotívum: (kitalált történet) napkeleti bölcsek – tátos öszvéreken, lovakon vagy tevéken érkeztek Betlehembe

1700, Kolozsvár / Losonc

KÖLTEMÉNY, HOGY A BÖLCSEK TÁTOS ÖSZVÉREN VAGY LOVAKON ÉRKEZTEK BETLEHEMBE JÉZUS SZÜLETÉSÉT LÁTOGATNI

Debreceni Ember Pál (1661–1710) hányatott életét egy mondata jelzi találóan: „gyakran olly szaporán és sűrűn méri Isten a' próbát 's Kisirtetet az övéire, hogy edjik a' másikat ott éri, ugyan űzi 's követi". Zoványi Jenő súlyos véleménye meghatározó és beszédes ma is: „Ember Pál bibliamagyarázatai a prédikáció *gyümölcstelen fejlődésének* mintapéldái", „csak az *exegésis elfajulása* terén mutatkozott Coccejus hű követőjének".[49] Mivel azonban munkáinak csak töredéke jelent meg, a többi kéziratban maradt, így e meddőhányó munka kevés követőre talált. Ember Pál legfőbb

[49] Zoványi J. 1890: 164; Csorba D. 2008: 192, 224.

érdeme, hogy a korszak híres puritán kegyességi könyvét, John Bunyan *A zarándok útja* című művét magyarította, minden másban inkább másoló, mint hatékony és eredeti szerző volt.

Életének hátterét a korszak súlyos vallási konfliktusai adták. Miután az 1681-es országgyűlésen kimondott vallásszabadságot idővel az artikuláris helyekre korlátozták, a Habsburg-udvar mindent elkövetett, hogy a vallás kérdését rendezve hozzáláthasson régiós ügyeinek kiépítéséhez. Ennek kényszerű elszenvedője volt a puritán Ember. 1695-től Losoncon szolgált, „csendes és békességes lakozás"-ban élt. Egyetlen lánya Szatmári Paksi Mihályhoz ment feleségül, aki később az egyháztörténeti jegyzetek külföldre juttatásában segédkezett. Ebben az időszakban születtek meg Ember Pál művei: a kettős predesztináció kérdésével foglalkozó *Garizim és Ébál* (Kolozsvár, 1702) és a *Szent Siklus* (Kolozsvár, 1700). Mindegyik kötete csak szűk körben terjedt, így olvasóinak köre is beszűkült maradt. Szövegpéldánk e hosszú című kötet részlete:

> Innepi ajandekul az Isten satoraba fel-vitetett Szent Siklus. Az-az az egész, Christust valló keresztyénségtől bé-vétetett, Isten ditsöségére, és a mi váltságunknak nagy titkáról való szent elmélkedésekre szenteltetett, sátoros innepekre alkalmaztatott, s hét szakaszokra el-osztatott tanitások. Mellyeket, két ekklésiákban való lakásában, az Vr ditsöségére, s az Isten sok keresztviselés alatt nyögö házának lelki javára ki-munkálódott.

Támogatói Bars, Hont és Nógrád vármegyék evangélikus nemesei és lelkipásztorai voltak, mint például a nagy politikai karriert befutó Kajali Pál, aki Ráday Pál – akkor még jövendőbeli – apósa volt. Az *Új magyar etimológiai szótár*ban idézett (2023)[50] szövegpéldája félreértett jelentést bont ki a táltossal kapcsolatban. Ott a „csodálatos erőkkel felruházott" jelzői szerkezetben álló táltost feltételezi a szerkesztő, emitt azonban valójában nem embert, inkább lovat, de nem is lovat, hanem öszvért találunk. És mindezt csak zárójelben értjük, mert a *tátos öszvér* sebes gyorsasága épp nem a csodálatos képességeire utal, hanem annak ellenkezőjére. Mivel a lényeg itt Ember szerint a bölcsek út-idejének kiszámítása Mária terhességi hószámnapjaival összevetve. Mindezt pedig a tátos öszvér, teve, ló gyorsaságához-lassúságához mérten kezdi kiszámítani szerzőnk. Vagyis szó nincs csodálatos lóerőkről, csak egy öszvér lassúságának demonstrációjáról.

KÖZLÉS: Debreceni Ember P. 1700: 169. Kolozsvár RMK I. 1556.

Imára való jövetelekről III. Tanítás. Magyarázat
Némellyek azt költik, hogy sebes gyorsaságú tátos öszvéreken vagy lovakon, gyorsan poroszkáló tevéken jötték-el hirtelen azt a' hoszszú útat; de ez-is hazug költemény. Bátrabban mondhatjuk azt, hogy a' Mária tisztulására törvény szerint (lásd 3Mós 12.3,6. Luk.2:22) rendeltetett napoknak, (mellyek tsak-nem öt hetet foglalnak magokba) a' vége felé érkeztenének-el azok a' Böltsek, mikor még a' gyermek Jésus szüleivel együtt Betlehemben vólna…

[50] https://uesz.nytud.hu/index.html „táltos" (2023. 04. 04.).

C1704/1754 – *tátos (tátott szájú) sárkány (eretnek)*
(Csete István jezsuita prédikációi)

szövegmotívum: tátos (tátott szájú) sárkány – mint káromkodó eretnek – sárkány egyik feje a káromkodás – legyőzője Szűz Mária – és annak katonái, az eretnekölő huszárok viaskodása

1704, Győr / 1754, Kassa

CSETE ISTVÁN JEZSUITA HITSZÓNOK PRÉDIKÁCIÓJÁBAN EMLÍTÉST TESZ EGY TÁTOS SÁRKÁNYKÉNT KÁROMKODÓ ERETNEKRŐL, AKINEK SZŰZ MÁRIA HÍRES VITÉZE, EGY SZENT GYÖRGYKÉNT KÜZDŐ GRÓF EGY KARDVÁGÁSSAL LECSAPJA A FEJÉT

A prédikáció szerzője Csete István (Vizkeleti Zsigmond) (1648–1718) jezsuita rendi hitszónok. Trencsénben és Bécsben fejezte be szerzetes előkészületeit és tanulmányait, majd 1675-ben a poézis tanítója lett Kassán. Innét ment Erdélybe I. Apafi Mihály uralkodása idején, amikor még érvényben volt a jezsuiták kitiltása az országból. Csete világi papnak öltözve és hosszú szakállt növesztve Vizkeleti Zsigmond néven Lengyelországon keresztül ment Gyulafehérvárra. Megérkezése után azonnal szószékre lépett. Neve csakhamar híres lett, az erdélyiek „magyar Cicerónak" nevezték. A kolozsvári főiskolát 19 évig igazgatta; majd visszatérve Magyarországra, Nagyszombatban és Győrött magyar hitszónok lett, utolsó évét Sopronban mint a rendház főnöke élte.[51]

Az alább idézett prédikáció szövegének keletkezési ideje talán 1702 vagy 1704. Ezen évek Szent György-napján hangzik el: „Panegyrici sanctorum patronorum regni Hungariae, tudni-illik Nagy Asszonyról, magyar szentekről, és az országhoz tartozandó kivált-képpen-való innepekre jeles prédikatziók". Témája, motívumai: Szent György vitézei, Szűz Mária lovagjai küzdenek a fenekedő Tátos Sárkánnyal. Ideillő példázatként szó esik egy magyar grófról, aki eretnekölő hírében áll.

A prédikációt 1754-ben adták ki a kassai jezsuiták Gyalogi János (1686–1761) szerzői közreműködésével, aki Csete prédikációit sajátos munkamódszerrel dolgozta fel, melynek köszönhetően legfeljebb a toposzok, funkcionalitás alapján tudjuk Csete szerzőségét az összefonódásokból visszabontani. Másként fogalmazva Gyalogi prédikációkat „rekonstruál" Csete kézirataiból. Elődjének életútját is feldolgozva, annak állomásaihoz társítva közli a Csete-féle prédikációkat. A Gyalogi által magyarul, nyomtatásban közreadott prédikációk Csete erdélyi (részben kolozsvári) működésének 19 évét fogják át.

A kötetünkbe választott történet egy *tátos sárkányok* ellen viaskodó, „eretnekölő" grófot említ, aki méltó követője lehetett Szűz Mária katonájaként (huszárként) az egykori sárkányölő Szent Györgynek. A példázatban említett gróf minden bizonnyal székesi báró Bercsényi Imre (1589–1639) tábornok, ekkor nógrádi várkapitány, a Szent Sír lovagja, a neves Bercsényi család sarja lehetett. Bercsényi 1616–1617-ben mint hitbuzgó katolikus Rómába ment, majd a Szentföldre za-

[51] Balla L. 2017.

rándokolt. A jeruzsálemi pátriárka a Szent Sír lovagja címet adományozta neki, és engedélyezte számára, hogy Jeruzsálem címerét saját címerébe olvasztassa. Visszatért Erdélybe, ahol Bethlen Gábor szolgálatába állt.[52] Később összetűzésbe került Bethlennel, és felajánlotta szolgálatait II. Ferdinándnak. 1639-ben huszárkapitány a Prágát ostromló protestáns svédek elleni háborúban. Az általa toborzott sereget vezetve, a csatamezőn halt meg szeptember 25-én. A protestáns „eretnekek" ellen küzdő lovag életét történeti dokumentumok alapján Thaly Kálmán dolgozta fel.[53] Minden bizonnyal a prágai csata után keletkezett „eretnekölő" hírneve. Innentől lett a jezsuita prédikátorok által felmagasztalt katona, Szűz Mária vitéze. Témánk szempontjából ismét eljutottunk a tátos (elsősorban jezsuita) jelentéséhez, a hitvallásában vesztes protestáns „eretnekhez" és ennek megfelelőjéhez, a káromkodásával színt valló tátogó „sárkányhoz", akit Szűz Mária katonája győz le.

KÖZLÉS: Csete I. 1754: 118.

Panegyrici sanctorum patronorum regni Hungariae, tudni-illik Nagy Asszonyról, magyar szentekről, és az országhoz tartozandó kivált-képpen-való innepekre jeles prédikatziók. [...]
II. rész. Sz[ent] GYÖRGY vitéz, és m[ás] napj[án] [...]
§.III. *A' koronás Szűz, példázza B[oldog] Asszonyt, kinek bötsülettiért Magyar-Ország hártzol a' a sárkányokkal.* [...]

[...] Szent GYÖRGY vitésségének képén, ha a' koronás Szűz neve alatt értyük az Ország választott NAGY ASZSZONYÁT, tágas mező nyílik meg a' beszédre, mely jó vitésséget vitézkedtek Bóldog Aszszony bőtsűlletiért néhai édes Elejink, úgy-hogy kőzönséges névei *Milites B. M. Virginis, Bóld. Aszszony Seregeinek* nevezznének bennünket. [...]

E' vólt az oka, hogy a' sárkánnak egy -dögleletes lehellette és káromkodása Szűz MARIA ellen, elégséges hangú szó vólt, ki a' Vár-megyéket és Országot fel-ültetné; annak voksára imának őrök Articulust:* *Hostes Sacratissimae MARIAE Virginis flammis absumuntor!* Tűzre a' *Bóldogságos Szűz ellenségit!* Meg-érdemlené itten a' ditsíretet ma igen virágzó a Gróffi família, mely Karán-sebesből származván, az után lőtt nevezetesb, hogy közülük akkori közkatona egy illyen tátos sárkánnak a' ki Bóldog Aszszony ellen káromkodott, az asztalnál fejét el-tsapá egy vágással a többinek félelmet, magának Ország előtt örök emlékezetet szerezvén.

*[Oldalszélen jegyzet:] Rákos mezején irott Articulus a' Lutheránusok ellen 1522-dik Esztend[őben].[54]

[52] Thaly K. 1885: 55–84.

[53] „Bercsényi Imre a Pázmány és Esterházy Miklós-fajta férfiak sorába tartozik: dynasticus érzelmű, *buzgó katholikus, de kemény magyar.* [...] A dynasticus hűségű, a vakbuzgó katholicus Bercsényi, a Szent Sír lovagja, a nógrádi vitéz főkapitány, királyának örökös tartományait s ezekkel a katholicismust eretnek hadak által megtámadva látván, régi kalandvágya föltámad lelkében, vágyat kap megküzdeni ez »eretnekek«-kel; elszánt magyar *huszárosztályt gyűjt* tehát önként, királya oltalmára rohan a dicsőség után, és megleli a – vértanú-halált. [...] Csatatéren, kardcsattogás között, hitéért és uráért hősileg küzdve, eretnekek aczélai, golyói által leterítve, vitézül esett el." Thaly K. 1885: 172.

[54] 1521-ben az esztergomi érsek elrendelte – mintegy megelőző védekezésképpen –, hogy minden templomban olvassák fel a Luthert kiközösítő bullát. 1523-ban pedig a budai országgyűlés

C1707 – *kihajtá, miként a Tátosokat* (Székudvari János siralmas éneke)

szövegmotívum szólásban: tátosok – mint vad, ostoba (jövevények) – (az Úr által üldözött, kitaszított) népcsoport – elvadult ember, koldus

1707. április 3., Kecskemét

SIRALMAS VERSES HISTÓRIA KECSKEMÉT RÁCOK ÁLTALI PUSZTULÁSÁRÓL ÉS HOMÁLYOSAN A TÁTOSOK (TALÁN KURUCOK) ISTENI VÉDELMEZŐI JELENLÉTÉRŐL

A XVIII. század eleji közköltészet egyik sajátos műfaja volt a *siralmének*. Tűzvészekről, pusztító járványokról, csatavesztésekről, városok feldúlásáról verseltek az alkalmi költők. Elsősorban a mezővárosi jegyzőkönyvek előlapjaira vagy más közösségi könyvek szöveges illusztrációjaként a hivatalos iratok, bejegyzések közé illesztve születtek ezek az írások. Ebbe a sorba tartozik Székudvari János (1685?–1709) kecskeméti református iskolai rektor kissé nehézkes nyelvezetű költeménye.[55] Székudvari a város 1707. áprilisi pusztulását, a szerbek általi prédáját verselte meg. Művét nyomtatásban is kiadták még keletkezése évében. A költemény hosszú és barokkosan cikornyás:

> „Sűrű sírhalmokkal rakott Jaj-Halom mellyre az Author a' néhai nagy emlékezetű Kecskemét Várossának Lakossinak személyekben és Jószágokban az kegyetlen Rácz ellenség állal lett megsirathatatlan romlásokat, sok megszomorodott Jó-akaróinak, és sérelmes özvegyeknek kérésekre (akarván lenni Historicus) egészlen a mint lett, leírja, és a' következendő igaz vért kikereshető Maradékoknál emlékezetben hadgya, béfoglalván a' Verseknek fejében ezeket a' Jaj-szókat [...]"

A nem túl jó tollú szerző nemcsak tárgyát jelölte meg pontosan, de célkitűzését is előadta: emléket akart állítani azoknak a kecskemétieknek, akik a rác betöréskor halálukat lelték. Többet teljesített azonban, mint amire vállalkozott, és sokkal többet leírt, mint amit lényegként kihámozhatunk verselményéből. A költemény első részében történelmi áttekintést ad a magyarok sorsáról, kiemelve, mennyit szenvedtek a töröktől, majd a némettől. A kuruc költészetben megszokott kifejezésekkel él, hálával emlegeti azokat, akik felvették a harcot a német elnyomókkal szemben: Bocskait, Rákóczi Györgyöt, Thökölyt és a „dicső Fejedelmi személyt" (itt aktuálisan Rákóczi Ferencet). A jelesebb áldozatokat név szerint is felsorolta. Strófáinak szókezdő betűiből egy újabb „rejtett üzenet" olvasható ki: „Siralmokkal rakott Sir-halmokon álló Síró jó Kecskemét Város sok jajt és bajt szólló, Mert te

vagyonelkobzást és máglyahalál-büntetést helyezett kilátásba a lutheránus „eretnekekkel" (heretices) szemben. Az eretnekellenes törvények és rendeletek: II. Lajos király 1523. évi 54. tc. és az 1525. évi 4. tc.: ETE, I: 84, 204; CIH, I: 824, 828–831.

[55] Ittzés M. 1987: 309.

káros vagy, melly valál áros, És rívó a' Rácz miatt lettél romlott Város, így irta le Székudvari János." Alább csak a számunkra fontos strófát idézem.

Idézetünk itt is hasonlatként hangzik: „Amaz vad ostoba fene Gothusokat / Ki hajtá elülök miként Tátosokat." Jelentése ködös. Nehezen érthető, hogy a talán a magyarok bejövetelére utaló, a távoli múltat idéző szövegrész hogyan kapcsolódik a város jelenkori történetéhez. Talán annyit megkockáztathatunk, hogy ha itt az „Ur" által elhajtott „vad" és „ostoba" gótok lennének a „Tátosok", akkor a tátosokról alkotott hiedelmek mögött is valamiféle vad és ostoba „jövevények" képzetét kell feltételeznünk. A forrásszöveggel Hornyik János mellett már Thaly Kálmán is foglalkozott a XIX. században. Ez a jelentés némileg összecseng a Káldi-féle első bibliafordítás (Jeremiás próféta könyve) „vadember" jelentésével, aki a civilizáción kívül él, emberségében elvadult, koldussá lett jelentésű (→**C1626**).

IRAT: MNL BKML IV Kecskemét v. L. A 1525. (1705–1707) 98. sz.
KÖZLÉS: Hornyik J. 1866. IV: 397–414. No. 160; Thaly K. 1872: 151–183.
Felhasználva az MTA Kézirattárában lévő variánst is.

Mich. VII. XV. 1. Az Úr haragját hordozom, mert vétkeztem ő ellene, mind addig mig nem meglátttya az én Peremet, és igaz Törvényt tészen nékem, ki viszen engem a' Világosságra, hogy meglássam az ő igazságát. A' siralmas 1707-ik esztendőben Szent György Havának 3-ik napján Kecskemét Városának Lakossainak a' Rácz ellenség által való fel prédálásakor személyekben és Jószágokban lett károknak mutató táblája [...]

Özvegyek lettek: 202. Meg égett Ház 90. Árvák lettek: 544. Malom 7. Sebesek: 128.

[...]

Ad Notam: Meggyászolhatatlan Siralmas állapot etc.

Scythiából régen származott maradvány, / Ékes jó bőv földre hozott szép oltovány / Miért sovány lettél 's illy halovány / De miért van benned nagy irtovány?

Jajos zajos szélvész mivel régen hány's ráz, / Böcsös régi fényem be fogta szeny és máz, / Sok kéz aláz, azért vagyok mint váz, / Rút sok gyásszal kívül belől vont ház.

Ritka példa: az Úr meg ajándékozá / Régi Eleimet ez országba hozá, El hordozd, / kártól oltalmazd, Minden drága jókkal felhalmozd.

Amaz vad ostoba fene Gothusokat / Ki hajtá elülök miként Tátosokat / Városokat 's derék Kastélyokat / Vég-Szendrőig ada sok Várakat.

Letévén ő nékik az Úr itt az állást, / Két fene vad között de osztá a' szállást, / Kik prédálást tettek dulást fulást, / És sok ízben miveltek vér-hullást.

Most reánk öklelt ama két szarvú Hold, / Gyakran mi Hazánkból tölt számára a' zsold, / Kincséhez told a' mit köt meg nem old, / Jószágunkból még ma is sokat old.

C1733 – *tündér királyok, lányok és lovak* Tündérországból (Tséri Verestói György halotti beszéde)

1733. március 1., Széplak, Kis-Küküllő vm.

VERESTÓI GYÖRGY HALOTTI BÚCSÚZTATÓJA A *TÜNDÉRES LELKŰ* BORBEREKI ALVINCZI KRISZTINA ASSZONY TEMETÉSÉN

Tséri Verestói György erdélyi református püspök kétségkívül legérdekesebb műve egy halotti búcsúbeszédből írt, tudományos értekezéssel vetekedő tanulmánya. Témája a tündérek, címe: *Halotti oratio, mellyben... borbereki Alvinczi Krisztina asszonynak... utolsó tisztességet tett és a tündérországot kibeszéllette Verestói György* (Kolozsvár, 1733). Már a címből is kitetszik, hogy a tündér- és táltoshiedelmek *(mondák és mesék)* élénken foglalkoztatták a kor értelmiségét. A köznép meséire az egyház babonaként tekintett, és a szószékről üldözte azt. Ezért az érdeklődés is tagadhatatlanul fokozódott a tündérhiedelmek iránt, miközben megítélésük is változott.[56] Miként tagadhatatlan Verestói művének a nyelvészek körében tapasztalt népszerűsége is a tündérhasonlatok kutatásának vonatkozásában.[57]

Verestói György a XVIII. század egyik legnépszerűbb papja volt Erdélyben. Verseket írt, melyeket kora elismert. Különösen halotti orációi voltak hatásosak. Olyan nagy volt a híre, hogy a „harmadik vármegyéből is elmentek érte" egy-egy temetés szavakkal való felöltöztetése érdekében – jellemezte őt életrajzírója, Dézsi Lajos. Széleskörű olvasottsággal rendelkezett, beszédeibe citátumokat, érdekes történeteket is szőtt: „nem csupán a szent vagy classicus, hanem az ujabbkori német és franczia történetből, olykor-olykor a magyarból is, mig kortársai inkább a két előbbinél maradtak" – írta róla Dézsi. Talán ebben rejlett nagy népszerűségének oka is. Antológiánkba az Alvintzi Krisztina asszony felett az *Tündérország kibeszéltetett* című prédikációjának lényegi részét vettem fel. Különösen azok a részek érdekesek számunkra, ahol a fonóbeli mesélők történeteit emeli át prédikációjának nyilvános színpadára. Ebben szó esik tündér királyokról, tündér leányokról, továbbá tündér paripákról, valamint ezek „félisten" és egyben „félteremtett állati" kettősségükről. Verestói maga is bekapcsolódik ebbe a lehetséges diskurzusba, és a maga magyarázatát ekképp mondja el hallgatóságának, az ember lelki természetének paraboláját képileg is megrajzolva: „aki sem egészen nem Isten, sem egészen nem teremtett-állat, hanem *rész szerint az isteni természetnek, rész szerint pedig a teremtett állatok* tulajdonságainak részese és így az Istennél ugyan alább való, de a teremtett-állatoknál sokkal fellyebb való".[58]

[56] Turóczi-Trostler J. 1940/1961: 84–85; Alszeghy Zs. 1940: 64–69; Köblös Z. 1905. A jelenség beleillik Peter Burke civilizációelméletének értelmezésébe is, úgymint a népi kultúra felfedezése és az elitnek a népi kultúrától való elfordulása és a tündérek iránti figyelem vonatkozásában: Burke, P. 1991: 30, 160, 330.

[57] Dézsi L. 1896: 345–350; Pais D. 1975: 230–232; Bán I. 1971/1976: 195; Csanádi I. 1982: 118–121; Németh S. K. 1984: 855–870; Németh S. K. 1994: 244–245; Kabay L. 2008: 69.

[58] Kiemelés tőlem.

Verestói *tündér*t említ mindenhol, de szóhasználatával, a tündér latin nyelvi megfelelőinek említésével (vertumnus, proteus) azokat egyértelműen Szenci Molnár Albert (→**D1621**, →**D1708**[1]) és Pápai Páriz Ferenc (→**D1708**[2]) szótárainak ismert, humanista jelentéseivel, a tündér (és ki nem mondva a tátos) rokonításával ruházza fel. De Verestói akár ismerhette is Pázmány *Isteni igazságra vezérlő kalauz*ának azt a részletét, amelyben Pázmány a tündér és a tátos tünékenységét, láthatatlanságát szinte Verestói szóképeihez hasonló módon írta le (→**C1613**). Verestói magamagát is egy túlvilágra vezető lelki társnak, szó szerint „Kalauznak" állította be, amikor Alvintzi Krisztinát búcsúztatta, és beszédével a halál utáni tündéres világba küldte őt. Szövegünk kivételesen nem tartalmazza a tátos kifejezést, miközben minden nyelvi fordulatban azt, pontosabban az azzal rokon tündért írja körül.

KÖZLÉS: Verestói Gy. 1733: 83; Verestói Gy. 1783: 99–115.

Nyilván való dolog, és a bizonytalanságnak vakot vető koczkáján épen kívül tétetett igazság, hogy egyszer valaha mindnyájunknak elkelletik tűnnünk; minthogy mindnyájan *Tündérek vagyunk és mindnyájan Tündér Országban lakunk.* Vészitek-é észre, Szomorú Hallgatóim, hogy czélja felé sietö oratiom elől-járó-beszédemnek, mint jó Kalauznak útmutatása által a Tündér Országra leszállván, olyan tágas mezőre kapott, melyen előtte levő pályáját botlás nélkül kifuthatja és feltett czéljára is dicséretesen elerkezhetik; minthogy a beszédre elég bőv és jeles matériát találhat magának a Tündér Országban. Szenvedjétek el azért, hogy mostan, midőn szemeink elől eltűnt néhai úri aszszonynak, T. N. Borbereki Alvintzi Kristina aszszonynak utolsó tisztességet teszek, beszéljem ki előttetek a Tündér Országot. Nem kérlek azon-, hogy beszédemet jó kedvvel hallgassátok, mert már is jövendölő vélekedésemmel gyanítom és sajdítom, hogy mostani Oratiom unalmas fog előttetek lenni; hacsak egy kevéssé tüntessétek magatokat, mintha beszédemet jókedvvel hallgatnátok, mert az én Tündéres Oratiom is csak tűntetni akarja magát egy kevéssé a Tündér Országról.

Tündérnek az olyan személyt és állatot szoktuk nevezni, a mely látható formában előttünk megjelenvén, vagy más ábrázatra magát hirtelen által változtatja, vagy elölünk egészen elmúlik, hogy azután azt semmi éles nézésünkkel meg ne láthassuk. Az első rendben illik ama Tündér *Proteus avagy Vertumnus,* a ki felől azt írják amaz igazat hamissal bészinlő poéták, hogy az, mikor szintén kedve tartotta, magát által változtatta [...] in miracula verum Ignemque, horribilemque ferum, fluviumque liquentem:

Sok csuda formákba magát öltöztette:
Tűzzé lett, magáról ezt majd levetette,
Oktalan állatnak formáját felvette,
Azután nagy folyó-vízzé magát tette.

A második rendben illenek azok a személyek és állatok, a melyek látható formában előttünk megjelenvén, vagy egy, vagy másképen eltűnnek előlünk, és így mi reánk avagy csak egy darab ideig láthatatlanokká lesznek. Innen a magyaroknál, hogy más példával mostan ne éljek, a bujaságnak- tüzével, mint valami Babilon lángjával, be-

lől égő ember, ha szerelmesét maga előtt nem látja, azt tündéresnek szokta nevezni, és sokszor zabolátlan indúlatitól elragadtatván, ama szemtelenségnek művhelyében koholtatott versekkel meg is szokta siratni:

Tündéres vagy; mert nem látlak,
Ha látnálak, megfognálak, s a többi.

Ezek szerint már a Tündér Országnak nevezeti alatt értek én olyan népet és sokaságot, melyben a mely személyek és állatok vágynak, azonegy állandó formában mindvégig meg nem maradnak, hanem avagy csak legalább egyszer szokott formájokból eltűnnek. Itt azért az ország is tündéres, és a lakosok is tündéresek. Nem mondhatom én a Tündérországot sem monarchiának, mintha a Tündérország egy valami főtündérnek akaratjától függene, sem aristocratianak, mintha a Tündérországot valami válogatott tündérekből álló és az országnak kormánya mellett ülő tanácsi rend igazgatná, sem democratiának, mintha a Tündérországban az igazgatásnak gyeplőjét a tündéres köznép tartaná kezében; hanem inkább mondhatom autocratiának, melyben minden lakos a maga tündéres akaratja után jár, lévén ez ország, a mennyi lakos, annyi király és így a mennyi tündér lakos, annyi tündér király.

Nem hiszem, hogy egy nemzetben is volna annyi mese és szófiabeszéd a Tündér Országról, mint a magyarok között. Erről beszélnek a leányok a fonóban és a kalákában. Ama légászó és heverő inasok is, kik a hivalkodásnak piatzára kiülnek, ezzel csapják a legyet a szárokról: költvén hivalkodó elméjekkel tündér királyokat, tündér leányokat, sőt némelykor tündér paripákat is. De nem tudják, mit beszélnek; mert ők éretlen és nem egész vágású eszekkel a tündéreknek isteni bölcseséget és hatalmat tulajdonítanak: úgy tartván minden tündért, tanquam medium participationis deum inter et creaturas, mint félistent és félteremtett állatot, a ki sem egészen nem Isten, sem egészen nem teremtett-állat, hanem rész szerint az isteni természetnek, rész szerint pedig a teremtett állatok tulajdonságainak részese és így az Istennél ugyan alább való, de a teremtett-állatoknál sokkal fellyebb való. Én pedig a tündéreken értem e látható világban lévő teremtett-állatokat, kiváltképen pedig az embereket, kiknek semmiben is isteni bölcseséget és hatalmat nem tulajdonítok: írván őket mind egyig a halandóságnak laistromába. És hogy ő nékiek avagy csak legalább egyszer szokott formájukból el kelletik tűnniek, azt ő bennek nem virtusnak, hanem erőtlenségnek tartom: tudván azt, hogy ezt ő reájok hozta a halandóságnak elkerülhetetlen és kemény érczkő módjára semmiben hajolni nem tudó törvénye.

Jól tudom, szomorú hallgatóim, ezt gondoljátok mostan magatokban: Bár csak szólana valamit ez az Orator Erdély-országról is; minthogy a közönséges példabeszéd szerint Erdélyország; Tündérország, Engedelmeskedem ebben is kívánságtoknak és rövideden élőtökbe terjesztem, miben álljon Erdélyországnak tündéres volta. Igen goromba és seprejétől meg nem tisztult elménék mondanám én azt, mely a mesélő gyermekekkel együtt úgy gondolkodnék, mintha régenten Erdélyországban tulajdonképen való tündérek laktak volna, kik természetekre nézve fél-istenek és fél-teremtett-állatok lévén, ez országra is a tündér nevezetet reá ragasztották volna, holott kétség nélkül, minthogy Erdélyország nem sík mezőből és nem tér földből áll, hanem sokféle hegyek, völgyek és erdők között, csakhamar szemeink

elől eltűnnek, azért neveztetett rész szerint Erdélyország Tündérországnak. Éhez járul az, hogy Erdélyországban is, mint más országokban, magokviselésekre és sok rendbéli cselekedeteikre nézve az emberek igen tündéresek: hol egy, hol más álorczáját viselvén magokon a képmutatásnak. Egyszer az égen járó hóld, a mint ezt a mese-mondó régiség emlékezetben hagyta, igen szépen kérte azonn a maga anyját, hogy csináltasson ő nékie egy öltöző-köntöst: ezt adván okúi, hogy ő megunta már és szégyenli is tovább mezítelen járni. De az ő anyja ezt felelte nékie: Fiam! micsoda köntöst tudnék én tenéked csináltatni? Hiszem, te most egész vagy, most fél, most sarló forma, némelykor pedig eltűnvén szemeim elől, semmi vagy. Igen szépen illik ez a példa sok erdélyi tündéres emberekre, a kik hold módjára olyan változó természetűek, hogy sok utánnok való járásunkkal is alig találhassuk fel, micsoda köntöst kellessék szabnunk változó kedveknek. De egyszersmind Erdélyország Tündérország a sok nemzetségekre nézve is, melylyek eleitől fogva ez országban laktanak és egymásután ez országból el is tűntenek, minémüek valának a dacusok, gepidák, geták és mások származván ezeknek helyekbe először az oláhok, aztán a szászok, ismét nem sok idő múlva a székelyek, és végezetre a magyarok. Kiváltképen pedig Erdélyország Tündérország, mert itt is mint más országokban egyszer valaha minden embernek bé kelletik tűnnie a koporsóba.

C1748 – *tátosok terjesztette „históriás beszéd" – veres fejű tátosok* vagdalkozása a boszorkányokkal (Béládi István református lelkész városkönyvi bejegyzése)

szövegmotívum: táltosok mint a jóslás, mágia szakértői – boszorkány- és ellenboszorkány-szerepben // táltosok terjesztette (rémhírek, hazugság) – jövendölések (históriás beszéd) – sáskák, veres fejű kígyók érkeznek – tátosok (viaskodnak) vagdalkoznak veres fejű tátosokkal – boszorkányok ellen – boszorkányok nyargalnak Törökországba

1748. augusztus / 1753, Szentes

BÉLÁDI ISTVÁN REFORMÁTUS TISZTELETES BESZÁMOLÓJA A SÁSKAJÁRÁS IDEJÉN TERJEDŐ TÁTOS RÉMHÍREKRŐL, HOGY A SÁSKÁK ÉS VERES FEJŰ KÍGYÓK ELLENÉBEN ÉS AZ ORSZÁG VÉDELMÉBEN VERES FEJŰ TÁTOSOK ÉRKEZNEK „VAGDALKOZNI", AKIK SZERINTE INKÁBB BOSZORKÁNYOK, KIK A BÁNÁTBAN A TÖRÖKHÖZ LOVAGOLTAK

Hogy a boszorkányokkal, ellentáltosokkal viaskodó táltosok mondája mennyire volt népszerű, közismert, arra talán bizonyíték a szentesi eklézsiatörténet 1748-as bejegyzése, amelyben Béládi István, a szentesi református közösség tiszteletese a szegvári és a szentesi határt elpusztító sáskajárás történetét emelte eszkatológiai magaslatokba. Miközben a sáskák július 19-étől augusztus 10-éig mindent lerágva pusztítottak, a róluk szóló hírek hasonló vakröpülésben árasztották el a mezőváros

nyilvános tereit. Ezeket a félelmes, tátosok költötte híreszteléseket, jövendöléseket vette sorra, majd iktatta jegyzőkönyvbe a lelkész az eklézsia históriás könyvébe. Béládi vélhetően nemcsak írásban, de szóban is kifejtette a köznép babonáiról vallott elképzeléseit. Hegyi Ádám és Bagi Zoltán kutatásaiból tudjuk, hogy a Szentes környéki kálvinista közösséget még Béládi utódai is, úgymint Gaál István, majd Kis Bálint prédikátorok, hasonló vehemenciával ostorozták, ha közöttük az általuk is leírt, gazdag fantáziával megrajzolt babonákról (Béládinál „butaság", „hazugság", sőt „kettős hazugság") tudomást szereztek. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy a bevett kálvinista eszkatológiához képest élénk fantáziával ábrázolták a túlvilágot, legyen az a pokol vagy a mennyország képzete, vagy épp ezek eljövetelének előjelei.[59]

Vonatkozó szövegrészletünk valójában egy közösségi emlékezetre méltó *rémhír,* vagy, ahogy Béládi fogalmaz, „históriás beszéd", amely az ország háborús határszéléről, a még oszmán-török világnak tekintett Bánátból, Nándorfehérvár környékéről eredt. Ha azt olvassuk, hogy a Duna és a Tisza torkolatától felfelé terjedő veres fejű kígyók megjelenését vizionálják ezek a hírek, terjedésének irányaira is ráláthatunk. Valójában annak a háborús hátországnak a nézőpontjait vehetjük itt észre, amelynek középpontjai az 1735–1739-es orosz–osztrák–török háború zónáiban voltak. Az Orosz Birodalom és szövetségese, a Habsburg Birodalom, másik részről az Oszmán Birodalom és vazallusa, a Krími Tatár Kánság között lezajlott fegyveres konfliktusnak osztrák–török hadszíntere az említett Temesi Bánságban húzódott. 1739 szeptemberében Bécs Belgrádban békét kötött az Oszmán Birodalommal. A béke a törököknek kedvezett. A háborút azonban már folytatni egyik félnek sem állt módjában, mivel egy minden addiginál pusztítóbb pestisjárvány indult el a Balkánról és közvetlenül Belgrádból észak felé, 1741-ig több százezer ember halálát okozva. Az alábbi szentesi bejegyzés már ennek *a háborúnak és járványnak* a megtapasztalását követően született. A szöveg 1748-ban íródott, de a jegyzetekből összerakott história minden bizonnyal 1753-ban került csak letisztázásra. Összességében a *tátos* itt a „pogánnyal" (oszmán-törökkel) cimboráló invalidus hadfiakat, talán kurucokat jelölhette.[60]

IRAT: Szentesi Református Egyház, Szentes – A Szentesi Reformáta Ekklésiának Matriculája, első kötet 21×18×4 cm, 322 fólió terjedelmű, 1–145-ig lapszámozott kézirat
KÖZLÉS: Takács E. 2001.

[Összefoglaló címlapi feljegyzés 1800-ból:] A Szentesi Reform. Ekklezsia Historiáját elkezdette le írni Tiszt. Beládi István; Káplán és Felső Parti tanító 1748ban Marczius 1so napján; és folytatta azt 1753ig. – Ezenn 5 esztendők alatt, a mint lehetett összeszedte és leírta az Ekklézsia történeteit 1700től fogva 1753ig; megírta az 1709be és 1739be volt Pestist leírta hasonlóképpen az 1748ba Julius 20dikán kezdődött és 1750ben August. 1so napján végződött Sáskák pusztításának történeteit. – Megholt ő 1759be [...]

[59] Bagi Z. 2005: 185–186; Hegyi Á. 2014: 135–186.
[60] Tóth G. P. 2020: 210.

[Béládi István feljegyzései 1753-ig:] [...] mert jövendö mondás[nak] hazug Csudáját is költöttek a' Sáskák mellé, de hogy ki tessék [áthúzva: butasága] nem szava hiteles ember hanem Czigány kalapálta légyen, nem fordult helyessen, nem is tsudálhatni, me'rt egésze'n vas salakból áll. Magyaról mondva: Ke'ttös hazugság ez, mely[nek] edjik része': hogy a' Sáskáknak szárnyain Kard láttszik azért fegyver fog utánnak jönni, mintegy elöljárója a' Sáskák a' háboruság[nak].

Második része, minthogy Kígyó jár elötte' is, utána is sok temerdek veres fejü Kigyok fognak jöni, mellyeken, mint gondolom bölts jövendöléseket, értenek valami Nemzettséget. A' kik ezeket beszélték talánn Tátosok, jó idején hivekké tévén hogy kellene' nékiek vagdalkozni valamely országból: veres fejü Táltosokkal. De talánn tsak éjjel járó Boszorkányok, kik lovaznak a' Banatusba széllyel, és ott jártokban 's költökben látták ezeket a' Kigyókat, avagy inkább a' Hazugság Attya javallásábul, Kinek sugallásinak ök hitelt adni szoktak, jövendölnek. Egy hólnapja lészen holnap midön én elsöb[b] hallotta[m] ezt a' Hazugságot, kifogván amazt mellyet Nandor Fejérvár felöl a' Dunán sereggel jövö Kigyókról historiássan beszéltek sokizben még az elmúlt esztendöben, de' két s három hetekig is már ha elevenek vólnának e' Veres fejü Kigyók másznának, de még hálá ISTEN[nek] se' Maroson se Tiszán egy sem úszott által [...][61]

[61] A további részek közlésétől eltekintünk.

D – A TÁTOS ÉS ROKONAINAK SZÓTÁRI FELHŐI

D1621 – *tátos* (férfi) – bölcs, ördöngös, bűbájos, szemfényvesztő, garaboncás, tündér

D1708[1] – *tátos* (férfi) – bölcs, ördöngös, bűbájos, bűvész, mágus, szemfényvesztő mutatványos, csaló, bolond

D1708[2] – *tátos* (férfi) – bölcs, ördöngös, bűbájos, szemfényvesztő, alakos

D1767 – *tátos* – bűbájos, szemfényvesztő, csaló, alakos, szélkakas, változó

D1784/1792 – *tátos* – tündér, alakos, változó, játékos, csalárd / tátos ló, paripa / tátos gyermek – tündér, alakos

D1804[1] – *tátos ló* – pegazus

D1804[2] – *tátos gyermek* (vasárnapi) / *tátos* – boszorkánymester, varázsló

D1813 – *tátos* (ló) – szárnyas ló, pegazus – sebesen futó ló – tátos mágus

D1817 – *táltos* (!), kitátott eszű, bölcs, mágus

D1827[1] – *tátos* – boszorkánymester, varázsló – tátos erejével kérkedő / tátos gyermek – vasárnap született – reménygyermek

D1827[2] – *tátos, táltos* – mágus, ördöngös (ember) – régi pogány magyarok bölcsei

D1831 – *tátos* magus, szemfényvesztő – tátos pegasus, paripa – tátos gyermek

D1838 – *tátas* (!) – tündér, rémkép, garabonciás diák – mesei (monda-) alak / ősmagyarok pogány papja – tudákos – (nem) ismert tájszó

D1845 – *tátos, tátosság, tátoskodás* – mágikus, varázsnok, bűvész, bűvölő, bűbájoló

Nyelvészeti és különösen folklorisztikai szempontból érdekes következő szövegcsoportunk, ahol a tátos/táltos szóalakot kimondottan hiedelem jellegű kontextusaiban, jelentéshálóiban érhetjük tetten. A magyar nyelvű lexikológiai irodalomban a tátos névalak 1621-ből ismert Szenci Molnár Albertnek köszönhetően. A jelentések, a szóalak, valamint a szótárak közötti genetikus viszonyt maga Szenci Molnár személye teremti meg, aki nyelvi gyűjteményét szóról szóra, rétegről rétegre építette fel. Az általa feltárt, felfedezett szótári szóalakokból a XVI–XVII. századi magyar nyelv egyik legnagyobb szótári univerzumát hozta létre elődeinek szótári gyűjteményeit saját művébe építve.

A mágiával, varázslással, démonológiával és hiedelmekkel kapcsolatos magyar–latin szavakat is Ambrosius Calepinus (1435–1511) szótáraiból merítette. Ebben felbukkant szinte minden abból, amit később a tátos szóhoz társítani tudunk. Szerepeltek benne a *magus* (bölcs, ördöngös, bűbájos), a *praestigiator* (szemfényvesztő) és a *vertumnus* (tündér, alakos) kifejezések és ezek csatolt jelentései. Calepinus fő műve az 1502-ben Reggióban kiadott *Cornucopia* (Bőségszaru) című latin egynyelvű lexikon volt, melybe utóbb sorozatos bővítményekkel kerültek be az akkor ismert világ nyelvi univerzumai.[1] A szómagyarázatok és jelentések a latin auktorok klasszikus és biblikus szövegeiből indultak ki, melyben a „három szent nyelv" (görög, latin, utóbb a héber) került egymással viszonylatba. Ezekre épültek az új nyelvek szótári rétegei (Gallica, Italica, Germanica, Belgica, Hispanica) szavanként és szinkronitásban. Calepinus már 1505-től a bővítésen és a javításon dolgozott. 1509-ig újabb átdolgozásokat készített. Halálát követően, munkáira alapozva egy nyelvi műhely készítette el a szótárak újabb generációját. Először egy hétnyelvű bővítményen dolgoztak, amit 1520-ig további 15 kiadásban jelentettek meg. A legtöbb kiadás Velencében készült, minden bizonnyal a szerteágazó kapcsolatokkal rendelkező velencei diplomácia megrendelésére. 1533-tól a bővítési folyamat újabb lendületet vett, különösen a reformációnak és a több nyelven kiadott bibliafordításoknak köszönhetően. Calepinus neve a XVI. század végére a „szótár" szinonimája lett. 1585-től már tíznyelvű, 1624-től tizenegy nyelvű kiadások készültek több európai városban (Velence, Lyon, Genf, Basel).[2] A lexikon 1585. évi lyoni *tíznyelvű kiadásában* szerepelt először a lengyel és a holland mellett új elemként a magyar nyelvű szóállomány.[3] Ez a szóállomány még nem tartalmazta a „tátost", csak annak a „későbbi" szótárakból visszautaló latin jelentéseit (*Magus* és *Praestigiator, Proteus, Vertumnus*) és a latin jelentések magyar megfelelőit (tudós, bölcs, alakos, játékos, bűbájos, ördöngös, szemfényvesztő). Hogy hol keresi majd meg a helyét a tátos a szinonimáival? Azokat Szenci Molnár az alábbi címszavak szomszédságában keresi a Calepinus lyoni kiadásában:

[1] Melich J. 1912; Rondinini, G. S.–De Mauro, T. 1973.
[2] Burke, P. 2006: 129.
[3] Vágner J. 1885: 60–61; Melich J. 1912.

p. 337. – doctus – *Túdos, bölts*
p. 372. – eruditus – *bölts, tudós*
p. 453. – gesticulator – *Iatékos, alakos*
p. 458. – hister – *Iatékos, alakos* / histriones – *Al orcas, iatékos, alakos*
p. 460. – goetia – *Varáslás, bŵbáiolás*
p. 518. – incantator – *Bwbáios* / incantatio – *Bwuelés, baiolás*
p. 608. – literatus – *Tudos, bölts*
p. 630. – magus, i[4] – *Bölcz, ördőngős, bwbaios*[5] / magia, ae, cum – *ördőngesseg, baiosság* / magice – *ördőngesseg* / magicus – *ördőngős, bwbayos*
p. 775. – percantatrix – *Igen bwős baios*
p. 778. – pereruditus – *Igen tudós bőlts*
p. 789. – persapiens – *Igen bőlcz*
p. 835. – praemedicatus – *Meg oruozoltatot [!] kanta irezöt bwbaioltatot*
p. 840. – praestigiator – *Zem fen vezto* / praestigiae – *Zem fen veztes, alak iatek* / praestigiosus – *Zemfenuezto*
p. 871. – *Protēvs*, per duas syllabas – Deus marinus fuit, vt Poëtæ fabulantur, Oceani & Tethyos filius, Neptuni Phocas in mari pascens, idémque vaticinio rum peritissimus, & in quamlibet formam sese transmutans[6]
p. 937. – *saga* – Bw baios kantaíres kofa
p. 945. – *sapiens* – Ezös bölts
p. 992. – *sophus* – bölts
p. 1088. – *triuenefica* – ördőngős, bw baios, bozorkany
p. 1108. – veneficus – bwues baios, ördőngős
p. 1114. – verto – El forditom
p. 1115. Vertvmus, Etruriæ deus, vt inquit Varro lib. 4. de ling. Lat. à Tuscis, qui du ce Cœlio Romam migrabant, Romam deductus, eámque ob causam in vico Tusco stetit. Dictus autem Vertumnus, quòd in omnes formassese transfiguraret. Hic Pomonam Nympham fertur adamasse: & vt eius faltem conspectu frui liceret, in nullas non formas sese transmutasse.
p. 1117. – vespertilio – Tendereuer [!],[7] puppereuer [!]

[4] Dictio Persica, qua apud eos significatur sapiens. Sic enim Perle Magos vocant, vt Græci Philofophos, Latini Sapientes, Galli Druidas, Ægyptij Prophetas, siue Sacerdotes, Indi Gymnosophistas, & Assyri Chaldæos, à Chaldæa Asiæ regione. Est etiam Magus vulgò qui maleficas & omnibus legibus vetitas artes exercet. Nam quú Magi apud Persas potissimum deorum cultui vacare solerent, in tantum postea aucta est eorum vanitas, vt no solùm obseruatione syderum futura prædicere, fed artibus quibusdam, & maleficiis, & scite se omnia, & facere polle profiterentur. Calepinus (Lyon) 1586: 630; Calepinus (Basel) 1590: 898; Calepinus (Genf) 1594: II. 73; Calepinus (Basel) 1598: II: 856; Calepinus (Basel) 1616: II: 856; Calepinus (Basel) 1627: II: 856.

[5] Minden kiadás következetesen betűhibával közli a magyar jelentéseket: „hwbaios" formában.

[6] Magyar megfelelője nincs. A magyarázó szócikk: „German. Ein Son Oceani, und Tethyos welcher sieh in allerley gestalten hatt werwandlen ko nen. quem sic describit Virg. 4. Georg. Est in Carpathio Neptuni gurgite va tes Caruleus Proteus, magnuin qui piscibus æquor, Et iun&to bipedum curru metitur equorum.Hic nunc Emathiæportus, patriámque reuisit Pallenen: húc & Nymphæ veneramur, & ipse Grandæuus Nereus: nouit nanque omnia vates, Quæsint, quæ fuerint, quæ mox ventura trahantur. Quippeita Neptuno visum est, immania cuius Armenta, & turpes pascit fub gurgite Phocas. Fuit item Proteus, Ægypti rex, patria Memphites, qui Pheroni in regnum succes. ft :regnauitque belli Troiani temporibus. Tradit enim Herodotus libro 1."

[7] Tendenevér = Tündenevér.

Calepinus szótárának inspiráló hatása erős volt még olyan nyelvek esetén is, melyek épp kihalóban vagy erősen átalakulóban voltak. Verancsics Faustus (1551–1617) ötnyelvű szótárában *(Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum)* az újítást a dalmát nyelv felmérése jelentette. Verancsics 1561-től 1568-ig nagybátyja, Verancsics Antal esztergomi érsek mellett, Pozsonyban élt. Majd Padovában, a kor egyik leghíresebb egyetemén tanult. Az érsek halála (1573) után nem sokkal már Prágában találjuk II. Rudolf kancelláriájának egyik magyar titkáraként. 1594-ben megvált a kancellári szolgálattól és Velencében az egyházi rendbe lépett, majd szinte csak a tudománynak élt. 1595-ben megjelent szótára is a velencei diplomáciát segítendő készült el.[8] Mivel Verancsics mind az öt nyelvet (latin, olasz, német, dalmát és magyar) beszélte, szótára különösen a dalmát élőbeszéd tekintetében ritka innováció. A szótár 5400 szót ismertet öt nyelvi variáns összehasonlításában. A tátos nincs közöttük, de a tátost később leíró négy latin terminusból kettő: úgymint a *Magus* és a *Præstigiator,* valamint ezek olasz–német–magyar–dalmát megfelelői igen.[9]

A Calepinus univerzum tíznyelvű, majd újabb nyelvenként leváló bőségszaruját minden esetben jezsuita szerzők töltötték meg újabb és újabb tartalmakkal.[10] Nem volt ez másképp a magyar nyelvvel sem. A tíznyelvű verzió magyar szavait Szántó (Arator) István munkájának tulajdonítjuk.[11] A magyar nyelvvel bővített 1585-ös lyoni verzió után a „Calepinus" megjelent még Genfben 1590-ben, és Bázelben 1594-ben, 1598-ban, 1605-ben,[12] 1616-ban, végül és utoljára 1627-ben is.[13] Ezek egyikében sem találjuk a tátost, csak a majdan kapcsolható jelentéseit.

A Calepinus-féle tíznyelvű alapszótár készlete 1627-től további nyelvekkel már nem bővült. Az újabb magyar nyelvű szótárak is leváltak az alapműről. A XVII. századtól újra csak a két-három-négy nyelvű szótárak jöttek ki a nyomdából, egyszerűen praktikus okok miatt. Ebben a könyvészeti, nyomdai piacot is nagyban uraló szótárkészítő versenyben jelent meg alternatív vállalkozásként Szenci Molnár Antal munkája. A kálvinista Szenci Molnár is a „Calepinus" magyar szószedetére alapozva készítette el új szótárát először 1604-ben (megjelent Nürnbergben), amit majd még ő maga is kétszer bővített.[14] Ahogy Verancsics, úgy Szenci Molnár is II. Rudolfnak ajánlotta művét 1611-ben, majd 1621-ben is, utóbbit görög értelmezéssel bővítve. Ezzel pedig csaknem két évszázadra meghatározta a magyar szótárirodalmat. A tátos szó ekkor és itt jelenik meg először a szótárakban.

A latin–magyar és a magyar–latin jelentésátfedések alapján Szenci Molnár a „tátos"-hoz az alábbi latin fogalmakat társította: *Proteus, Vertumnus, Magus* és *Praestigiator* szótári alakok, valamint ezek latin nyelvi bokra. Ha ezeket a kifejezéseket az

[8] Ferenczy Zs. J. 1854: 94.

[9] Veranzio, F. 1595: 35, 47, 58, 81, 110, 111. Simond, R. B. 1959: 10, 12, 21, 56, 67.

[10] Febvre, L.–Martin, H.-J. 2005: 213.

[11] Szántó (Arator) István 1541-ben született a győri egyházmegyében. 1580–1588-ig mint jezsuita Erdélyben és Nagyváradon működött, 1612-ben halt meg Olmützben. Ferenczy Zs. J. 1854: 94; Szily K. 1886; Melich J. 1912: V.

[12] RMK I. 395.

[13] RMK I. 231.

[14] Szenci Molnár A. 1604. RMK I. 392/393.

1604-es kiadásban keressük, az alábbi címszavakkal (szinonimákkal) írhatjuk körül a tátos humanista jelentéseit:

Latin–magyar kötetben:
p. 358. – Magus g.m. – *Bölcz, Ördöngös, Bűbajos.*
p. 480. – Praestigiátor g.m. – *Szemfenvesztő, Varslo, Alakos*
p. 491. – Proteus gen.masc. – *Tengeri Isten, az Oceanus fia, ki mindenféle állattá eltűnött az mint szinte akarta.*
p. 633. – Vertumnus g.m. – *Forgasnak, Fordítasnak, Változtatásnak, Istene volt az pogansagban*

Magyar–latin kötetben:
p. 672. – *Histrio, Ludio* – Alakos
p. 686. – *Sapiens* – Böcz vide Bölcz / – *Sapiens, Doctus, -a, -um, Eruditus, -a, Philosophus* – Bölcz
p. 690. – *Cantamen, Incantatio* – Bűbay
p. 831. – *Magus* – Ördöngös
p. 869. – *Praestigiátor, Agyrta* – Szemfenvesztő
p. 890. – *Portentum, Magus, Praestigiátor, Qui se invarias species pro libitu transformat* – Tündér
p. 894. – *Praestigiátor* – Varáslo

Az 1611-es bővített kiadás abban jelentett változást, hogy vagy a latin jelentéshez, vagy a magyar jelentéshez kerültek Calepinustól átvett latin idézetek és önálló szócikkmagyarázatok.[15] Témánk szempontjából a *Magus* szó klasszikus auktoroktól eredő „közhelye" jelent érdekes adalékot. Konkrétan a szöveghelyen látható „változás" az, ami beszédes. Szenci Molnár a szó jelentését a mágusok születésének körülményeit leíró résszel bővítette: utalt egy humanista olvasatból származó jelentésre és tudományos hiedelemre, hogy mágus az, aki *vérfertőzésből származik*. Ez persze nem több, mint az antik világból ismert, pogányok elleni, több évszázadon át hangoztatott incestus-vád nyelvi lenyomata. Mégis érdekes, ha a tátosig tartó asszociációs láncunk végén Szenci Molnár szótárában egy „pogányságból" eredő jelentésig, a vérfertőzésig jutunk.[16] Különösen érdekes ez, amikor majd a tátos születéskori csodás testi jegyeit, deformitásait vesszük sorra: fölös ujjak, fogak. Vagy amikor ezeket a testi jegyeket a XVII. századi *csuda* (prodigia) jellegű monstrumokkal mint előjelekkel társítjuk.[17] Az 1611. évi kiadásban a tátos „körülírása" ezekkel a jelentésekkel bővítve szerepelt:

Latin–magyar kötetben:
p. 497. – *Magus, i. Catull. Nam magus ex matre et gnato nascatur oportet.*[18] g.m. – Bölcz, Ördöngös, Bűbajos.

Magyar–latin kötetben:
p. 7. – Histrio, Ludio – *Alakos*
p. 25. – Sapiens – *Böcz vide Bölcz*
p. 26. – Sapiens, Doctus, -a, -um, Eruditus, -a, Philosophus – *Bölcz*

[15] Szenci Molnár A. 1611. RMK I. 427/428; RMNy 1012.
[16] Tóth G. P. 2007: 549–554.
[17] Tóth G. P. 2009; Tóth G. P. 2010.
[18] Gaius Valerius Catullus: Carmina 90. teljesebb szöveg: Nascatur magus ex Gelli matrisque nefando / coniugio et discat Persicum arusplcium / nam magus ex matre et gnato gignatur oportet etc. Szabad fordításban: „a mágus olyan anyától születik, akit önnön fia nemzett." (ti. vérfertőzésből).

Latin–magyar kötetben:

p. 684. – *Proteus. Virg. Haec Proteus et se jactu dedit aequor in altum.* g.m. – Tengeri Isten, az Oceanus fia, ki mindenféle állattá eltűnött az mint szinte akarta.

p. 665. – *Praestigiátor* g.m. – Szemfenvesztő, Varáslo, Alakos / *Praestigia, u, arum. Plaut. Opera quae fuere aperta sunt, patent praestigiae, Jam. Tet.*[19] – Szem fen-vesztes, Varaslas, jatec. / *Praestigiatrix* g.f. – Szem fen vesztőné / *Praestigiosus* – – Czudaszerző szemfen vesztő / *Praestigium* g.n. – Szemfenvesztes.

p. 890. – *Vertumnus, ni. Varr. & Ovid.* – g.m. – Forgasnak, Fordítasnak, Változtatásnak, Istene vólt az pogansagban

Magyar–latin kötetben:

p. 30. – Incantator, Veneficus, Magus – *Bűbayos*

p. 215. – Magus, idem Daemoniacus, Obsessus à Daemone – *Ördöngös*

p. 259. – Praestigiátor, Agyrta – *Szemfenvesztő*

p. 284. – Proteus, Magus, Praestigiátor, Qui se invarias species pro libitu transformat[20] – *Tündér*

p. 290. – Praestigiátor, Incantator – *Varáslo*

A tátos az 1621-es kiadásban jelenik meg →**D1621**. Magyar–latin szószedete szerint a latin megfelelői 1. *Proteus,* 2. *Vertumnus,* 3. *Magus,* 4. *Praestigiator.* Ha utóbbiakat a latin–magyar szótár felől visszakeressük, akkor a tátos magyar szinonimáit így adja ki Szenci Molnár konkordanciája: 1. *ki mindenféle állattá eltűnött az mint szinte akarta;* vagyis *Tündéres;* 2. *Forgasnak, Fordítasnak, Változtatásnak, Istene vólt az pogansagban;* 3. *Bölcz, Ördöngös, Bűbajos; Garabontzás; Tündér;* 4. *Szemfényvesztő, Varássos, Alakos.*

Utóbbi szóalak közül viszont mindegyik szerepel már az 1611-es, sőt az 1604-es szótárakban is, csak még tátos nélkül. A tátoshoz társított latin szavak belső, latin jelentéseit Calepinus egy- és többnyelvű szótáraiból (1586-tól 1627-ig több kiadásából) meríthette. Az 1604 előtti szótára, talán az 1590. vagy 1598. évi (baseli) kiadásokat használta. A tartalomátvételre Szenci Molnár maga is utalt. Naplójában vall arról, hogyan próbálta kinyomozni a Calepinus-féle magyar szószedetek szerzőjét, ám nem járt sikerrel.[21] E nyelvi dimenzió a szótári „képalkotásnak" köszönhetően már nem pontszerű. Ha a szótárakra mint egy adott kor nyelvi dimenzióit létrehozó szófelhőkként tekintünk, Szenci Molnár meg-megújuló szóképei a szótári alakok jelentésváltozásait is követhették.

Szenci Molnár nyelvi felhői több irányból eredtek. 1607-ben látott napvilágot zsoltároskönyve, amellyel a magyar reformáció közösségének énekköltészetét és egyúttal annak magyar nyelviségét juttatta el a csúcspontra. Szöveggyűjtői, betárazó és kiadói programjának további része volt a Károli Gáspár által fordított *Biblia*

[19] Plautus: *A foglyok* III/III: „operta quae fuere aperta sunt, patent praestigiae".

[20] Jelentése: varázsló, aki tetszés szerint változtatja magát láthatatlan formákká.

[21] Dézsi L. 1898: 33, 37–38, 150, 181, 187.

két új javított kiadása is (1608, 1612). Károli szövege eleve megalkotta a magyar nyelv szófordulatait rögzítő (felfedezett és feltérképezett) XVI. századi dimenziókat, amit Szenci Molnár a Biblia szöveghatárain átlépve terjesztett ki. A protestáns humanizmus nyelvi érdeklődése újabb dokumentumának számított az 1610-ben megjelent *Novae Grammaticae Ungaricae (Új magyar nyelvtan),* melyet Szenci Molnár a magyar nyelv iránt érdeklődő Móric hesseni őrgrófnak ajánlott.[22] Ez az első teljes, mondattant is tartalmazó magyar nyelvtan, amely azonban még magán viselte a latinos grammatikai gondolkodás nyomait. Hogy Szenci Molnárt mennyire érdekelték a nyelv lehetőségei, mutatják latin rejtvényei (*Analecta Aenigmatica,* 1608) és költői játékai, képversei (*Lusus Poetici,* 1614), valamint az 1610-es években szerzett magyar időmértékes alkalmi versei.[23]

Első alkotói korszakát egy hazatérési kísérlet zárta: 1612 és 1615 között lelkészi hivatalt vállalt a Dunántúlon és Komáromban, majd Erdélybe utazott Bethlen Gáborhoz, végül mégis visszatért Németországba. Ezen időszak alatt – itthoni terepmunka gyanánt – bővülhetett ki első kiadású szótárának nyelvi állománya is. Előrebocsátva a nekünk szóló tanulságot, a *tátos* kifejezés is valamikor ekkor kerülhetett a Szenci Molnár és tanítványai által működő kutatócsoport nyelvtérképező hálójába. Mint újabb szótári elem ezért is csak 1621-ben jelenhetett meg.[24]

A szótári állomány bővüléseihez minden bizonnyal hozzájárult az 1596-tól 1617-ig vezetett „Feljegyzési füzete" is. Mivel életének eseményeiről külön naplót vezetett, a levelezését pedig pontos rendben archiválta, nem meglepő, hogy a szövegkiadói munkáihoz szükséges forrásgyűjteményét is tudatosan építette. Ez a több száz lapból álló vaskos jegyzőkönyv eredetileg a „Loci communes" címet viselte, amit ha ma mégis „Közhelyként" vagy „Mindenesként" fordítanánk, nem kerülnénk messze tőle a megfejtésben. A füzet későbbi birtokosa és Szenci Molnár szótári munkáinak folytatója, Pápai Páriz Ferenc ezt a görög címet adta e füzetnek: *Ταμείδιον* (*Tameidion, Kincseskamrácska*).[25] Ebben mindenféle hasznos, tanulságos vagy érdekes történeteket, idézeteket, mondásokat, verseket jegyzett föl *hallomás után* és az *olvasott művekből.* Az egészet vezérszavak szerint felcímkézte, latin, magyar és német jegyzetekkel kommentálta. Így volt szó benne például a „A vizitündérekről" (aquaticum genus Daemonum, Wasserfrauen) vagy a démonok különféle nemeiről; a földalatti világ (subterraneum) hiedelemalakjairól, akik a kincskeresőket, sírrablókat ijesztgetik. Szó volt benne a mágiáról és babonáról, a jósokról (sortilegus); a mantikus jóslás négy őselemnek megfelelő típusairól. Írt a sagákról, strigákról, lamiákról, és szótárának példái is mutatják, hogy többféle

[22] Kovács S. I. 1999; Kovács S. I. 2003: 253.

[23] Szentpéteri M. 2007: 234–239.

[24] P. Vásárhelyi J. 2007: 94–108.

[25] *Ταμείδιον,* sive scriptiolum, in quo margaritas, flores et spicas in bonorum authorum hortis, pratis et agris repetertas ac suis usibus profuturas reponere et ronservare solebat quondam piae memoriae Albertus Molnar Szenciensis anno salutis 1596 et sequentibus. (Kincseskamrácska, avagy Írás-művecske, amelybe néhai kegyes emlékezetű Szenci Molnár Albert a jeles szerzők kertjében, rétjein és szántóin lelt és saját ezutáni használatra szolgálógyöngyöket, virágokat és kalászokat gyűjtögetni és megőrizni szokta. A megváltás 1596. esztendejében és az azt követőkben." Dézsi L. 1898: 245; Szentpéteri M. 1999: 41.

boszorkány- és varázslótípust ismert. Külön végigvette a varázslástípusokat is, a szerelmi varázslás (philtrum) két fajtáját, úgymint a mérgezett orvosságok és italok elkészítését, valamint a betűk (characteribus), szavak (verbis), jelképek (imaginibus) és különféle ceremóniák (ceremoniis variis) segítségével űzött eljárást, de az alkímiáról is sűrűn írt.[26]

Szenci Molnár, mielőtt szótára írásához, majd bővítéséhez fogott volna, beható nyelvészeti tanulmányokat tett a feljegyzési füzetben. Molnár tudós démonológiai álláspontjáról és ennek protestáns, kálvinista nézőpontjáról is elsősorban ebből következtethetünk. A *Loci communes* a tudományok összességét érintette, amelyekben a magia-incantatio, illetve a superstitio toposzait a hiábavaló tudományok és a szemfényvesztő mutatványok csoportjába sorolta.[27] A *Tameidion*t 1617-ig vezette, így a tátos szóalak „felfedezését" legkorábban 1611 és legkésőbb 1617 közé tehetjük.[28] A jelentések, szófejtések is minden bizonnyal ebben a nyelvi labormunkát elvégző füzetben ülepedtek le. Tudjuk, hogy a tátos (táltos) szó más értelmiségi látószögből történő felfedezésére is ekkor került sor. A szó maga ugyan már korábban is rögzült, feljegyzésre került, de eleddig csak kéziratban maradt nyomait ismerhetjük. A sokféle kéztől származó kancelláriai írásképekre az →**A szekció** és a →**B szekció** névpéldáit említhetjük. A táltos szóképek megjelennek a vallási életet szervező szerzetesi másolóműhelyekben is, ezekre volt példám a Bécsi kódex (→**C1415/1466**) és az Érsekújvári kódex (→**C1529**). Bárki és bármilyen felfedezést is tett a tátos/táltosról, az csak szűk értelmiségi közegben hatott oda vagy „vissza". Az írásból következő, majd annak sokszorosításából fakadó, jelentésbővítő hatásokat csak a XVII. század elejétől számíthatjuk. A „tátos" nyelvi és szövegbéli újabb dimenzióit Balásfi Tamás (1580–1625) kolozsvári születésű katolikus pap, püspök, hitvitázó író és Pázmány Péter esztergomi érsek teremtette meg az 1610-es években (→**C1613**; →**C1616**). A szó további „nyomtatott" útját Szenci Molnár szótárai jelentik. A szó jelentéseinek körét Balásfi és Pázmány tágította a legszélesebbre, amikor a „vallásbéli tátosságok" nyelvi leleményeit megalkották. Ezt a „jelentésfelhőt" azonban egy előző fejezetben bővítettem tovább, ahol a tátos/táltost a teológia és a hitviták nyelvi hálójában vizsgáltam (→**C szekció**).

Szenci Molnár, majd utóbb az őt követő Pápai Páriz szótárai szerint →**D1708**[2] is a tátos a latin *Proteus* szóhoz és annak jós, jövendőmondó és más, változatos és változó alakokban, még pontosabban alakváltó formákban létező jelentéseihez áll a „legközelebb". A szócikk homályos utalásként foglalkozik annak az „átváltozással" összefüggő bővítményeivel is: Proteus néha farkas, néha tűz formájában tűnik fel. A szótárak szerint a „változó alakokat" magára öltő istenség – latin és német nyel-

[26] Dézsi L. 1898: 245; Szentpéteri M. 1999: 41; Szentpéteri M. 2007: 243–248. Külön írt a szinte műfaji határok mentén osztályozott szóbeliségről, beszédhelyzetekről, úgymint a sikamlós és tréfás elbeszélésekről (facetiae), vagy Boccacio és mások után feljegyzett „asztali beszélgetésekről". Naplóját 1617-ig vezette, amelynek a Pápai Páriz Ferenc hagyatékából fennmaradt kézirata egy közmondásgyűjteményt is tartalmaz: *Loci communes*: 261r–487r, Napló: 516r–544v Teleki Tékában, Marosvásárhely, jelzete: To-3619b Ms. 37. (dig. másolat: OSZK). Modern kiadása és magyar fordítása: Szenci Molnár A. 2003: 53–103.

[27] Szenci Molnár A. 1976: 205.

[28] Dézsi L. 1898: 145.

vi neme alapján – egyértelműen férfi →**D1708**[1]. Homérosz és Vergilius nyomán jóstehetségű aggastyán, aki a tengernek minden mélységén keresztül lát.[29] Ovidius nyomán, ha valaki azt akarja, hogy jóslatot kapjon tőle, akkor tőrbe kell ejtenie, megfognia és fogva tartania. Ilyenkor, hogy fogságából megszabaduljon, a legkülönbözőbb alakokat öltheti magára.[30] Mikor aztán már jósolt, megint a tengerbe merül, kocsiját *szárnyas paripák* húzzák.[31] A képzőművészeti ábrázolásokon Proteus mint a tenger pásztora halfarkban végződő alsótesttel és kezében görbe pásztorbotot tartva szerepelt. Ezt a képi programot a XVIII. századi lexikonok is hagyományozták.[32] A tátos másik humanista örökségét Szenci Molnár Vertumnus alakjában rögzítette. Ezekre az ábrázolásokra közlök példákat a 3/B kötet végén.

Vertumnus (Vortumnus) alakja szárnyas fiúként és vadember külsejű férfiként egyaránt feltűnhetett. Eredetileg is, mint római istenség néha gonosz szándékú szörnyként, máskor pedig meghatározatlan nemű termékenységistenként szerepelt a XVII. században jobban ismert latin auktorok tollán.[33] Mint a neve mutatja (verto, -ere = fordít) azon (át)változások eszközlőjének tekintették, amelyektől a jó termés függött. Eredetileg az évszakok változásának istene volt, később a folyók medrének kedvezőre változtatását is neki tulajdonították, végül kapcsolatba hozták mindennel, ami változik és fordul.[34] Szenci Molnár prágai napjairól, kapcsolatairól, az ott elébe került képekről, könyvekről, élményekről a naplójában feltűnően csöndes maradt. Ám ha a vele kortárs szóképekre valódi ábrázolásokat keresünk, egy szűkebb humanista referenciakeretben értelmezve eljuthatunk akár ezen szavak allegóriáihoz is. Itt pontos megfelelések és összefüggések már nem lesznek, csak lehetséges újabb rétegek a latin szavak szófelhőiből. Közvetett referenciaképek alapján például a Vertumnusról készült allegóriák akár összefügghetnek a szótári szavak nyelvi jelentéseivel is. Ilyen halvány referenciavonalon eljuthatunk akár Giuseppe Arcimboldo Vertumnusról szóló ismertebb festményeihez is, mint a szó egyik (fennmaradt) szóképi példájához. Különös egyediséget az ad Arcimboldo képének, hogy Vertumnusban II. Rudolf portréját rejtette el, megjelenítve a szó eredeti humanista jelentését is, az *átváltozás, alakváltás* képességét.[35] Esetünkben annyi csak a kapcsolat, hogy „véletlenül" ez a kép is Prágában született. Ott, ahol Vertumnus Szenci Molnár szótáraiban is feltűnik: vagyis nem több, mint a szófelhők és az ismertebb képi allegóriák pillanatnyi együttállása. Ezekre a pillanatnyi „együtt állasokra" és párhuzamosságokra (vagyis nem találkozásokra) a képek fejezetben említek még példákat, többek között a Proteus szó és allegóriáinak vonatkozásában.

[29] Homérosz, *Odüsszeia,* 4: 355; Vergilius, *Georgica,* 4: 392.

[30] Ovidius, *Metamorphoses,* 2: 9.

[31] Vergilius, *Georgica,* G. 3: 389. Idézetek: „Proteus": Calepinus A. 1585. Dict. II: 81v. „Tátos": Pápai Páriz F. 1767: 346; Ipolyi A. 1854: 235.

[32] Mindszenti S. 1793: 183.

[33] Varro Marcus Terentius, *De lingua latina,* Lib. V. 46; Ovidius, *Fasti. Római naptár,* 6: 409.

[34] „Vertumnus": Calepinus A. 1585. Dict. II: 180r; Mindszenti S. 1793: 420; „Tátos": Bod P. 1767: 346; Ipolyi A. 1854: 235.

[35] Kovács S. I. 1999: 53.

A táltos latin *Magus*[36] *jelentése már a XV. századból ismert. Így annak nem csak a humanista, vagy csak a reformáció utáni jelentéseit feltételezhetjük. Amint azt a* **→C szekció** szövegpéldáinál olvashatjuk majd, a magyar nyelvű bibliafordítás, a Bécsi kódex, talán huszita és/vagy talán ferences hatású közegében a két szó (táltos és magus) egyértelmű kapcsolatot és átfedést kapott **→C1415/1466**. Ez a jelentésbeli direkt egyezés azonban majd 150 évvel később megint csak nem egy katolikus, hanem lutheránus közegben, Szenci Molnár szótárában kap megerősítést. A táltosnak a mágiával (vagyis a mágia bűnével) való összekötésének ugyanis ekkor lesz újra nagyobb tétje. Erről bővebben a szócikk előtti bemutató szövegben írok **→D1621**. De valójában innen és ekkortól számíthatjuk a táltos szó és konkrétan a táltosnak tartott személyek büntető- és fenyítőperbeli felbukkanását is, amit még a **→P szekció**, peres iratokat bemutató kötetben követhettünk nyomon **→P1626**.

A tátos mint *Praestigiator*[37] összefüggései ugyanúgy tág jelentéssel bíró nyelvi köröket feltételeznek. Kapcsolódási pontot jelent a szemfényvesztés, az imposztorkodás, a csalás (stellionatus) vétkekkel jelölt fenyítőperekkel **→P1702**, **→P1787–1827**, **→P1803**, **→P1810**; **→P1836**; **→P1837**; **→P1848**;[38] valamint akár a legális-féllegális vásári mutatványosok bűvészeivel **→F1768**; **→F1803²**. Jellemző, hogy a tátos mint csaló karakter csak a XVIII. századi fenyítőperek szereplője, korábbról ennek nyomát bírósági iratokban nem találjuk. A szótárakban viszont csaló jelentésnek a táltossal való együtt állása szinte állandó, amikor a tátos mint személy kerül bemutatásra. Ami annyit jelent, hogy a tátos a varázsló szigorúbb megítélése helyet annak enyhébb értékítéletét jelöli csak. Közös nevező azonban, hogy mindkettő (*Magus, Praestigiator*) pejoratív és elítélő jelentéssel bír a tátos irányában is. A táltos pozitív reputációival ezért nem itt, hanem a csak peres iratokban (**→P csoport**), és majd csak egészen más jelentésben a magyar nemzeti irodalom táltosokkal foglalkozó XIX. századi szövegeiben találkozhatunk (**→F csoport**). Ezek a nagyon távoli példák alapján összeálló jelentésvonalak azonban *csak* halvány összefüggések. Mivel a példák egy-egy zárt nyelvi és jelentésbeli hálózat részei, a köztük lévő összefüggések is *csak* közvetettek.

A magyar nyelvi univerzum nyomkövetett elemei Calepinustól Szenci Molnár Antalon át a XVIII. század végén Pápai Páriz Ferenc szótáraiban ülepedtek le. Egyúttal változtak és bővültek is szinonimáikban és jelentéseikben egyaránt. Eddig számba vettem azt, ami a szó szótári megjelenéséig létrejött **→D1621**. Most vegyük sorra a Szenci Molnár szókincsét bővítő *követők* műveit. A Calepinus-szótárak egykori könyvkiadói mintájára Szenci Molnár szótára is kapott egy német nyelvű bővített kiadást, ahol a tátos a latin mellett német nyelvi jelentésekkel is kiegészült **→D1708¹**. Amíg Szenci Molnár a XVI. század nyelvét, követője és utóda, Pápai Páriz Ferenc a XVII. századi magyar nyelvet összegezte szótáraiban. Nem nagy különbséggel a tátos is átkerült Pápai szótárába **→D1708²**, aminek pedig német nyelvi bővítését Bod Péter (1712–1769) végezte el **→D1767**. A XVIII. század szótárai erre a két nyelvi alapra ültek rá, részben az oktatás, majd pedig a magyar nyelv eredetkérdéseit szolgálva. A nyelvet az oktatás felől közelítő Baróti Szabó

[36] „Magus": Calepinus A. 1585. Dict. II: 3r.
[37] „Praestigiator": Calepinus A. 1585. Dict. II: 73r.
[38] Korsósné Delacasse K. 2022: 205–215.

Dávid (1739–1819) művei adnak ehhez további rétegeket, aki a köznyelv eladdig kevésbé ismert „tájszavait" vonta be oktatói segédgyűjteményébe. Ő is Pápai Páriztól emelte át a legtöbbet, de elindította a tátost a jelentésbeli bővítményei felé →**D1784/1792**. Baróti Szabó újítása az volt, hogy a jelentések tekintetében különválasztotta a tátos személy, a tátos gyermek és a tátos ló jelentéseit.

A tátos szó követését a XIX. század közepének kétnyelvű szótáraival fejezem be, ahol a tátos jelentésbővülései a latin auktoroktól és a humanista nyelvi megfejtésektől már mentesen, a hétköznapi hiedelmek és a tudományos tradíciók felől közelítve alkotják meg a maguk táltos szócikkeit. Itt lesz izgalmas a tátos szó jelentéseinek további nyomon követése a szótárakban ekkor formálódó *szlovák nyelv* irányába, ahol az csak mint táltos paripa kerül átvételre →**D1813**. Vagy ugyanezt láthatjuk a *német nyelv* irányába (és irányából) kiteljesedni, amikor a táltos gyermek ~ vasárnapi gyermek (Sonntagskind) nyelvi honosításaira bukkanunk →**D1804**[2]; →**D1827**[1]. Ám fontos hangsúlyoznunk, hogy minden alább felsorolásra kerülő szó és jelentése szigorúan véve továbbra sem a köznyelv lenyomatai és jelentései lesznek, hanem csak a tudományos nyelvi műhelyek és laboratóriumok vizsgálatokba bevont *szövegmintái*. Még akkor is, ha a tudományos cél a tájszavaink összegyűjtése vagy a regionális köznyelv összeállítása volt →**D1838**.

Röviden követem még a táltos nyomvonalát a szó „helyesírása" kérdésével kapcsolatban. Alább közlöm Kassai József szerencsi tankönyvi példáját, aki a tátos névalak helyett a *táltost* javasolta helyesen írni. A nyelvújítás és a magyar köznyelv tanításon keresztül elvégzett alakításának, formálásának legnagyobb hozadéka volt a „helyesírás" és annak szabályrendszerének megszületése. Az, hogy a tátos köznyelvi névalakot ma mindenhol táltos szócikként szükséges leírnunk, ennek következménye. E kötet forrásai kapcsán szembesülhettem magam is azzal a ténnyel, hogy a tátos szóalak majd hétszáz éves nyelvtörténeti „uralmát" követően mikor és miért születik meg a „táltos" (szó)alak „műveltebb" formája. Visszatérve Kassai Józsefhez, az ő *tá*ltosa a szó hangtani döccenése ellenére azért ugyanúgy marad „ki*tát*ott eszű", ezért bölcs, a latinból (humanista tradícióból) örökölt szóként pedig mágus jelentésű →**D1817**.

D1621 – *tátos* (férfi) – bölcs, ördöngös, bűbájos, szemfényvesztő, garaboncás, tündér

1621, Heidelberg [Komárom (?)][39]

SZENCI MOLNÁR ALBERT TÁTOST LEÍRÓ SZÓCIKKEI LATIN–MAGYAR SZÓTÁRÁBAN

A nyelvészeti közvélekedéssel és más nyelvtörténeti idézetekkel operáló szótárak közlése ellenére Szenci Molnár 1604. évi első szótárában a „tátos" szó nem szerepelt. Első alkalommal az 1621-es kiadásban fordul elő. Itt is szigorúan a gyakoribb „tátos" alakban. Az 1604-es kiadásban csak a később Balásfi Tamás (→**C1616**) és Pázmány Péter (→**C1613**) szövegeiben is a tátossal együtt említett „tündér" szótári alakot találjuk. Szenci Molnár 1621-es heidelbergi kiadású, később pedig Pápai Páriz (→**D1708²**), majd Kresznerics (→**D1832**) szótáraiban, valamint a nyelvjárási szótárakban is már ez a szótári alak szerepel. Szenci Molnár szótára 1611. évi kiadásának előszavában indokolta a bővítések szükségességét, így a szavak mellé nyelvi fordulatokat is „iktatott":

> E szótár második részének gyarapításához minden magyar könyvet átfutottam, ahányat csak barátaimtól és honfitársaimtól meg tudtam szerezni; minden olyan szót, amelyet eddig nem vettem figyelembe, leírtam, és latinra fordítva e kiadványba iktattam. Beledolgoztam ezenkívül a használatosabb magyar közmondásokat is, a megfelelő' latin adagiumokkal egyetemben.[40]

Ezzel a szerzői fordulattal a XVI. századi magyar nyelv szótári, beleértve az írás (itt könyveket értve rajta) és a szóbeliség (itt a proverbiumokban rögzült nyelvi fordulatokat érthetjük) teljességét ragadta meg. 1621-es szótára az első és sokáig egyetlen olyan betűrendes munka volt, amely lexikográfiai tekintetben erősen különbözött elődeiétől. Tudniillik nemcsak a megfelelő magyar szavakat, kifejezéseket közölte, hanem fogalmi magyarázatokat, sőt művelődési, nevelési célkitűzéseiből eredő új ismereteket is adott. Újdonság benne például a személy- és földrajzi nevek, az irodalmi, képzőművészeti, politikai, társadalomtörténeti stb. műszavak teljes sorozata, nemegyszer utal a szerző a magyarországi vonatkozásokra és személyes élményeire is.

A korábbi szótári forrásokon túl (Calepinus-szótár, Szikszai Fabricius Balázs és Pesti Gábor szószedetei, Murmelius-szótár) további magyar művekre is támaszkodott, melyeket részint Magyarországról kapott és vitt magával, részint Frankfurtban és Nürnbergben vásárolt. Ezenkívül a szavak egy részét *emlékezetből írta* össze. „Kétségkívül *csodálkoztok*" – írja a magyar és erdélyi tanulóifjúsághoz intézett előszóban:

[39] Feltételezve, hogy a „tátos" szó Szenci Molnárnak Komáromban való tartózkodási ideje alatt jutott birtokába. Mindez természetesen csak egy elméleti, „lehetséges" ötlet.

[40] Szenci Molnár A. 1976: 712.

[...] hogy épen én készítettem nektek magyar–latin szótárt, a kit Magyarországon kevesen ismernek, a ki sok éven át a hazától távol voltam s nagyrészt Németországban nevekedtem. De megszűntök csudálkozni, ha okaimat megértitek. Abban a családban születtem (távol legyen a mondottól az irigység), a melyben *a régi magyar nyelv romlatlanul maradt.* Ősöm az erdélyi székelyek nemzetéből származott, a kik *azzal dicsekesznek, hogy náluk a magyar nyelv tisztább,* vajjon azért-e, mivel *először, vagy utoljára jöttek ki Scithiából,* azt nem tudom, csak tudom, hogy dicsekesznek.[41]

Szenci Molnár itt kimondottan a magyar nyelv „ősi", pogány („szkítiai") és székely, egyben „tiszta" rétegére utalt. Ez az olvasat azonban a humanista felfogásnak és a középkori magyar krónikaírók nézőpontjának felel meg, semmi esetre sem szabad ezt a XIX. századi nemzeti, romantikus olvasattal összemosni. Ha kigyűjtjük a szótárból a tátos szó nyelvi bokraként a latin nyelven keresztül kapcsolódó további magyar jelentéseket, akkor a táltos humanista felfogású, pozitív és negatív jelzőjű jelentésformáira akadunk. Az utalásokkal együtt témánk szinte teljes jelentésfelhőjét olvashatjuk ki. Hasonlóan, ahogy Szentpéteri Márton a *Boszorkányos Szenczi Molnár* című tanulmányában összeállította a mágia, az alkímia és más okkult tudományok, valamint a démonológia kérdéseire vonatkozó toposzokat,[42] mi is eljuthatunk a tátos/táltos nyelvi toposzaihoz.

A szótári válogatás egy részét tőle közlöm, de a Szentpéteri által meghatározott kifejezések kigyűjtött körét bővítettem. Így vettem fel a „boszorkányos" témák jegyzékére a tátos mellett a garabonciás és a tündér kifejezéseket is, valamint ezek latin terminusait. Utóbbit indokolja az a tény, hogy a peres iratok nyelvezetében a jogászi latin erősen keveredik (vegyül) a köznyelvi magyar nyelvi verziókkal. Akár XVI/XVII. századi, sőt XVIII. századi vonatkozásban is a büntetőperek eleve vegyes nyelvi működést feltételeztek, a két nyelv közötti átjárás pedig folyamatos volt: egymásra nemcsak írásban, de előszóban is erősen hatottak. Ezért is hasznos a magyar szószedet mellett a latin szavak párosítása. Ami látszik, hogy a tátos a latin megfelelőkből következtetve a bölcs, ördöngös, bűbájos, szemfényvesztő, garaboncás és a tündér szinonimákig vezet. További tanulság, hogy a latin alapján mindig hímnemű, a tátos tehát férfi. Ez különösen a *Præstigiator* férfi jelzője miatt szembetűnő, mivel a Præstigiatrix önálló, női jelzős szócikket is kapott.

KÖNYV: Szenci Molnár, Albert 1621: *Dictionarium Ungarico–Latinum. Innumeris vocibus Ungaricis, formulisqueloquendi Latiné redditis, Nunc tertium locupletatum: cui impend sunt usitatiora Proverbia Ungarica, cum aequipollentibus Adagiis Latinis: quae omnia sub initiali, vel praecipua Adagionis Vngaricae voce facile reperiuntur.* Authore Alberto Molnár Szenciensi. Typis Viduae Joh. Georgii Geyderi Acad. Typogr., Heidelbergae, Anno MDCXXI 368 pp. Part II. of the Lexicon Latino–Graeco–Ungaricum. RMNy 1239. (Frankfurt, 1644. RMNy 2099).

[41] Szenci Molnár A. 1611: 13; Dézsi L. 1897: 115. Kiemelések tőlem – *T. G. P.*

[42] Szentpéteri M. 1999: 37–45.

p. 350.	L	Empusa, æ gen. f.	Egy lábon járó ijesztő alak, *Tündér*, Boszorkány
p. 574.	L.	Mageia, ge. foe.	*Ördöngösség*, Bájosság. Item Természeti titkos tudomány.
		Mágice g. f.	*Ördöngös* tudomány, varázslás.
		Mágicus a. um.	*Ördöngösségé* varázslási.
p. 575.	L	Mágus g. m.	*Bölcz, Ördöngös, Bűbajos.*
p. 609.	L	Morpheus, ei. g. m.	*Az álom tündéres szolgája, ki mindenféle ábrázatra változtathattya magát az mint akarja.*
p. 715.	L	Phantasticus, a, um	*Látási, Képű, Tündéres*
p. 752.	L	Præstigiae, -arum. Plaut. Opera.	*Szemfényvesztés, Varázslás, játék.*
p. 753.	L	*Præstigiator*	Szemfényvesztő, Varássos, Alakos
		Præstigiatrix g. f.	Szemfényvsztőné.
		Præstigiosus, a, um	Czuda szerző szemfén vesztő
		Præstigium gen. ne	Szemfényvesztés.
p. 773.	L	*Proteus*	Tengeri Isten, az Oceanus fia, ki mindenféle állattá eltűnött az mint szinte akarta.
p. 989.	L	Venéfica, ae. g.f. Ovid. Barbara narratur venisse venefica tecum.	*Ördöngös kanta ires boszorkány asszony.*
		Venéficus, ci. g.m.	*Kánta ires, Ördöngös bűvös bájos.*
p. 994.	L	*Vertumnus, ni. g.m. Varr. & Ovid.*	Forgatnak, Fordítnak, Változtatnak, Istenné vált az pogánságba.
p. 34.	M	Incantator, Veneficus, *Magus*	Bűbáyos
p. 103.	M	*Magia,* Necromantia	Garabontza
		Magus, Necromanticus, *Praestigiator*	Garabontzás
p. 135.	M	Signum, Oraculum, Omen, Apparitio, *Portentum,* Argumentum	Jelenség

p. 309.	M	*Proteus, Vertumnus, Magus, Praestigiator*	Tatos

p. 322.	M	Portentum, *Magus, Praestigiator,* Qui se in varias species pro libitu transformat, Empusae.	Tündér
	M	*Magicus, Praestigiatorius, -a, -um.*	Tündéres

D1708[1] – *tátos* (férfi) – bölcs, ördöngös, bűbájos, bűvész, mágus, szemfényvesztő mutatványos, csaló, bolond

1708, Nürnberg

JOHANN CHRISTOPH BEER ÉS MISSOVICZ MIHÁLY NÉMET JELENTÉSTOLDALÉKAI SZENCI MOLNÁR ALBERT TÁTOST LEÍRÓ MAGYAR ÉS LATIN NYELVŰ SZÓCIKKEIHEZ

Martin Endter (1653–1744) kiadói tevékenysége – eltekintve bécsi lerakatától – Nürnberghez kötődött. 1705-ben adta ki a Rhenius-féle latin–magyar nyelvtant, a *Donatus Latino–Hungaricust*, amelyet Missovicz Mihály rendezett sajtó alá.[43] Legismertebb és legnevezetesebb kiadványa Szenci Molnár Albert *Dictionarium quadrilingue Latino-Ungarico-Graeco-Germanicuma* volt 1708-ból. Ebben Szenci Molnár latin–magyar–görög szócikkei egészültek ki a *német* megfelelőségeikkel.[44] A szótár alapvetése az 1621. évi kiadás lehetett, melyhez a német bővítményeket a Calepinus-szótárakból vehették át. Endterék szótárakat és bibliákat kiadó nyomdai vállalkozása piacszerzés céljával indult. A török hódoltság következtében a nyomdákkal gyengén ellátott Magyarországon ez könnyebben, Erdélyben nehezebben ment. Erdélyben ezért is lett sikeresebb az ugyanekkor megjelenő Pápai Páriz-féle szótár (→**D1708[2]**), melyben ugyan vannak szófelhőnyi átfedések, de jelentős eltérések is. Endterék műve kifogástalan nyelvhelyességgel jelent meg magyarul, valószínűleg magyarul tudó személy lektorálhatta, aki vélhetően Missovicz Mihállyal azonosítható. A német eredeti szótári betoldás mindemellett Johann Christoph Beer műve lehet.[45] Jelentéshálónk a tátos körül így bővült a „Sehr weranderlich / Wetterhahn / Zauberer / ein Leutverblender, Gauchler" fogalmakkal. Legtöbbjük a bűvész, mágus, szemfényvesztő mutatványos, csaló, sőt bolond irányba vezeti tovább a tátos jelentéseit, kivéve a *Wetterhahn* kifejezés, ami az időjárás-varázslás és/vagy a szellemidézés felé is terelhetné az alapvetően „Szélkakast" jelentő fogalmat. A táltos „rokonsága" azért is lesz ennyire szerteágazó, mert a szótárak valójában csak a szavak szinonimáinak laza szövetéből építkeznek. Nem is lehet elvárás, hogy minden egyes szó teljes nyelvi etimológiáját megvilágítsák. Feladatuk nem több, mint a nyelvhasználat és a nyelvek közötti átjárás (fordítás) biztosítása: vagyis a praxist biztosító segédlet.

[43] RMK I. 1708a – M. Johannis Rhenii Donatus Latino–Hungaricus ostendens rationem Declinandi, Comparandi, Conjugandi, Formandi, & Rudimentalia Exercitia componendi. Compluribus in locis, longe faciliore Methodo deductus & difficilioribus sublatis, accomodatus, unive Usui Puerorum & Incipientium. Norimbergae. MDCCV. [1705]. apud Martinum Endterum.

[44] Borsa G. 1981: 379–409; Monok I. 2020: 72, 77.

[45] Forgács T. 2021: 77.

KÖNYV: Szenci Molnár, Albert [1708]: *Dictionarium Ungarico–Latino–Germanicum, innumeris vocibus Ungaricis formulisque loquendi Latiné redditis, Nunc quarta vice locupletatum. Cui inspersasunt usitatiora Proverbia Ungarica, cum aequipollentibus Adagiis Latinis: Quaeomnia sub initiali, vei praedpua Adagionis Ungaricae facile reperiuntur.* – Autore Alberto Molnár Szenciensi, Sumptibus Martini Endteri, Noribergae (Nürnberg), Anno MDCCVIII. 576 pp. (Part II. of the Dictionarium Quadrilingue Latino–Ungarico–Graeco–Germanicum.) (RMK I. 1749).

p. 505.	Lat.	Empusa, æ, g.f.	Egy lábon járó ejesztö alac, *Tündér,* Boszorkány	Ein Gespenst mit einem Fuß
p. 806.	L	Mageia g.f. doctissimus ille magiae	*Ördöngösség,* Bájosság. Item Természeti titkos tudomány	Beheimnus Kunst / Zauberey / Schwart Kunst
		Mágice g.f.	*Ördöngös* tudomány, varázslás	Zauberey
		Mágicus, a, um. Juvenal. Hic magicos affert cantus	*Ördöngössegi,* varási.	Zauberisch
p. 807.	L.	*Magus,* i. g.m. Catull. Nam magus ex matre & gnato nescatur oportet.	Bölcz, ördöngös, Bübájos	Ein meister Raum. Item / Zauberer
p. 853.	L	Morpheus, ei. g.m. Mors, tis, gen.f.	*Az álom tündéres szolgája, ki mindenféle ábrázatra változtathattya magát az mint akarja*	Ein diener des Shchlaffs
p. 993.	L	Phantasticus, a, um	*Látási, Képű, Tündéres*	Ein Bilderisch
p. 1042.	L	Præstigiae, -arum. Plaut. Opera quae aperta sunt, patent praestigiae. Jamb. Ter.	*Szemfényvesztés, Varázslás, játék*	Zauberen / List und Betrug
		Præstigiator	Szemfényvesztő, Varássos, Alakos	Zauberer, Gauckler
		Præstigiatrix g.f.	Szemfényvesztőné.	Zauberin, Gaucklerin
		Præstigiosus, a, um	Czuda szerző szemfén vesztő	Bolt Gauckleren oder zauberen
		Præstigium gen. ne.	Szemfényvesztés.	Betrug in Worten, Gauckleren, Zauberen
p. 1068.	L	*Proteus, tei, g.m. Virg. Haec Proteus et se jactu dedit aequor in altum.*	Tengeri Isten, az Oceanus fia, ki mindenféle állattá eltűnött az mint szinte akarta.	Des Oceani Sohn / ein veränderlicher und verschmifer wensch

p. 1346.	L	Venéfica, ae. g.f. Ovid. Barbara narratur venisse venefica tecum.	*Ördöngös kanta ires boszorkány asszony.*	Hex / Zauberin
		Venéficus, ci g.m.	*Kánta ires, Ördöngös bűvös bájos.*	Zauberer / Vergister.
p. 1352.	L	*Vertumnus, ni.* g.m. *Varr. & Ovid.*	Forgatnak, Fordítnak, Változtatnak, Istenné vált az pogánságba.	Ein Gott der Veränderung
p. 54.	M	Incantator, Veneficus, *Magus*	Bűbáyos	Ein Zauberer, bergister
p. 169.	M	*Magia,* Necromantia	Garabontza	Zauberen, Schwartze Kunst
		Magus, Necromanticus, *Praestigiator*	Garabontzás	Zauberer, Schwartkünstler, Gauchler, Leut-Verblender
p. 480.	M	Praestigiator, Agyrta	*Szemfénvesztő*	Gauchler / Leut-Verblender / Zauberer
p. 479.	M	Praestigiae	*Szemfénvesztes*	Zauberey / Verblendung
p. 322.	M	Portentum, *Magus, Praestigiator,* Qui se in varias species pro libitu transformat, Empusa	Tündér	Ein Wunderzeichen, Zauberer, Gauchler, der sich unterschmedliche Bestalten nach Belieben verandert. Ein Gespenst mit einem Fuss.
	M	*Magicus, Praestigiatorius, -a, -um.*	Tündéres	Zaubererisch, Gaucklerisch
p. 506.	M	Proteus, Vertumnus, Magus, Praestigiator	*Tatos*	Sehr weranderlich / Wetterhahn / Zauberer / ein Leutverblender, Gauchler

D1708² – *tátos* (férfi) – bölcs, ördöngös, bűbájos, szemfényvesztő, alakos

1708, Nagyenyed/Lőcse

PÁPAI PÁRIZ FERENC MAGYAR–LATIN SZÓTÁRÁNAK TÁTOS ÉS ROKONAIRA UTALÓ SZÓCIKKEI

Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) latin–magyar szótára részben a bővítés, részben az egyszerűsítés igényével jött létre. Elsősorban Erdélyben terjedt el használata, nyomdai-kiadói konkurense volt Szenci Molnár Albert Magyarországon terjesztett német szószedettel bővített szótárának (→**D1708¹**). A bővítményt a szólások, közmondások gazdag példatára jelentette; az egyszerűsítést pedig az, hogy az áttekinthetőbb nyomdai tükör mellett minden szócikket egységesítettek egy standard rövidítésrendszer, leíró sorrend szerint. A tátos szó változatlanul a humanista négyszavas olvasatot közli, de ezek latin jelentéseiből többet elhagy. A *Proteus, Vertumnus* szócikkek például eltűnnek a latin szakaszból, ott már nem idézi ezek klasszikus auktorait, isteni jelzőit. Szenci Molnárral ellentétben a latin auktorokra utaló szócikkek jelentős részét elhagyva csak a *Magus, Praestigiator* bokrosított és visszakereshető magyar megfelelői maradnak.

KÖNYV: Pápai Páriz, Ferenc [1708]: *Dictionarium Latino–Hungaricum* / a Francisco Pariz Papai medicinae doctore [...] in illustri Collegio Nagy-Enyediensi professore publico. Leutschoviae: apud haeredes Samuelis Brewer, anno MDCCVIII. RMK I 1746

p. 356.	Lat.	Magia, ae f.i. Gr.	Ördöngösség, bűvölés, bájolás
p. 357.	L	Magus, i. g.m. Ars magorum, Gr. (Cic)	*Bölcz, ördöngös, Bübájos;* ördögi mesterség
p. 458.	L	Præstigiator, oris m. 3.	*Szemfényvesztő,* Varásló, Alakos
		Præstigiatrix, icis g.f.	Szemfény-vesztőné.
		Præstigiae, arum; Praestigiae verborum	Szemfény-vesztés, Varáslás, Játék / *Tsaló beszédek*
p. 4.	M	Histrio, Ludio, Ludia, Circulator	Alakos:
		Praestigiatorem, agere, Histrionem esse.	*Alakoskodni:*
p. 12.	M	Incantatio	Bájolás:
		Incantatio, Magia, Veneficium	Báj, bűbáj:
		Veneficus, ca, Incantator	Bájos:
p. 24.	M	Sapiens, Doctus, a, um, Eruditus, a, um, Philosophus	Bőlts:
p. 25.	M	Sapiens, vide Bölts	Bőts:
		Incantator, Veneficus, Magus	*Bübájos:*
		Incantamen, Incantio.	Bübáj:
		Incantatio, incantamentum	Büvölés bájolás:
		Incantator, trix, Veneficus, a.	Büvös bájos:

p. 70.	M	Magia, Necromantia, Magus, Necromanticus, Praestigiator	Garabontza: *Garabontzás:*
p. 181.	M	Diabolicus, Daemoniacus, Daemonicus, a, um.	Ördögi:
		Magus. Idem: Daemoniacus, Obsessus à daemone, Veneficus, a, um.	*Ördöngös:*
		Magia, Dardania ars	Ördöngösség
p. 215.	M	Praestigiator, Agyrta	*Szemfényvesztő*
		Praestigiae, Ars ludicra	Szemfény-vesztés
p. 228.	M	*Proteus, Vertumnus, Magus, Praestigiator*	*Tatos*
p. 246.	M	Portentum, Magus, Praestigiator, Qui se in varias species pro libitu transformat, Empusae	*Tündér:*
		Magicus, Praestigiatorius, a, um.	Tündéres:
p. 250.	M	Praestigiae, Incantatio, Veneficium	Varáslás
		Incantatio	Varásolás
		Praestigiator, Incantator	*Varásló*

D1767 – *tátos* – bűbájos, szemfényvesztő, csaló, alakos, szélkakas, változó

1767, Nagyszeben

A TÁTOS JELENTÉSEI A BOD PÉTER ÁLTAL ÁTDOLGOZOTT ÉS BŐVÍTETT, PÁPAI PÁRIZ-FÉLE SZÓTÁR ÚJABB KIADÁSÁBAN

A kézdiszéki székely Bod Péter (1712–1769) nagyobb léptékű újítása Pápai Páriz szótárán annak német nyelvvel való kiegészítése, a Calepinusszal való összevetése, majd saját nyelvészeti megfigyeléseinek betoldása volt.[46] Bod a „tátos" szó korábbi szerzők (Szántó, Szenci Molnár, Pápai Páriz) általi ülepítésén túl csupán újra összetoldotta a Pápai Páriz által és a Calepinusból ismert eredményeket, majd azt saját kora olvasóinak is összefoglalta. A Nagyszebenben kiadott munkáról az utókor méltatlanul rossz véleménnyel volt. Ráth Mátyás szerint a magyar szavakhoz fűzött német magyarázat „felettébb helytelen, 's tsak olly Embertől származhatott, ki tsupán a' deákot értette, nem pedig a' magyart".[47] Bod nem nyilatkozik, de korabeli erdélyi szász forrásokból kiderült, hogy a német frazeológia Martin Fellmer nagyszebeni hitszónoktól származhat.[48] A Bod által átdolgozott Páriz-szótár utóbb

[46] Gáldi L. 1957: 128.
[47] Sándor I. 1808. X: 16.
[48] Forgács T. 2021: 77.

1782-ben és 1801-ben is megjelent. Az átvételeket (akár Calepinustól, akár Szenci Molnártól) és a változtatásokat nem mindig indokolta, és különösen nem hivatkozta meg Bod. Így az alábbi szövegek is csak kritikával használhatóak.

KÖNYV: Bod Péter 1767: [L] *Dictionarium Latino–Hungaricum,* succum & medullam purioris latinitatis, ejusque genuinam in linguam hungaricam conversionem, ad mentem & sensum proprium scriptorum classicorum, exhibens: [...] à Francisco Pariz Papai, [...] nunc vero proverbiis selectioribus interspersis, glossariolo voces medii & nostri aevi, [...] aliisque necessariis & jucundis accessionibus locupletatum intenzione ac labore Petri Bod, Pars I. Cibini [Nagyszeben] sumtibus Samuelis Sardi typographi.
Bod Péter 1767: [M] *Dictionarium Hungarico–Latinum,* olim magna cura à clarissimo viro Alberto Molnar szentziensi collectum; tandem revisum, [...] studio & vigiliis Francisci Pariz Papai, [...] opera Petri Bod. Pars II. Cibini [Nagyszeben] sumtibus Samuelis Sardi typographi[49]

p. 6.	M	Histrio, Ludio, Ludia, Circulator.	*Alakos*	*ein Comödienſpieler, Schauſpieler*
		Praestrigiatorem, agere, Histrionem esse	*Alakoskodni* *Alá-való*	*einen Gaucler, Comödien oder Saschen ſchlecht, gering. ſpielervorſtellen*
p. 38.	M	Incantator, Veneficus, Magus	*Bübájos*	ein Zauberer, Hexemeister
p. 99.		Vertumnus, Pinnula versatilis	*Forgó-vitorla a ház tetején*	ein kleiner Flügel auf der Spitze de Hauſes, der vom Wind getrieben wird
p. 107.	M	Magus, Necromanticus, Praestigiator	*Garabontzás*	ein Schwarz-Künstler, Zauberer
		Magia, Necromantia	*Garabontza:*	die Schwarz-Künst, Zauberey
p. 276.	M	Magus. Idem: Daemoniacus, Obsessus à daemone, Veneficus, a, um.	*Ördöngös:*	*ein Schwarz Künstler Item Besessner vom Teuffel*
p. 346.	M	Proteus, Vertumnus, Magus, Praestigiator	*Tatos*	ein Leutverblender, Gauchler[49]
p. 213.	L	*Empusa, æ, g.f.* *Empusa mutabilior*	Egy lábon járó ijesztő állat, tündér; Változó mint a tündér	–
p. 363.	L	*Monstrum, i, a.* *Dicere, nunciare monstra*	Tsuda, Tündér Képtelen dolgot beszélleni, melyet senki sem hiszen	–

[49] Mindkét német fogalom esetén a „szemfényvesztő", „csaló" jelentés szinte kizárólagos. A Zauberer, Taschenspieler szinonimák sem jelentenek mást, mint vásári mutatványost: „bűvészt".

p. 348. L	*Magus*, i. g.m. Ars magorum, Gr. (Cic)	Bölcz, ördöngös, Bübájos; ördögi mesterség	–
p. 444. L	*Præstigiator, oris m. 3.*	Szemfényvesztő, Varásló, Alakos	–
	Præstigiatrix, icis g.f.	Szemfény-vesztőné.	–
	Præstigiae, arum; Praestigiae verborum	Szemfény-vesztés, Varáslás, Játék / Tsaló beszédek	–

D1784/1792 – *tátos* – tündér, alakos, változó, játékos, csalárd / tátos ló, paripa / tátos gyermek – tündér, alakos

1784/1792, Kassa

A TÁTOS (TÜNDÉR, LÓ, GYERMEK) JELENTÉSEI A NYELVÚJÍTÁS NYELVI LELEMÉNYEIVEL BARÓTI SZABÓ DÁVID NÉPSZERŰ KISSZÓTÁRÁBAN

Az erdélyi Baróti Szabó Dávid (1739–1819) *Kisded szótár*a a felvilágosodás, majd különösen a nyelvújítás korának egyik jelentős tudományos műve. Baróti Szabó a magyar nyelv tudományos kutatásának nemzeti irányvonalát képviselte. Kassán készült és megjelent szótárának második kiadását így indokolta: „Kiadtam vólt 1784-ikbenn ezen munkátskát. Hamar el-fogyván a' nyomtatványok; Barátim' kérésekre, jobb rendbe szedve, ki egyengetve, 's meg-bövítve, ujra ki-botsátom a magyarúl értök' hasznára. A mi tsupán anyai nyelvünket illeti; nem nagy szükségek lészen azoknak ezen, testére kisded; de mi-vóltára nézve, alkalmas nagyságú SZÓ-TÁRnak kezekbe nyújtása utánn PÁRIZ PÁPAI és MOLNÁR' Dictionariomára." Módszere hasonló volt, mint elődeinek: bővítés, javítás, összegzés.[50] A „tátos" szócikk – ugyan a szó jelentéseit tekintve összegzés – de a szinonímiák tekintetében bővítésnek is felfogható. Amit Szenci Molnár szótárában (→**D1621**) a *Vertumnus*ról olvasunk, annak magyar nyelvű magyarázata Barótinál így konkretizálódik: „Tűnöm, Tűnöm magam által *változtatom*. Elémbe tűnik: ötlik, eszembe jut. El-tűnik röppen, enyészik előllem." Szenci Molnár latin szócikke a Proteusról megfelelő fordításban így alakul: „*Tündér*: szörnyeteg, tsuda, vagy alakos, varázsló, vaharázó, *tátos, szemfényvesztő, tsalárd, magát változtató.*" Az 1784. évi első és az 1792. évi javított kiadás között jellemző eltérés, hogy a tátos az elsőben nem szerepel, csak a tündér, de az is mint a tűnékeny, „színvesztő" szinonimája. Az 1792. évi kiadásban viszont már önálló szócikk lesz, és a tündér szinonimája. Jelentéstartalma lényegében párhuzamos a Pázmány (→**C1613**) és Balásfi (→**C1616**) hitvitázó szövegeiben említett tátossal, ami nem más, mint tünékeny, változó „tündér".

[50] Baróti Szabó D. 1792: 2.

KÖNYV: Baróti Szabó Dávid 1784: *Kisded Szó-tár, Melly A' ritkább Magyar szókat az A.B.C. rendi szerént emlékeztetö versekbenn elö-adja.* A Kassai Főiskolábann a' szelídebb Tudományoknak Első Királyi Tanítója. Kassán: Landerer Mihály betüivel

p. 9.	No. 48. Alakoskodik	játékoskodik, varásol, álakozik, tündérkedik. (alakos.)
p. 72.	No. 23. 'sibság	'zibság, alakoskodás, tündérkedés, szemtelen tréfálás.
	No. 31. Szín-vesztő	szín-kép-mutató, színkedő, alakos, tündér, 'zib, tsalóka, ámító, általó, szem-fény-vesztő.

KÖNYV: Baróti Szabó Dávid 1792: *Kisded Szótár.* Második ki-adás, meg-bővítve. Kassa. Eilinger János betűivel.

[p. 8.]	*Alakos:*	szem-fény-vesztő tsalóka, tündérkedő, tzinkos, kurittyoló. Alakság v. álakosság.
	Alakoskodni:	szem-fényt veszteni, játékoskodni, alakoskodni.
p. 229.	*Tátos:*	változó, tündér. tátos-ló, v. gyermek. *Lásd* Alakos.
[p. 258.]	*Tündér:*	szörnyeteg, tsuda, vagy alakos, varázsló, vaharázó, tátos, szem-fény-vesztő, tsalárd, magát változtató.
	Tündéres:	Tündéres. Tündérkedni: tündéreskedni.
	Tűnöm	Tűnöm, Tűnöm magam által *változtatom.* Elmémbe tűnik: ötlik, eszembe jut. El-tűnik röppen, enyészik előllem.

KÖNYV: Baróti Szabó Dávid 1802: *Baróti Szabó Dávidnak megjobbított, 's bővitett költeményes munkáji.* 3. köt. Komáromban: Weinmüller.

[p. 13.] V. T. Gyerkényi Pyber Ferentz úr' neve napjára.
Innepelő szekered készüllyön, Cintie; tátos / Négy paripád' fogd ízibe bé, 's üdvöz'lyed aranyból-/Vontt súgárral ezen dombot; 's valahányszor az égről / Nappalt támaszttasz' nékünk, mosolyogva-tekénts rá.

[p. 124.] XXI. Azokból vissza-jövetél.
Melly galibát szül egy' kis öröm! már szinte le nyugszik / A' Nap: messze' vagyon Virt ide: merre megyünk? / Két tátos paripánk jó formán bíztat: az ólom-/Tűzok, vagy tekenyős béka sem érne velek.

D1804[1] – tátos ló – pegazus

1804, Véke

SZIRMAY ANTAL PARABOLÁJA A TÁTOSRÓL, AMELY NEM TÖBB MINT PEGAZUS

Szirmay Antal (1747–1812) Zemplén megyei földbirtokos (országgyűlési követ) és tanult büntetőjogász a protestánsok jogainak szószóló képviselője volt különösen II. József idején és azt követően. 1804-ben a politikából kiábrándulva, mellőzöt-

ten és csalódottan vonult vissza felesége birtokaira, a Zemplén megyei Vékére. Itt már csak irodalmi, helytörténeti és tudományos írói munkájának élt. 1804-ben és 1807-ben is megjelentette legfontosabb latin–magyar nyelvű művét, a *Hungaria in parabolis*t. A kötet a magyar művelődéstörténet, nyelvtörténet egyik első, félig tudományos, félig ismeretterjesztő összefoglalása. A szerző elsősorban irodalmi és levéltári dokumentumok alapján, címszavak mentén rendezve értekezett a magyar nép és a nemzetiségek karakteréről, helyneveinek történetéről, az itt élők hagyományos viseletéről, életmódjáról, szokásairól, nyelvi és tárgyi kultúrájáról. Az anekdotákkal és légből kapott szómagyarázatokkal fűszerezett könyvecske méltó párja (számos adatát tekintve közvetlen követője is) Dugonics András szótörténeti tárának. Kötetének legnagyobb részét a régi magyar és nemzetközi közmondások és szólások eredetének vizsgálata tölti ki. A kötet anekdotakincsét Tóth Béla is feldolgozta, a latin nyelven írt könyv magyar fordítása Vietórisz József műfordító munkájaként 1952-ben készült el.[51]

KÖZLÉS: Szirmay A. 1804: 95.

Tátos significat Pegasum.

D1804² – *tátos gyermek* (vasárnapi) / *tátos* – boszorkánymester, varázsló

1804, Bécs / Buda

A TÁTOS/VASÁRNAPI GYERMEK SZÓ NÉMETBŐL VALÓ NYELVI ÁTVÉTELE MÁRTON JÓZSEF ISKOLAI SZÓTÁRÁBAN

Márton József (1771–1840) az általános iskolák számára készített szótárakat, tankönyveket és különösen olvasókönyveket. Két- és háromnyelvű szótára, lexikona egyszerre oktatta az olvasást és a magyar mellett a német és a latin nyelv szófordulatait. Az először 1804-től több kiadásban megjelent *Magyar–német és német–magyar lexicon, vagyis szókönyv* (Wörterbuch), majd ennek az 1816-tól a latinnal bővített háromnyelvű verziói egyaránt idézték a „tátost". Egyszer úgy szerepelt, mint a német Sonntagskind szó magyarítása, ahol a „tátos gyermek" jelentést a tükörfordításnak ható, a köznyelvben talán nem is létező „vasárnapi gyermek"-leírás idézte. Máshol a „tátos" a német szótárak alapján itt sem szerepelt másként, mint „Hexenmeister", vagyis „Magus", varázsló, boszorkánymester. A vasárnapigyermek-hiedelem ugyan elsősorban német, angol, ír nyelvterületekről ismert, így akár a budai németek körében is élő hiedelem lehetett,[52] de a táltos gyermekkel való összefüggései csak a szótárból következnek. Amennyiben mégis a németből következő csodás születés, burokban születés, foggal születés német jelentéseit a fordító ismerte, jog-

[51] Tóth B. 1899; 1901: 15–18; 1907: 89–107.

[52] Pócs É. 2001: 100; Pócs É. 2002: 179.

gal fűzhette azokat a táltos gyermek hiedelmeinek magyar jelentéseihez. Beszédes azonban, hogy Halász Márton babonairtó könyvében, mely éppúgy egy német babonairtó népkönyv magyarítása volt, a „vasárnapi gyerek"-hiedelmekhez a fordító a magyar „tátos"-képzeteket nem kötötte.[53] Kazinczy, aki Mártonnal nemigen rokonszenvezett, 1810-ben azt írta Berzeviczy Gergelynek: „A' Márton Lexicona [...] finnyás élni azon szókkal és phrásisokkal, mellyekét a' neologizáló szépírók hoznak be a' nyelvbe. Ítéld meg, [...] a'ki a' nyelvet csak úgy adná elő, a'hogy az Lessing, Klopstock, Gőthe [...] előtt vala."[54] A tátos szó jelentéshasználata azonban itt ellentmond a teljes szótárra talán igaz értékítéletnek. Ha nem is a szépíróktól, a német grammatikusoktól mégiscsak átvett eredményeket Márton, miközben a magyar köznyelv szavait is feldolgozta.

KÖZLÉS: Márton J. 1804 II: 477; Márton J. 1809: I: 335; II: 293.

Tátos, s. der Hexenmeister, magus.
Sonntagskind, das II. 1. vasárnapi gyermek 2. tátos gyermek. ~Tátos. mg. der Hexenmeister.

D1813 – tátos (ló) – szárnyas ló, pegazus – sebesen futó ló – tátos mágus

1813, Cseklész / Érsekújvár

A TÁTOŠ (LÓ) SZÓ SZLOVÁK NYELVI ÁTVÉTELE ANTON BERNOLÁK ÖTNYELVŰ (CSEH, SZLOVÁK, LATIN, NÉMET, MAGYAR) SZÓFEJTŐ SZÓTÁRÁBAN

Az, hogy a tátos szó a szlovák nyelvben mélyen beágyazott volt, jelzi, hogy az 1810-es években épp egy ötnyelvű, de a szlovák szóállományt a középpontba helyező szótárban fejtik ki a legtöbb jelentését. A lényegi eltérés a hasonló, a magyar nyelvi fókuszban készített szótáraktól, hogy a tátos elsősorban ló, szárnyas ló, másodsorban gyors ló, és csak szűkebb jelentésben lesz szemfényvesztő, varázsló személy.

A szlovák *tátoš* jelzői szerkezetben is a magyar nyelvi átvételre utal („tátošow", „tátošík").[55] A szótár szerzője, Anton Bernolák (1762–1813) cseklészi, érsekújvári katolikus pap, nyelvész, huszonöt évesen védte meg disszertációját a szlovák nyelv önállóságáról beszélve, így a cseh nyelvtől való függetlenségét és a szláv nyelvek közötti egyenrangúságát hirdetve.[56] Bernolák az 1780-as évektől kezdve szembehelyezkedett a cseh irodalmi hagyományokkal, vallotta, hogy a szlovák önálló nyelv a szláv nyelvcsaládban. Halála után, 1827-ben jelent meg ötnyelvű szótára, a *Lexicon slavicum, bohemico–latina–germanico–ungaricum* hat kötetben Budán. A szlovák–

[53] Halász M. 1845; Deáky Z. 2002.
[54] Kazinczy F. *Lev.* XXII, 255. Gáldi L. 1957: 157.
[55] A szó jelenléte a XX. században is kimutatható: Manga J. 1969: 161.
[56] Bernolák A. 1787: *Dissertatio philologico-critica de litteris slavorum.* Pozsony.

cseh–latin–német–magyar szótár kéziratát Palkovics György esztergomi kanonok nyomtatta. A szótári állomány gyűjtése az 1780-as évek végén indult, a kézirat Bernolák halálával 1813-ban zárult. Köztes időben Bernolák megjelentetett egy szlovák–magyar–német etimológiai szószedetet is 1791-ben.[57]

A szlovák „tátos" szócikk magyar és német jelentéseinek forrásait 1804–1808 között keletkezett művek alkotják. A német „szárnyas ló" magyarázatot Joachim Heinrich Campe német nyelvi szótárában találjuk (*Wörterbuch der deutschen Sprache,* 1808),[58] ugyanennek „pegazus" jelentését Szirmay Antal lexikona szolgáltatta.[59] Az antik, humanista magyarázat Pliniustól és Ovidiustól *(Metamorphosis)* eredt. A tátos mint tündéres, alakos, szemfényvesztő varázsló személy jelentés pedig Pápai Páriz Ferenc szótárából származhatott. Az újdonságot a tátos ló „mesékből" való eredeztetése jelenti, továbbá Bernolák a tátos (gyors) lónak köznyelvi szóhasználatára is felhívja a figyelmet. A tátos ló és a táltos személy közötti erős különbséget jelzi, hogy míg a tátoš (!) szóalak és ló jelentés átkerül a szlovák nyelvbe, a „táltos" személynév kívül marad azon, magyar nyelvből való átvételére nem kerül sor.

KÖZLÉS: Bernolák A. 1825. IV: 3285.

Tátoš. a, m. pegasus (os), i, m. Plin. H. N. ein geflügeltes Pferd, besonders das Müssenpferd, Pegasus in der Fabel, welches aus dem Blute der Medusa entstanden sehn soll, und mit seinem Hufe, dei Quelle Hypocrene gemacht haben, endlich gen hümmel geflogen senn, nachdem es vorher den Bellerophon abgeworten: tátos, szárnyas ló; melly a' mesék szerént a' medúza véréből termett, és a' Helikon nevű hegyen egy kútat rúgott. 2) celer (rapax) equus, ein schnelles Pferd, sebes (sebessen futó, serény) ló. Syn. richlí Roň Jde, gařo Tátoš. 3) Proteus, vertumnus, magus, praestigiator: Weissager, Gaukler, Taschnespieler, Betrieger, der Blendwerk macht: tátos, szemfényvesztő, varásló, alakos. Syn. Ragŕler. tátošow, a, e.adj. poss. ex praec.

D1817 – *táltos* (!), *kitátott eszű, bölcs,* mágus

1817, Szerencs

KASSAI JÓZSEF SZERENCS VÁROSÁNAK KATOLIKUS PLÉBÁNOSA A TÁTOS NÉVALAK HELYESÍRÁSAKÉNT A TÁLTOST, KI „TÁTOTT ESZÜ", JAVASOLJA KÖZNYELVŰ SZÓKÉNT TANÍTANI

Kassai József (1767–1842) szótáríró, nyelvtudós, aki 1832-től a Magyar Tudományos Akadémia tagjaként készíti tudományos igényű szótárát. Tanulmányait a tokaji piaristáknál kezdte 1778-ban, majd Kassán Baróti Szabó Dávid tanítványa

[57] Bernolák A. 1791: *Etymologia vocum, slavicarum.* Nagyszombat.
[58] Campe J. H. 1808. II: 119.
[59] Szirmay A. 1804: 95.

volt, ezáltal kezdte el a tájszavak gyűjtését →**D1784/1792**. 1787-től mint az egri egyházmegye kispapja Pesten teológiát tanult. Itt az ország különböző részeiből összegyűjtött ifjak között győződött meg a magyar nyelv tájnyelvi, kiejtésbeli és jelentésbeli, szókincsbeli, szólásbéli *különbség*eiről. Ezért is kezdett tájszavak gyűjtésébe, és lexikográfiai jegyzékek készítéséhez. A köznyelv erős 'zempléni' pólusa általa is erősödött, gazdagodott. 1790–1794-ben Tarcalon káplán, 1794-től 1834-ig, nyugalomba vonulásáig szerencsi plébános, majd Almássy János noszvaji kastélyában élt. 1827-ben Szepessy Ignác püspök vette pártfogásába, és gondoskodott 1833-tól szó-gyökerésző szótárának kiadásáról, amely ugyan etimológiai szótárnak készült, de inkább lett a tájszó-állomány kiváló tárháza. Szótára 1797 és 1827 közötti gyűjtői munkáját összegzi. Hatása már 1833-tól látványos. A különbségek nála is a gyűjteményén keresztül kezdtek kiegyenlítődni. Szótárának hatására ugyanúgy alakult köznyelvünk, mint *helyesírásunk,* egységesült; miközben a köznyelv maga is sokat felszívott a „táji", „vidéki", a nyelvi, gazdasági, társadalmi centrumoktól távolabb eső szókincsből és jelentésből.

KÖZLÉS: Kassai J. 1817: 439 / Kassai J. 1833. I: 394. [Bölcs]; Kassai J. 1834. II: 103. [Értelmes ember]; Kassai J. 1836. V: 64. [tát, tátos, táltos]

Helytelenül (gántsolva) írt	Helyesen (meg-választva) írt szavak
Tátos	*Táltos,* ki-táltott eszü (aperti ingenii, sapiens, magus)

D1827[1] – *tátos* – boszorkánymester, varázsló – tátos *erejével kérkedő* / tátos gyermek – vasárnap született – reménygyermek

1827, Buda

TÁTOS, TÁTOS GYERMEK, TÁTOS EREJE SZAVAK, KIFEJEZÉSEK ADOLF HOLZMANN *BUDAI NÉMET–MAGYAR NYELVI SZÓTÁR*ÁBAN

A boszorkányság, feketemágia, varázslással való kapcsolódást Bod Péter →**D1767** és Márton József szótárából vette át a szerző →**D1804**. A táltos ló mint „der Pegasus" megfelel Szirmay Antal szófejtéseinek →**D1804**. A tátos gyermek (Sonntagskind = szerencse gyermeke) kapcsolódást jelent Baróti Szabó Dávid szótárával → **D1784/1792** és azzal, amit Márton József iskolai szótára közvetített →**D1804**. A „tátos" magyar nyelvi szófejtéseivel a XIX. század elején a *Tudományos Gyűjtemény* szerzői többször is foglalkoznak.[60] Különösen a magyar érzelmű, kötődésű szaktudományok, így a nyelvészet képviselőinek köreiben. A tudásával, tudományával „kérkedő" tudós „tátos" jelzője is itt bukkan fel→**F1826/1827**.

[60] *Tudományos Gyűjtemény* 1827: 11: 50.

KÖNYV: Holzmann, Adolf: 1827: *Sprachen Deutsch; Ungarisch, Teil von, Deutsch–Ungarisches und Ungarisch–Deutsches Wörterbuch; 2. Deutsch–Ungarisches und Ungarisch–Deutsches Wörterbuch.* 2: Ungarisch–Deutscher Theil. nach Holzmann, Scheller, Pariz-Pápai und von Márton bearbeitet, und zum Gebrauche beider Nationen herausgegeben. Pesth: Hartleben.

[p. 250.] Eisenfresser, der, tátos, erejével szerfelett kérkedő
[p. 524.] Tátos, s. der Hexenmeister, Schwarzkünstler; das geflügelte Pferd, Flügelpferd, der Pegasus. -tátos-gyermek, s. das Sonntagskind.
[p. 643.] Sonntagskind, das, vasárnap született gyermek, reménygyermek (tátos gyermek)

D1827² – tátos, táltos – mágus, ördöngös (ember) – régi pogány magyarok bölcsei

1827, Bécs / Buda

TÁTOS, TÁLTOS SZAVAK PAULY KÁROLY *JOGI LATIN–MAGYAR MŰSZÓTÁR*ÁBAN

Pauly Károly (Carolus, Karl) jogász, magyar udvari fogalmazó (?–1844) *Magyar tiszti írásmód a' polgári igazgatás'és törvénykezés' szótárával* című értekezése valójában tankönyvi segédlet a jogot tanuló „magyar ifjúság használására". Ennek melléklete volt a „Polgári és pörös szótár", mint a latinból magyarított jogi szaknyelv szógyűjteménye. Pauly részben átemelte a sikeresebb nyelvújítási elemeket és szófejtéseket, részben a régi humanista szótári nyelvet hasznosította újra. Pauly „Tátos, Táltos" szócikke ugyan nem hivatkozza, de egyértelműen Sándor István *Sokfélé*ben közölt szófejtését →**G1799/1808**, vagy ugyanő szótári kivonatát veszi át. Feltűnő, hogy a táltos itt visszamenőleg lesz része egy büntetőjogi bűnkategóriának *(magus)*. Erre utal a „régi szók" megjelölés. A pogány bölcs humanista tradíciója, ahol még a druida szótári jelentéskiegészítés is a Calepinus-szótárból származik, Szenci Molnár és Pápai Páriz szótárából eredt és épült be Pauly szószedetébe →**D1621**, →**D1708¹**. Szalay Imre *Philosophiai műszótár*a pedig már Paulytól vette át a tátos-mágus jelentéseket.[61]

KÖZLÉS: Pauly K. 1827: 87.

Magus. ördöngös (tátos, taltos, régi szók). Táltosok, Druidae, Magi, a' régi pogány Magyaroknak Bölcsei. Druidae, arum. m. i. Gr. A' Frantziaiaknak régi Böltseik.

[61] Szalay I. 1834: 112.

D1831 – *tátos* magus, szemfényvesztő – tátos pegasus, paripa – tátos gyermek

1827–1831, Szombathely

TÁT / TÁTORJÁN / TÁTOS / TÁTOTT CÍMSZAVAK KRESZNERICS FERENC MAGYAR *NYELVTÖRTÉNETI SZÓTÁR*ÁBAN

Kresznerics Ferenc (1766–1832) tudós nyelvész (szombathelyi megyéspap, sági plébános, kemenesalji esperes), a Magyar Tudós Társaság tiszteletbeli tagja volt az első, aki a régi szótárak szóállományát az oklevelekből és más történeti iratokból vett példákkal dolgozta fel. Sándor István felvilágosodás kori szótörténeti tárát követően Kresznerics műve volt a legnagyobb hatással a nyelvtörténeti kutatásokra. Ebben a szótárban a tátos, táltos adatok jelentésgöngyölítése Szenci Molnár Albert szótárával indul →**D1604/1621**, beleveszi Pázmány Péter *Kalauz*ának adatát →**C1613**, Szirmay Antal szófejtéseit →**D1804**, Baróti Szabó Dávid szótárának magyarázatait →**D1784/1792**. Mindezt Faludi Ferenc írásaival egészíti ki →**E1744**. Kresznerics a kéziratot a Vas megyei Ságon fejezte be 1826. április 6-án. A tátos szó három jelentéstörténeti ágát elsőként különítette el: tátos ember, ló, gyerek formában. Nála találjuk először együtt a Tát, Tátony, Tátika helyneveket, a tátos etimológiai példáit és a tát, tátás, tátog szavak igei alakjait. Ipolyi ezért is taglalja majd e három fogalmat külön-külön, valamint a szófejtésben ezért is tért ki a tát ige és a tátos főnév vélt összefüggéseire.

KÖZLÉS: Kresznerics F. 1832. II: 248.

TÁT, tátás, táté, tátika, tátint, tátog, tátony, tátorján. tátos, tátott, tátó, tátság, tátva.[62]
TÁT (név).
Tát. F. Esztergom Vben.
Tát szájjal káltják. Monoszlai, Hit' oltalm. p. 433.
Tát-szájú. Bohó.
TÁT (ige), tátja. Aperit, hiat, hiascit. M. A.
Föl tátja. Tátsd föl a' szádat. Sz. D.
Ki tátja. Aperit.
Reá tátja száját. Zvonarics, i. R. p. 930.
TÁTÁS. Hiatua. M. A.
Száj-tátás. Sz. D.
TÁTÉ. Bohó, dőre, gyáva. S. I.
Táté. E. F. Alsó Fejér Vben.
TÁTIKA. Régi vár Szala Vben. Tátika és Rezi-vár' dolgát ebre bizták, ebül vették hasznát. km.
TÁTINT. Hiatum edit. Egygyet tátintott, 's meg haltt.
TÁTOG. Hiascit.
Tátogat. Hiatat. M. A. Ott ne tátogass, láss dolgodhoz.
Tátogatás. Creber hiatus oris.
Tátogató. Ore crebro hians.
TÁTONY. Sz. P. Somogy Vben.
TÁTORJÁN. Napus, napis, bunis anemosphoros. M. A. Mezőkön önként termö karó-répa. Csapó, Füv. Kert.p.131.

[62] Igei alak.

TÁTOS. Proteus, Vertumnus, magus, praestigiator. M. A.[63] Pázm. Kal. 172. 686.[64] Pegasus. Szirmai, Parab. p. 95.[65]
Tátos gyermek. Sz. D.[66]
Tátos paripa. Faludi, N. E. p. 25.[67]
TÁTOTT. Hians, patens, patulus. M. A.
Tátott orrú. Silus. Fitos orrú. 8. I.
Tátott seb. Vulnus hians. Pázm. Pred. p. 775.
Tátott száj. Rictus, hians os. M. A.
Tátott szájú. Ore hiante spectator. S. I.
TÁTÓ. Hians.
Tátó bötü. Vocalis. Ráth Mátyáa. Cf. Rájnis, Kalaúz.
TÁTSÁG.
száj-tátság. Prágai, p. 920.
TÁTVA. Aperte, hianter. Tátva van a' szája. Száj-tátva. Hiante ore,

D1838 – *tátas* (!) – *tündér, rémkép,* garabonciás diák – mesei (monda-) alak / ősmagyarok pogány papja – tudákos – (nem) ismert tájszó

1834 körül, Veszprém vm.

A TÁTAS MESEI (MONDAI) ALAKJAI (ŐSMAGYAR POGÁNY PAP, TUDÁKOS, TÜNDÉR) – HORVÁTH ZSIGMOND ÉS MATICS IMRE VESZPRÉM MEGYEI „TÁJSZÓ"-GYŰJTÉSEIBEN

1825. november 3-án Felsőbüki Nagy Pál különösen gyújtó hatású beszédet mondott, amelyben hevesen kikelt azon „elkorcsosodó főurak" ellen, akik „elhanyagolják nemzetünk és nyelvünk érdekeit". Ezután tette meg sorsfordító, emlékezetes felajánlását a magyarul épphogy csak értő gróf Széchenyi István. Az 1830. évi első tagválasztó ülésen a Magyar Tudós Társaság Teleki József személyében megválasztotta első elnökét, Döbrentei Gábort pedig titkárrá nevezték ki. Döbrentei épp az alábbi *Magyar tájszótár* előbeszédében írta le a későbbi fejleményeket és a szótár születésének a Magyar Tudományos Akadémia létrehozásával összefüggő körülményeit.

A Magyar Tudós Társaság legelső nagygyűlésekor már rendelkeztek Döbrentei szavaival a „magyar tájszavak, szólásmódok, elavult szavak, magyar mesteremberek között divatozó műszavak" összegyűjtéséről, hogy azok „a társaság által készülendő nagy magyar szótárba felvétethessenek".[68] A Döbrentei Gábor „titoknok" (titkár) vezette munkacsoport, a nyelvtudományi osztály egyik első vállalkozásai között szerepeltette a *Magyar tájszótár* elkészítését. Döbrentei ugyanezzel a szerzőgárdával hozta létre a másik fontos nyelvtudományi pillért is, a *Régi magyar nyelvemlékek tárát*. Utóbbiba bekerült a táltos szó a Bécsi kódex mintaszövege alapján. A kódex szóállománya és jelentésbeli megfejtései már korábban is megjelentek más tudósok tollán,

[63] Szenci Molnár A. 1621.
[64] Pázmány P.: *Isteni igazságra vezérlő kalauz.* 1613.
[65] „Tátos significat Pegasum." Szirmay A. 1804: 95.
[66] Baróti Szabó D. 1784.
[67] Faludi F. 1748.
[68] Döbrentei G. 1838[b]: 101.

különösen Sándor István →**G1799/1808**, →**D1803** és az őt idéző szerzők, mint Pauly Károly →**D1827**[2] átirataiban, de a kritikai kiadást Döbrentei végezte el.

Annak ellenére, hogy a *Tájszótár* és a *Magyar nyelvi nagyszótár* létrehozásában a „mesteremberek" vagy a tájszavak (bármit is értettek ezen) összegyűjtése volt a legfontosabb cél, a táltos – esetünkben „Tátas" formában – itt kizárólag Veszprém vármegyéből gyűjtött alakja lett. Ha tájszónak is tekintjük a Horváth Zsigmond levelező tag által 1834-ben gyűjtött mesék, mondák műfajából merített tátas főnevet, semmi esetre sem tekinthetjük annak Matics Imre 1838 körül „Pápa vidékén" gyűjtött tátos szavának *jelentését*. Amennyiben a tátos mint „régi szó" kerül be a tájszótárba, úgy mint nem túl régi tudományos konstrukció jelentéssel lóg ki annak szóállományából. A Pápa vidéki tátas „tájszó" ugyanis a reformkor friss és forró témájaként lett az „ősmagyarok pogány papja" jelentéssel bíró műszó. Rávilágítva ezzel a szótárkészítés néminemű kezdetlegességére is. Ugyan megkérdőjelezhetetlen a „tudományos" szándék, melyben a nyelvújítás teremtett szavai helyett a *köznép száján* keletkezett és használt (táj)szavak feljegyzése volt a cél, egyes szavakra mégis csak „keresve" találtak a nyelvészek addig ismeretlen kifejezéseket. Köznyelvi szóalak helyett a tátosból így lett a nyelvtudósok gyűjtői szenvedélyét rögzítő papírforma szerint *tátas*.

KÖZLÉS: Döbrentei G. 1838[b]: 359; Horváth Zs. 1839: 56.

Tátas, tündér, rémkép a' mesék' országából, garabonczás diák. Balatonmelléki szó. *Horváth Zsigmond.* Az ős magyaroknak még pogány hitükben illyek voltak a' papok, a' tudákosok: ezeket nevezték táltosoknak; 's ezek nem közönséges embereknek tartattak, minthogy jövendőt is mondottak az állatokból készült áldozatok' alkalmával; és egyéb, a' tudatlanoknak csodáknak tetsző dolgokat is véghez vittek; azért később is fönnmaradt nevök. Pápa vidéki. *Matics.*
Tátos: = tündér, garabonczás deák.

D1845 – *tátos, tátosság, tátoskodás* – mágikus, varázsnok, bűvész, bűvölő, bűbájoló

1845, Szombathely

NAGY NEPOMUKI JÁNOS NYELVÚJÍTOTT SZÓCIKKEI *EGYHÁZI MŰSZÓTÁRÁBAN*

Nagy János az egyházi latin–magyar műszótárában önálló szószedetet készített a mágia címszavaiból: Magia diabolica, Maledictio, Maleficium vel veneficium, Malitia, Magicus. Ezekből a *Magia diabolica* = tátoskodik (igei alak) és a *Magicus* = tátos mint varázsló, bűvész, bűbájos magyar szavakat sorolta előre a fordításnál. Babik János még 1913-ban is a hittudomány magyar nyelvének „kincsesbányájaként"

jellemezte Nagy János teológiai műszavakat tartalmazó szógyűjteményét.[69] Az itt használt-gyűjtött jelentések szerint a tátos leginkább a „büvészi", „büvöleti", „bűbájos", „varázsnoki" jelentéseknek felel meg, vagyis elsősorban szemfényvesztést, bűvészkedést; másodsorban „ördöngösséget" (Magia diabolica) jelöl. Ezek tisztán a démonologikus teológia műszavai! A szótár *nem foglalkozik* a hiedelmekkel, ezért nincs benne szó tátos lóról és tátos gyermekről sem. Mivel ezeknek nincs teológiai vonzata, a hiedelmek is hiányozhatnak a szótár jelentéseiből.

KÖZLÉS: Nagy Nepomuki J. 1845: 219–220.

Magia diabolica: boszorkányság, naturalis: természeti mesterség / tsudás dolgokat természetesen mívelő mestérség, vagy boszorkányság, ördöngösség, ördögi mestérség / bűbájolás, bűbájosság, bűbáj, varázslat, bűvölet, tátosság (ut actus), bűbájolás, varázslás, bűvölés, tátoskodás (ut actio).

Magicus, 1) subst. varázsnok, bűvész, bűvölő, tátos, bübájoló; 2) adj. büvészi, büvöleti, bűbájos, varázsnoki, varázslati; ars magica, l. magia, magicus circulus, varázskor, bűkor; magicum signum, bűjegy, bájjegy, varázsjegy.

[69] Babik J. 1903: 763.

E – TÁTOSOK, LOVAK, KUTYÁK ÉS A KÖZNYELV

E1662 – *tátos-horgas* orrú ördögök
E1670 – *tátosok* [asszonyok] öszveveszését
E1675 – Jó löttél volna *tátosnak*
E1680 – *Tátos lóra* ültették sine virtute (érdemtelenül kapott hivatalt)
E1691 – az *agár tátos* volt
E1700 – Szent Balás *tátos agara*
E1711 – *Basiliscus szemü Tátos kisasszony*
E1722 – ha olyan *majordomo tátos lova* volna
E1760 – *tátos, mint Mózes* / nyalka *tátos ló*
E1775/1786 – *tátos mének*ből tátos fajta maglovak
E1791 – hercegné a *tátost is megülné*
E1816 – *tátosok bolondsága* – aranycsináló, lélekidéző, mágikus tükrökkel jövendölő
E1836 – valami *tátosok vagy rémek* és boszorkányok lakának tetszik
E1844[1] – *tátos főzőnék*
E1844[2] – nem tanácsos *rohanó tátos* sörényével kaczérkodni
E1845 – *ha tátost is küldenek,* meg fogunk vele küzdeni

Az itt sorra vett példák zömét levelekből idézem. Pontosabban olyan, az *írás által* lefedett nyelvi hálóból, melynek lényegi eleme a *szóbeliséghez* kötődés: a tátos/táltos *szólásként* megidézése. A levélírók közötti kapcsolódási szálakat, valamint a kifejezés nyelvi szófordulatokban megragadható helyzeti, szituációs jelenlétét a források előtt kisebb-nagyobb szócikkekben külön ismertetem. A szcéna, ahol a tátos kifejezés tetten érhető, alapvetően hétköznapi. Magánjellegű, még akkor is, ha a legtöbb szöveg egy-egy ismert közszereplő kézírásával kerül is elénk. Alább Szalárdi János →**E1662;** Teleki Mihály →**E1670**, →**E1675**; Táncsics Mihály →**E1836** és Csány László →**E1845** tollán elevenedik meg a táltos.

Sajátosságuk, hogy mindig csak egyféle nézőpontból (a levélíróéból, emlékíróéból) látjuk a táltost és a „tátosságot", de az mindig feltételezi a címzett jelentésfejtő képességeit is. Az itt közölt szólásokat, közmondásszerű szövegeket csak a XIX. század végéig követem nyomon, pontosabban addig, amíg a magyar folkloriszti-ka első képviselői (Erdélyi János, Ipolyi Arnold) közzé nem teszik a maguk szólás- és közmondásgyűjteséit, vagy akár teljes szöveggyűjteményeit. A néprajzi gyűjtők levelezéséből előkerült további táltosszövegeket külön fejezetben tárgyalom a →**G szekció**ban.

A millennium (1896) évének nyelvtudományi vállalkozásában jelent meg a magyar nyelv szólásait, nyelvtörténetileg is követett szófordulatait összegyűjtő kötet: Margalits Ede *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások* című műve.[1] Margalits gyűjtése összefogta és feldolgozta Erdélyi János gyűjteményét (1851), továbbá feldolgozta a neki megküldött, a nyelvművelők, szógyűjtők által jegyzett korábbi szövegeket is. Ez utóbbiak az 1850-es és az 1890-es évek között gyűjtött, leírt, élőbeszédben hallott példákból álltak. Külön jelölve az ebben a gyűjteményben nem idézett tátos-/táltosszólásokat, az alábbi hat nyelvi és alaktani csoportot különíthetjük el immár a XVII–XIX. századi források alapján és Margalits csoportosításaira is tekintettel:

1. *A tátott / nyitott, hasítékolt / széles / hegyes* -tárgy jelzői jelentésben: →**E1662** – tátos-horgas orrú ördög; Margalits mindezt az alábbi példákkal szemléltette 1896-ban: kitátosodik, szétnyílik, tátott lesz. „Némelliknek úgy *kitátosodik* [a zsebe] a sok zsebbenyúkálásra, hogy egészen kifordul"; *tátos: tátott, szétfeszegetett* – 1896 – Cegléd (Ilosvay Vilmos gyűjtése); *tátos penna:* nagyhasítékú toll – 1886 – Kiskunhalas (Korda Imre gyűjtése, *Nyelvőr* XV. 429)

2. *A tátó, szájtátó / bámészkodó / szórakozott* -emberi tulajdonság jelzői jelentést más, nem ebben a csoportban idézett történeti szövegekkel illusztrálhatom, ahol a tátos szájú ember, személy jelentése akár össze is érhet a valóban tátos/táltos személy jellemzőivel. Csete István jezsuita prédikációjában szerepelt is egy ilyen *tátos (tátott szájú) sárkány (eretnek).* Ezt a szöveget a „vallásbéli tátosságok" fejezetben már idéztem, de ez a szöveg akár itt is említhető lehetne →**C1704/1754**. Margalits csak a szó „szájtátó" szóalakjait sorolta ebbe a nyelvi csoportba: szájtátó, figyelmetlen – 1896 – Hajdúszovát (*Nyelvőr* XXVI. 189); *szájtátó, bámészkodó, bamba* – 1896 Székelyföld (Fejér József gyűjtése).

3. A legtöbb szólásszerű idézet a *gyors tátos lóval* kapcsolatos. A *tátos -ló tulajdonságai* jelzői jelentésben az alábbi szófordulatokat tartalmazó gyűjtemény állt össze

[1] Margalits E. 1896.

XVII–XIX. századi forrásaink segítségével: a „Jó löttél volna tátosnak" szólásban a gyors lovakhoz hasonlítanak egy diplomáciai követet →**E1675**; a „Tátos lóra ültették sine virtute" jelentése: érdemtelenül, gyorsított eljárásban kapott valaki hivatalt →**E1680**; egy asztali beszélgetés alatt jegyzett „nagyotmondásban" valaki egy agár gyorsaságát úgy írta le, hogy olyan „tátos" volt, hogy a nyulat élve kapta el →**E1691**; ha „olyan majordomo" (fejedelmi, gyors, nemes) „tátos lova volna", azt jelentette, hogy a ló a lovasával volt egyenrangú →**E1722**; a „sebesebb mintsem táltos (!) paripája" szólás egyértelműen a táltos ló gyorsaságát jelölte →**F1744**; a „tátos, mint Mózes / nyalka tátos ló" a szépségre, nemességre utalt →**E1760**; a tátos ménesből tátos fajta maglovak az arabs tenyészlovak más lovakkal való összehasonlításban szerzett minőségjelzője volt →**E1775/1786**; a „hercegné a tátost is megülné" annyit jelent, jó lovas volt, ezért nemes és fejedelmi lovon ülhettek →**E1791**; az egyedi kifejezésnek tűnő „legfutóbb tátas" ló jelzői szerkezet is a ló gyorsaságára utalt. A szót Kazinczy Ferenc alkotta →**E1794**; a „nem tanácsos rohanó tátos sörényével kaczérkodni" szólás pedig arra utalt, hogy veszélyes a gyorsan futó ló elé állni →**E1844**[2]. Margalits Ede a szólásgyűjteményét itt Erdélyi János közmondásgyűjtésével (1851) töltötte fel: *gebéből lesz a tátos;*[2] *tátos volt az apja* (csikónak, embergyereknek);[3] *tüzet okád, mint a tátos*[4] szólásokat említve. Ez utóbbiak érezhetően már a XIX. századi hiedelemszöveg-gyűjtések jelentéseit képviselték. A hétköznapi jelentés ettől függetlenül a gyors, szinte repülő ló képzetben sűrűsödött már a XVIII. században is. A *gyors tátos* jelzői jelentés a ló mellett Szent Balázs agár kutyájára vonatkoztatva is szóba került →**E1700**.

4. *A tátos viaskodás / veszekedés / perlekedés* -táltos attribútum jelentését hordozó szövegek alkotják a leghangsúlyosabb jelentéscsoportot. Első ilyen adatunk a tátos (asszonyok) „öszveveszését" leíró asszonycsúfoló elbeszélésből származik →**E1670**. Az asszonyokat, nőket csúfoló jelzői szerkezetben ez a forrásunk nem egyedi. Nem levélben, hanem irodalmi formában (deákének) is feltűnik ez a motívum, jelezve, hogy a humanista szótári jelentésekkel ellentétben, ahol csak férfi lehet a táltos, ismert volt a táltos női alteregója is a köznyelvben: „mint az tátosok [az asszonyok] ugy megvivának" →**F1666**. Fontos azonban jelezni, hogy a táltos itt a társadalmi lealacsonyítás paródiaszerű szövegében szólal meg. Amiből következik, hogy a táltos továbbra is „férfi", csak épp olyan nő, aki férfi módra részegeskedik, perlekedik, viaskodik. Nem annyira a viaskodás, mint az asszonyok elleni előítélet miatt került ide a tátos főzőnékről szóló XIX. századi példánk is, melyben a tátos jelző a selejtes minőségben készített libazsírfőzésre utal: a munka „serénysége" helyett a főzőnék a perlekedésre ügyeltek, így „lassúak" voltak a munkában →**E1844**[1]. Izgalmas „hiányérzetre" világít rá, hogy az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* is csak ezt az adatot, valamint a már említett 1670. évi kifejezést →**E1670** tartalmazza a tátos szócikknél.[5] Izgalmas abban a tekintetben, hogy valóban kevés a történeti (írott) adat az erdélyi magyar nyelvből, miközben a XX. századi gyűjtések ugyanúgy sűrűbben

[2] Erdélyi J. 1851: 158–159. No. 3056; Margalits E. 1896: 278, 709.
[3] Erdélyi J. 1851: 385. No. 7677; Margalits E. 1896: 19, 709.
[4] Erdélyi J. 1851: 385. No. 7676; Margalits E. 1896: 709, 731.
[5] EMSzT XII. 2005: 829, 855. →**E1844**[1].

jelenvalónak tartják a tátos/táltos szó- és/vagy hiedelemalakot is.[6] A reformkori politika és közélet nyelvezetéből származik másik példánk, ahol a táltos viaskodás nyelvi hasonlata a politikai ellenfelekkel való küzdelmekre utalt: „ha tátost is küldenek, meg fogunk vele küzdeni". Ez a felkiáltás az országgyűlési követválasztás legsűrűbb időszakában hangzott el →**E1845**. Margalits Ede ebbe a csoportba csak a „néprajzi", folklorisztikai gyűjtések egyik közismert példáját idézte: *megvívtak a tátosok* (nagy szél lesz), Hódmezővásárhely (Török Károly gyűjtése, 1875, *Nyelvőr* III. 86).[7] Vagyis nem ismerte, nem vette figyelembe a szónak az elit körében ismert, ámde hétköznapibb jelentéseit.

5. Sajátosan egyedi, inkább hiedelemtartalmú jelentése miatt külön csoportba szükséges sorolnom a gróf Széchényi György által használt nyelvi fordulatot, melyben egy *sugárzó tekintetű tátos leányról esik szó, isteni küldött jelentésben:* →**E1711** – *Basiliscus szemü* Tátos kisasszony. Pontosabb értelmezést a forrás előtti szövegben találhatunk.

6. *Vadember, koldus, elkorcsosult ember* -táltosattribútumokkal és némi áthallással a makacs, vén, megrögzült gondolkodású, különc ember jelentéssel találunk leírást a táltosról Táncsics Mihály memoár jellegű írásában: egy „valami tátosok vagy rémek és boszorkányok lakának tetsző" helyről értekezik →**E1836**.

[6] Különösen Bosnyák Sándor gyimesvölgyi, bukovinai, moldvai, de Diószegi Vilmos moldvai adataival összevetve szembetűnő a különbség: Bosnyák S. 1977; 1982; 1992. https://hiedelemszovegek.boszorkanykorok.hu/map.html (főcsoport „Táltos" szóra szűréssel). Elképzelhető, hogy a zömében Tolna, Baranya megyékben gyűjtött, az 1940-es években áttelepített adatközlők másként fogalmaztak volna a kor gyűjtőinek?

[7] Margalits E. 1896: 709.

E1662 – *tátos-horgas* orrú ördögök

szólásban: ördög – orra horgas, keze hosszú körmös – horgos orr hegyes – hegyes orr „tátos" / tátos (ördög) – testi jegyei, tulajdonságai – hegyes (vagy széles) orra van – ló-, szamár- vagy őzlába van

1662, Brünn, Aisgrubon, Morvaország ~ Nagyenyed

SZALÁRDI JÁNOS LICHTENSTEIN HERCEG KASTÉLYTORNYÁNAK BAROKKOS LEÍRÁSA „TÁTOS-HORGAS" ORRÚ ÖRDÖGÖKKEL SZÍNESÍTVE

Szalárdi János (1601–1666) erdélyi (adó)hivatalnok és történetíró volt. Műve fontos forrásmű az Apafiak erdélyi fejedelmi időszakából, amit azonban a kortársak nem ismerhettek meg, munkája kéziratban maradt. A kéziratot 1666-tól a gyulafehérvári kollégium könyvtárában őrizték, majd innen került Nagyenyedre a református kollégiumba. 1853-ban Kemény Zsigmond (1814–1875) adta ki, ezzel tisztelegve a történetírónak és a nagyenyedi szerzőnek. Az idézett részlet a morvaországi Aisgrubonban fekvő, nagy pompával megépített Lichtenstein-kastély részletgazdag bemutatása. Szalárdi saját szerepét is említi itt-ott, szívesen ír le maga látta dolgokat, így ez a kastélyleírás is a szemtanúságon alapszik. Különösen mesterien festi le a morvaországi Berén (Brno, Brünn) mellett látott pompázó Lichtenstein-kastélyt.[8] Ilyen alkalommal Szalárdi eddig józanul egyszerű, bibliás-puritán stílusa barokkosan kezd bonyolódni. Ebben a leírásban olvashatunk a kastély ördögöket és démonokat formázó szobrairól, azok „tátos-horgas" orraikról, „iszonyú körmös" kezeikről. Szalárdi nyelvi találmánya azonban egyedi maradt, más forrásból nem ismert a tátos-horgas orr kifejezés.[9] Annyit azért még ideszőhetünk, hogy más szólásanalógiák alapján a horgas-magas jelentés még nem zárja ki, hogy Szalárdi a tátos jelzőnél annak kitátott szélességét értette: vagyis a magas-hegyes orrú ördögök széles orrlyukakkal is ijesztőek lehettek.

IRAT: Ismeretlen helyen lappang. Egykor a Nagyenyedi Református Kollégium könyvtárában. Nyomtatásban Kemény Zsigmond adta ki Pesten 1853-ban. Modern kiadása a Bibliotheca Historica sorozatban Szakály Ferenc bevezető tanulmányával és jegyzeteivel (1980).
KÖZLÉS: Szalárdi J. 1980: 262–263.

Azon toronynak négy szegletiben négy emberi formában, de emberi statúrákot, termetbéli mértéket meghaladó ördögképek valának kicsinálva igen nagy mesterséggel, némellyike sasforma lábaival, körmeivel, tátos-horgas orrával, hasonló körmös iszonyú kezeivel, némellyik ló- és szamár-, őzlábaival 5 ugyanazon állatok fejeivel s mindenik nagy kitátott torokkal állanának, kezekbe kinek alabárd, kinek egy-, s kinek másféle fegyver olly mesterséggel kicsinálva, hogy első tekintettel láttatnának ugyan valóságos ördögöknek és embernek mintegy ugyan képzést is szerezni. Ezen

[8] Tarnóc M. 1978: 209; EMSzT XI. 2002: 665.
[9] Klaniczay T. 1978: 210.

toronynak oldalai mind boltostól s az ördögképek is mindenestül kovácskövekkel lévén megszíneltetve tarkáson, virágoson, az ördögök feketén, azoknak torkából s kinek egy s kinek más tagjából nagy bőséggel való víz zúdulván s omolván ki azon toronynak ugyan kovácskővel nagy keményen megrakott pádimentumára…

E1670 – *tátosok* [asszonyok] öszveveszését

szólásban: tátos (asszony) – összeférhetetlen, veszekedős – viaskodás (paródia) perlekedés

1670. január 5., Fogaras

TELEKI MIHÁLY ÉS NALÁCZI ISTVÁN LEVÉLVÁLTÁSA AZ ASSZONYTÁTOSOK VIASKODÁSÁT EMLEGETVE POLITIKAI HASONLATKÉNT ÉS NÉMI IRÓNIÁVAL

Naláczi István (1632–1702) (nemes, báró) erdélyi, Hunyad megyei származású főúr. Politikai pályáját I. Apafi Mihály uralkodása idején kezdte mint Teleki Mihály (1634–1690) erdélyi főkancellár belső tanácsosa és udvarmestere.[10] A vonatkozó levélrészlet Kemény Jánosné és a török földön menekültként élő Zólyomi Miklós itthon hagyott felesége közötti személyes vitára utal. Zólyominé közismerten szép asszony volt, akire az erdélyi fejedelmi udvarban, Gyulafehérvárt mind a nők, mind a férfiak felfigyeltek. Neve Teleki Mihály, levelünk címzettjének más levelezésében is több helyen felbukkan. Az asszonyok viselkedését a *veszekedő tátosok* jelzővel illető pletykát Naláczi Telekitől, pontosabban annak feleségétől hallotta, amit már maga sem hitt el. A tátos hasonlat ezért is utal a hír hamisságára. Mindenesetre az asszonyok veszekedésének (ál)híre turbulens levelezést indított el mind az asszonyok, mind az udvari emberek között.[11]

I.

1669. december 28., Kővár

TELEKI MIHÁLY LEVELE NALÁCZI ISTVÁNNAK AZ ARANYOSMEGGYESI KEMÉNY JÁNOSNÉ ÉS ZÓLYOMI MIHÁLYNÉ ÜGYÉBEN, AZ ASSZONYTÁTOSOK VIASKODÁSÁT EMLEGETVE

IRAT: HU-MNL-OL-P.654 gróf széki Teleki család gyömrői levéltára
KÖZLÉS: Gergely S. 1908: 629–634. No. 453; Szabó Gy. 1991: 138.

[10] Csere Mihály *Históriá*ja 1661-től 1690-ig követi Naláczy személyét a fejedelmi udvarban.
[11] EMSzT XII. 2005: 829, 855. →**E1844**[1].

[No. 453.] Kedves Uram Komám.
Kegyelmed levelét böcsülettel vettem, rúlam való nem feletkezését és tudósítását Kegyelmednek megszolgálom, hasonló atyafiságát várom tovább is Kegyelmednek. Azomban mivel látom, Kegyelmed úgy akarja, mással irassak, nem tudván az én írásomat olvasni, ím én mással irattam. [...]

Kemény Jánosné hivó levelét is oda küldtem Kegyelmednek; de addig nem megyek, míg Kegyelmedtűl válaszom nem jű. Ha tetszik Kegyelmednek, elmegyek, ha nem pedig, elmulatom; noha írtam asszonyunknak, hogy elmegyek, de addig már el nem megyek.

Látom, asszonyunk nem hiszi a tátosok öszve veszését. Az meg volt, édes Komám, bizonyosan, de úgy hallom, ismét öszve alkusznak. Két ebszarnak egy az bűzi. Hiszem azt én is sokszor megmondottam, hogy bizony Kemény Jánosné ő nagyságoknak nem jó akarójok, de azokat bizony onnan belől tartják hírrel... Isten velem lévén, ha csak száz forinttal meglehet, az levelet igyekezem kezemhez szerzeni... Írod, édes Komám, nem hiszek Kegyelmednek is. Az Isten, édes Komám, egy órában öljen meg inkább, mintsem azt érjem, Kegyelmed közé én közém az hitetlenség férjen [...] Kegyelmed szolgája, komja Teleki Mihály.

II.

1670. január 5., Fogaras

NALÁCZI ISTVÁN LEVELE TELEKI MIHÁLYNAK. A TÁTOSOK ÖSSZEVESZÉSÉRŐL BESZÉL TELEKI KORÁBBI LEVELÉRE HIVATKOZVA

IRAT: HU-MNL-OL-P.654 gróf széki Teleki család gyömrői levéltára
KÖZLÉS: Gergely S. 1910: 6. No. 3.; EMSzT XII. 2005: 829, 855.

[No. 3.] Fogaras, 1670 január 5. Naláczy István Teleki Mihálynak.

Kedves Uram Komám. Két rendbeli leveleit Kegyelmednek nagy becsülettel vevén, hogy Petrást mindjárt vissza nem bocsáthattam.

Úgy látom, Kemény Jánosné asszonyomnak ő nagyságának igen kedves komja Kegyelmed. Azelőtt is emlékezvén ő nagyságának, írtam vala Kegyelmednek, ha Kegyelmednek kedve tartja, bizvást elmehet Kegyelmed, mert ő nagyságok Erdélyben akárkinek sem hisznek többet, mint Kegyelmednek. Az dolgokra nézve magam is igen javallanám, még is az dolgokat explorálná Kegyelmed az ő nagyságok részéről; csakhogy megvallom, édes Komám, bizony igen féltem Kegyelmedet azoktól az istentelen emberektől, az mint hogy az mint hallom, igen közönséges Magyarországban, olyat ne étessenek Kegyelmeddel, az kivel itílet napig megérje; mindazáltal ha ugyan Kegyelmednek az kedve, hogy elmenjen, jó módj a s alkalmatossága lévén Kegyelmednek, talán nem ártana megértetni ő nagyságával az Kegyelmed szép discretiójával (ha úgy tetszik), nem oly siket és vak az mi kegyelmes urunk, hogy mindazokat nem értené s nem tudná az mi kegyelmes urunk, az miket az emberek az fejedelemasszony ő nagysága felől beszélnek.

Az tátosok öszveveszését immár egynehány úttal írta Kegyelmed. Úgy látom, asszonyunk jól találta, hogy nem hiszi.

De azok akármint legyenek, ő dolgok. Micsoda asszony írt levelet innen belől, egy pénz ára gyertyánál feltalálnám, azt is, ki iratta, gondolom. De se Kegyelmed, se én, sem postamester semmit ebben magunkra nem vehetünk, hanem az, ki iratta, az veheti magára, az ki iratta, ő lévén az fő benne; de én ezt is lehagyom; arról penig ne gondolkozzék Kegyelmed, senkinek is jelentsem, s ugyan bizony kérlek, édes Komám uram, valamint lehet, kerítse kezihez azt az levelet.

E1675 – Jó löttél volna *tátosnak*

szólásban (paródia) – tátos (ló) – rendkívüli módon gyors – nagy távolságot bejár rövid idő alatt / tátos (ember) – képességei – gyorsan járó ember

1675. február 20., Fogaras

TELEKI MIHÁLY LEVELÉBEN VICCESEN (SZÓLÁSKÉNT) MEGJEGYZI A CÍMZETT SZEPESI PÁL TÁTOS GYORSASÁGÁT

Teleki az alább közölt levelet Szepesi Pálnak írta. Teleki főkancellár részt vett Erdély Habsburg Birodalomhoz csatolásában. A fejedelem mellett Erdélyben önállóan irányította a politikát. Az általunk idézett levél ennek a politikai hálózatnak az ügyvivője. A levél eredetije Szepesihez került, annak párhuzamosan készített másolata Telekinél maradt. Ebből és ennek utóiratából idézzük a tátosságra vonatkozó szövegrészletet. A címzett Szepesi Pál (1630 körül – 1685) Borsod vármegyéből származó protestáns kisnemes, a később „kurucoknak" nevezett *bujdosók* egyike. Az 1670-ben kirobbant felső-magyarországi felkelésben való részvétele miatt, annak bukását követően Erdélyben talált menedéket. 1673-ban kétszer is járt a török Portán, a híres nagyvezír, Köprülü Ahmed is fogadta. Említett levelünk idején is épp ott járt. Teleki minden bizonnyal erről a diplomáciai utazásról beszélt, amikor Szepesi tátos gyorsaságát említette. Nem egyértelmű viszont, hogy Teleki a címzett gyors lovára vagy magára Szepesire mondja-e: „jó lettél volna tátosnak, mert kerülve is hamarébb jártál volna másoknál". Humoros megjegyzése elsősorban a gyors közlekedésre vonatkozik, de egyben utal a tátos kifejezés erdélyi udvarban közkeletű (szólásként való) többértelmű használatára is.[12]

[12] Bernáth B. 1991: 348.

IRAT: HU-MNL-OL- P 654 gróf széki Teleki család gyömrői levéltára Teleki Mihály Levelezése 1675–1677, Miss. 312. Teleki Mihály levele Szepesi Pálhoz
KÖZLÉS: Gergely S. 1916: 11–13. No. 11; EMSZT VI. 1993: 496.; EMSZT XII. 2005: 829, 855.

Fogaras, 1675 február 20.
Teleki Mihály Szepesi Pálnak. Édes Komám Uram!
A napokban Kegyelmed három levelét vettem; a kettei igen rövid terminusokkal volt, a harmadik hoszszabb. Irhatnék ezeknak mivoltokrúl sokat, de elhallgatom. [...] Hiszem Istent, megsegíti a közjót, sok ártatlanokat Kegyelmetekért nem büntet. Isten vezérelje Kegyelmedet minden jóra. Fogaras, 20. Februarii A. 1675 Kegyelmed szolgája, komja.
P. S. Jó löttél volna tátosnak, mert kerülve is hamarébb jártál volna másoknál. Oldalt Teleki M. kezével: Szepesi uramnak írt levelem páriája.

E1680 – *Tátos lóra* ültették sine virtute (érdemtelenül kapott hivatalt)

szólásban: tátos (gyors) lóra ültették – érdemtelenül gyors karriert betöltő hivatalnok / tátos (gyors) ló vagy szamár

1680 körül, Szamosújvár

SZÓLÁS A TÁTOS LÓ GYORSASÁGÁRA VONATKOZÓ HASONLATTAL ROSNYAI DÁVID TÖRÖK DEÁK, KÖVETSÉGI ÍRNOK TÖRÖKRŐL MAGYARRA VALÓ FORDÍTÁSÁBAN

Rosnyai Dávid törökről magyarra fordítása ugyan kéziratban maradt ránk – csak 1926-ban adta ki Dézsi Lajos irodalomtörténeti célból –, mindazonáltal puszta megléte is számos tanulság levonását teszi lehetővé. Rosnyai 1641-ben, Marosvásárhelyt született. Apafi Mihály fejedelem török deákjaként igen hányatott élete volt. 1660-tól 1678-ig is szakadatlan diplomáciai vagy tolmácsi működésben találjuk. 1674-ben a török tartotta fogságban hatvan napig, de a Béldi-összeesküvésben való részvétel gyanúja miatt 1678-ban az erdélyi fejedelmi tömlöcöket is megjárta. 1682-ig raboskodott Görgényben, majd Szamosújvárt. Itt kezdett bele a *Horologium Turcicum* címmel török (arab) mesék fordításába. Rosnyai kiszabadulva folytatta török deákságát; élete vége felé még Rákóczinak is felajánlotta a szolgálatait.[13] A *Horologium Turcicum* (1682) török nyelvről magyarra fordítása sajátságos magyar–latin nyelven íródott. Mondatai tele vannak deák szavakkal és kifejezésekkel. E keveréknyelv megértését az egymásra halmozódó testes körmondatok még nehezebbé teszik. Rosnyai úgy írt, mintha hivatalos okiratokat fogalmazott volna. Utánozta korának deákos nyelvét, és nem gondolt a mesék szórakoztató szándékával, hangulatával. Ezért is saját nyelvi fordulataként idézhetjük a „Tátos lóra ültették

[13] Dézsi L. 1926: 5–15; Voigt V. 1981: 310.

sine virtute, másokat szamárral lovasítsanak integra habilitate" deáki és kancellári belső zsargonként ható, mégis alapvetően szólásnak minősülő mondatát, mellyel az „érdemtelenül magas hivatalt kapott", meglepően gyors karriert befutó tisztségviselőt definiálja. Éppen azt, amire maga is vágyott, csak sikerre vinni nem tudta.[14] Meglepő, de a nyelvi lelemény mégsem maradt egyedi találmány. Kazinczy bizonyosan nem ismerte Rosnyai művét, a tátos ló ironikusan szamárrá lényegítése azonban nála is feltűnik. Sőt, a nyelvi lelemény keletkezésének indítéka is hasonló, hiszen Kazinczyt is a sértődöttség motiválta. Utóbbi példát egy másik szótörténeti csoportban olvashatjuk: →**F1814.** Nem szamár, de tátos öszvér szerepel Debreceni Ember Pál vallástörténeti értekezésében is. A cél nála ugyanaz, a tátos ló nyelvi értelemben vett lekicsinylése, humoros jelzői szerkezetben való szerepeltetése →**E1700.**

IRAT: OSZKK, egykor MNM Könyvtár Kézirattárából, Rosnyai Dávid 1682. *Horologium Turcicum*
KÖZLÉS: Dézsi L. 1926: 133.

Dűmne felel a' Bialnak 's mond. a' Királynak e' mérges conceptusa, sem gyanóból, sem egyéb tőlled való idegenkedésből származott, hanem levetkezhetetlen gyermek természetek az ő nékik, hogy némellyeket Tátos lóra ültessenek sine virtute, másokat szamárral lovasitsanak integra habilitate. Mert, a' természet tselekedteti a' Méhvel, hogy ugyan onnét az honnét ma mézet, holnap mérget szedjenek.

E1691 – az *agár tátos* volt

szólásban (paródia): tátos (kutya) agár – gyors – élve kapja el a nagy termetű nyulat

1691. március 30., Kelcse, Zemplén vm.

A VÉCSEY CSALÁD ASZTALÁNÁL ELHANGZÓ NAGYOTMONDÁSOK ÁBÉCÉSKÖNYVÉBEN RÉVÉSZ FERENC FÜLLENTÉSE EGY TÁTOS AGÁRRÓL, AKI OLYAN GYORS VOLT, HOGY ÉLVE KAPTA EL A NYULAT

A XVII. század hetvenes éveiben a Vécsey család egyik, valószínűleg hölgy tagja egy kis könyvecskében – minden bizonnyal saját mulattatására – anekdotákat kezdett feljegyezni. E történetek rendszerint a család valamelyik birtokán, a Kelcsén vagy (Ung)Szennán megforduló vendégek szájából és általában étkezés közben hangzottak el. A feljegyző a részint túlzó meséket és féligazságokkal teli mondásokat a „nagyotmondók" nevének ábécérendjében örökítette meg. A XVII. század kilencvenes éveinek elején a bejegyzések abbamaradtak, a könyvecske elfeledve hevert a családi iratok között, mígnem a XVIII. század végén Vécsey Farkas újra elő nem vette és

[14] Bernáth B. 1991: 348.

lemásolta azokat. A nagyotmondók lak- és hivatali helyük alapján Sáros, Zemplén és Ung vármegye északi részein, kisebb részben a fenti megyék déli tájain, valamint Szepes, Abaúj, Bereg, Ugocsa és Szabolcs megyékből érkeztek vendégségbe. A feljegyzések a fent körülírt terület magyar birtokosságának nyelvi és történetmesélői világát, ha úgy tetszik, egy beszélő közösség adott műfajban elmondott folklórját képezték le. Ahogy Varga János megjegyzi: „Gyakori a motívumközösség: a képtelenség vagy túlzás." Ugyanazt a történetet többen is elmondják, csak éppen más tárgyhoz vagy személyhez fűzik azokat. „Ez viszont egyes elemek elterjedtségére, egyszersmind variálhatóságára mutat." A bejegyzések között, az „R" kezdőbetűs nagyotmondóknál találjuk Révész Ferenc lácai (Zemplén megyei) földbirtokost, aki a lejegyzés (1691) idején tizennyolc éves „nagyotmondó" fiatalember volt. Révész egy gyors „tátos" agár rövid történetét meséli. A könyvecskét Varga János tette közzé 1988-ban, itt is az ő közleményére hivatkozunk.[15] A szerzők és a gyűjtő(k), teljesen nyilvánvaló, nem szépírói szándékkal vetették papírra a „nagyotmondás" történeteit. Emlékeztetőnek szánhatták a hóbortos esetek sorát másnapi, harmadnapi mulatságokra.

IRAT: HU-MNL-OL-P [?] Az eredeti irat őrzőhelye ismeretlen. „Szennai kastélynak könyve" eredeti címmel fennmaradt kolligátum, Ezen könyvet continuálta B. Wécsey Farkas Kelcsén, maga és jó barátinak mulatságáért. Anno 1777.
KÖZLÉS: Varga J. 1988: 337; Kuklis E. 1991; Herner J.–Radics A. 2003: 195.

Anno 1691. 30 Mensis Marty.
Gróff Gerzei Petheő Ferencz Uram eő Nga asztalánál azt mondotta Révész Ferencz, hogy átal menvén az Pucsaki erdőn, három Tolyvayra akadván, azokat maga kiáltásával ugy annyira megh futamtatta, mint ha két száz ember rikótott volna, magais csak megh nem süketült belé.

Item aztis mondotta, hogy Semsei Sigmond[16] Uramnál látott oly agaratt, hogy sebes futtába két nagy öreg kopianyira[17] fel vetette az eöregh nyulat, két kézre megh nyargalodzván alatta, ujobban el kapta, s elevenen vitte az Urának, az agár tátos volt.

Item aztis mondotta, hogy Erőss György egy üdőben az Raitárok közt Muskatélyos volt, az Muskatélyosok közt pedigh Raitár, akkor Révész Ferencz tizennyolcz esztendős volt.

[15] Varga J. 1988: 307–346. Legutóbb Herner János foglalkozott a könyvecskével. Herner J.–Radics P. 2003: 195.

[16] Udvarnok, Áj és Hárskút (Torna megye) részbirtokosa, Semsey Pálnak, Thököly tábornokának nagybátyja. (Varga J.)

[17] Kopjányira.

E1700 – Szent Balázs *tátos agara*

szófordulatban: Szent Balázs tátos agara – tátos (vagy kitátott szájú, tátogó) agyarú farkas

1700, Tokaj

SZENT BALÁZS TÁTOS AGARA A TOKAJI GYÓGYÍTÓKÖNYV EGYIK RÁOLVASÁSÁBAN

A „tokaji gyógyítókönyvből" származó szöveg „tátos agarad" szófordulata egy farkasharapás elleni ráolvasás részlete. A másolás során a központozást nem jelölték, így a szövegmondás ritmusa nem egyértelmű. Olvasata akár úgy is érthető: „tátos agarát farkasnak", ahol a tátos jelző a farkas kitátott, széles szájára utal. Ez az olvasat azonban gyanúsan hibás, mivel a ráolvasás eredetileg Szent Balázs[18] gyors agarát idézi. Az íráskép alapján nem egyértelmű, hogy hibás lejegyzést, vagy hibás szövegismeretet kell feltételeznünk. Mivel Szent Balázs agarai más ráolvasásokban,[19] továbbá a „tátos agár" más elbeszélő forrásokban is feltűnnek →**E1691**, így ezt a ráolvasást a jelentéshez igazítva közlöm. A szöveget tartalmazó gyógyítókönyv valószínűleg XVII. századi kézírásos és nyomtatásban megjelent receptek, receptfüzetek egymás utáni összemásolásából született. Az átiratát készítő Dobrossy István és Fügedi Márta szerint a füzet másolója, így szerzője minden bizonnyal egy XVIII. században élt tokaji kirurgus volt. A ráolvasót utóbb Ilyefalvi Emese (2013), a teljes könyvet S. Sárdi Margit (2020) is közölte. Mindketten a Szent Balázs „tátos agara" olvasatot megerősítve.

IRAT: Tokaji Múzeum, Adattár, Hatala Margit irathagyatéka, magántulajdon, 40 (182×145mm) füzetek újabb kori bőrkötésben. 474+134 számozott lapon
KÖZLÉS: Dobrossy I.–Fügedi M. 1979: 257; Ilyefalvi E. 2013: 131. No. 28.19; S. Sárdi M. 2020: 59. No. 305.

[Farkas hogy marhádban kárt ne tehessen, mondd rá ezt mindennap:]
Mond rá ezt minden nap. Uram, Szent Balás magad[,] tátos agarad[,] farkasnak kösd meg lábát, ráncsd-meg száját, hogy mint az Anya Szent egyháznak hasát meg nem haraphattya, hátát meg nem körmölheti, úgy ne árcson az én marhámnak, és mint az Anya Szent-egyháznak hasát meg nem haraphattya, hátát meg nem körmölheti, igaz úgy ne árthasson és ne véthessen az én marhámnak, és valamint az Anya Szent-egyháznak nem árthat, Úr Istennek mondom tíz parancsolattyával Szent Háromság Istennek hatalmasságával, Amen. Egy Mi-Atyánkot is kell utánna mondani. [p. 95–96.]

[18] Szent Balázs püspök, orvos, vértanú († 316), a IX. századtól a torokbetegek védőszentje.
[19] Ilyefalvi E. 2013: 100. No. 5.22. Máriássy János-emlékkönyv, 1618–1635, Felvidék.

E1711 – *Basiliscus szemü Tátos kisasszony*

mondai hasonlatban: tátos kisasszony – gyors – nagy távolságot tesz meg – szerelmes ifjakat megéget – ménkövet bocsát szerelmi áldozataira – basiliscus szemeivel szemmel ver/ront

1711. május 12, Fertőszéplak, Sopron vm. – Sopron

GRÓF SZÉCHÉNYI GYÖRGY LEVELE A SOPRONBAN IDŐZŐ BÁRÓ BORNEMISSZA BORBÁLÁNAK, HOGY BARONESS VICZAY TERÉZIA „BASILISCUS SZEMŰ TÁTOS KISASSZONY" ÖNKÉNTES VENDÉGE LESZ

Széchényi György 1711. május 12-én levelet írt a Sopronban vendégeskedő báró Bornemissza Borbálának, melyben panaszkodott, hogy sem ő, sem menye, sem Julinka leánya nem akarják őt meglátogatni. Mindennek ellenére van egy „önkéntes" látogatója, báró Viczay Terézia, akit a kurucok Kapuvárt rabul ejtettek, és aki arra kérte, adjon a túszejtőknek „atyafiságos gráciát". Hogy a levél elment és a kisasszony szabadult, Széchényit is cselekvésre késztette. A leány megköszönni és megszolgálni kívánta Széchényi segítségét, ezért elindult Fertőszéplakra. Széchényi azonban „elmenekült" a kiszabadított leány elől. Tréfára vette a dolgot, mivel tudta, hogy az egykor őt is elfogó kurucok mit se adnának a nyilvánossá tehető közbenjárására. Ezért sem várta be a szép látogatót.

A levélben emlegetett baroness Viczay Teréz lánykorától kegyes életet élt, neki köszönhető a héderváry templom gazdag kibővítése, így *a purgatóriumi lelkeknek és más szenteknek* szánt oltáradományok is.[20] Viczay Teréz Héderváry Katalin és Viczay János leánya volt, mint azt tanítója, a közismert jezsuita hitszónok, Taxonyi János könyvének ajánlásában leírta.[21] Az 1670-es évek végén született Terézre még az 1718-as genealógiai feljegyzések is kisasszonyként utalnak. Csakúgy, mint ahogy az alább közölt Széchényi György-féle levélben is lányságát emlegetik. Nagy Iván ugyan tévesen állította apácának, de a katolikus valláshoz való lelki kötődése nagyon erős volt.[22] 1720-ban jelentős anyagi támogatást nyújtott a gyermekként apácává lett unokahúgának is, hogy kegyes írásait az megjelentethesse.[23] Taxonyi János katolikus prédikációs művében úgy emlékezik meg Viczay Teréziáról, mint aki a

[20] Székely Z. 2002: 122–174, 163.

[21] Taxonyi J. 1742: Protocollum 95.

[22] Závodszky L. 1922: 315; Nagy I. 1865: 174; Komáromy A. 1893: 152; Néma S.–Smuk P. 2002: 35.

[23] Viczai Anna Terézia: *Az elmélkedéseknek és lelki foglalatosságoknak könyve. Melly a klast-rombéli Istentül elválasztott szüzeknek könnyebbségére ennek előtte német nyelvre sok féle könyvekből öszve szedetett, s ki-bocsáttatott.* Most pedig: Szűz Sz. Klára Szerzetiben lévő Tekintetes és Nagyságos Losi, és Hedervari – magyar nyelvre fordittatta. Tekintetes, és Nagyságos Losi és Hérdervári Viczai Terézia kis aszszonynak Kedves Aszszony Nénjének bőséges költségével kinyomtattatta. Nagy-Szombatban, 1720, Az academiának bőt. Gaál Friderik. Viczay Anna Teréziát (1692–1768) nyolcévesen adták az apácák közé, ő az egyetlen klarissza szerző, aki ugyan nem viselt semmi tisztséget, de 1720-ban, megjelentetett egy lelki foglalatosságot segítő elmélkedés-gyűjteményt. Sarbak G. 2007: 418–420.

Halottak kápolnáját „fundamentumából felépítette". Széchényi, még ha tréfálkozik is Viczay kisasszonyságával, személyes kisugárzásának „tátos" jelzőjét és annak jelentését ennek a kegyes, szentekkel, angyalokkal rokon életnek a nézőpontjából érthetjük meg. A tátos itt annyit jelent némi iróniával, mint szent életű, kegyes szűz leány, irónia nélkül pedig talán érthetjük rajta a szent és az angyali jelzőket is.

IRAT: HU-MNL-OL-P 427 Viczay- és Khuen-Héderváry család levéltára, pontos jelzete ismeretlen
KÖZLÉS: Bártfai Szabó L. 1913. II. 65.

Úgy elrugaszkodom egyfelé, iettemben kiváltképen, mivel az tátos kisasszony, az Theresia szomszédságomban kéredzik jűnni, kit is Kapuvárott commissariusok megtartóztattak... Az Úristen tudja, hova szaladok előtte. Ím az levelét is beküldöttem, megmagyaráztatván kegyelmed leányimmal, tartsa magánál vagy szaggassa s égesse el. Ha valami módon által szalad a Rábán, az egész Soprony vármegyében (kiváltképen Pólyák János uram és az Varsó Ferkó megromlanak) nagy károkat fog tenni az szerelmeskedő ifjú legények szivében s ki tudja, az özvegyek is mint járnának. Azért én inkább elszaladok előtte, valahová Lanser felé az camaldunenses köziben; itt ne érjen, mert ha basiliscus módjára termett szemeivel[24] reám akad [...] menküveket bocsátana reám, nem hiszem, hogy meg ne betegedném belé.

E1722 – ha olyan *majordomo tátos lova* volna

szólásban: tátos ló – gyors, megbízható – nagy távolságot tesz meg

1722. szeptember, Fertőszéplak, Sopron vm.

GRÓF SZÉCHÉNYI GYÖRGY LEVELE BÁRÓ EBERGÉNYI LÁSZLÓHOZ A MEGBÍZHATÓ TÁTOS LOVAKRÓL

A gyors, intézkedésre kész, megbízható (majordomo) tátos ló szólásbéli idézete gróf Széchényi György (1656–1732) levelében olvasható, melyet vejének, báró Ebergényi Lászlónak (1660–1724) küldött 1722-ben.[25] A tátos ló szinte repül, oly gyorsan, ahogy a szerelmes ifjak térnek a nekik kedves dámáikhoz.

[24] Pápai Páriz F. 1708: L/73. Basiliscus. G[ö]r[ög.] Szárnyas kígyó.
[25] Beke Ö. 1949: 164.

IRAT: ÖStA, ACs, Wien, Csáky család szepes-mindszenti levéltára, Fasc. 102. Corespondentiae Ebergényianae Nr. 257. Széchényi György gróf levelei Ebergényi László báróhoz
KÖZLÉS: Bártfai Szabó L. 1929. II. No. 1078.

[...] Bezzeg ezen úrfinak is, ha olyan majordomo tátos lova volna, az ki kgdet nemcsak 10-20 mértföldnyire, hanem százra is szerelmében hogy essék az dámáknak, röpítette egésséges korában [...]

E1760 – *tátos, mint Mózes* / nyalka *tátos ló*

szólásban: tátos (ló) – égben jár – szinte repül

1760, Nagyszombat

MOLNÁR JÁNOS RÉGI JELES ÉPÜLETEKET LEÍRÓ MUNKÁJÁNAK SZÓFEJTŐ RÉSZEI A TÁTOS SZEMÉLYNÉV LEHETSÉGES JELENTÉSÉRŐL ÉS A TÁTOS (GYORS LÓ) VAGY AZ ÉPÜLETEKEN ELHELYEZETT ÉGBEN JÁRÓ LÓ(SZOBOR) MELLÉKNÉVI HASZNÁLATÁRÓL

Molnár János (1728–1804) a jezsuiták győri gimnáziumába járt, majd 1745-ben belépett a jezsuita rendbe. Bécsben novícius, majd Szakolcán retorikát és poétikát, Grazban filozófiát, Kassán teológiát tanult és tanított. Tanítva járta be az országot. Állomásai: Sárospatak, Kassa, Esztergom, Buda, majd Nagyszombat. Pappá szentelésétől, 1759-től 1769-ig e helyeken a legkülönfélébb tárgyakat tanítja a jezsuita rend feloszlatásáig. Rendkívül sokoldalú irodalmi munkásságot fejtett ki, ebben konzervatív és korszerű törekvéseit egyaránt megtaláljuk. Több latin és magyar nyelvű munkájában küzdött a felvilágosodás ellen. Írt nevelő-moralizáló könyveket, például *A pásztorember*ről, amelyben a pásztorélet Isten előtt kedves voltát bizonygatja. Munkásságának máig korszerű része az ismeretterjesztést szolgálta, fontosnak tartotta egyes világi tudományok magyarra ültetését. Az első ilyen munkája az építéstörténetet népszerűsítette. Ebben kifejezésre jut a magyar nyelvi öntudat és a szépirodalmi szándék: „tanultam, hogy ha hazám ékességét szeretem, nyelvét szeressem legelőször".

Kétségkívül legnagyobb nyelvi teljesítménye a fizikát népszerűsítő könyve, amely 1777-ben jelent meg és a newtoni fizika diadalának teljességét tükrözte magyar nyelven. Építéstörténeti művében Molnár János irodalmi érdeklődéssel és nézőpontokat keresve közelített a témához, amelyben a bibliai Paradicsomkerttől a Római Birodalomig dolgozta fel az építészet történetét. A kilenc részben az Édenkertről, Bábel tornyáról, Ninivéről, Salamon templomáról, valamint az antik görög és római épületekről olvashatunk. E munkájában számtalanszor támaszkodott a XVII. századi jezsuita tudós, Athanasius Kircherre. Művében az egyik első magyar

nyelvű régészeti munkát láthatjuk.[26] Nem építészeti szakismereteket, hanem régiségtant tárgyalt. Ismerte a táltos személyt és a tátos lovat egyaránt. Afféle nyelvújítás előtti kísérletező volt, aki szerette volna a Tátosban azt a Tautot látni, aki Mózes szerint a betűket és az írást feltalálta. Találóbb és hétköznapibb jelentést ismert a „nyalka tátos ló" kifejezésben. Itt a jelzőt az athéni Akropolisz tetejére helyezett, szélnek kitett, vágtató márvány lószobraira használta.[27] Az 1760-ban Grazban írt, de Nagyszombatban nyomtatott könyvét a híres lótenyésztő gróf Festetics Pálnak ajánlotta.

KÖZLÉS: Molnár J. 1760: 338, 585.

[p. 338.] I. Ötödik könyv az Egyiptus-béli épületekről

Harmadik próbája a-képen szóll: könyvet írt a' világ teremtéséről mind ama Taut, avagy Tátos, mind Mojses; a' betőket Tautus találta-fel; de hasonló találmánynak Mestere volt Mojses Próféta-is.

Sőt a' sok bálványok nevét is jobbára mind Mojsesre magyarázza. Osíris úgymond, avagy Bakkus Mojsessel egy ember: Apis, Serapis, Orus, Anúbis, Vulkánus, Tifon, Adonis, Márnás, a' Gáza-béliek bálványa, Támuz, Zoroátter, Apolló, Pán, Priápus, Eskutápius, Prométeus, Tzekrops, Minos, Radamantus, Eákus, *Próteus,*[28] *Perseus, Ariscéus, Muscus, Orfeus, Linus, Amafion, Eumolpus, Tíresiás, Jánus, Vertumnus,* Taurus, Szilvánus, Evánder, ez valamennyi mind Mojses képe; soha se Bakkus, se Ápis, se senki az emlitett bálványok közzül önnön maga személye szerént nem élt a világon:

[p. 585.] VIII. könyv Nyóltzadik könyv a görög épületekről

Ennek a' toronynak tetejére egy szép hintót helyheztetett Pítis, elejbe pedig négy nyalka tátos lovat fogatott ragadó szélbe. Fényes márványból állott az egész pompa: mellyre szemet vetvén Anakságorás fel-kiálta: Ó bé sok arany vált itt márvány kővé, úgymond.

[26] Bibó I. 1978: 38–41, 114.

[27] Tóth Á. 2008.

[28] Proteus és Vertumnus Szenci Molnár Albert szótárában a Tátos latin megfelelői →**D1621**.

E1775/1786 – *tátos ménes*ből tátos fajta maglovak

szólásban: tátos (ló) fajtalovak – tátos (ménes) – szép tenyészállat (arabs mén) – gyors – szinte repül

1775–1786, Bécs

ARAB, BESSZARÁBIAI, „ÁZSIAI", NAPKELETI, „SZKÍTA" LOVAK ÉS MÉNEK „TÁTOS" JELZŐJE BARCSAY ÁBRAHÁM LÓTENYÉSZTÉSRŐL ÉRTEKEZŐ LEVELEZÉSÉBEN

Nérvér, Kedves, Kuproli. Ezek a nevek valamikori lovakéi, kettőt magának, harmadikat öreg barátjának, Orczy Lőrinc bárónak (1718–1789) küldte Gyöngyösre a lókupecséget gyakorlatban tanuló katona-költő. A megbízatás persze többnyire a hadsereg számára való lóvásárlásokról szólt. A kincstári mének felbukkanása Erdélyben a XVIII. század utolsó harmadában kapcsolatba hozható Barcsay útjaival. Ilyen lóbeszerzésekről szólnak az alábbi levelek. Az 1775-ből származó verslevél részlete az egymással kereskedő (vetélkedő) nemzetek paródiája. Barcsay úgy beszél, mint a jövedelemforrásairól számot adó gazdálkodó középnemes, aki játékos (és a fantázia tájain is kalandozó) krónikájában említi az *arabs mének tenyésztői jelentőségét,* és a lovak minőségét jelentő *tátosok gyorsaságát.*[29]

Barcsay mindenekelőtt a lovak szakértője volt a katonáskodás évtizedei alatt. Miközben ellátta a hadseregnél rábízott feladatokat, barátaival is valóságos üzleti kapcsolatokat épített ki. A bécsi katonai terv szerint tiszteletre méltó áron vásárolta fel a császári istállók számára a melegvérű telivér lovak csikóit. De az öreg báró Orczy Lőrinc ménesével is kapcsolatban állt, aki az 1756 és 1796 közötti periódusban a hadsereg rendszeres szállítója volt. Az alábbi levélrészletek alapján a „tátos ló" egyértelmű és határozott jelentést kap: a legnemesebb arab mének fajtáját jelöli ki a tenyészlovak széles köréből. A lótartásban a legnagyobb minőségi változás a XVI–XVIII. században következett be, amikor Európában is megjelentek az arab lovak. Magyarországon eleinte a török hódítások nyomán itt található lóállományt kezdték nemesíteni, majd expedíciókat indítottak új lovak beszerzésére Törökország belső részeibe, vagy, mint a levelekben említik, Besszarábiába. II. József császár 1784. december 20-i rendeletében az országon belüli lótenyésztő központok felállítását sürgette. Ez idő tájt alapították a legismertebb arab méneseket. Bábolnán 1789-ben kezdődött csak meg az állami lótenyésztés, Barcsay és Orczy báró tehát lényegesen előbbre jártak a lótenyésztés innovatív megoldásaiban. Barcsay a besszarábiai basa „tátos méneséről" önálló költeményben is ír, amit először Bessenyei György 1777-ben, majd Révai Miklós tesz közzé 1789-ben.[30]

[29] Egyed E. 2001[b]: 125–127.

[30] Bessenyei György 1777: *A Bessenyei György Társasága.* Bétsben, 66; Révai Miklós 1789: *Két Nagyságos Elmének Költeményes Szüleményei.* Pozsony: Loewe Antal' Betüivel, 109.

I.

1775. február 23., Bécs

BARCSAY ÁBRAHÁM VERSLEVELE A BESSZARÁBIAI BASA *TÁTOS MÉNES*ÉRŐL

IRAT: ANJM, Nagybánya, Orczy-gyűjtemény 2. 80–81., 46 EF, N 14.
KÖZLÉS: Egyed E. 2001[a]: 112–113. No. 31.

[80r] Bécsb[en] Bőjtelő H. 23dik Nap. 775
Baro Orczi generalis Urnak
[...] Bassorai Basa tátos méneséből / Mag-lovat hozatok Szelek mezejéből, / Rontó fejszét küldők bükkes erdeimre, / Tölgy helyett ültetek eprest hegyeimre. / Drága hernyóimnak házakat készítek, / Selyem-nyalábimnak csűreket építek.

II.

1780. március 23., Bécs

BARCSAY ÁBRAHÁM LEVELE EGY AJÁNDÉK SPANYOL LÓRÓL, KI *NEM TÁTOS*, ÉPP EZÉRT GYENGÉBB MINŐSÉGŰ

IRAT: ANJM, Nagybánya, Orczy-gyűjtemény 2. 285., No. 221 EF
KÖZLÉS: Egyed E. 2001[a]: 180. No. 85.

[285r] Megint Bécs. 23 Martÿ
[285v] Miklos Urunknál Két izben lévén hoszszas beszélgetések volt együtt, reménlem hasznos dolgok forgottak fenn kőzőttek. Ugy veszem észben Kedvesen fogatta őtőt a fejedelem, de az Ország gyűlésiről 's Koronázásrol éppen semmit sem szollott. Manet alta mente repostum. Én tsak attol félek hogy a tsipést nem felejtheti: azomb[an] Miklosnak nem, hanem vármegyéjinek két mag Lovat ajándékozott tegnap. Egyik Spanyol de nem tátos, a másiknak pedig szőrit nem kell nézni mivel ajándék marha. – Ugy! a Necker számadását Birodalom jövedelmeiről olvastadé, most itt árulyák Trattnernél szép 1 fátyol szomszéd nemzetek szemöre – A három Liliomok a Tőrők tsalmákot a Németh Császár ellen akarják támasztani – tapogatozva szolj Bánátusba – Soprony vármegyébe egy szép falu lészen most eladó éppen Bessenyei Sándor szomszédságába Zeke nevű Nemess Ember szalmára jutván általla a Tót Sokratest kináltatta joszágaival Irj Sándornak ha akarnál [...]

III.

1782. május 8., Bécs

BARCSAY ÁBRAHÁM LEVELE A BESSZARÁBIAI *TÁTOS MÉNES* LOVAKRÓL

IRAT: ANJM, Nagybánya, Orczy-gyűjtemény 2. 179., No. 132 EF
KÖZLÉS: Egyed E. 2001[a]: No. 95. p. 193.

[179r] Gunyhombol 8dik Maÿ – 782
Kedves Leveleidet általla küldeném. Mond meg mit tsinálsz abba a lármás városba? László még veled vané? A Kis Berger hívedé naponként? irigylem sorsát. A Besserábiai tátos Mén Lovaknak Comissiojában végezteteké már valamit? Az én Hazám tsak meg marad ugyan tűndérségib[en] – Veselényiné apostasiája vagyis hitt tagadása szőrnyű lármát okozott Erdélyb[en] – Semiramis azt irja nekem hogy Ur Napján a leg fényesebb gyűlekezet jelenlétib[en] eskűtt által, és Communioval élt mint egy exorcismus gyanánt. A propos – azt tartom szeretőd nem szeretné ezen gőrőg szót, ő inkább inorcismust Kivánna; de elég az, hogy Erdélybe tőbb historiákis tőrténnek ha a Császár meg nem orvosolja jó eleve: most volna szűkség jo erkőltsű okos papokra.

IV.

1782. augusztus 30., Bécs

BARCSAY ÁBRAHÁM ERDÉLYBE MEGY *TÁTOS MÉN LOVAKAT* VENNI

IRAT: ANJM, Nagybánya, Orczy-gyűjtemény 2. 181., No 134 EF
KÖZLÉS: Egyed E. 2001[a]: No. 98. p. 196.

[181r] Unalmas magánosságombol 30dik 8bris 782 Reménlem már eddig Josefet Kit, a Biblia textussa szerint, testverei idegeneknek el adtak, Fő Ispányi székében bé ültetted, és már vagy őrssi kertetben vagy hegy allyai szőlődben, gondos szemmel nézed le hullott fáknak leveleit, 's azokrol, mint régen a Sybillák, rővidebb de okosabb jővendőket szedvén, sietsz a dér elől minden takarmányiddal – o, bár mint utobszor irád, sz. András Haváb[an] Macsák Udvaráb[an] őlelhetnélek! Rollam azomb[an] a sors Kűlőnős rendeléseket tett. Mult Napokb[an] a fő Hadi Tanátsnak parancsolattyát vévém tartanám magamat Készen első intésre Erdélybe menni Tátos Mén Lovak vásárlására. Ugy véllem azt várják Scotti érkezzék meg Áltonábol. E már akár hogy légyen, ezen utammal leg inkább azt akarnám meg nyerni, hogy Tégedet vagy Őrssőn vagy Pesten tisztelhetnének. Ha Bécsb[en] jőszsz, oda ugyis elindulásom előtt fel Kell mennem, tehát tudositásodtól fűgg, hogy az után, a mennyiben.

V.

1783. május 10., Nagyszeben

BARCSAY ÁBRAHÁM LEVELE A MEGYÉKRE SZÉTOSZTOTT KATONAI *TÁTOS MÉN* LOVAKRÓL, MELYEKBŐL HUNYAD MEGYÉBŐL BÉCS IRÁNYÁBA MAGA IS VISZ NÉHÁNYAT

IRAT: ANJM, Nagybánya, Orczy-gyűjtemény 2. 185., 138 EF
KÖZLÉS: Egyed E. 2001[a]: No. 102. p. 200.

[185r] Nagy szeben; enyelgő szászok unalmából 10dik Maÿ – 783. Mennyei Barátom! Tudositásod szerint imé levelemet egyenesen Cassára utasitom; kivánom talaljon tégedet egésségben. Énis a tátos Lovakot Megyékre osztván hadd szaporadjanak három nap mulva innét Hunyad vármegyébe hól világra lettem 's rengettek, onnét Bécs felé vészem utamot. Ha nem siettetnék fel menetelemet bizonnyára Cassa felé mentem volna, de ez szerint meg Laczit sem ölelhetem megint Gyula fele a sima pusztákon repülők keresztül. Azt irják némellyek hogy megint ujj Comissiot akarnak rázni nyakamba. – Hát Te miért siettél Cassára nem mondád? nyilván ottis magazinumot állitasz. Akár hogy történnyék a Pesti homok dombokon reménlem ölelhettyük egymást. Előmenetelemen jelentett őrömed tudom igaz valoság, de bezzeg ha igy utaztatnak drágába Kerül, mostis kétségb[en] vagyok még ha Diétát adnaké ezen uttal, holott hiddel hogy ugy meg érdemlem mint szép leány a koszorut.

VI.

1786. április 29., Saint-Marguerite, Liège, Belgium

BARCSAY ÁBRAHÁM TUDÓSÍTJA SZÉCHÉNYI FERENCET BRÜSSZELI ÚTJÁRÓL, EKKOR MEGEMLÉKSZIK A BARÁTFALVAI (OLLERSDORF) PIACON LÁTOTT *TÁTOS LOVAK*RÓL

IRAT: ANJM, Nagybánya, Orczy-gyűjtemény 2. 211., No. 164 EF.
KÖZLÉS: Egyed E. 2001[a]: No. 120. p. 219.

[211r] szent Margaréthau igen sietve 29dik Apr. 786 Mennyei Barátom!

Imé ma éppen egy holnapja miolta ezen városban, Fő Hadi Tanáts rendeléséből, jöttem katonaság számára, ágyuk és más szekerek eleibe kivántató lovaknak superarbitrálására [...]

[Barcsay jegyzete a bal oldali margón] Isten veled mennyei Barátom – Élj addigis boldogul mig ölelhetlek és holtig tartó tiszteletemről szoval bizonyossá tehetlek. – mert tselekedettel meg most erőm nintsen. B P.S. Azt tudod eddig hogy Urunk unokája E. Hertzeg Ferentz Lovas szolgálat meg tanulására Kőrmendre 's onnét gyalogság Kedviért hozzátok talám Alvintzi iskolájába mégyen ezen a nyáron. **méltóbb 's fényesebb piatzon esmertethettyük Barátfalvi táborba tátos fajta Lovaidat. etc. etc. etc.*

VII.

1786. szeptember 30., Gyöngyös

BARCSAY ÁBRAHÁM LEVELE AZ ÁZSIAI *TÁTOS MAG LÓRÓL* (KIT KUPROLINAK NEVEZETT), ÉS SZERINTE VISELKEDÉSE ALAPJÁN IS A *NAPKELETI NÉGYLÁBÚ* ÁLLATOK KÖZÜL VALÓ, ÉS *SZKÍTIAI SZÁRMAZÁSÚ* LEHET

IRAT: ANJM, Nagybánya, Orczy-gyűjtemény 2. 221., No. 174 EF
KÖZLÉS: Egyed E. 2001[a]: No. 128. p. 225.

[221r] Magánosságombol 30dik 7br – 786. Az Áziai tátos mag Ló (:kit én Kuprolinak neveztem:) tegnap reggel innét szerentsésen neki rendelt Ujjszászi vagy Fegyverneki Serail felé el indult. 11ma vagy 12ma hujus Pesti házad előtt nagy nyeritéssel fogja magát jelenteni. A Ló igazán tekintetére 's magaviseletére nézve Napkeleti négylábu állatok kőzzűl valonak lenni látzatik; azért Speculatiodb[an] vagy fantásiádban nehezen fogsz tsalatkozni: Hallom Bécsben első letzkénél, az iskola=pányványbol Kaunitz Lovász mesterére Ki tátott torokkal rugaszkodván, parokájának egyik tsimbokját szőrnyű rőhőgéssel Ki szakasztotta, 's a nézőknek labda gyanánt Ki vetette. Ezek mind ollyan jelek mellyek Scythiai vérből lett származását bizonyittyák. Nékem nagyon tettzett.

VIII.

1786. április 13., Vukovár

BARCSAY ÁBRAHÁM LEVELE A TÖRÖK HÁBORÚS FRONTRA KIVITT *TÁTOS PEJ* LOVAKRÓL

IRAT: ANJM, Nagybánya, Orczy-gyűjtemény 2. 286., 222 EF
KÖZLÉS: Egyed E. 2001[a]: No. 148. p. 242. tátos: itt: fajló.

[286r] Berzentze, Babotsa, Istvándi, sziget vár; szent Lőrintz, Péts, Siklos, Gáts falu és Eszeg-Vára, ma Vukovár innen írok Néked 13tia Aprili. Magyar Gibraltárt hajdont keresztyénség Koltsvárát a mint irtam vala Néked, a fagyos Tenger szélyléről Nállam nélkűl viszsza nem veszik. Későbre érkezhettem ugyan ide. Roszsz utak, Lovaim Kehessége, sok afféle uti baj tartoztatott; aztis gondoltam hogy Ló nélkűl, sátor nélkűl, Cseléd nélkűl ott mit tsinálhatnék, gyalogsághoz nem értek. A Nagy hadi Készűletnek farkát, szent Gellér hegye mellől hurtzolt nehéz ágyukot, 's Káprára Olasz Mikkéllétyeit itt itol értem. Holnap után ha Isten segilt Ezerűnkőt bé érem. Hallom hogy Rumárol Pántsovára által teszik. Tehát Erdély és Duna bal partya Kőzőtt szágoldozunk, mert azt tartom, hogy a Csalmások arra leg hamarébb fognak diversiot probálni hogy Belgrádot szabadithassák. A Pej lovat mind a Kettőt magammal hoztam, nem tudtam hogy illy hirtelen olly meszsze

essűnk egymástol. Mond meg mit akarsz a pej tátossal? Batskasági embereiddel majd későbre el hozathatnád. [...]

IX.

1788. december 31., Nagyszeben

BARCSAY ÁBRAHÁM LEVELE ORCZY LŐRINCHEZ EGY *ARABIAI TÁTOS* MEGVÁSÁRLÁSÁRÓL

IRAT: ANJM, Nagybánya, Orczy-gyűjtemény, ismeretlen jelzet
KÖZLÉS: Szilágyi I. 1883: 238–239.

Szeben, Szilveszter napján, 1788. Már nem csak válaszszal, hanem vigasztalással is tartozol nékem, mennyei Barátom! Hosszas hallgatásodat nem tudom, mire magyarázzam. Ha élsz, egészséges vagy, nem búsulsz s szeretsz engemet, úgy én is boldog vagyok. [...]

Sok szerencsés új esztendőt kívánok néked minden hozzád tartozó, kedveseiddel egyetemben. Én a Duna mellől téli nyugodalomra elszélyedett Táborból kipusztított s elrablóit honomnak és Rokonaimnak látására (quod mirum est!) ide bejöttem. Azóta a fokhagymás sztupájokat Jászvásáron megláttam etc. Lovat vettem, s ha a mindenhatónak is úgy tetszik, talán még ezen a jövő farsangon Pesten veled együtt pipázhatom, mert tudd meg, hogy pipás vagyok. [...]

P. S. Arábiai Tátosom már beérkezett ide jövő tavaszi functióra. Ugyan pórul járnék, ha megint pogány kezibe jutna. Avertant hoc Superi. Kopit köszöntsd. Vale!

E1791 – hercegné a *tátost is megülné*

szólásban: – táltos (ló) – szép, nemes állat – csak a jó lovas tudja megülni

1791. május 22., Kismarton

HERCEG ESTERHÁZY ANTAL FELESÉGE OLYAN JÓ LOVAS, HOGY A TÁTOS LOVAT IS MEGÜLHETNÉ

Herceg Esterházy Antal 1790-ben, ötvenkét évesen lett a család feje. Akárcsak apja („Fényes" Esterházy Miklós), katonai pályára lépett, mielőtt átvette volna az örökséget. 1791-től a magyar nemes testőrség kapitánya és az Aranygyapjas rend tagja lett, 1792-ben részt vett a Franciaország ellen folytatott első koalíciós háborúban. Korán megtapasztalta apja csillogó udvartartását és pazar ünnepségeit. Maga is minden eszközzel arra törekedett, hogy rangjához illően reprezentáljon. A fertődi kastélyegyüttest kibővíttette, elkészültek az istállók és az őrség épületei. A jobb oldali szárnyba többek közt a család járműállománya, hintók és szánok, a bal oldali

szárnyba pedig a legnemesebb és legpompásabb lovak kerültek. A kismartoni kastély déli oldalán található, toszkán oszlopokon nyugvó balkon is Esterházy Antal idejében készült. Két évvel az örökség átvétele után, Bécsben halt meg 1794-ben. A *Hadi és más nevezetes történetek*ben megjelent cikk a herceg és második felesége lovaglási szenvedélyéről tudósít. Antal 1785-ben vette feleségül az akkor mindössze tizenhét éves Maria Anna von Hohenfeld grófnőt, akiről az alábbi cikk is megírja, kiváló lovas volt, még a „tátost is megülné".[31]

KÖNYV: *Hadi és más nevezetes történetek,* 4. kötet (1791) 8. 640.

Magyar Ország.

Mind levél-, mind szóbéli Tudósításokból értjük, hogy Eszterházy Antal ö Hertzegsége, igen kedvére múlatja magát Feleségével, 's számos Vendégeivel eggyütt Kis-Martonban (Sopron-Vármegyében). Rend szerént való múlattságok abban áll, hogy seregestöl kilovagolnak a vadas kertbe, melly a' Fertő tavának mindjárt mellette fekszik. Nem marad el a' Hertzegné is a' paripázó Társaság közzül; minthogy olly derék lovagos, hogy a' tátost is meg-ülné.

Laxenburgból, mellyhez valami 3 orannyira esik tsak Kis-Márton, azt izente Ferentz Föhertzeg Eszterházy Hertzegnek, hogy valamellyik nap, észre sem veszi, mikor nálla terem. Erre nézve tétetnek is a' készületek. De tétetnek kiváltképpen Eszterházán, úgymint a' hol fog bé iktattatni a' Hertzeg, Sopron-Vármegye' Föispányi Méltóságába. A' Béiktató, maga lesz Leopold, jó Nádorispányunk. Meg fognak ezen jeles alkalmatosságra jelenni a' több Föhertzegek is; 's talám ö Tsászári 's Királyi Felségek is. A' pompa napját, még meg nem írhatjuk moll egész határozással.

E1816 – *tátosok bolondsága* – aranycsináló, lélekidéző, mágikus tükrökkel jövendölő

szövegmotívum: tátos – áltudományos aranycsináló, lélekidéző, mágikus tükrökkel jövendölő – mutatványos, szemfényvesztő – bolondság

1816. augusztus 24., Harasztos

KAZINCZY FERENC ERDÉLYI LEVELEI GRÓF DESSEWFFY JÓZSEFHEZ A TÁTOS BOLONDSÁGOK ELTŰNÉSÉRŐL ÉRTEKEZVE ÉS BÁRÓCZI SÁNDOR ALKÉMISTA FORDÍTÁSI KÉZIRATA FÖLÖTT MERENGVE

A XVIII. század végén, amikor a felvilágosodás franciaországi tudományos műhelyei bizonyították az addigi alkímia meddőségét, a még tevékeny alkimisták az új kémiai eszközöktől várták az aranycsinálás problémájának megoldását. Jelképe is lehet ennek, hogy az egyetlen nyomtatásban megjelent magyar nyelvű alkimista könyvet

[31] Wurzbach, von C. 1858: 103.

Báróczi Sándor (1735–1809) testőr író francia forrás alapján írta meg: *A' mostani adepetus vagy-is a' szabad kőmívesek valóságos titka.* Bécs, 1810.[32] Amikor Kazinczy Erdélyben járt tanulmányúton, és a nagyenyedi református kollégiumba látogatott, Harasztoson írt feljegyzéséből tudjuk, hogy elmerengett e kötet kézirata és Báróczi méretes könyvtára előtt állva. A kollégiumnak átadott írói hagyaték terjedelme (egyúttal hiábavalósága) lenyűgözte Kazinczyt. Főként azon ütközött meg, hogy e kitűnő testőrtiszt író, aki Bessenyei mellett valóban a felvilágosult rendi mozgalom nemzeti nyelvű irodalmi programjának úttörője volt, idejét alkímiára vesztegette. Hosszan fejtegetve és mentegetve magát, hogy Báróczi életművét „elmétlenségnek", „bolondságnak" minősíti, itt írt korának híres szemfényvesztőiről (Philidor, Cagliostro, Schröpfer), akik szerinte az alkímiát végleg elkoptatták, és azt hol udvari bűvészetté, hol vásári mutatvánnyá silányították. Itt sütötte Kazinczy e szemfényvesztőkre a tátos jelzőt, és használta a „mágiai tűkrökből való jövendőlgetés, 's a' mi bolondságok" jelentést. Ami bizonyos, hogy Kazinczy a táltos hiedelmek közül a táltosra mint mágikus tükrökkel dolgozó pénznézőre és a táltosra mint csaló, szemfényvesztőre tekintett, nem felejtve a szerepek társadalomra káros voltát is megemlíteni.

IRAT: MTAKK M. Irod. Lev. 4-r. 52. sz. Autográf tisztázat. Önálló. 1827–1829. III. köt. XXXII. levél

KÖZLÉS: MTA-DE, Klasszikus Magyar Irodalmi, Textológiai Kutatócsoport Kazinczy Ferenc összes művei, Elektronikus kritikai kiadás https://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazinczy_erdelyi_8_1_k

[p. 389] A' Báróczi' hagyományai két almáriomot foglalnak-el, 's deák, magyar, német és franczia könyvek. Nagy részek Alchymiára való. Sok Köteteket 's csomókat tesznek Kézírásai is, melly köztt negyedrétű Kötet tulajdon kezével van írva. Szántam a' szeretetre-méltó embert, a' jó fejet és tiszta lelket, hogy becse idejét, Nyelvünknek 's Szép Literatúránknak kárával, e' haszontalanságra vesztegette-el [...][33]

Akkor tér eszéhez, midőn az Adept az igen gazdag didactrummal látatlanná leve, 's ő a' patikákból vett kénesőt maga főzé-ki, 's megtanulta, hogy semmiből semmi lesz. – Szerencsére az aranyfőzés, épen úgy mint a' lelkek' előidézése, 's a' mágiai tűkrökből való jövendőlgetés, 's a' mi bolondságokat ezek a' Tátosok űztek, kikopának a' módiból; 's minekutána a' Philadelphiák 's Philidórok köz helyeken 's pénzért mutogatták Mesterségeiket, megtanultuk, hogy sok csudának tetsző dolog a' legtermészetesebb módon megyen véghez, ha a' Mester' ügyessége szemeinket megcsalja is: a' Schröpferek és Cagliostrók[34] csak az olly fejeket szédíthetik-el, a' mellyek nem igen méltók, hogy szánjuk. De ezek az idők ismét előjöhetnek, mert mindég lesznek gyengék és megszorultak, a' kik rend kivűl való útakon óhajtanak is reménylenek is kivergődni bajaikból, 's így nem haszontalan szó az, a' mit itt szeretett barátom' intése ellen hallattatok.

[32] Tóth G. P. 2020[a]: 221–222.

[33] A napló hosszabb, témánkra kevésbé reflektáló részleteitől itt eltekinthetünk.

[34] Az 1780-as, 1790-es évek híres bűvészei, mutatványosai. Tóth G. P. 2020: 405; Tóth G. P. 2021: 91–122.

E1836 – valami *tátosok vagy rémek* és boszorkányok lakának tetszik

szövegmotívum: (hasonlat) tátos vademberek – emberi világból száműzött – lakhelye boszorkánytanya

1836, Buda

STÁNCSICS MIHÁLY RÖVIDEBB, MEMOÁR JELLEGŰ ÍRÁSÁBÓL SZÁRMAZÓ IDÉZET AZ EMBERI VILÁGBÓL SZÁMŰZÖTT, ELVADULT TÁTOS TANYÁJÁRÓL

A levélidézet szinte szó szerint egybecseng azzal a biblia képpel, melyben a sivatagba száműzött, elvadult, civilizáció nélküli emberek romlott, elkorcsosult sorsa rajzolódik ki Jeremiás próféta könyvének 50. részében a zsidók babiloni fogságáról, ahogy az 1835-ig a Káldi-féle Bibliában fennállt: sárkányokkal lakó tátos vademberek →**C1626**. Táncsics Mihály életútja (1799–1883) szinte egybecseng az általa ugyan 1836-ban írt, de csak 1873-ban közölt történettel. Táncsics másodszori bebörtönzése alatt szinte teljesen megvakult. Csak 1867-ben nyerte vissza szabadságát. Ezt követően megindította az *Arany Trombita* című munkáslapot, amely az Általános Munkásegylet közlönye lett. 1867-ben még beválasztották a parlamentbe, de az 1872-es választáson a reakció már kibuktatta. 1869-ben az Általános Munkásegylet elnöke lett, és a kormány iránt táplált illúzióktól vezérelve kormánysegélyt kért az egyesület számára, ezért szembekerült a munkásmozgalom többi, az osztályharc alapján álló vezetőjével. A közéletből végképp kiszorult, utolsó éveit is nagy szegénységben, elhagyatottságban töltötte.

KÖZLÉS: Táncsics M. 1873. III.

Az öreg zsidó ismét tollai közé bujt. – Csak jól szokták azt a mi eleink – mond egyik – hogy igy útra menve elláták magokat. Ez sok kényelmetlenséget kipótól. Én nem is tudom hogy érezném magam e nélkül ily vadon erdőben, s még azonkivül ily elromvadt épületben, mely inkább valami tátosok vagy rémek és boszorkányok lakának tetszik. – Hehe! – nevetik a többiek. – Bizony nem is tréfa ez bajtárs – mond egyik gunyolódva akarván ijeszteni a félőt – de nem félsz azért ugye. – Eh, félni! van eszemben félni, hát hiában tanultam ki az iskolákat.

E1844[1] – *tátos főzőnék*

szólás (irónia, asszonycsúfoló): tátos (asszonyok) – rossz és lassú munka

1844, Széplak, Kis-Küküllő vm.

SIPOS MIKLÓS GAZDATISZT LEVELE PETRICHEVICH-HORVÁTH FERENCHEZ A „TÁTOS FŐZŐNÉK" GYORS, DE KÉTES MINŐSÉGŰ LIBAZSÍRFŐZŐ MUNKÁJÁRÓL

Sipos Miklós gazdatiszt 1844-ben levélben tudósította széplaki Petrichevich-Horváth Ferencet (1807–1845) annak nyárádtői birtokának gazdasági ügyeiről. Ebben említi a „tátos" gyorsasággal dolgozó „főzőnéket", mert munkájuk minősége – a libazsír kifőzése, kiolvasztása – kétséget ébresztett Siposban. A levél a gondos birtokgazdálkodás hétköznapjaira világít rá, ahol a libazsír *gyors* kiolvasztása mellett szó esik a nyárádtői határban vízáztatta „málé vetésről", „kapálásról" és „hordásról", az előző évi „tapasztalásról", hogy „mind megfeketedik a' kas közepibe" a málé, vagy hogy „igen jó sarjút" kaszáltak „a' Horgas Nyílba". A levél olyan részletre is kiterjed, hogy az „itteni csepüböl" (rongyból) „per kaláka" (közösségi munkával) „egy néhány tángyér törlött készittetnék" (szigorúan az újrahasznosítás takarékos üzemmódját megvalósítva). A „tátos" gyorsaság ebben a szövegkörnyezetben a gondatlan, rosszul elvégzett munkát jelenti. A „tátos főzőnéket" idéző szövegrészletet az *Erdélyi magyar szótörténeti tár*ból idézzük.

IRAT: ANJC, AIFDCA RR, 187. Kolozs 423, Családi levéltárak, Fondul familial Suky, Suky család levéltára, évrendbeni rendezett levéltári anyag
KÖZLÉS: EMSzT VI. 1993: 917. [kiolvasztás]

A' Nyárádtöi Libákot a' jövő héten haza hozatom; de nem tudom hogy lesz e jo moddali ki olvasztása, mert ezek a' tátos főző-nék nem igen tudnak jo móddal hozzája, 's félek hogy elromlik

E1844² – nem tanácsos *rohanó tátos* sörényével kaczérkodni
szólásban: táltos (ló) – gyorsan rohan, sörénye nagy – veszélyes

1844. május 22., Bihar vm. > Pest

BIHAR VÁRMEGYE SZERKESZTŐJE OLVASÓI LEVELET KÖZÖL AZ ÁPRILISI ORSZÁGGYŰLÉS KÖVETVÁLASZTÁSÁNAK HELYI EREDMÉNYÉRŐL ÉS ANNAK KÖVETKEZMÉNYEIRŐL, HOGY LEVELÉT UGYAN TÁTOS LÓRA TETTE, MÉGIS AZ OLY LASSAN ÉRT CÉLBA, MINTHA CSIGA VOLNA

KÖZLÉS: *Világ*, 1844. május 22. 41: 321.

Megyei Közlés Biharból.*
(az apr. 29kei követválasztási Kit a jó isten fontolva haladó csigalábakkal ajándékozott meg, annak nem tanácsos rohanó tátos sörényével kaczérkodni; különben per metemsomatosim[35] rákká alakul, 's hátra megyen; ami megesett tudósításomon is, mellyet minél gyorsabb közlés végett egy felrándult liberális ismerősömnek sasszárnyaira bízván, közlésem helyett a Világ 37dik számában megütközéssel olvasom, hogy: „még rendes levelezőnk tudósítását nem vehetők."[36] – Képzelheti a szives olvasó, milly görcsös köhögés zsarnokoskodik illyenkor a szegény csiga keblen, midőn a bokrétákkal gondosan kipitykézett szép közlés veszve van, 's még csak szerencsétlenségre! fogalmazási töredékben sem létezik. No de hagyján, máskor kötve hiszünk a komának, 's maga idejében számot kérünk mercuriusunktól, most pedig, nehogy sohamozdinak neveztessem, – Socratesnek azon bölcs mondatánál fogva „jobb későn, mint soha", közlöm rövid vázlatát választási tragoediánknak. Még a választást előzött gyűlésen, midőn előbbi követünk lemondása felolvastatott, a liberális értelmiség souverainjei T. D. urat éljenezték, a ki ugyan kir. biztosi vizsgálat alatt van, de remek ész és szép tudományával, dicséretesen napszámoskodhatott volna törvényeink alkotása körül, de ez fel sem lépett, mert ezt az időszaki omnipotentia ellenzette [...].

* Ez tisztelt rendes levelezőnknek második tudósítása, 's miután az első nem jutott kezünkhöz, közöljük ezt – noha kissé késecskén már – egész terjedelmében. Szerk.

[35] Az ismertebb közmondás megcsavarásával így lesz: Nem hasonló a hasonló alapján magamagát visszafordítja.

[36] *Világ*, 1844. május 8. 37: 321.

E1845 – *ha tátost is küldenek,* meg fogunk vele küzdeni

szólásban: tátos (ember) – rendkívüli erejű (politikai) ellenfél – viaskodás

1845. március 24., Berki, Zala vm.

CSÁNY LÁSZLÓ LEVELE NAGY PÁL TÁBLABÍRÓHOZ

Csány László (1790–1849) az 1830-as évek elejétől Deák Ferenc reformpolitikáját támogatta a zalai megyegyűléseken. Az országgyűlési követválasztások és a vármegyei tisztújítások alkalmával a szabadelvű párt helyi kortesfőnökeként tevékenykedett. Az 1840-es években egyre inkább Kossuth Lajost tekintette szellemi vezérének, és cikkeket írt a *Pesti Hírlap*ba. 1843-ban ő vezette a zalai liberálisokat a nemesi adófizetés elfogadásáért vívott politikai küzdelmek során, majd részt vett az Országos Védegylet zalai osztályainak szervezésében. 1845 tavaszán önkéntes adófizetést vállalt, és szenvedélyesen agitált az adminisztrátori rendszer ellen. 1846-tól közvetlenül is bekapcsolódott az ellenzéki párt országos szervezkedésébe, tagja lett az Ellenzéki Körnek. Csány László 1848 előtti iratai fontos forrásai a reformkor politika- és társadalomtörténetének. Az 1848–1849-es szabadságharc kormánybiztosa, minisztere és vértanúja 1848 előtt a Zala megyei liberális ellenzék pártvezére volt.

IRAT: BMK TD Keszthely Sz. 57.709. Saját kezű eredeti tisztázat
KÖZLÉS: Borbély Gy. 1907: 54–55.; Molnár A. 2009: No. 1/59.

Berki, 24/3. [18]45.

Kedves Uramöcsém![37]

[...] Mi itt főispáni helyettesünket sejteni sem tudjuk – ugyan kit hírlelnek nálunk? Megvallom, ezt inkább kíváncsiságból, mint aggódásból szeretném tudni, mert valamint az egész honra nézve a kormánynak új rendszerét[38] igen aggasztónak tartom, úgy Zalának jelen körülményeiben mindegy, akárki lesz helyettese; ha összeforrasztott kapcsunk meg nem szakad, úgy rajtunk tartósan senki zsarnokoskodni nem fog. Csak Isten adja, hogy szét ne bomoljon [...],[39] helyettesünk az értelmes résznek [...] ne törekedjen túlnyomó erejű pártot [...] eszkezlésére, legyen becsületes, [...] úgy számot tarthat osztatlan tiszteletünkre, és minden jóbani közremunkálásunkra; de ellenkező esetben úgy-e, kedves Pali Öcsém, ha tátost küldenek is hozzánk, meg fogunk vele küzdeni?

Magamat igen becsült barátságába ajánlom, vagyok Önnek, Kedves Uramöcsémnek

hű barátja Csány László

[37] A levél címzettje Nagy Pál (1804–?) táblabíró, 1834-től 1837-ig Zala vármegye Szántói járásának alszolgabírója, mihályfai birtokos.

[38] Tudniillik az adminisztrátori rendszert.

[39] A levél itt és a továbbiakban több helyütt is szakadt, hiányos.

F – „KÖLTEMÉNY TÁTOSOK" – IRODALMI TÁTOSSÁGOK

1. ISKOLAI SZÍNMŰVEKBEN, OLVASMÁNYOKBAN

F1752 – ferences verses dráma – *sárkánytejen hízott tátos paripák*
F1768 – jezsuita alkalmi színmű – *tátosok (hitvány) kardja* – arany kardra való elcsalás
F1774 – piarista iskoladráma – *ördögi tátos* (lovak)
F1775 – piarista iskoladráma – *tátos paripa*
F1780 – ferences színmű – *tátos* jövendőmondó, kincslátó
F1807 – ferences-jezsuita iskolai memoriter diákoknak – *világosvári pénzásó tátosok*
F1808[1] – történelemtankönyv – *tátos, Szittyia pacinákok fő embere*
F1816 – iskolai anekdota, hiedelemmonda – *tátos,* garaboncás deák, boszorkány, *tátos ló,* babonás beszéd
F1830 – történelmi színmű bencés oktatásban – *táltos papok rendje* és a magyar ősvallás
F1831 – történelmű műeposz cisztercita körökben – *táltos papok rendje* és a magyar ősvallás szertartásai

2. VÁSÁRI ÉS KŐSZÍNHÁZI SZÍNPADI MŰVEKBEN

F1794[1] – szépirodalmi színdarab – *tátas ló – „legfutóbb"*
F1798 – mesés dráma – *Tátos banyák paszitja*
F1802 – színműfordítás – *ebszántotta tátasa* – tenyérjósló cigány asszony
F1837[1] – énekes népszínmű – *egylábú tátos tündér*
F1838 – történelmi (nemzeti) dráma – Torda *táltos pogány szertartásvezető*
F1842 – tündéres és történelmi színmű – *táltos és sámán* „magyar müthológiája"

3. VÁSÁRI MUTATVÁNYOK ÉS PONYVÁK SZÓRAKOZTATÓ IRODALMÁBAN

F1666 – deákének – mint az *tátosok* [az asszonyok] *ugy megvivának*
F1790[1] – tréfás anekdota – *tátos (magica) medicina*
F1803[2] – szórakoztató ismeretterjesztés – *A' kis tátos babonaűző cáfolatai*
F1814/1820 – verses naptár – *tátosok és tündérek, mint sötét babona a nyári éjszakában*
F1818 – mulattató anekdota – *tátos vagy fejérmájú* (külcsínben tetszetős) emberek

4. BABONAIRTÓ NÉPTANKÖNYVEKBEN

F1790[3] – babonairtó néptankönyv – *tátos babonákról*
F1791[1] – babonairtó néptankönyv – *költemény tátosok*
F1803[1] – babonairtó néptankönyv – *garabonciások, tátosok, holmi rongyos és dévaj mendikánsok*
F1837[2] – babonairtó néptankönyv – *tátos, sárkány, váltott gyerek, tátos lovak,* mind ez csak ember-ámítás, hitvány mese – *torzszülött magzat nem tátos*

5. KÖZÉLET: RÖPLAPON, HÍRLAPBAN

F1790[2] – politikai röpirat – *tátos/tudós* – boszorkányégetést hirdető paraszti kiáltvány
F1791[2] – politikai pamflet – *„tátos tót leány"* monda
F1841 – közéleti újsághír – *samanismus kezd terjedni most nálunk a' politikai mezőn is*
F1845 – közéleti újsághír, szatíra – Védegylet mint *torzszülött „tátos gyermek"*
F1847[1] – törvényszéki tudósítás – *táltos „oláh cigányok" csaló pénznézéseinek társadalmi karikatúrája*
F1848 – közéleti újsághír – *inkább a vén tátosokat küszöbölné ki a tagok sorából*
F1853 – közéleti újsághír – tudósítás – *táltos csodagyerek*

6. SZÉPIRODALMI REGISZTEREKBEN

F1744 – erkölcsnemesítő mű – *sebesebb, mintsem tátos paripája*
F1766 – verses regény – Kőkád az *Tátos Toronyban*
F1791[3] – fantáziaregény – *tátos lovak* meséi
F1794[2] – verses tanköltemény – *régi mesék hírelt tátosa – fogának négy sora*
F1803[3] – verses rege – *tátusok, boszorkányok, garabonciás deákok, kik sárkánykígyókon nyargalództak*
F1808[2] – óda, fohász – *ádáz tátos lovakon* elszökni képtelen elkorcsosult magyar ifjúság
F1813 – népies műdal – *Tátos Lucza napja*
F1814 – irodalmi levél – *tátos szamár*
F1819 – verses költemény – *tátos lovak*
F1823 – népies „regék" – kincsőrző, pogány magyar *táltos* // beszélő *tátos ló*
F1825 – történelmi verses eposz – *ősz táltos fohásza* és a lóáldozat költői képe
F1845/1849 – verses vígeposz – *felhőlaki tátosi, Karakány a nagyfülü tátos, tátosi nép*
F1847[2] – mesei költemény – *tátos (emberfeletti) bajnok viaskodása*
F1852 – históriás műdal – *Toldi lova táltosfajta*

7. IRODALOM ÉS (ÁL)TUDOMÁNY KÖZÉ SZORULT ÍRÁSOKBAN

F1822 – történelmi epikum – *táltos papok* – magyar vezérek előtt – áldoznak – lóáldozat
F1824[1] – történelmi epikum – *táltos mint pogány kori ősmagyar pap – Álmos Ásiában*
F1824[2] – (ál)tudományos jövendölés – *táltos mint pogány kori ősmagyar pap*
F1826/1827 – nyelvi paródia – *táltos mint rossz tudós*
F1829 – irodalmi levelezés – *„táltos hisztória"*

Honnan származik irodalmi szövegeink táltos alakja? Egyáltalán hol születik meg a táltos mint pogány pap vagy az ősmagyar pogány vallás szertartásainak vezetője, sőt maga a táltos rend képzete? Eleddig az irodalomtörténet és a folklorisztika is megelégedett azzal, hogy mindez a XIX. század közepén, és különösen a dualizmus idején, a millennium éveinek bűvkörében keletkezett. Úgy tűnik azonban, hogy a táltos nyelvi, nyelvújítási, vallástörténeti, nemzetkarakterológiai, nemzeti identitással összefüggő teremtéstörténete valójában már ennél korábban kezdődött, valamikor a XVIII. század közepén-végén.[1]

Ebben a fejezetben a szövegek kiválasztásának elsődleges szempontja volt, hogy azok az írásbeliség és különösen az irodalom, közéleti publicisztika köreiből kerüljenek ki. A címként választott „költemény táltosok" kifejezést Jeney György (1770–1843) alkotta, aki ezzel is a babonák haszontalanságára és azok *költött, vagyis kitalált* (nem igazi) jelentéseire utalt. Esetünkben ez a cím az irodalom, a fikció és a szórakoztató hiedelemtörténetek világába kalauzol →**F1791**[1]. A tudomány táltoskoncepcióit nem ebben a fejezetben tárgyalom, azt majd a következő →**G szekció**ban olvashatjuk.

A szövegek rendezőelve volt, hogy azokat keletkezési időrendjük mellett olvasási környezetük szerint is csoportosítottam. A csoportosítás szempontjait meghatározta, hol keletkezett a szöveg és az írásmű, milyen értelmezői, interpretációs közeg befolyásolja azok olvasatát. Kik voltak a szövegek szerzői, milyen forrásokat használtak fel? Kik lehettek a szövegek olvasói, befogadói? Fontos volt elkülöníteni, legalábbis a szövegmotívumok szintjén, hogy mi volt a szerzők eredendő szándéka; hogyan beszéltek, írtak választott témájukról; milyen műfaji, értelmezői rendet követtek, és különösen, hogy mit mondtak el a táltosról.

A táltosviaskodásra vonatkozó irodalmi adatokra részben ifj. Kodolányi János *A táltos a magyar néphagyományban* című dolgozatában, a ponyvaszövegekre pedig Mikos Éva utalt.[2] Tágabb kontextusban, a magyar nyelv és az irodalomnak a nemzeti identitást érintő reformkori innovációiról Klaniczay Gábor írt tanulmányt.[3] A táltos irodalmi alakjának megrajzolásakor éppúgy kitérhetünk a táltossá válás és a táltos ismertetőjeleinek elképzeléseire, a táltos fejlődésének (gyermekkorától felnőtt táltossá válásáig) megismerésére, közösségen belüli legfontosabb funkcióira. Ugyanígy foglalkozhatunk a táltos természetfeletti tulajdonságaival, az átváltozással és az átváltoztatással, a földben lévő kincs meglátásával, kapcsolataival a többi mitikus lényekkel, s végül, hogy milyen viszonyban van a lóval és a sárkánnyal.

A táltos mint narratív identitásmotívum keletkezésének és „hálózatosodásának" kérdését eleddig csak részleteiben ismertük. Tegyünk egy kísérletet arra, hogy ez a hálózat láthatóvá váljék. Amennyiben a szövegeket keletkezési és elhangzási köreik, elbeszélői közösségeik szerint rendezzük, önálló csoportot alkotnak: 1. az *iskolai közösségek,* legyenek azok katolikus, azon belül jezsuita, ciszterci, bencés; vagy épp református és evangélikus körök. 2. Ehhez kötődve önálló csoportot alkotnak a babonairtó *néptankönyvek* írói, akik a köznép okítására vállalkoztak. 3. Sajátos *közéleti fórumot* alkotnak a politikai hírek (röplapok, újságok) újságírói. 4. Külön

[1] Klaniczay G. 2011.
[2] Kodolányi J. ifj. 1945: 31–37; Mikos É. 2004.
[3] Klaniczay G. 2011.

csoportba sorolandóak a *színpadi művek és azok szerzői,* ahol és akik az irodalom mellett a látványban is erős hatást gyakoroltak a táltos teremtett képzeteire. 5. Már nem az írás, hanem az olvasás teremtette színpadképhez tartoznak a *vásári és egyéb ponyvaszövegek,* a szórakoztató irodalom írásművei és szerzői. 6. Ezen belül, pontosabban ezeken felül találjuk az írástudók (irányadó értelmiség) köreinek önálló, immár az irodalom és a magyar nyelv művelésének „magasztosabb" céljaival született írások szerzőit. Utóbbiak esetében „magasztosabb" cél lehetett a példamutatás demonstrációi mellett a magyar köznyelv fejlesztése, ápolása, a nemzeti nyelv és identitás iránymutató szándékú megteremtése. 7. Utóbbinak egyik markáns nyelvi kiteljesedése lesz az az *irodalom,* melynek témakörei és módszerei sajátosan a *tudomány/áltudomány közé* szorultak. Az idesorolt szövegek szerzői részben a tudomány képviselői, művelői, írásaik révén azonban az irodalmi műfajokban jeleskednek inkább, nemkülönben mozgalmi elv vezérli őket. Ezért így és itt szükséges őket említenünk, nem pedig a „tudomány" kapcsán, értve rajta az akadémiai körök belső, „laboratóriumi" körülmények között, kötöttebb szabályok alapján született írásait.

A szövegek keletkezési, elhangzási fórumai mellett érdemes még csoportosítási elvként használnunk a XVIII–XIX. század szellemi mozgalmainak elvi kereteit, ahol, és amelyek mind önálló nézőpontot, értelmezési mezőket jelölhetnek ki. Ezek az értelmezési mezők mind civilizációs, mind generációs, mind szemléletbéli különbségekre világíthatnak rá, melyeken belül a közös témánknak tekintett táltosok szövegeit eltérő fénytörésben és demonstrációs helyzetekben olvashatjuk. Így és ezért is szükséges megkülönböztetnünk a *felvilágosodás kori* olvasatot a nemzetközi trendeket követő *romantikus* olvasattól, vagy a *nemzeti-patrióta* olvasatot, sőt az akkor már némileg retrográdnak tekintett *egyházi, kései humanista* olvasatot is. Ez utóbbi laza csoportbeosztást minden szöveg élén, a címsorban közlöm.

1. A TÁLTOS AZ ISKOLAI SZÍNMŰVEKBEN ÉS OLVASMÁNYOKBAN

Az iskolai közösségek oktatási céllal és a szemléltetés eszközeivel élve foglalkozhattak a táltosok és a táltosság témájával. Voltak közöttük katolikus, ezen belül ferences, jezsuita, ciszterci, bencés, piarista; vagy épp protestáns, így református és evangélikus körök, akik a táltos témát demonstrációs céllal használták. Ferenc-rendi passiódráma az első ismert példánk, ahol a sárkánytejen tartott tátos lovakat említik egy 1752 nagypéntekén előadott passiójáték szövegkönyvében →**F1752**. Jezsuita iskolai környezetben, de a felvilágosodás és az egyházi, kései humanista szellemi mozgalmak kereszteződésében találjuk azt a Sárospatakon bemutatott iskolai színművet →**F1768**, melyben a táltosok a garabonciások alteregói lesznek. Mindkét esetben a tudós diákok nemzetközi irodalmából ismert motívumok környezetében tűnik fel a táltos. A színpadi előadások csak iskolai közönséget feltételeznek, ahol a történetek az oktatási tananyag részei. Ettől függetlenül ez nem egy zárt közösség. A sárospataki színmű szerzői biztosan meríthettek motívumokat akár a helyi, honos, köznépi, „otthonról hozott" hiedelmekből is, ha a párbeszédekben a táltosok viaskodásáról vagy a viaskodáshoz használt kardokról esett szó. A kincslátó, ördöggel cimboráló táltos képzete feltűnik egy 1780-ban, Csíksomlyón elő-

adott Ferenc-rendi iskolai színműben is, de a darab itt egy XVII. századi jezsuita mű magyarítása, részben újraértelmezése volt →**F1780**. A piarista iskolák tanárai ugyancsak ismerték a tátos alak, lovak mondáit, ha iskolai színművekben *mesei elemekkel* színesítették az előadást: →**F1774**; →**F1775**.

A debreceni református kollégiumban, a fentiekhez hasonló szerepjátékos jelentésben (tudós diák) érhetjük tetten a táltoselbeszéléseket, konkrétan a Hatvani István tudós tanár személye körül terjengő mendemondákban.[4] Sajátos, részben zárt, részben nyitott szubkultúra volt ez, ahol a tudóssá válás történetei a tréfás anekdoták műfaján keresztül és a szövegmásolás technikai eszközével hagyományozódhattak →**F1816**. A sárospataki, kolozsvári jezsuita és a debreceni református iskola mellett a táltos, legalábbis a pénzásó táltos mondája feltűnik a gyöngyösi gimnázium ferencesek által működtetett iskolájában is. Diákszínműként előadva készült a *Világosvári pénzások* című párbeszédes verses történet. Egy világi pap tanár volt e szövegkönyv szerzője. A táltos ebben mint a kincsások segítője kerül az előadásba, aki szelet vet, kincsre vezet, de ha kiderül a tudománya, akár deresre is húzhatják büntetésül →**F1807**. A táltostörténetek motívumai és kulturális jelentései ezekben a szövegekben ekkor még a XVII–XVIII. századi humanista tradícióban gyökereztek. Az elbeszélésmotívumok nagy része a szótárakból, a nyelvtani tanulmányokból eredtek, és más-más demonstrációs eszközben hagytak nyomot. Hol egy színmű szövegkönyvében, hol egy anekdotafeljegyzésben találjuk a táltost.

A XVIII. századi szövegekkel ellentétben az 1800-as évektől kezdve merőben más olvasat kezdett elterjedni, és különösen az 1830-as évekre meghatározóvá válni, ha a táltosról a *köznevelést ellátó* és különösen a katolikus egyház által fenntartott iskolákban esett szó. Amikor a magyar nyelvújítás mozgalma az egyház által fenntartott iskolák tanárait is írásra, tankönyvi szövegek megírására késztette, a nyelv tudományos és irodalmi laborkísérleteként születtek meg a pogány magyar múltat, a honfoglalás korát és az Árpád-házi uralkodók történeteit feldolgozó, történelmi jelzővel ellátott demonstrációs írások. Az első kísérleteket Dugonics András (1740–1818) kegyesrendi szerzetes tanár, királyi oktató végezte el ezen a téren. Dugonics még nyugdíjas évei előtt, pesti egyetemi tartózkodása idején írta meg *Szittyiai történetek* című kétkötetes összefoglalóját a magyarok „őstörténetéről" a kezdetektől Árpád haláláig →**F1808**[1]. Ez a tankönyvi anyag azonban nemcsak betetőzése volt a táltos iskolai témává emelésének, de kezdeménye is a táltos irodalmi és tudományos regiszterekben való szereplésének. Ezért részletesebben majd az irodalmi szövegekkel foglalkozó szövegcsoportban is szükséges lesz foglalkoznunk e szerzőkkel.

A tankönyvek mellett más, irodalmi babérokra törő demonstrációs írások is segítették a témát megjeleníteni. A Guzmics Izidor (1786–1839) pannonhalmi bencés tanártól származó romantikus, nemzeti érzelmű színmű →**F1830**, vagy a ciszterci háttérrel rendelkező Pázmándi Horvát Endrétől (1778–1839) eredő műeposz →**F1831**, valamint ezek közös ihletadója, a tudós könyvtáros Horvát István (1784–1846) történelmi epikuma →**F1822** mind-mind alkalmas volt arra, hogy a

[4] Solymossy S. 1937: 441–442.

„pogány magyarok" vallásának friss felfedezését, beleértve a *táltoshit rendjének és papjainak* képviselőiről elképzelt ismereteket, az iskolai oktatásban is népszerűsítsék.[5]

Ezek mindegyike sajátos átmenetet képviselt az irodalom és a tudomány között, és minőségi különbséggel volt hol irodalom, hol pedig csak oktatási segédanyag. Fenti szerzők írásműveiről általánosságban kijelenthetjük, hogy szemléletük már születésükkor volt inkább retrográd, szinte még a vallási felvilágosodást is elutasító, mintsem tudományosan progresszív. Más nézőpontból azonban ugyanezek a szövegek voltak a nemzeti romantikus irodalom alappillérei is. Ezek az írások a *pogány magyarokat* jelenítették meg, de forrásadottságaik és írásmódszereik szerint is inkább voltak egyháztörténeti művek, semmint szépirodalmi alkotások. Szórakoztató jellegük helyett pedig inkább voltak didaktikus, demonstrációs eszközök, mint műélvezetre alkalmas színházi vagy szépírói olvasmányok. Hatásuk is inkább az oktatás terén volt jelentős, semmint más közéleti, politikai vagy irodalmi regiszterekben.

A köznevelés terén kifejtett eredményeiket azonban szükséges jelentékenynek tartanunk. Különösen az 1848-as forradalmi kor fiataljaira gyakoroltak nagy hatást ezek az iskolai művek mind a katolikus, mind a protestáns közösségek köreiben. Ennek hatásairól a közéleti újságírást és a politikai nyilvánosságot érintő fejezetben beszélek még később, ahol a táltosokkal kapcsolatos nyelvi fordulatok a politika közegében kapnak újabb jelentéseket →**F1841**, →**F1848**. Eredőjük viszont itt, az oktatási intézményekben lehetett.

2. A TÁLTOS A VÁSÁRI ÉS A KŐSZÍNHÁZI SZÍNPADI MŰVEKBEN

A nyilvánosság használata miatt külön csoportba sorolandók a táltosidéző (vásári, kőszínházi) *színpadi művek,* ahol a szöveg mellett a látvány is erős hatást gyakorolhatott a nézőkre. A szöveg és az irodalom mellett a táltos képzőművészeti karrierje valahol itt kezdődik. Itt kapja meg azokat az attribútumokat, amelyek majd Feszty Árpád vagy Lotz Károly millenniumi műveiben csúcsosodnak ki. Hogy mégis miként kellene elképzelnünk és látnunk a táltost, az részben a fent már említett iskolai színjátékok színpad- és jelmezképeiből (kincsások, garabonciás diákok), másrészt a humanista világképből és a reneszánsz színház tündérjátékaiból következhetett. Ez utóbbi származhatott a vásári, vándorszínészi világ forgatagából, a közönség elvárásaiból és a színművek ponyvairodalmából. Már Csokonai költői trópusaiban különösen nagy hangsúlyt kaptak a népmese világának kevésbé rokonszenves alakjai: a banyák, a boszorkányok és a lidércek. A *Dorottya* alább közölt részleteiben a költő komikai céllal szerepeltette a tündérek mellett a tátos banyákat →**F1798**. A tátos banya itt a seprűn lovagló boszorkányok boszorkányperekben rögzült démonológiai képzetére támaszkodott. A táltos Csokonai szövegében lovat, pontosabban azt a repülő csikót jelölte, amit vagy a garabonciás diákok használtak a gyors, szélvészszerű közlekedésre, vagy azt a pemete-szénvonó-seprűt, amivel a boszorkányok távoztak a füstös konyhák kéményén keresztül.[6]

[5] Sebestyén Gy. 1905. II: 345; Klaniczay G. 2020.

[6] Csokonai állítólagos garabonciás (vagy táltos) vonásait, de mindenekelőtt az életrajzi *mondák* osztályozásának dilemmáit Mikos Éva foglalja össze. Mikos É. 2023.

A tátos lovak varázsos gyorsaságát hangsúlyozta Csokonaihoz hasonlóan Kazinczy is a *Vak lantos* című, kétszer is megírt színdarabjában (1794, 1814). Sajátos és egyedi, nyelvújított szónak hat a Kazinczy által itt használt „legfutóbb" jelző →**F1794**[1]. Kazinczy azonban nemcsak a tátos lovat, de a „tátas" személyt is ismerte. Pont úgy, ahogy azt Csokonai látta: boszorkánynak, jövendőmondó banyának, pontosabban tenyérjósló cigány asszonynak. Molière *Kéntelen házasság* című színművének magyarításában ábrázolta és gúnyolta ki Kazinczy a táltost, pontosabban a vásári sátoros cigányokat, amikor az „ebszántotta tátas" jelzővel illette őket a szerelmi jóslásról szóló jelenetben →**F1802**. Kazinczy itt egyértelműen a köznépi hiedelmekből merített. Mivel a humanista táltostradíció (mint láttuk azt a szótárak alapján) nem ismerte a táltos női alteregóit, így annak motívumként való felbukkanását folklórhatásnak tarthatjuk. A köznépi hiedelmek eredőjét jelöli az a tény is, hogy a *cigány*, jós, pénznéző táltosokat is előbb találjuk meg a törvényszéki jegyzőkönyvekben (→**P1764**, →**P1803**, →**P1836**, →**P1848**), mint az irodalomban vagy a közéleti újságírásban →**F1847**[1].

A táltosok vidám, tündéres oldala szabályos divathullámként került színpadra az 1820-as években. Az 1830-as évek végén pedig a tündérbohózatok valósággal elárasztották még a Nemzeti Színház színpadát is (Balog István: *Zia tündér herczeg asszon, és Xiovillo, az egylábú kis tátos;* Munkácsy János: *Garabonciás diák, Tündér Ilona;* Gaal József–Jósika Miklós: *Az ecsedi tündér;* Szigligeti Ede: *Lidércek*). Közülük a legnagyobb sikert Gaal József darabjai (1838) aratták, aki jó érzékkel, ügyes leleménnyel szőtte össze a Gvadányi József elbeszéléseiből kölcsönzött mesevázat a kötelező tündéres motívumokkal. A tündérbohózatok voltaképpen paródiák voltak, melyekben a közszájon forgó lokális hiedelemelbeszélések és ezek tündér-, táltos-, boszorkány-, garabonciásfiguráit szerepeltették a színpadon. Ezek a figurák éppúgy ismerősök voltak a közönség előtt mint hiedelemalakok, a színműszerzők előtt pedig mint irodalmi karakterek →**F1837**[1].

A tündér-táltosokkal ellentétben az iskolai közegben született pogány magyar táltosok rosszabbul szerepeltek. Mind a „komoly" irodalomban, mind a nemzeti érzelmű színházak magasztosabb világában nehezen találták a helyüket. Horvát István történelmi epikuma →**F1822**[1], vagy Pázmándi Horvát Endre *Árpád eposza* →**F1831**, de még Guzmics Izidor történelmi színműve →**F1830** sem juttatták el a témát a valódi színházakba, azok maradtak az iskolák falai között. A táltosok első komolyan vehető színházi szereplésére (összefüggésben a nemzeti, patrióta tematikákkal és a történelmi, a „nemzeti dráma" megjelenésével és megteremtésének igényével) csak az 1830-as években került sor. Ez a színpadra kerülés azonban a királydrámákkal ellentétben *(Bánk bán, Hunyadi László)* egyáltalán nem volt sikertörténet. Szigligeti Ede (1818–1878), aki a vígjátékaival lett majd később sikeres, első színpadi darabját a Nemzeti Színházban – mindössze húszévesen – pont egy pogány magyar történelmi téma „komoly" előadásában alkotta meg. A *Vazul* című darab bemutatóra 1838. január 29-én került sor, az újságok a „némi sikerrel" jelzővel vigasztalták az ifjú tehetséget →**F1838**. A téma a Vazul vezette „pogánylázadás" volt, amelynek szövegkönyvén Szigligeti kétszer javított. A javított verzióban tűntek fel a pogány szertartást vezető táltosok. Színpadon valószínűleg csak a táltosok nélküli verziót láthatták a színházba járók.

Tündérbohózat és történelmi, „tudományos" színmű keveréke volt Bodor Lajos táltos-sámánokat (!) szerepeltető népszínműkísérlete. A kritikusok szerint nemcsak nézőt, de olvasót is nehezen verbuvált neki a darab →**F1842**.

Mindebből kitűnik, hogy a táltost valójában nem sikerült színpadra vinni. Megjelenése minden esetben groteszk helyzetet teremtett, ha azt a nemzeti identitás formálásának igényével egyes szerzők a színpadon kívánták láttatni. Mindez azonban összefüggésben lehetett azzal a ténnyel is, hogy a táltos, ha nem is a professzionális színházi közegben, de a vásári mutatványosok körében és a szórakoztató, vásári mulatságok bűvészeként mégiscsak ismert szereplő volt. Csak komolyan venni volt nehéz, amennyiben mindenki vagy a csalót, vagy a szemfényvesztő cigány bűnözőt látta benne. A közönség köreiben biztosan ez volt az ismertebb kép a táltosról. A pogány magyarok táltos papjának szerepe ezért is tűnt kényszeresnek, vagy hatott idegenül a színpadon, legalábbis a reformkori időkben még biztosan.

3. A TÁLTOS A VÁSÁRI MUTATVÁNYOK ÉS PONYVÁK SZÓRAKOZTATÓ IRODALMÁBAN

A vásári ponyvák szórakoztató irodalmában is szinte csak a csaló, szemfényvesztő táltost találjuk. Sokáig úgy tartotta nyilván a folklorisztika,[7] sőt maga a „bűvész szakma" is, hogy a legrégebbi magyar nyelvű bűvészkönyv a *Mágyiás ezermester* 1816-ban, Pesten kiadott példánya volna. Előkerült azonban egy 1803-ban Kalocsán, a piaristák nyomdájában megjelent mű, Tomentsek János írása *A kis tátos, avagy út-mutatás a természeti varázslásból könnyű és mulatságos alakjátékok készítésére* címmel. *A kis tátos* valójában egy vásári bűvészmutatványokat elmagyarázó könyvecske volt. Főhőse a Tátos (vagy Taschenspieler), aki a varázstrükkök magyarázataival szórakoztatja, tanítja olvasóit, mindezzel demonstrálja, cáfolja, hitelteleníti a táltos, a boszorkányos vagy a lidérces hiedelmeket, babonákat →**F1803**[2].

A szórakoztató táltos figurája is az irodalom peremén indult, talán a XVII–XVIII. században, és csak a XIX. század elején lett annyira ismert, hogy arra egy egész nyomdai művet lehessen alapítani. Csak mint alig észrevehető írás, de biztosan egy sokak által ismert versike az első nyom a tátosról egy 1666-ban lejegyzett, a részeges asszonyokat pellengérre állító „asszonycsúfoló" ének formájában. Ennek utolsó strófájában bukkanunk a tátosként viaskodó részeges asszonyokra, pontosabban a tátosokat említő (mint az tátosok ugy megvivának) szófordulatra. Mivel a szöveg egy deákének, így besorolása némi dilemmát jelent, végül a szöveg inkább kocsmai, piaci előfordulását és onnan induló terjedését feltételeztem, még akkor is, ha ezt minden bizonnyal egy korhely tanuló deák másolta példányról példányra akár iskolai mintákat követve: →**F1666**. Az asszonycsúfoló versezet a vásári humorban vagy a farsangi szokások szituációiban gyökerezik, de jellegzetesen diákossá teszi kevert nyelve: a parlagi hang és a tudóskodó latinizálás, a versformákkal való megfelelés. E kettő együtt parodisztikus hatást kelt. Olyan stíluseszközt próbálgat itt, mint amit Csokonai visz majd tökélyre debreceni tanulmányait befejezve: →**F1798** – „Tátos banyák paszitja".

[7] Voigt V. 2017: 63–72.

Egy tréfás anekdotákat tartalmazó, inkább szórakoztatásra szánt könyvben tűnik fel a *tátos (magica) medicina* jelzői szerkezet a XVIII. század végén. Andrád Sámuel (1751–1807) református székely író kétkötetes gyűjteménye csupán egyetlen kiadásban, de kétkötetnyi bővítéssel jelent meg 1789 és 1790 fordulóján Bécsben, melyben a szerző – éppúgy, ahogy Molière korának orvosait – Andrád magát a tudományt karikírozta a „táltos" jelzővel →**F1790**[1]. Műfajilag azonos vállalkozás majd csak harminc évvel később lát fantáziát a tátos szó szélesebb körű megidézésére. Míg azonban a tátos jelző Andrád szövegében a szinte észrevehetetlen marginália, addigra az 1818-ban megjelenő *A' valóságos Világban sok csudálatos történeteken keresztül mentt Tátos, vagy Fejér májú embereknek galleriájok* című anekdotagyűjteményben a tátos szó a könyvet eladó cégérré válik →**F1818**. A tátos vagy fejérmájú jelző amúgy nem többet, mint a külcsínben tetszetős embereket jelölte. És annak ellenére, hogy egy egész könyv szólt táltosokról, legalábbis a cím alapján, végül kiderült, hogy csak az utolsó történetben volt szól róluk: pontosabban még ott sem.

Tekinthetjük ponyvai tartalomnak Fazekas Mihály 1813–1814 telén keltezett dalát is, mint egy irodalmi igénnyel íródott „időjövendölést", melyben Fazekas is feldolgozta a táltos és a boszorkány témáját. Mivel ez a felvilágosodást népszerűsítő dalocska a *Debreceni kalendárium* 1819-ik évre szánt köszöntő verse lett, amiről előzetesen a *Magyar Kurír* is beszámolt 1818. december 18-án,[8] ponyván, vásárokon való terjesztése miatt szélesebb közönséghez is eljutott, mint ha csak a szépírók nyomdai műfajain terjesztették volna. Népszerűségét jelzi, hogy az 1820. évi kalendáriumban is helyet kapott némi magyarázattal kiegészülve →**F1814/1820**.

Itt szükséges megemlítenem még azokat a folklorisztikai adatokat, melyeknek ebben a szövegcsoportban lenne helyük, ám a forrás hitelességének/hiteltelenségének problémái miatt – bármily ismertek és népszerűek is – nem lehetnek e szöveggyűjtemény részei. Idesoroltam volna Fodor Gergely nagybajomi jegyző XIX. század elejéről származtatott táltosviaskodás-adatait. A táltosok viaskodásával kapcsolatos időjárás-szabályozásról szóló hiedelemmondákról először a XIX. század közepéről hallunk. Szűcs Sándor nem feltétlenül hiteles, csak az 1930-as évektől ismert adata szerint Fodor Gergely bajomi nótárius elbeszélése tartalmazta ezt a motívumot. Eszerint egy Tikász nevű táltos, miután földhöz csapja tordai vetélytársát, elverte jégesővel a tordai határt.[9] Az adatot Szűcs először 1936-ban említette, ahol megnevezte forrását, és a forrás lejegyzési idejét az 1800-as évek elejére tette (ezt hol 1820, hol 1830 körülire datálta). A szöveget Szűcs Fodor kéziratában, a *Feljegyzési könyv* című dossziéban „találta", állítása szerint 1926-ban.[10] Szűcs azt írta erről, hogy az eredeti, még elbeszélés útján terjedő történet a Bessenyei György körüli anekdoták része volt. Eszerint a nyugdíjas éveit bihari birtokán töltő Bessenyeitől származhattak a táltosviaskodásról szóló fabula és annak áthallásokkal gazdagodó variánsai. Szűcs szerint, amikor a testőr író Bécset odahagyva 1785-től egészen 1811-ig bekövetkezett haláláig a bakonszegi Pusztakovácsiban fekvő tanyáján élt, a helyi emberektől több babonás hiedelmet is hallhatott, amit akár rögtön Fodor közreműködésével asztali beszélgetések során másokkal is megosztott. Szűcs meg-

[8] Fazekas M. 1955: 98.
[9] Szűcs S. 1951: 404.
[10] Szűcs S. 1940: 457.

állapította, hogy a Fodor Gergely bajomi nótárius által készített jegyzetben található egy színezett rajz is, amely az 1820-as években készülhetett: ez a rajz örökítette meg a „huncut táltost" (Szűcs ezt a figurát Csuba Ferkóval azonosította→**P1787**). A piros nyelvű, piros-fekete pikkelyes farkú, fekete-sárga szárnyú veres sárkánnyal együtt ábrázolt táltos eredeti rajza (ha volt is ilyen) ma nem lelhető fel Szűcs hagyatékában. Ugyanígy kétes hitelűek Fodor jegyzetei is, mivel azokat csak Szűcs átirataiból ismerjük. Ettől függetlenül az anekdota egyetlen hitelesítőjeként Fodor Gergelyt tudnánk megnevezni, akinek kézirata azonban vagy lappang (vagy rosszabb esetben nem is létezett).[11]

Bessenyei azonban valóban találkozott a táltossal. Ha nem is Fodor Gergely feljegyzéseiben, de időskori költeményei között megtaláljuk a „régi mesék ki hírelt Tátossát".[12] Bessenyei kéziratban maradt szövegéről viszont a szépirodalmi csoportban (6. csoport) teszek majd bővebb említést →**F1794²**.

4. A TÁLTOS A BABONAIRTÓ NÉPTANKÖNYVEK LAPJAIN

Önálló csoportot alkotnak az olvasmánynak szánt *babonairtó néptankönyvek* mint a köznép (vagyis a felnőttek) okítására készült írások, bennük a táltossal. A táltos babonákat, köznépi hiedelmeket megkérdőjelező, a babonák káros voltát hirdető szerzők a felvilágosult, pietista szellemiségű, népoktatást szolgáló német nyelvű külhoni irodalmat magyarították. Kömlei János (1756–1802) Pesten, 1790-ben megjelent *Szükségben segítő könyve* népnevelő tanácsokat közölt, melyeket „józan észérveket" felvonultató történetekkel, jeles példákkal színesített. A református

[11] A feljegyzést olvasó (író) Szűcs szerint a különc és magányos Bessenyeihez többször betértek a környék pásztor emberei, hogy az őket foglalkoztató történéseket vele megvitassák. Így esett, hogy egyszer bement hozzá a gulyása, Szűcs interpretációjában „aggodalommal jelentve", hogy *„Rábé felől ugyancsak készülődik ám valamely nehéz idő! Repdesik alóla a töméntelen madárság, mint akit kézből eregetnek. Tenni kéne valamit, hogy ránk ne jönne"*. Fodor jegyzése szerint Bessenyei mosolyogva így válaszolt neki: *„Mit tehetnék én? Az öreg Tikászt biztassad inkább, hogy győzné meg a rábai táltost"*. – Ez az öreg Tikász volt Bessenyei udvarosa, jegyzi meg Szűcs. Azt beszélték róla (Szűcs megjegyzése és talán Fodor feljegyzése szerint), hogy foggal született, s a legvadabb bikát is a hátára tudta fordítani. Egyszer kinn jártak a rétben, és a feltámadt csúnya idő elől egy távolabbi kunyhóba igyekeztek. A Határ-Halomhoz érve a tordaiak bizonyos Szeles Sziki nevezetű társukat nekibuktatták Tikásznak, mire az megmérgesedve Szikit a halomhoz vágta, a tordai határt pedig végigvezette a jégesővel, jegyezte meg Szűcs. „Feltehetjük – írja ugyancsak Szűcs Sándor –, hogy Szeles Sziki is táltosféle ember lehetett, s őt és Tikászt ilyen goromba módon kényszerítették a birkózásra, bizonyosan a rossz idő elhárítása végett." Szűcs ez utóbbi gondolatának eredőjét a Fodor-féle feljegyzésben sajnos nem tudjuk visszakeresni, így az időjárásért vívott táltosverekedési adatot továbbra is homály fedi. Amit talán elfogadhatunk, hogy Szűcs „átirata" szerint Fodor az alábbi megjegyzést még idetette: – „Magam is tudok olyan kóborló vén embert, aki már szinte tehetetlen, de elhiszi, hogy a fellegekkel megbirkózhat s a szelet kedvére irányozhatja." (Kiemelések az eredetiben.) Valahogy Szűcs Sándor is így volt „bátor" e szövegekkel megbirkózni és a saját elképzelésére őket meghajlítani, vagy akár megírni. Szűcs S. 1936: 39–48; Szűcs S. 1940: 454–459; Szűcs S. 1944: 154–155; Szűcs S. 1951: 403–409; Szűcs S. 1975: 45–54.

[12] Penke O. 1999: 305.

Kömlei műve Rudolph Zacharias Becker erfurti evangélikus lelkész népszerű könyvén alapult, de a magyarításban már a *tátos babonákról* értekezett →**F1790**[3].

1791-ben német mintára készült el az a „természeti könyv", mely az ismeretterjesztés eszközével, a könyvvel, tankönyvvel terjesztette a felvilágosodás természettudományos magyarázatait. Már a címe is jelezte, kiknek írták nevelő célzattal: *A' hortobágyi pásztor, és a' természetvizsgáló. A nem-tudósok kedvekért írta* Jeney György (1770–1843). A Szatmárnémetiben élő jogvégzett szerző az iskolásoknak és az érdeklődő „egyszerű" embereknek szánta munkáját, hogy azok tudását a babonák ellenében gazdagítsa. Ebben használta Jeney a „költemény tátosok" kifejezést, utalva a babonák haszontalanságára és azok költött, vagyis kitalált (nem igazi) jelentésére →**F1791**[1].

A nép felvilágosítását szolgáló munkák közül az egyik legsikerültebb Fábián József (1762–1825) *Természeti tudomány a köznépnek* (1803) című, Veszprémben kiadott írása volt. A pápai református gimnáziumban oktató Fábián is a protestáns világ felvilágosult, egyben pietista szemléletű embere volt, aki a babonák elleni küzdelemben a világ civilizációs, jóléti fordulatának tevékeny átalakítását képviselte →**F1803**[1]. Szerinte a *„tátosok, holmi rongyos és dévaj mendikánsok"*, akik maguk terjesztik hazug hiedelmeiket, ezért a táltoshit minden elemében olyan babona, ami inkább felejtésre, semmint megidézésre való.

Edvi Illés Pál (1793–1871) soproni kötődésű evangélikus lelkész oktatást segítő néptankönyve nemes céllal, de szemléletében majd évszázadnyi megkésettséggel készült →**F1837**[2]. Eleve plagizálta a kísértettörténeteket, melyeket szerzői hivatkozások nélkül Kiss János soproni szuperintendens néptanító könyvéből vett át; másrészt művének szemlélete a XVIII. század közepének, végének felvilágosodást propagáló babonairtó írásokkal volt rokon. Írása tisztán felvilágosult szellemben készült, minden más, ennél korszerűbb romantikus vagy épp nemzeti érzelem nélkül: *tátos, sárkány, váltott gyerek, tátos lovak,* mindez csak „emberámítás", „hitvány mese" – *torzszülött magzat nem tátos* – szólt szinte haraggal olvasóihoz. Érdekes idézet, ha összehasonlítjuk ezt azzal a debreceni peres irattal, ahol épp egy csecsemőgyilkosság indítékaként kerül elő a táltosnak vélt torzszülött magzat hiedelme, de majd száznegyven év különbséggel →**P1706**. Az Edvi Illés Pál által idézett táltosképzetek ezért is voltak inkább közelebb a néphit táltosaihoz, hisz azokat kérdőjelezte meg, mint az ekkor a katolikus oktatásban és a politikai közéletben már népszerűbb táltosképzetekhez. Utóbbiak célja ekkor már nem a babonairtás, hanem a táltosnak az ősvallásban betöltött szerepének meghatározása volt.

5. A TÁLTOS A KÖZÉLETBEN: RÖPLAPON, HÍRLAPBAN

A politikai hírek porondjain (röplapok, újságok) felbukkanó táltosokról szóló szövegek önálló csoportot alkotnak. A táltos első „közszereplése" mindjárt egy nagy visszhangot kiváltó politikai röplapon volt, még 1790-ben, a francia forradalom árnyékában. A „Parasztok Decretuma" zavarkeltő (ál)kiáltványban a „tátos" és a „tudós" jelzői szerkezet okozott némi fejtörést olvasóinak →**F1790**[2]. A nemesek ellen izgató, azok legyilkolását hirdető röpirat a II. József halála utáni és a II. Lipót királlyá választása közötti zavaros időkben keletkezett. II. Lipót megkoronázása

után, 1791 nyarán érkezett a *Magyar Kurír* németgurabi/gróbi tudósítójának (Veľký Grob, Deutsch-Grub) a bécsi udvar által ugyan cenzúrázott, de a magyarországi viszonyokat érzékenyen követő levele Pozsonyba. A szerző minden bizonnyal csallóközi származású, magyar érzelmű, tanult ember, talán iskolamester vagy lelkész lehetett. A történet szerint a Galántához közeli Szeli faluba érkező „tót lány" története valójában egy babonaellenes pamflet volt némi szlovákellenes hangnemben kifejtve→**F1791**[2].

Ezt követően a táltos a közéleti fórumok politikai pástjáról lekerül. Innentől kezdve inkább csak az irodalmi lapok színes szereplője lesz. Először csak mint táltos lovakról beszélnek, akik roppant gyorsak; majd mint táltos emberekről, akik viszont a maradiság jelképei lesznek. A „tátos lovakról" szóló idézetek sora a *Hasznos Mulatságok* lapjain (1820),[13] az *Athenaeum* (1838),[14] a *Honművész* (1839),[15] vagy a *Honderü* (1843, 1845),[16] a *Pesti Divatlap* (1844)[17] és a *Vasárnapi Újság* (1845) alig említésre méltó szövegek.[18] A táltos lovak valójában nem itt, hanem a mesegyűjteményekben lesznek majd a szövegek fontos mellékszereplői.

Az 1840-es években viszont a „táltos" (itt ember értelemben) újra megjelenik a politikai diskurzusban, sőt szinte főszereplővé lép elő.[19] Az élc hangján a „táltos" a *maradiság* jelzője lesz. Különösen a reformellenes, a minden változást elutasító politika irányzatok képviselőivel szemben használták karaktergyilkosság szándékával. 1841-ben a *Jelenkor* lapjain egy politikai cikkben használták a *sámán* jelzőt is azokra a „maradiakra", akiknek makacssága meggátolt minden reformot még a lassan haladó, de változáspárti konzervatív képviselők köreiben is („samanismus kezd terjedni most nálunk a' politikai mezőn is") →**F1841**.

Ez a maradiakra használt táltos jelző a márciusi ifjak nézeteiben is feltűnik, minden náluk idősebb személyt az eleve vesztes, „vén tátosokhoz" sorolva neveztek meg az 1848. évi tavaszi választásokat követően →**F1848**. A maradiságot jelentette a táltos egy-egy politikai célkitűzés osztályozásánál is. Így kapott a gazdasági élénkítés céljával létrehozott *Védegylet* mozgalom is „tátos vagy váltott gyermek" jelzőt egy 1845-ben kifejtett politikai parabolában. A Védegylet mint sikertelen politikai kezdeményezés kapta kritikusaitól a tátos gyermek mint *torzszülött*el való összehasonlítást, a halva született ötlet szinonimájaként →**F1845**. Végül mint a korcs, elfajzott szokások jelzői szerkezetben érhetjük tetten a táltost: cigány bűnözői körök tolvaj, csaló tevékenységének hírlapi leírásaiban →**F1847**[1]. Itt a táltos az oláh cigányok csaló pénznézéseinek társadalmi karikatúrájaként szerepel.

[13] *Hasznos Mulatságok*, 1820. 1. félév 36. sz. 281–284; 52. sz. 418.

[14] *Athenaeum*, 1838. november 1. 2. félév 36. sz.

[15] *Honművész*, 1839. február 7. 7. évf. 11. sz. 88.

[16] *Honderü*, 1843. szeptember 9. 1. évf. 10. sz. 295; *Honderü*, 1845. szeptember 2. 3. évf. 9. sz. 180.

[17] *Pesti Divatlap*, 1844. július 15. 11. sz.

[18] *Vasárnapi Újság*, 1845. szeptember 28. 12. évf. 594. sz.

[19] *Pesti Hírlap*, 1846. december 27. 802. sz. „Ha egyébkint nem lehet egy tátos ló vagy valamelly varázs vessző segedelemével győz a' hatalmas fölött. Ez úgy van."

6. A TÁLTOS A SZÉPIRODALMI REGISZTEREKBEN

A táltos az irodalom, a szépirodalmi regiszterek szövegeiben is önálló karriert futott be. Az irodalmi szövegek szerzői a táltost más-más műfaji keretek között szólaltatták meg. Így lehetett hol egyszerűen csak mint a legnemesebb ló jelzője („sebesebb mintsem táltos [!] paripája") egy erkölcsnemesítő mű alig észrevehető *hivatkozás*aként →**1744**, hol pedig egy verses barokk regény leírásának *marginális motívuma* →**F1766**, ahol a tátos szó az ördöngös, tündéres jelentésben egy gonosz lelkek által őrzött kincs közelében tűnt fel. Ugyanígy csak *széljegyzet* értékű motívumelem Dugonics András (1740–1818) kegyesrendi szerzetes tanár és termékeny regényköltő klasszikus versmértékben szedett nyelvi kísérletében, az *Etelká*ban, ahol a tátos lovak „mesélnek", vagyis beszélnek →**F1791**[3]. Nem több a tátos *(tátusok, garabonciás deákok, kik sárkánykígyókon nyargalództak),* mint hangulatfestő mozaikdarab egy-egy költeményi kísérletben, amit 1803-ban a Sopronyi Magyar Társaság próbamunkáinak „sengéjeként" adtak ki →**F1803**[3]. Bessenyei György (1744–1811) *A természet világa* című, kéziratban maradt műve is csak szólásszerűen említi a *„régi mesék ki hírelt Tátossát"* vagy annak négysoros fogsorát. Ami biztos, hogy Bessenyeinek ezek a verses sorai biztosan nem olvasmányaiból, hanem a helyi hiedelmekből táplálkozhattak: ritka kivétel, hogy a tátos foggal születéséről szó esik irodalmi szövegekben, de az elsők egyike volt Bessenyei →**F1794**[2].

Berzsenyi Dániel *Magyarokhoz* című, a kortársakat felrázó költeménye (műfaját tekintve fohász) is használja a táltos lovak motívumát, az *„ádáz tátos lovakon"* elszökni képtelen elkorcsosult magyar ifjúság leírásában. De mégsem tartja annyira erőteljesnek, hogy a szöveg végső változatából le ne cserélje a „tátos" jelzőt. Így a táltos az 1796 és 1810 között, a napóleoni időkben formálódó szövegnek csak az egyik, kéziratban maradt verziójában hagyott nyomot Berzsenyi életművében →**F1810**.

A romantikus és a népies irodalmi ötvözetben feltűnő „Tátos Lucza" sem tekinthető központi, programalkotó mondandónak Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) népdalátiratában →**F1813**; nemkülönben Fazekas Mihály 1813–1814 telén keltezett dalának irodalmi igénnyel íródott „időjövendölésének" táltoshasonlata sem lesz különösebben fontos motívum. E felvilágosodást népszerűsítő dalocskát olvashatjuk még a *Debreceni kalendárium* 1819-ik évre szánt köszöntőjében is →**F1814/1820**. Kazinczy Ferenc is mindössze a humanista táltosfelfogás paródiájaként használja a „táltos szamár" jelzőt, amikor felháborodik azon, miként is gúnyolták ki magasztos nyelvi mozgalmát, és támadták hátba őt magát az irodalmi vitákat a baráti levelezésben és a nyomtatványcímlapokon követhető fórumokon →**F1814**. A tátos ló mint irodalmi közhely ugyancsak töretlenül népszerű marad a ponyvák lapjain →**F1852**.

Viták keresztttüzében fogant meg a táltos másik, a köznyelvtől és a hiedelmektől részben távolodó jelentése az 1820-as években. Ez az új jelentés részben a tudományos vonalvezetést követte, amikor a táltost az értelmiség a „népmesékben", pontosabban a tudományos igénnyel felgyűjtött népmesei szövegekben fedezte fel magának. A táltos rögtön nemzetközi karriert futott be ezzel a felfedezéssel. Felfedezője pedig a németül író Mailáth János gróf (1786–1855) volt, aki 1823-ban megjelent mesegyűjteményében foglalkozott a magyar táltossal. A táltos szó is ekkor került

a margóról a középpontba az elsősorban német nyelven olvasó mesefogyasztó közönség színe elé. Miután Mailáth meséi német nyelven népszerűek lettek, magyar nyelvű megjelenésük is időszerűvé vált.[20] Kazinczy Ferenc ugyan már 1825-ben visszafordította magyarra a mesegyűjtemény szövegét, a magyar nyelvű kiadást már sem ő, sem Mailáth nem érte meg. Mailáth pályaképét és a *Magyarische Sagen und Märchen* kiadástörténetét végül a sajtó alá rendező Kazinczy Gábor írta meg 1864-ben. Az innen idézett történeteink egyik részletében egy csodás táltos lóról tett említést Mailáth gróf, ki Nagy Sándor (Macedón Alexandrosz) híres lovának mesei alteregójaként, emberi nyelven szólt választott gazdájához. A táltos ló mesei figurája és a mesében még feltűnő kincsőrző (egyébként elátkozott pogány) magyar táltos elbeszélésmotívumok a népmesék egyik első tudatosan „felgyűjtött" példái voltak →**F1823**. Ez utóbbival azonban eljutottunk a táltos újabb irodalmi jelentéséhez, az ősmagyar táltos pogány papokhoz.

A magyar írók közül Ráday Gedeont már a XVIII. század végén (1713–1792) foglalkoztatta az a gondolat, hogy Árpád vezérről nemzeti eposzt írjon. Virág Benedek (1754–1830) eljutott hőskölteményének tervéig. Csokonai Vitéz Mihály bele is kezdett Árpád hősi tetteinek megéneklésébe, de a nagy tervek egyike sem vált valóra.[21] Vörösmarty Mihály 1825-ben aratta költői pályájának első diadalát, amikor a magyar honfoglalásról szóló hőskölteményével szinte berobbant az irodalmi köztudatba. Ebben már szóhoz jutott a táltos is →**F1825**. A XIX. század első negyedében többen folytatták a tervezgetést. Elsősorban Pázmándi Horvát Endrétől remélték az Árpádiász közrebocsátását, de ez is csak kísérlet maradt →**F1831**. Valójában Vörösmarty alkotta meg az ennek az igénynek megfelelő nemzeti eposzt, így Pázmándi Horvát műve már csak halvány utánérzés lehetett. A táltos is Vörösmartyval jutott el elsőként az irodalmi regiszterek középpontjába és a Kazinczy által megjelölt tetőpontra. Innen majd Jókai Mór fejleszti tovább a táltost, de ő is korának alkotója, aki csak amolyan iparosként bedolgozza ezt a szerepet (pogány áldozópap) a millenniumi ünnepségek színpadképeibe. A Jókai által fejlesztett táltost pedig a Feszty Árpád-féle körpanorámán láthatjuk majd teljes papi díszben.

7. TÁLTOS PAPOK AZ IRODALOM ÉS AZ (ÁL)TUDOMÁNYOK KÖZÉ SZORULT ÍRÁSOKBAN

Az 1820-as évek elején változott meg a táltos téma irodalmi fókusza. A változást jelezte, hogy az irodalmi közélet szélen lévő helyzetéből kimozdult. Az 1830-as, 1840 évekre már olyan neves szerzők is alapanyagot láttak benne, akiknek életműve forgótengelye lett az irodalmi, sőt a politikai közéletnek is.[22] Ezt a nyelvi-jelentésbeli fordulatot jelöli Döbrentei Gábor, aki egy Berzsenyi Dánielhez írt levelében említette Horvát István *„táltos hisztóriáját"*. Az irodalmi levelezés itt őszintébb volt a témával kapcsolatban, mint amit Horvát István munkásságáról többen is hangoztattak a nyilvánosság előtt. Ez a levél-visszaemlékezés részben méltányos, részben

[20] Tamássy-Lénárt O. 2022: 145–158.
[21] Borbély Sz. 2001: 111–126; Klaniczay G. 2020.
[22] Kríza I. 1997: 275–283.

mégis ironikusan szólt a Horvát István által képviselt, irodalomnak kevés, tudománynak „sok", a történelmet a nemzet „szolgálatába" állító nyelv- és tudománypolitikai mozgalomról →**F1829**.[23]

Az 1820-as évek elején az *irodalom és (ál)tudomány között* találjuk a táltoshit egyik legnagyobb irodalmi népszerűsítőjének, Horvát István „oklevelész" könyvtárosnak a műveit, akinek délibábos írásai és harsány személyisége többeket is elbűvölt. A néphit táltosából általa és követői által lesz „táltos pap", akik papi rendbe, szinte egyházba rendeződnek →**F1822**. Jellemzően a Dunántúlról, annak is a közép-dunántúli régiójából, a „Pannon táj"-ban önmagukat is elhelyezve kerül ki azoknak köre, akik a XVIII. században a középkori krónikairodalomból felfedezett *lóáldozat* történetét összekötik a nemzeti múlt felfedezésével, az őskeresés motivációival, és külön szerepet osztanak az 1800-as évek elején a tudomány által a régi magyar nyelv emlékeiben talált „középkori" táltosoknak.

Kitüntetett szerepük lesz ebben a tájban a Szent Márton-hegyen megtelepedő bencéseknek és XIX. századi képviselőiknek, valamint a Bakonyban, Zircen működő cisztercita szerzetes íróknak (mintegy Szent Gellért XIX. századi követőinek). A Kazinczy Szép*halom*ra álmodott romantikus szellemiségű kultúrakörének ellenpólusaként immár Pannon*halma* lesz ennek az inkább nemzeti-patrióta szellemiségű irodalmi mozgalomnak a szimbolikus kertje. A Székesfehérvár–Veszprém–Győr–Komárom által határolt, közép-dunántúli pannon tájat műveli meg az innen származó Horvát István, aki „történelmi epikumának" centrumaként (táltos szertartáshelyként) jelöli ki a Szent Márton-hegyi kolostordombot, ahol az országot megváltó fehérlóáldozatra sor kerülhetett. Ugyanígy jár el a táltos papok rendjét színműben megálmodó bencés pap, Guzmics Izidor (→**F1830**), vagy a közelében tevékenykedő Pázmándi Horvát Endre is, aki műeposzt írt a táltosok szerepeltetésével →**F1831**. Nemkülönben innen merített ihletet Vörösmarty Mihály is a *Zalán futása* hőseposzához 1825-ben, melyben a magyar honfoglalást beteljesítő lóáldozatot ugyancsak a táltosok rendje végezte el szertartásos formában →**F1825**. De a tudományos közeg táltoskoncepciói is valójában innen erednek, ha a Bécsben letelepedett Sándor Istvánt és győri nyomdai kapcsolatait →**G1799/1808**, vagy a veszprémi kanonok Horváth János *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelent koncepcióit is idesoroljuk →**G1817**. Utóbbiakat azonban inkább veszem tudományos műveknek, ezért a következő →**G szekcióban** beszélek majd bővebben róluk.

A honfoglalás korában még ismeretlen nevű dombon, ahol a pogány magyar táltosszertartásra sor kerülhetett a lóáldozattal, ami a Benedek-rend szolgálatában évszázadokig volt Szent Márton-hegyként megjelölve, a XIX. század első felében lényegült át a bencés, a ciszterci papok és a közírók tollán pogány-keresztény történethelyszínné és végeredményben *Pannonhalmává*. A helynév Guzmics Izidor (1786–1839) bencés szerzetes, bakonybéli apát 1810-es évekbeli névalkotása volt.[24] Pannonhalma mint irodalmi kert Guzmicstól eredően lett papi ellenpólusa Szép-

[23] Klaniczay G. 2011; Klaniczay G. 2020.

[24] *Magyar Kurír*, 1816. augusztus 6. 11. sz. 74. Hübner Johann 1816: *Mostani és régi nemzeteket... esmertető lexicon... a magyar és erdély országi geographiával tökelletesitett...* Fejer Geörgy (Lexicon aller jetzigen und früheren Völker, Städte). Pest: Trattner, 431.

halomnak. Utóbbi a világi szépirodalom magyar nyelvi központja, előbbi a papi közreműködéssel megújuló magyar tudományos világ közepe kívánt lenni.[25]

Guzmics Izidor táltosokat a Szent Márton-hegyre idéző irodalmi műve 1830-ban jelent meg Horvát István biztatására. Hogy miként lett a Szent Márton-hegyből Pannonhalma, annak eredetét a XVIII. századi tudományos és irodalmi vitákban találjuk. Pray György és Cornides Dániel a magyarság régi történetét kutatva 1770 körül kapták kézhez Subich Ferenctől az *Ének Pannónia megvételéről* szóló kéziratos verset. Subich Ferenc a pozsonyi királyi jogügyigazgatóság jogásza volt, aki jelentős jogkönyv- és kéziratgyűjteménnyel rendelkezett. Ezek egyikéből másolta le a régi kéziratot, és küldte el Bécsbe a jezsuita Praynak. Az akkor a magyarok őstörténetén dolgozó jezsuita Cornides e kéziratot megismerve dolgozta fel a fehér ló mondáját. Összevetette azt a középkori krónikákkal (Anonymus: *Gesta Hungarorum,* 1200 körül; Kézai Simon: *Gesta Hungarorum,* 1283 körül). és azt feltételezte, hogy a kézirat a XIV–XV. századból való. Sándor István egyenesen azt állította, hogy egyidős a *Halotti beszéd*del (1192–1195 között). Dugonics András 1300 körülre keletkeztette. Guzmics Izidor vallástörténeti műve hamar beágyazódott az európai összehasonlító vallás- és történettudományokba is. Köszönhető volt ez a francia Louis Dussieux (1815–1894) történész-geográfusnak, aki a honfoglaló magyarok európai kalandozásairól 1839-ben írt egy nagyobb esszét (*Essai historique sur les invasions des Hongrois en Europe,* 1839). Ebben Dussieux így foglalta össze a főleg Guzmicstól eredő történeti eredményeket: „A magyarok pogányok voltak; Istent, a legfelsőbb lényt imádták; köztük a gonosz Urdungöt; és számos jó és rossz démont is; *papjaikat Taltosnak* hívták."[26] Az „Urdung" szó az akkor megismert *Halotti beszéd*ből, a Táltos szó pedig a XVIII. században felfedezett *Bécsi kódex*ből eredt.

Annyi bizonyos, hogy Pray az egyik legfiatalabb (és nem a legrégebbi) krónikaszöveget találta meg.[27] A magyar nyelven énekelt vers a mai filológiai kutatások alapján inkább tartható XVI. századinak, és nem korábbinak. A szerző megnevezése nélkül a verset először Révai Miklós tette közzé 1787-ben, aki maga is elkötelezett híve volt a magyar nyelv és irodalom nyelvemlékekkel történő erősítésének. Révai saját versei függelékében publikálta a *Pannónia megvételét*, egyrészt eredeti helyesírással, másrészt XVIII. századi átiratban is. Időközben Dugonics András *Etelka*jában (→**F1791**[3]) is megjelent a verses mű mellékleteként, egy esztendővel Révai közlése után, 1788-ban. A históriás ének eredeti kolofonjában Csáti Demeter ferences szerzetes neve szerepelt, a filológusok azonban csak 1828-tól tulajdonították neki a művet. Csáti szilágysági származású volt, életéről 1502–1542 között

[25] Beszédes azonban, hogy mit gondolt erről az egész mozgalomról a XX. századi kulturális politika és különösen annak 1956–1990 közötti szocialista vezetői rétege, amikor épp a kereszténység és a bencés rend közéleti szerepének tompításaként a helyet Szent Márton hegyéről valóban Pannonhalmára „keresztelték" át 1965-ben. „Beszédesnek" a szentre utaló név elhagyását és a semleges irodalmi név felvételét tartom.

[26] „Les Hongrois étaient païens; ils adoraient *Isten*, l'être suprême; un mauvais principe, *Urdung*, et une quantité de bons et de mauvais génies; leurs prêtres s'appelaient Taltos." Dussieux, L. 1839: 17. Kiemelés tőlem – *T. G. P.*

[27] Jung K. 1996: 317–328; Kríza I. 1997.

vannak adataink. Nem volt híres költő, sőt feltételezhető, hogy ez a neve alatt ismertté váló krónika sem az övé, inkább csak lejegyzője volt a szájhagyományból ismert történetnek.[28]

A Subich Ferenctől eredő régi kézirat napvilágra kerülése óriási visszhangot váltott ki a kortársak körében. Az első közlés igazi szenzáció lehetett, írók, költők fejtették ki róla a véleményüket. Dugonics ennek szellemében írta meg regényét, az *Etelká*t, melybe már beleszőtte a *Pannónia megvételéről* szóló éneket.[29] Az *Ének Pannónia megvételéről* című műben még nem szerepeltek táltosok, miként Dugonics regényében sem. Benne volt a fehér ló áldozatának mondája a korábbi krónikáshagyománnyal összhangban, de a szertartás módja és szereplőinek megnevezése nélkül. Az ének szüzséje röviden: az Erdélybe érkező, ott várat építő Árpád és hét vezére egy idő után tájékozódik a Duna vidékéről. A jó föld, édes víz és gazdag fű Árpádot a vidék meghódítására készteti, a fehér ló odaajándékozásával. Tudjuk, hogy az óhaza és új haza szépségeinek leírása már a XIV. századi krónikák jellegzetessége volt, ahogy az a tiszántúli Barbaricum és a dunántúli Pannónia humanista összehasonlításaiban testet öltött. A Csáti Demeternek tulajdonított históriás ének mondanivalója az 1820-as években színesedett tovább. Ebből az énekből készített átiratot Horvát István az *Auróra*ban 1822-ben →**F1822**. Majd ezt a táltosokkal kiegészített képet formálta (iskolai) színdarabbá Guzmics Izidor bencés szerzetes →**F1831**. És így lett a pogány lóáldozat kitüntetett helyszíne a Pannónia közepét jelölő Szent Márton-hegyből a Kazinczy által inspirált Pannonhalma, ahol a Horvát István által leírt „szertartás" szerint sor került a táltosok közreműködésével a lóáldozatra.[30]

Csak a történet helyszíne változott: Pannónia és a honfoglalás helyett a magyarság *ázsiai előidőit* vitte színpadra Balla Károly Pest vármegyei műkedvelő hivatalnok 1824-ben. Az irodalmi babérokra pályázó jegyző szövegében a táltosok a magyar uralkodói réteg papi rendjét képviselték, kiknek szerepe nála sem volt több, mint az elképzelt szertartások levezénylése, a pogány rituálékban való közreműködés, valamint a jövendőmondás, álomfejtés udvari feladatainak ellátása →**F1824**[1]. A lóáldozatra érthető okokból nála nem került sor, ő az előidőket énekelte meg. Nem különb, mint halvány kísérlet Peretsenyi Nagy László (1771–1827) Arad megyei szolgabíró, fordító, író, költő, nyelvújító és a *Tudományos Gyűjtemény* levelezőjének egyik tudákos okfejtése sem, aki az időjárás-jövendölések apropóján a magyarok őseinek táltos papjairól és azok papi írásairól, vagyis a *pap*írról (!) írt. A ma már szinte olvashatatlan és érthetetlen okfejtés egyetlen érdeme, hogy a magyar nyelvet igyekezett (nem sok sikerrel) a tudomány nyelvére hajlítani →**F1824**[2].

Ezektől a köröktől valóban távol/távolabb áll és kulturálisan is mást jelent majd Arany János táltosmese-költeménye →**F1847**, mely már inkább táplálkozott a néphit elbeszéléseiből, semmint a középkori krónikákból vagy a félreolvasott oklevelekből. Arany azonban ez utóbbira (mármint a magyarság egyes köztörténeti elemeit saját irodalmi nyelvén való megformálására) később is vállalkozott. Húsz évvel a népköltészeti motívumokkal játszó *Rózsa és Ibolya* után megírta a *Buda halálá*t.

[28] Jung K. 1996: 317–328; Kríza I. 1997; B. Szabó J.–Sudár B. 2018: 144.
[29] Révai M. 1787; Kristó Gy. 1995: 371–381; Kríza I. 1997; Ács P. 2023.
[30] Sebestyén Gy. 1905. II: 345, 526.

Úgy tűnik azonban, hogy Arany csak az 1860-as években (nagyjából a kiegyezés előtti/alatti lelkes-szomorú időszakában) lényegült át az irodalmi táltosokból történeti táltosokat teremtő közösségi bűvöleten. A *Buda halála, hún-rege* (1862–1863) táltoskoncepciója nem különbözik az 1830-as években kidolgozott áldozópap szerepkörtől, némileg kiegészülve a bölcs, javas, oltárnéző, bűbájos, énekkel igéző, ráolvasó, varázsló, álomfejtő pap jelentésekkel.[31] Arany műve talán annyiban „hitelesebb" Horvát István és követőinek írásaihoz képest, hogy a történeti forrásokat alaposabban ismerte, és azokból némileg alázatosabban dolgozott. Itt ugyan már nem használta fel a néphit táltosszövegeit (mint tette annak idején Dugonics), de a hun–magyar párhozamokat Kézai Simon krónikájából, a táltos nyelvi jelentéseinek körét pedig közvetlenül a Döbrentei Gábor által kiadott Bécsi kódexből vette, a táltosszerep Torda nevét pedig talán Guzmics Izidortól kölcsönözte →**F1830,** esetleg Szigligeti Edétől, aki hasonlóképp a Torda névvel illette táltos szereplőjét: →**F1838**. Arany, éppúgy, mint Horvát, a táltosnak a sámánéhoz hasonló ősi küldetéséről, a regében a Torda, öreg-táltos által bemutatott szakrális lóáldozatról alkotott képet.

Ez az irodalmi tematika teljesedik majd ki a Magyar Nemzeti Múzeum lépcsőházának magyar őstörténeti tárgyú – Lotz Károly által 1875-ben festett – falképein *(A hunok kirajzása Ázsiából; A magyarok az őshazában hallgatják a táltos regéit; A magyarok vándorlása; Az új hazába érkező magyarok; Vérszerződés; Az alpári csata; Árpád a legyőzött fejedelmek hódolatát fogadja; Az ősmagyarok áldozása; A kereszténység első hirdetése).* De ezt, a táltosok papi rendjéről alkotott totálképet majd valóban a millennium kora hozza létre: beleértve a képalkotási programot éppúgy, mint annak közönségszervező erejét. Ennek egyik mentora pedig nem lesz más, mint maga Jókai, illetve képalkotó veje, Feszty Árpád (1856–1914), aki a világkiállítások, panorámaképek műfaját menedzseli. Aligha túlzás azonban azt állítani, hogy a Feszty-körkép (1892) jeleneteinek megálmodója, *A magyarok bejövetelé*nek szellemi atyja, spiritusz rektora, aki Jókai volt, erre a végeredményre számított. Feszty, mint jó médium, Jókai színes látomásait reprodukálta a gigantikus vásznon. A jelenetek nagy része Jókai *Levente* című színművéből került a képre. Jókai a honfoglalással kapcsolatos elképzeléseit örökítette meg a *Levente*ben, melyhez az ismereteket négy évtizeden át gyűjtögette, és az ezredéves évforduló alkalmából vetette papírra.[32] A darabot mindmáig nem mutatták be, de az író sajátos víziói és a történelemtudománnyal ellentétes nézetei megjelenhettek veje, Feszty Árpád körképén, ahol bizonyos motívumok (turulos zászló, dögkeselyű és más állatok, ruhaviseletek) kimondottan Jókai utasítására kerültek be a tematikába. A Feszty-kör-

[31] Szörényi L. 2004: 98–120; Mikos É. 2018: 149. Árnyalhatjuk azt a képet, hogy Arany csak Ipolyitól vette volna át a „táltos pap"-motívumot, továbbá hogy a „táltos mint az ősi magyar vallás papja Ipolyi leleménye" volna. E kötet pont azt mutatja be, hogy a „táltos pap" már az 1820-as években népszerű „lelemény" volt a „pannonhalmi" irodalmi körökben, továbbá ennek a koncepciónak a csírái már az 1790-es években is ott voltak Sándor István írásaiban. →**G1799/1808**; →**F1822**; →**F1830**; →**F1831**.

[32] Jókai Ipolyi írásán kívül Orbán Balázs leírásait, Szinnyei *Tájszótár*át, Horváth Mihály és a *Csíki székely krónika* szövegkiadványait jegyzetelte ki. A táltos itt közvetlenül Ipolyi művén keresztül kerül a szövegbe. MTSz.

képet így a *Levente* illusztrációjának is tekinthetjük. Jókai jelentette be, hogy Feszty majd Spányi Bélával (1852–1914), Ujváry Ignáccal (1860–1927) és Mednyánszky Lászlóval (1852–1919) Munkácson készítheti el a körkép helyszínrajzát. Amikor elkészült a kép, Jókai maga volt annak porondmestere. Különösen ott volt lelkes, ahol a kép az ő szövegeit értelmezte, például a panorámajelenetben. Itt külön meg is nevezte az egyes alakokat, felsorolta a „garaboncot", a „táltost" és a „dalibabákat" (azaz a táncosnőket). De olyan részletekről is írt a kép kapcsán, amelyek nem is láthatók Feszty művén, ilyen például a fehér ló beleinek tűzbe vetése.[33] Feszty a szervező munkák mellett a körkép közel kétszáz alakjáról színes pasztellvázlatokat készített, többek között a táltoscsoportról is.[34] Az 1820-as évek táltost népszerűsítő irodalmi, nyelvi kezdeményezései és azoknak az 1840-es évekre eső színpadi laborkísérletei az 1860-as, 1870-es évek tudományos vízióival megerősödött, „akadémikussá" lett álláspontok kialakításaival az 1890-es évekre jutottak el a tetőpontjukra. Így a táltos, akit a néprajzgyűjtők ekkor még ugyanúgy a köznyelv szintjéről, a paraszti, népi nyelven megszólaló hiedelmekből ismerhettek, vetélytársat kapott a köznyelv médiaszínpadairól. E kettő pedig nemhogy nem közeledett, inkább távolodott egymástól, némileg összezavarva az olvasót is, aki azzal szembesülhetett, hogy „hirtelen" hányféle színpadon is találkozhat vele. De térjünk vissza az 1850-es évek álláspontjaihoz.

A tudomány és az irodalom közt ingázó Horvát István →**F1822**, Bodor Lajos→**F1842**, valamint az inkább filológus Kiss Bálint annyiban voltak újak →**G1839** vagy innovatívak, hogy magát a vallást vizsgálták, nem annak egyik-másik felekezeti ágát, továbbá nem a kereszténységnek kizárólagosan érvényes nézőpontjából fogalmaztak, hanem igyekeztek az összehasonlító tudományosság kritériumrendszerének megfelelni. Hogy mégis hová lyukadtak ki, mit sikerült ebből megvalósítaniuk, az attól függött, hogy milyen minőségű volt az általuk feltárt, felhasznált kútfők adatállománya, ezt hogyan rendszerezték és milyen elméleti keretrendszerbe rendezték, hol találtak fogódzót, analógiát mások eredményeiben. Ahogy már Katona Lajos fogalmazott 1897-ben:

> [...] első tekintetre vajmi hálátlannak tetszhetik ma egy Horvát István, Kiss Bálint, Bodor Lajos és Bizoni Károly fantazmagóriáit rendbe venni, hogy belőlük egy-egy szemernyi hasznavehető adatot nagy üggyel-bajjal kihámozzunk. De ne sajnáljuk a fáradságot és gondoljuk meg, hogy a tömérdek verejték, a mi jó részt meddő érben haladó munkájukhoz tapad, szintén tiszteletet érdemel; ha másért nem, már azért a nemes buzgalomért is, a mely őket, egy a miénknél lelkesebb kor fiait, hevítette.[35]

Fenti (alábbi) szerzőinknek csak a módszere volt tudománytalan; a hagyományba vetett erős hitük azonban épp oly kevéssé ítélendő el, mint amilyen tiszteletre mél-

[33] A Levente tisztázati példánya MTAKK M Ms 342/a. Mályuszné Császár E. 1987: 5–178; 379–382. A Feszty-körkép születéséről: Jókai M. 1896; Kovács Á. 1995: 19–93; Kovács Á. 1996: 87–102.

[34] Serfőző Sz. 2021: 251.

[35] Katona L. 1897: 56.

tó a kegyelet és lelkes buzgalom, amellyel kritikátlan munkájukhoz láttak. Gáldi László hívta fel a figyelmet Széchenyi nyelvi leleményére és ekként táltos „adatára", mely egyben mutatja a szó utáni kutakodás téves irányait és – mint fogalmaz – a „szó halálát". Az „ősmagyar ábrándok időszerűtlenségét" Széchenyi így jelezte beszédes című írásában, a *Kelet népé*ben: „hajtsa csak *kiki tátosát, mint párduczos eldődinknek vad raja,* ereje és sarkantyújának hosszasága szerint".[36]

[36] Széchenyi I. 1841: 34; Gáldi L. 1955: 547.

F1666 – deákének – mint az *tátosok* [az asszonyok] ugy megvivának

társadalmi mező: *3. vásári mutatványok és ponyvák*
szólásban: tátos (asszony) ~ részeges asszony – táltos módra viaskodik – viaskodás (paródia) ~ rossz asszonyi perlekedés

1666, Tés, Dunántúl, Veszprém vm.

MIHÁLY DEÁK ASSZONYCSÚFOLÓ VERSE A TÁTOSKÉNT VIASKODÓ HÁZASTÁRSAKRÓL ÉS EGYÚTTAL RÉSZEGES ASSZONYOKRÓL

A vonatkozó költeményt és annak részletét (Az részeges asszonyok „*mint az tátosok* ugy megvivának, mind az egész éjjel harcot tartának") Thaly Kálmán közölte 1889-ben. A részeges asszonyokat pellengérre állító „asszonycsúfoló" ének az utolsó strófa szerint 1666-ban kelt. Versfői alapján a költő neve is kirajzolódik: **AA**JKA-**MU**NUHUO-MI**HAJA**. A kezdőbetűk értelmes szöveget adhattak, de az ének szerzése (1666) és lemásolása (1704 körül) közötti időben a szöveg több helyen romlást szenvedhetett, mert a versfőkből csak a Mihály név olvasható ki. A szöveg a *Szentsei György daloskönyvé*ben maradt fenn kéziratban. Összeírója (másolója) nagy valószínűséggel Szentsei György dunántúli, közelebbről a Veszprém megyei Tésen lakó kuruc kisnemes lehetett. A gazdagon illusztrált *Szentsei-daloskönyv*et Buda János rendezte sajtó alá, kritikai kiadása 1943-ban jelent meg.[37]

IRAT: OSZKK Oct. Hung. 70. Szentsei-daloskönyv 1704. 43a–44b.
KÖZLÉS: Thaly K. 1889: II: 61–64.; Stoll B. 1961: 148. No. 101.

CANTIO ALIA DE MULIERIBUS

1. **A**z minap egy aszszony az többi között,
Ki lakozik vala két ucza között,
Illy tsudát indita bor ital között,
Eb egyék benne, ha tsak bélt fözöt.
[...][38]
5. **A**z bornak ö szagát hogy el íuithassa,
Fogh hajmát vagy tormát igen hapsollya,
Noha torkát, gyomrát az igen rágya,
De io, hogy az Urát el álmitthattya.
6. **M**int az tátosok, úgy meg vivának,
Nem régen urával vonyakodának,
Efféle dolgáért harczolodának,
Mind az egész éjjel harczot tartának.
7. **U**rának szakállát marokkal tépi,
Esse lélek fianak ötét nevezi,
Nem vala olly szitok, kivel nem jedzi,
Meg öllek, az ejjel azzal ijeszti.
[...]
14. **I**sten oltalmazzon Illen vendégtől,
Minden io férfiét illy feleségtül,
De hogy meg ohassuk magunkat ettül,
Kérjük az Ur Istent tellyes szivünkből.
[...]
18. **A**z ezer hat százban és hatvan hatban,
Az kedves fársángnak közepi tájban,
Az keserves aszszon iszik buvában,
Két féle hurutot kezde magában.

[37] Beke Ö. 1954: 97.
[38] Az értelmezéshez szükségtelen strófákat nem közlöm.

F1744 – erkölcsnemesítő mű – *sebesebb, mintsem tátos paripája*

társadalmi mező: *6. szépirodalmi regiszter, jezsuita tanári attitűd*
szólásban (paródia): tátos ló – gyors nyelv: kevés erő, ész, szív – (gyors) lóhoz hasonlítás

1744, Róma / Nagyszombat

FALUDI FERENC KORAI ERKÖLCSI TÉTELEI *A BÓLDOG ÉLETRE OKTATOTT NEMES EMBERRŐL* CÍMŰ FORDÍTÓI MUNKÁJÁBAN, MELYBEN A JELLEMTELEN EMBER NYELVE GYORSABB, MINT A TÁTOS PARIPÁJA, ÉS HOSSZABB, MINT A KARDJA KITÉTEL SZEREPEL

Darrell William jezsuita szerzetes angol nyelven írt erkölcsnemesítő művének magyarítására 1744-ben vállalkozott a Rómában élő Faludi Ferenc. Faludi (1704–1779) középnemesi családból származott, tizenhat évesen lépett a jezsuita rendbe. Bécsben és Grazban tanult 1725–1731 között, Budán és Besztercebányán volt segédlelkész, majd 1736-tól 1741-ig újra Bécsben, Grazban és Linzben élt, ahol a jezsuita rendházakban kispapokat nevelt. 1741–1745 között Rómában gyóntatópapként dolgozott. Itt ismerkedett meg behatóbban az olasz és a francia irodalommal, és itt kezdett erkölcsi, bölcseleti irodalmat fordítani, ezen a hangon verselni. Darrell művét nem angolból, hanem olasz nyelvről fordítva ismerte meg. 1746-ban hazatért Nagyszombatba, 1747-től a bécsi Theresianum aligazgatója és a jogtörténet előadója volt. 1748-tól a nagyszombati nyomdát, 1751-től a kőszegi jezsuita rendházat és kollégiumot is igazgatta. Életében csak prózai munkái jelentek

meg: latintankönyveket és olasz, valamint német szövegeket fordított, az arisztokrácia nevelését célzó, moralizáló műveket írt: *Nemes ember* (Nagyszombat, 1748); *Nemes asszony* (Nagyszombat, 1748); *Udvari ember* (Nagyszombat, 1750); *Nemes úrfi* (Nagyszombat, 1771); *Szent ember* (Pozsony, 1773); *Bölcs ember* (Pozsony, 1778). Versei csak halála után láttak napvilágot.[39] A „tátos paripa" az 1748-ban, Nagyszombatban kiadott fordításai között szerepelt. Faludi magyar nyelven írt leleménye, a *„nyelve [...] sebesebb mintsem tátos paripája"* szólás a szöveg főhősének negatív tulajdonságaira: nagyobbat mond magáról, mint amire képes, ezért nyelve hosszabb, mint kardja, valamint nyelve vitézebb, mint a szíve. A hasonlatokban a *tátos paripa* a gyors ló szinonimája lesz.[40] Faludi a *tátos szóalakot* a lovakra használja, ami megerősíti, rögzíti a XVIII. századi köznyelvi gyakorlatot: tatos, beleértve még a szlovák nyelvi változatot (tátoš) is, amit gyerekként ismerhetett. Faludi nyelve érzésre finomabb, modorosabb szóalakot is feltételezne: a humanista tradícióból eredő jelentésben feltűnik a klasszikus pegazus, szárnyas ló képzete.[41]

KÖZLÉS: Darell W. J. / Faludi F. 1748: 23; Faludi F. 1853. VI: 16.

Nagyságtok Kegyelmetek!
Ezt a könyvet Magyarországnak, de nem Magyarországrul irtam. A személyes nagyoknak szól, mindazonáltal a felserdült, és már maga eszén, maga szárnyán járó fiatal rend is alkalmas hasznát veheti. Amint is egy szemmel reájok nézett az author.

In summa: Amit irtam, azért irtam, hogy messze bujdosásaimban *ki ne kopnék élő nyelvünkbül,* példát adnék sok heverő pennának, olvasásra valót nyujtanék a hivalkodóknak, sok jóra emlékeztetném a világ gondjaiban elmerült elméket.

Költ Rómában, 1744-ben.
Nagyság Kegyelmetek alázatos szolgája
Faludi Ferenc, S. J.

II. [RÉSZ] KÖZBESZÉD EUSEBIUS OKTATJA NEANDERT, A FŐRENDNEK KÖTELESSÉGÉRÜL A TISZTESSÉG DOLGÁBAN.

[...]

De nem kevésbe tele ez a dicsekedés; mert noha talán mázsával várta, de lat számra sem jutott neki a dicséretben: kiki azt végezé magában felöle; hogy Fegyvernekinek továbbra nyújtózik nyelve hogysem pallosa, sebesebb mintsem tátos paripája; és vitézebb szivénél.

[39] Gyárfás T. 1911; Szauder J. 1941; Szauder J. 1948.

[40] Beke Ö. 1949: 164.

[41] Kéziratban maradt műveit Toldy Ferenc rendezte sajtó alá és adta ki több kötetben 1833-tól, de Toldy közölte a teljes, nyomtatásban kiadott életművet is. Faludi F. 1833/1853.

F1752 – ferences verses dráma – *sárkánytejen hízott tátos paripák*

társadalmi mező: *1. iskolai közeg, színjátszás, ferences olvasat*
szövegmotívum: tátos lovak, paripákat – sárkánytejen hizlalják

1752. március 31., Csíksomlyó

SÁRKÁNYTEJEN HÍZOTT TÁTOS PARIPÁK EMLÍTÉSE A FERENCES REND CSÍKSOMLYÓI PASSIÓJÁTÉKÁNAK 1752. ÉVI SZÖVEGKÖNYVÉBEN

Az 1752 nagypéntekén előadott Ferenc-rendi iskoladráma szövegkönyvében olvashatunk a sárkánytejen hízott, tartott tátos lovakról. Kevésbé ismert ez a szövegmotívum Erdélyben, így ritka adat. Hasonló utalásokat hiedelemszövegekben, mesékben találhatunk, de először azt is csak a XIX. század második feléből származó mesegyűjteményekben (Merényi László gyűjtései, 1861).[42] A zárdában őrzött kézirat kritikai szövegkiadását Fülöp Árpád végezte el 1897-ben. A több szövegkönyvet tartalmazó kolligátum 1774-ben került lezárásra, az első darab 1721-ből származik.

IRAT: Csíksomlyó (Prov. Stef.) ferences könyvtár, kéziratok, Liber exhibens Actiones parascevicas Ab anno 1730 usque ad annum 1774 diem Aprilis 27. (A címzés téves, a legrégibb darab 1721. április 11-én került színpadra.)
KÖZLÉS: Fülöp Á. 1897: 96.

[Fejezet címében:] Scena prima. Adonias inito cum Abiathar sacerdote et Joab Principe consilio non sine fastu sufficitur Rex.
[...] Adonias. Semmit nem vigyázok Dávid fiaira, / Engim a királyság tudom már annyira, / Nem engedem soha jussom a más ágra, / Inkább alá küldöm Salamont Limbusra. / Keress Joab hamar ötven férfiakat, / Azok mellé penig jó futó lovakat, / Sárkán téjen hízott tátos Paripákot, / Arannyall prémezet gyöngyös czafrangokat.

[42] Merényi L. 1861: 42. inkább tátos lovak, egy-egy tátos bölcs adat előfordulásaival, de ezek nagy része sem erdélyi, inkább magyarországi gyűjtésből származik. Az adatokat feldolgozza, említi még: Róheim G. 1984: 196; Bálint S. 1958: 391.

F1766 – verses regény – Kőkád az *Tátos Torony*ban

társadalmi mező: *6. szépirodalmi regiszter, vallásos, református, kései humanista olvasat*
szövegmotívum: tátos torony (hasonlatban) – ördöngös, tündéres – gonosz lelkek kincsét őrzi

1766, Nagyszeben

GRÓF LÁZÁR JÁNOS VERSES REGÉJÉBEN A TOLEDÓI TÁTOS TORONY

Gróf Lázár János (Segesvár, 1703 – Gyulakuta, 1772) az udvarban népszerű erdélyi arisztokratát, Bethlen Kata és Hermányi Dienes József nemzedéktársát korának egyik legtanultabb és legtehetségesebb főuraként tartották számon. Nagy műveltségét Marburgban szerezte Christian Wolff (1679–1754) tanítványaként. Wolff Mária Terézia boroszlói pietista professzoraival összezördülve került a II. (Nagy) Frigyes porosz király által támogatott marburgi, majd később a hallei egyetemre. Lázár pont a bécsi udvarral történt szakítását követően fordult Wolff felé újra, több művét fordította németből latinra. Ezek egyes erdélyi iskolákban, különösen a szász evangélikusok és a magyar reformátusok körében tankönyvként szolgáltak. Lázár távolságát jelezte Bécstől, hogy Voltaire-válogatást is készített franciából, ugyancsak latinra fordítva.

Lázár kezdetben nem volt híve a felvilágosodásnak: konzervatív vallásos főúrként a felvilágosult gondolkodók műveiből egyetlen gondolat ragadta meg különösen: a vallási türelem. Ez a türelem volt az egyetlen esélye Lázár „hidegen" követett református vallásának, egyben udvari karrierjének is ez volt a záloga.[43] Neki mindenesetre sikerült karriert csinálnia: báró, gróf, főispán, majd főkormányszéki tanácsos lett. 1749-es bécsi követségétől fogva buzgó híve lett Mária Teréziának. Sokan a szemére is vetették, hogy az elvtelenségig volt udvarhű.[44] A „veszedelemig" fajult madéfalvi konfliktusban (1764) ellentmondásos, inkább udvarpárti részvétele miatt a hatósági kivizsgálást követően politikai vákuumba került.[45] A helyi nemesség előtt a hitelét, az udvari körökben a bizalmat veszítette el. Lelki biztonsága – talán emiatt – megborult. Kegyvesztett lett az uralkodó előtt. Hosszú habozást követően visszahúzódott csíkszéki birtokaira, a sztoikus magányt választotta. Ekkor már szolid udvarellenességét költeményeiben élte meg, költői képeit a rokokóból merítette.[46]

*Florindá*ja ebben a magányban íródott, és első alkalommal Szebenben jelent meg, 1766-ban, majd 1791-ben, már halála után, Pesten is. A *Florinda* nem epikus mű, inkább szórakoztató, „földrajzi" tanköltemény, amilyent akkortájt többet is

[43] Lázár M. 1858: 97. A vallásának „hidegen" követése jelzője református kortársaitól származik, akik néha úgy érezték, hogy pozíciói megtartása érdekében olykor vallási közösségének érdekeit is szem elől tévesztette.

[44] Balló I. 1905: 53.

[45] Balló I. 1905: 32–34, 43, 50–54, 62.

[46] S. Sárdi M. 2003: 704–705.

írtak. Wolff szemléletét is tükröző földrajzkönyvet Lázár már korábban is kiadott, egy francia eredeti nyomán németből fordított könyvecskét: *Rövideden egybefoglalt gyermekek geographiája* (Szeben, 1750).[47] A *Florinda* felnőtteknek készült, de a szórakoztatva tanítás céljával. A kuriózumokkal telezsúfolt, karosszékben készült útikönyvben a templomok, kastélyok leírását anekdoták, történeti érdekességek szakítják meg. Az utolsó, Spanyolországot tárgyaló fejezetben kapott helyet a címben beharangozott betét, a spanyol király által meggyalázott lány és a mórok segítségével bosszút álló apa regényes története. Itt említi gróf Lázár János a Toledóban álló „Ördöngös, vagy Tündéres" Tornyot, amelyben gonosz lelkek a gazdagok titkos kincsét őrizték, és amelyet művében „Tátos Toronynak" nevez. Nem mellesleg ez a toledói torony protestáns nézőpontból a rossz hírű katolikus szent inkvizíció fellegvárának tűnik, az egyik legborzalmasabb helynek a világon, ahova egy protestáns csak eljuthat. A katolikusellenes (II. Frigyes nézőpontját tükröző) propaganda fénytörésében ez a szöveg egyrészt a kincslátók, pénznéző táltosok világának irodalmi fantáziája; másrészt egy, a valóságban is létező veszélyes vidék protestáns helyrajza lett. A történetnek kevés köze van a hiedelemmondák táltosához, de merít belőlük motívumokat. Lázár gróf szövegében a téma nem, de a szöveg „tündéres", „ördöngös" jelzői kapcsolatot képeznek a néphithez. Ebben lesz előképe Pálóczi Horváth Ádámnak →**F1813**, és még inkább Dugonics Andrásnak →**F1791**[3].

KÖZLÉS: Lázár J. 1766: 100.

[Fejezetcímben:] Kő kád az Tátos Toronyban. V. 100.
[...] Elméjében ötlik végre hogy hallatik
Toledóboz (a) közel, 's bizonnyal mondatik
Egy Torony (b) a'mellybe gazdag kínts tartatik
De gonosz. Lelkektöl ottan strásáltatik.
El-végzi magában hogy azt fel-nyittatja,
Minden szege lyukát széllyel hányattatja,
Kintset a'; mit talál mind el-hordattatja,
'S Hadi szükségeit abból pótoltatja.
Közél Tóledóhoz fél mért-föld' útjára
Vólt ez helly, ott látszó Nap támadatjára:
Kö-szikla meredek ketté hasadtjára
Tartván, ha ki fel-ment az egyik partjára,

[Lábjegyzetben:]
(a) Egy Város mellyben a' nagy Érsek lakik. Lásd feljebb.
(b) La Tour enchantée: Az az: Ördöngös, vagy Tündéres Torony

[47] Lázár M. 1858: 97–98.

F1768 – jezsuita alkalmi színmű – *tátosok (hitvány) kardja* – arany kardra való elcsalás

társadalmi mező: *1. iskolai közeg, színjátszás, jezsuita olvasat*
szövegmotívum: tolvaj és szélhámos – táltosnak adja ki magát – tizenharmadik iskolát is kitanult garabonciás – (viaskodásban használt) hitvány kardjukat aranyra cserélik – aranyat csalnak ki áldozataiktól

1768. február 11., Kolozsvár / Sárospatak

A *TÖKMAGFILKÓ* CÍMŰ JEZSUITA ISKOLAI VÍGJÁTÉK SZÍNI ELŐADÁSA, BENNE JELENET FURFANGOS CSALÓK BESZÉLGETÉSÉVEL EGY (HITVÁNY) TÁTOS KARDRÓL, MELYET ARANYRA ÉS ARANY KARDRA CSERÉLNEK

A darabnak csak a jezsuiták sárospataki iskolai előadásáról rendelkezünk adatokkal, ahol 1768-ban kétszer is bemutatták. Mindkétszer a principisták tanára vitte színre: először farsangkor, február 11-én, majd az egyházkerület plébánosainak gyűlése alkalmával, május 4-én. Az iskola, mint kisgimnázium működött 1662-es alapításától egészen a megszűnéséig, a jezsuita rend 1773-ban történt feloszlatásáig.[48]

A *Tökmagfilkó* vígjáték közvetlen forrása nem ismert. A szöveget feltáró Varga Imre szerint nem látszik valószínűnek, hogy fordítás lenne. A kellemetlen, kényes helyzetbe került szereplők önérzetét bántó kifejezések ismételgetése; a miattuk kijáró pofon, verés; majd az ezekért való bosszúállás; a cselekményfordulatos szerep- és ruhacserék; vagy az aranyértéknek csalafinta módon történő megszerzése (elcsalása); a handabandázó, nagyképű csalók nagyotmondása stb. idegen és magyar nyelvű vígjátékokból egyaránt közismert cselekménymozzanat volt az 1760-as évek iskolai színdarabjaiban. Varga Imre és szerkesztőtársai szerint a *Tökmagfilkó* nemzetközi motívumokból összeálló, de eredeti, helyi szerzemény.[49]

A *Tökmagfilkó* szerzője ismeretlen. Mivel azonban a darabban említik a feleki földeket, a fenesi országot, a Szamost, a Marost, Karánsebest, és kétszer is előfordul benne az oláh szó, Varga Imre szerint bizonyára Erdélyben írták, közelebbről talán Kolozsvárt. Így a kolozsvári drámaműhely terméke lehet. Innen kerülhetett el a sárospataki jezsuita iskolába, akárcsak az 1767-ben bemutatott *Kincskapáló* című színdarab is. A *Tökmagfilkó* komédia cselekményelemeinek egy-egy része megtalálható a garabonciások és a kincsásó, kincskereső mondák motívumaiból építkező *Kincskapáló*ban is.[50] Varga Imre szerint a *Tökmagfilkó* szerzője jártas lehetett az 1760 körül már magyar nyelvűvé lett, elvilágiasodott iskolai színjátszásban.[51]

A színmű témája, a „csaló" garabonciások, tátosok nem voltak ismeretlenek a pataki iskola színpadán. Egy évvel korábban játszották a *Kincskapáló* vígjátékot

[48] Kilián I. 1973: 163; Staud G. 1986. II: 409.
[49] Varga I. 1993: 337–349.
[50] Varga I. 1995: 353–394. No. 8.
[51] Varga I. 1993: 337–349.

ugyanitt. A téma népszerű lehetett mind a jezsuita pap tanárok, mind a diákság körében. A „tizenharmadik iskolát kitanult", vagyis garabonciás iskolát végzett, varázslótudományával kérkedő diák, a tenyérből jósló, mindent tudó, vagy a *tátosoktól örökölt csodakardot birtokló,* az aranyértékeket begyűjtő csaló (a *Tökmagfilkó*ban ki nem mondottan egy garabonciás) motívuma akár a lokális néphit eleme is lehet. Amennyiben a tátosok egyik fontos attribútuma a viaskodás, úgy az iskolai színjátékban szereplő tátosoktól örökölt hitvány kard is ennek kelléke lehet.

Idézett részletünk a színmű második felvonásából származik, ahol egy *tátosoktól örökölt kard* tulajdonságairól beszélget a főhős Úrfi, annak szolgája, Jakab és a cselekményt bonyolító Első Csaló. A csaló egy hitvány, ámde „tátos" kardot cserél és ad el csudakardként, így csalja el főhősünk nagy értékű aranykardját, körmöci aranyait és aranyóráját. Megjelenik azonban Jakab, a szolga, aki csalafinta módon, a darabban tanúsított magatartásának ellentmondóan, visszaszerzi gazdája kardját, pénzét és egyéb értékeit, majd kellő erkölcsi tanulságként a csalót megjavulásra bírja.[52] A tátos csudakard körül forgó párbeszéd minden bizonnyal számolt azzal, hogy a színdarab nézői tudatában vannak a tátosság azon jelentéseinek, melyek egyszerre utaltak a viaskodásra, a karddal való vagdalkozásra, a csudakard teljesítményére és természetesen másik oldalról a tátosok „csaló" voltára. És fordítva, ha máshonnan nem, hát innen érthetjük meg a jezsuita iskolákban végzett, ámde garabonciás, táltos szemfényvesztésre, magát csaló imposztorkodásra adó Szvetics Mihály személyét →**P1752**. Esetében a garabonciás, táltos (bűvész) trükkök nemcsak a diákszínpadok világában keltek életre, de éjszakai szeánszok formájában a színpadias eszközök használatával maga is kísérletezett. Némileg kevesebb sikerrel, mint jezsuita iskolástársai. A közönséget megtévesztő tátos trükkökről *A kis tátos* című bűvészkönyvben olvashatunk bővebben →**F1803**.

IRAT: PFKK, BK 188/1. 12. jelzet, Czuczor-hagyaték ötödik füzetének 29–47. lapjai, címlap nincs

KÖZLÉS: Varga I. 1995: 633–682. No. 13.

[A címet a kezdő sorok mellett a margón olvashatjuk:]

„Tök Mak Filkó Játék"...

JÁDZÓ SZEMÉLLYEK

A szerepek: ÚRFI, JAKAB szolga, KOMORNIK, ELSŐ CSALÓ, MÁSODIK CSALÓ KORCSMÁROS, KAPITÁNY, HADNAGY, GAVALÉR, KÁPRÁL (!)

[részlet:]

ÚRFI – Efféle. De tsak az nem volna mellette, semmi kurásim nincsen! Mert bizonya elég kurásim vagyon, egy egész ármádiát el szallasztanék, tsak azt tudná hogy semmit sem tesznek. Az Kapitánytol ippen semmit nem félek, de tudgya, mi bolond módra forgatná az kardgyát, az után hamar valami szerentsétlenség érhetne.

ELSŐ CSALÓ – Illyen veszedelmeket én tsak gyermek játéknak szoktam tartani.

[52] Varga I. 1995: 675.

ÚRFI – Hogyan viselyi tehát illyen állyapotban magát az Ur?
ELSŐ CSALÓ Előbb, mint sem ellenségem közelitt, le vágom az kardommal.
ÚRFI – Ugy. De ha kigyelmedet meg előzi az ellensége?
ELSŐ CSALÓ – Ki előzne meg engem? Láttya kigyelmed ezt a' kardomat?
ÚRFI – Talám még tatár járástul való?
ELSŐ CSALÓ – Hiszem mondom, tekintetre nem igen derék kard, de titokkal tellyes tsuda tévő kard.
ÚRFI – Titokkal tellyes tsuda tévő kard?
ELSŐ CSALÓ – Ugy bizonyára, mert ezzel le vágom az embert husz lépésnyire.
ÚRFI – Tsudálatos dolog! Talán valami tátostul nyerte az Ur?
ELSŐ CSALÓ – Nagy apámtol maradot örekségem. De merem mondani, husz lépésnyire le vágom az Embert, és ha teczik, még továbbra is szolgálly az éle.
ÚRFI – Evvel a' kardal?
ELSŐ CSALÓ – Ugyan evvel.
ÚRFI – Hallod, Jakab?
JAKAB – Bezeg nem tökkel ütették ennek a' fejét, ki tanulta a' tizenharmadik oskolátt.[53]
ELSŐ CSALÓ – Tsak állyon az Urfi husz lépésnyire, mindgyárt meg probálom az Urfin.
ÚRFI – Alázatos szolgája, szipen köszönöm kigyelmednek a' jo akaratot, mert én se husz, se harmincz lépésnyire nem hagyom magamat meg ölni.
ELSŐ CSALÓ – Hogy még is probáját lássa az Urfi, ime, melly meszsze ály tőlem az Jakab. Noszsza, Jakab! *(Ferit.)*[54]
JAKAB – Lassan, lassan! (Cadens:) Sóha sem véltem volna, hogy annyira érjen a' kard.
ÚRFI – Kérem, vigyázzon az Ur, mit tselekeszik.
JAKAB – Ha tsak egy lépéssel közelebb lettem volna, halálra vált ember lettem volna.
ÚRFI – Soha sem hittem volna, hogy enyi ereje légyen a' kardnak, ha tsak szememmel nem láttom volna. Vallyon mit fizessek kennek ezért a' kardért?
ELSŐ CSALÓ – Nékem ezért a' kardért? Vallyon mitsoda Embernek tart kigyelmed engem, talám egy korhelynek hogy az kardomat oldalamrol el adgyam?
ÚRFI – Ugyan tsak gyengén kell evvel bánni, mint az vajjal.
JAKAB – Nem kellet volna emlegetni az fizetést. – Várjon az Urfi! – Kedves Uram, jol tudom, hogy ezt a' kardott semmi áron meg nem lehet venni, mindazonáltal nem volna az Ur olly kegyességgel, hogy egy két órára kölcsen oda adná az Urfinak?
ELSŐ CSALÓ – Egy kis várakozással legyen kegyelmed. *(Meditatur.)*[55] Egy két orára?
ÚRFI – Igen is, tsak addig, még a' Kapitányt le vágom. Az Ur azomba az én kardomat viselheti.
ELSŐ CSALÓ – Az Urfi kedvéért meg tselekszem.

[53] A garabonciás iskolát végzettek osztályszáma.
[54] Eltalálja.
[55] Elgondolkodva.

ÚRFI – Hozd hamarjába az kadomat!
ELSŐ CSALÓ – Hidgye az Urfi, hogy nem örömest adom másnak kölcsen az kardomat.
ÚRFI – Könnyen el hiszem, de még is vegye el azomba az Ur az kardomat.
ELSŐ CSALÓ – Amint észre veszem, aranyos kard ez.
ÚRFI – Jol mondgya az Ur, 40 egész aranyba tölt.
ELSŐ CSALÓ – Aranyos kardot én soha életembe fogadásom szerént nem viselek.
ÚRFI – De még is két oráig!
ELSŐ CSALÓ – Reá állok kigyelmed kérésére, de ugy, hogy minden bizonnyal viszsza nyerjem kölcsön adott kardomat.
ÚRFI – Mihent vége lészen az ütközetnek, azontul viszsza adom.
ELSŐ CSALÓ – Még edgyet. Talám arany pénze vagyon az Urfinak?
ÚRFI – Teli az erszényem körmöczi aranyakkal.
ELSŐ CSALÓ – Jól, hogy meg kérdeztem, nagyon hibáztunk volna, mert a' kardom minden erejét el vesztené, ha aranyt hordozna az Urfi magával.
ÚRFI – Minden erejét?
ELSŐ CSALÓ – Igen; többet nem vihetne az Ember végbe vele, mind akár melly közönséges kardal.
ÚRFI – Valóba, nagyot hibáztunk volna. Ne adgya Isten, hogy az kard maga erejét el veszesse.
JAKAB – Azomba tehát oda adhattya az Urfi az erszényt őrizetre ökemének.
ÚRFI – Jól mondod.
ELSŐ CSALÓ – Miért kellene nékem veszódnyöm az erszénnyel?
ÚRFI – De ha szépen kérem az Urat, tsak két órára, mig az Kapitányt fel konczolom. Még egy arany órám is vagyon, fog e' valamit ártani a kardnak.
ELSŐ CSALÓ – Minden, a' mi aranyból való, el veszi a' kardnak erejét.
ÚRFI – Ezt is vigye el tehát, kegyelmed! Igaz, még egy arany pixissem is vagyon, mert a' kard virtussanok meg kell maradni. *(Gladium accomodat.)*[56] Ugy teczik nékem, mintha egy kiss kurásit nyernék. Husz lépésnyire ha áll tőlem, ugye bár el vághatom, akár ki légyen?
ELSŐ CSALÓ – Husz lépésnyire kétség kivül.

[56] Megigazítja a kardot.

F1774 – piarista iskoladráma – *ördögi tátos (lovak)*

társadalmi mező: *1. iskolai közeg, színjátszás, piarista olvasat*
szövegmotívum: tátos lovak – ördögi gyorsaságúak – nem hallgatják gazdájuk szavát

1774, Máramarossziget (?)

ÖRDÖGI TÁTOS LOVAK MESEI MOTÍVUMA A PIARISTA TANÁR DUGONICS ANDRÁSNAK TULAJDONÍTOTT *A FAZÉK* CÍMŰ ISKOLAI SZÍNMŰBEN

Az ördögi gyorsaságú tátos lovak mesei, mondai motívuma feltűnik a Dugonics szerzőségének tulajdonított, de csak másolati kéziratban fennmaradt iskolai színműben. Az ismert piarista diákszínművekből a legnagyobb életmű – és a legnagyobb színpadi – siker is Dugonics Andrásé volt, akinek nyolc drámája ismert váci és pesti kéziratokban. *A fazék* című színmű Máramarosból származó másolt példánya ritka adalék Dugonics életművéhez. A kézirat végén olvasható „Finis 16 Junij Szigethi 1774" alapján helyezte Demeter Júlia az előadás helyszínét Máramarosszigetre, itteni előadását azonban e feljegyzés alapján bizonyítani nem lehet.[57] Dugonics drámaírói pályafutása 1762-ben a piarista iskolai színpadról indult, de az 1790-es években írt darabjai, s köztük a regényeiből készített drámaadaptációk már a hivatásos színtársulatok számára készültek.[58] *A fazék* Plautus egyik drámájának magyarítása, iskolai színpadra alkalmazása. Semmiképp nem fordítás. Demeter Júlia szerint íző nyelvhasználata alapján tarthatjuk Dugonics művének, a máramarosszigeti állomás nehezen illeszthető be az életútba.[59] Így a felbukkanó szövegmotívumok eredete is bizonytalan.

IRAT: Dugonics (?) *A fazék*. Máramarossziget, 1774. (D. J.) 547
KÖZLÉS: Demeter J. 2002: 589. No. 12.

[...] gyöngyöm gyöngy virágom, tulipán narcissusom, aranyom, ezüstöm, gyönörü Aszmodaeusom, ha nints fára elegendő költséged, inkább menny fehér egy házára, több pénz vagyon ott... ha pedig sájnálod fárotságodat, van az Úramnak négy tátossa, maid ezentől be fogatom őket... mitsoda ördögök ezek, nem is halgattyák az ember szavát.

[57] Demeter J. 2002: 20.
[58] Demeter J. 2002: 23.
[59] Demeter J. 2002: 601.

F1775 – piarista iskoladráma – tátos paripa

társadalmi mező: *1. iskolai közeg, színjátszás, piarista olvasat*
szövegmotívum: tátos paripa – gyors

1775. augusztus 13., Vác

A TÁTOS PARIPA MESEI MOTÍVUM A PIARISTA TANÁR HAGYMÁSI IMRE GARABONCIÁSTÖRTÉNETEKET FELDOLGOZÓ ISKOLAI KOMÉDIÁJÁBAN

A gyors tátos lovak mesei motívumát használja Dugonics mellett Hagymási Imre is. A mű közvetlen forrását jelenleg nem ismerjük, Demeter Júlia szerint eredeti darabnak látszik. A furfangos garabonciásdiák témája nagyon népszerű volt a XVIII. század második felében. Hagymási a garabonciáshiedelmek teljes eszköztárát bemutatja. Eszerint a garabonciás tizenkét vagy tizenhárom osztályt végzett (az ördögnél), tud sárkányon, kakason lovagolni, varázslatait egy nagy rongyos könyvből olvassa, ellenségeit varázslattal elemészti, képes jégesőt, vihart támasztani. Garabontzás László azonban mindennek a paródiája, a kicsapott diákból iskolamesterré lett furfangos ember példája. A darabot 1775. augusztus 13-án, vasárnap mutatták be gróf Almási Ignác generális és Salbeck Károly címzetes püspök, püspöki helynök jelenlétében Vácott.[60] Ez az előadás jól példázza, hogy a hiedelmek jelenlétében, keletkezésében, terjedésében milyen nagy hatása is lehetett az iskolai demonstrációs céllal előadott színpadi műveknek.[61] A sárkánnyal szövetkező idővarázsló itt is a csaló, a szemfényvesztő jegyeit idézi. A garabonciás és a tátos hiedelmeinek egymásra hatása azonban ezekben nincs jelen. A tátos ló van csak jelen, mint mesei elem, minden más motívum viszont elsősorban a garabonciás és nem a tátos alakját erősíti.[62]

IRAT: Hagymási Imre: Garabontzás László. Vác, 1775. (P. M. Zs.) 897
KÖZLÉS: Demeter J. 2002: 925. No. 18.

Garabontzás László: Igaz, jó hogy eszedbe jutott. No most forduly egyet kettőt, lássam mikép tudsz ezen a tátos paripán nyárgalni!

[60] Demeter J. 2002: 932.

[61] Di Francesco, A.–Quarantotto, A. 2000: 368–386.

[62] Itt jelezve, hogy az iskolai színmű, egyébként nagyszerű elemzését elvégző Galuska László Pál némileg fordított arányt vélt kiolvasni Hagymási művéből. Más, akár iskolai forrásokkal összevetve azonban Hagymási műve inkább szól az itáliai, illír, dalmát, horvát garabonciásról és kevésbé a tátosról vagy ezek visakodásáról. Galuska L. P. 2010 és 2012.

F1780 – ferences színmű – *tátos* jövendőmondó, kincslátó

társadalmi mező: *1. iskolai közeg, színjátszás, Ferenc-rendi (eredetileg jezsuita) olvasat*
szövegmotívum: tátos jövendőmondó – kincslátó

1780, Csíksomlyó

UTALÁS JÖVENDŐMONDÓ, KINCSLÁTÓ TÁTOSOKRA A FERENCES REND CSÍKSOMLYÓI ISKOLÁJÁNAK 1780. ÉVI ELŐADÁS-SZÖVEGKÖNYVÉBEN

Az iskolai színmű tárgya rendkívül sok feldolgozásból ismert. A csíksomlyói Ferenc-rendi könyvtárban őrzött kézirat Jacobus Masenius (1606–1681) jezsuita szerzetes latin művének fordítása. A szöveget kritikai kiadásban közlő Alszeghy Zsolt szerint a mű forrása kétségtelenül Bidermann elbeszélése volt. Nem lehetetlen, hogy az iskolai színpadon a XVII. század közepén többször megjelent *Vita humana somnus* is hatott rá. Maga a darab más-más címmel gyakorta színre került. A magyar iskoladrámák egy másik sokat használt forrásában, Holbergnél is megtalálható a történet a *Jeppe vom Berge* bohózatban. Masenius eredeti darabjában a *Rusticus imperans* voltaképp nem parasztok játéka, hanem faber, vagyis kézművesek között játszódó darab. A csíksomlyói előadás helyszínén a darab inkább szólt azonban a parasztokhoz és a parasztokról, mintsem kézművesekről. Maseniusnak legnépszerűbb, az egész jezsuita drámairodalomnak pedig talán egyik legjobb darabja a *Rusticus imperans*. Az alábbi szövegrészlet hátterében sejthető hiedelmek ettől függetlenül éppúgy ismertek lehettek a parasztok és a kézművesek körében, mint a Ferenc-rendi és a jezsuita iskolák tanulói számára. Az iskolában 1756-tól 1846-ig valamennyi osztályban szerzetesek tanítottak. Az összevont, három osztályt három tanár vezette. A szerzetes tanárok voltak a színdarabok szerzői, színre vivő rendezői. A *Rusticus imperans* Szentes Reginald betanításával készült el, aki 1780-tól 1806-ban bekövetkezett haláláig retorikát és poétikát tanított.

IRAT: Csíksomlyó (Prov. Stef.) ferences könyvtár, kéziratok, Csiksomlyói iskoladrámák, I. kötet, utolsó darab: Rusticus imperans.
KÖZLÉS: Alszeghy Zs.–Szlávik F. 1913: 162–209.

Rusticus Imperans, a Spectabili Praenobili Nobili ac Docili Juventute Scholastica Gyimnasy Csik Somlyoviensis Sub Cura R. P. Scenice exhibitus. Anno 1780 Die S. Antonio Sacro, Professore Fre Reginaldo Szentes. [...]

Scena 3-fia. Herus solus.[63]

[...] Congrio. Ennél igazabb semmi sem lehet; riktig elé mondál mindeneket, hatsak el nem ragattattál a' sárból vagy ha ördögöd nintsen, vagy tátos nem vagy, ezeket bizonyosan látnod kellet.

[63] Alszeghy Zs.–Szlávik F. 1913: 171.

Scena 4-ta. [Accedit Rex.] [64]

[...] Cleobulus. Jelen vagyunk, készek mindendre, Felséges Király. / Rex. Tugyátok, mit akarok én ezzel az eleven ember képpel. / Cleobulus. Ha csak valaki nem jövendő mondo tátos közülünk s úgy hozzá nem vett, meg nem tudhattyuk. / Rex. Ez az Ember a' foldozottasnak pokrotz helyet királyi palástot; a' sáros és habarcsos tapasz helyet arany paszomántot visel.

F1790[1] – tréfás anekdota – *tátos (magica) medicina*

társadalmi mező: *3. vásári mutatványok és ponyvák szórakoztató irodalma*
szövegmotívum: tátos (jelzői szerkezetben) – (csalóka, varázsos) orvoslás

1790, Sepsiszentgyörgy / Bécs

TRÉFÁS ANEKDOTA AZ ORVOSTUDOMÁNY ÁLTAL BŐBESZÉDŰVÉ LETT NÉMA ASSZONYRÓL ÉS AZ EMIATT A SÜKETSÉGET VÁLASZTÓ FÉRJRŐL, AKIT A TÁTOS (MÁGIKUS, VARÁZSOS) MEDICINA TETT (SZELEKTÍV) HALLÓVÁ

Andrád Sámuel (1751–1807) *református* székely író *Elmés és mulatságos rövid anekdoták* című gyűjteménye csupán egyetlen kiadásban jelent meg 1789 és 1790 fordulóján Bécsben. A kiadást finanszírozó bécsi tipográfusnak hasznot a német könyvek hoztak, a magyar anekdoták újrakiadásával így már nem foglalkozott. Andrád Nagyenyeden és Kolozsvárott bölcseletet, Bécsben orvostudományt tanult, és mint gyakorló orvos ott is telepedett le. Patrónusa a Rousseau-val is levelező székely honfitársa, Teleki József gróf volt. Előtte azonban gyalog beutazta Németországot, a *göttingai iskola* neves nyelvészével, Gyarmathi Sámuellel. Tartós szívbetegsége miatt visszatért Bécsbe, az orvosi praxist pedig az írásra cserélte.[65]

*Anekdotá*kat tartalmazó írásgyűjteménye első a maga műfajában a magyar irodalomban. Anekdoták a *Magyar Kurír* lapjain is jelentek meg ugyanekkor, de gyűjteménybe rendezett, irodalomként olvasható sikeres könyvként az *Elmés és mulatságos rövid anekdoták*nak jár az elsőség.[66] Andrád 1795-ös, végleges erdélyi hazatértéig további négy munkát publikált még.[67] Több műve kéziratban, egy „mulatságos folyóirat" alapítása pedig csak terv maradt. Magyar nyelvű írásait *a székely népnyelv* jellemzi, amiért is Baróti Szabó Dávid nyelvi tanácsokat kért tőle, amikor szótárához új szavakat keresett →**D1788/1792**. Andrád életműve az erkölcsracionalizmus és a felvilágosult eszmék sajátos keveréke. Vállaltan, nyelvpolitikai

[64] Alszeghy Zs.–Szlávik F. 1913: 201.

[65] Pataki J. 2004: 360–362.

[66] Forrásai többek között Plutarkhosztól Boccaccióig, Petrarcától Pietro Aretinóig, Robert de Bois-tól Roquelaure hercegig terjedtek.

[67] *A magyar szólásnak módjáról; A magyar írásmódról; A magyar Demokritosz életének délig való része; Legelső virágos kert.*

programként ír magyar nyelven, ahogy mondja: „székely magyar vagyok", „tudom ezért a székely atyafiak szája-járását (dialectus)". A „tátos medicinákkal" kezelt férj anekdotája is ebbe az irodalmi, nyelvi programalkotásba illeszkedik. Szövege vegytiszta irodalom, hiedelemtartalmat a táltos (csalóka, varázsos) szóhasználatban ne is keressünk. Legfeljebb a tátos szótári használatú jelentését érhetjük tetten: itt a „kuruzslás" babonairtó szinonimája lesz.[68]

KÖZLÉS: Andrád S. 1790. II: 335. No. 378; Andrád S. 1988: 237.

Egy meg szóllalt néma asszonyról

Valahol a világon egy pallérozatlan országban, ha nem tudja az ember, hol, szabad messzebb is gondolni tova Kamcsatka felé, olyan gusztussá vala egy férfinak, hogy el-házasíta egy néma asszonyt. Ki ezt a doktorokkal addig orvosoltatá innet is, túl is, hogy a bizony megszólala, mint a nagypénteki harang, és azután néki minden istenadta nap harangozott, ha nem kellett is. Ki, hogy az elmúlattakat kipótolja, annyit csevegett, hogy unalom volt nemcsak hallgatni, hanem hallani is; melyre nézve a férje ismét a doktorhoz mene, és kéré, hogy amely mestérséggel a felesége némaságát elűzte, azzal hallgattassa is el. Az orvos azt mondá, hogy az ő mestersége igen keskeny határ közé szoríttatott; arra ugyan alkalmas volt, hogy a némaságat elűzze, de hogy feleségét elhallgattassa, arra nem elégséges.

Csakugyan a férfi nem szűnvén meg a kéréstől, felnyitá a nagytudományú doktor úr egy helyen esze lajstromát, és azt az egyetlenegy eszközt találá benne pápaszemmel az említett véghetetlen szarkai vartyogás ellen, ti. a férjnek siketségét. – Biz igaz a – monda a férfi, de hányni-vetni kezdé, hogy a két rossz közül melyiket válassza, hallgassa-e felesége szüntelen való csevegését, vagy inkább megsiketüljön.

Míg a kettő közül valamelyikre magát meghatározhatná, azalatt az orvos az operáimhoz kezde, és a férfi megsüketüle a tátos (magica) medicinának egyik boszorkányos mestersége által. De mi történék azután? Csak hallgassa meg minden: Midőn az orvos a maga fáradságáért egy jó nagy summát kívánna a férfitól, e teljességgel meg nem hallhatá a doktornak kívánságát, mert ő siket vala. Az orvos jelek által eleget mutatá, hogy néki pénz kellene, de a süket disznó mégsem érté meg a maga hasznáért. Az orvos boszonkodván magában, hogy amannak hasznával magát nagy kárba ejtette, kéntelenítteték a siketnek fülét ismét megfúrni, hogy az a fizetésről legalább valami pendülést hallhasson. A férfi nevetni kezde, mikor venné észre, hogy ő ismét hall.

[68] Molnár Sz. 1988: 237.

F1790² – politikai röpirat – *tátos/tudós* – boszorkányégetést hirdető paraszti kiáltvány

társadalmi mező: *5. közélet, politikai közeg, felvilágosult, babonairtó olvasat*
szövegmotívum: szólás, hasonlat – táltos/tudós (paraszt ember) – kiált – fenyegetőzik – igazságtalanságot megbosszul, ítél – boszorkányok ellen küzd, politikai árulókat máglyára, akasztófára juttat

1790. február 20. – 1790. július, Eger és környéke

Tokaj-Hegyalja / Zemplén / Szabolcs / Fejér vm. / Erdélyi Nagyfejedelemség

A „PARASZTOK" („TÁTOS", „TUDÓS" ÉS MÁSOKRA HIVATKOZÁSSAL KÉSZÜLT) KIÁLTVÁNYA / HANGULATKELTŐ (A NEMESEK ELLEN, EZEK LEGYILKOLÁSÁRA IZGATÓ) POLITIKAI RÖPIRAT (ÉS TERJESZTETT MÁSOLATAI) A „PARASZTOK DEKRÉTUMA" CÍMKÉVEL A II. JÓZSEF HALÁLA ÉS II. LIPÓT KIRÁLLYÁ VÁLASZTÁSA KÖZÖTTI ZAVAROS IDŐKBEN TERJESZTVE

II. József 1790. január 28-án összes addigi intézkedését – a türelmi rendeletre, a lelkészi rendezésre és a jobbágyságra vonatkozók kivételével – egy tollvonással megsemmisítette. Márciusban több nemesi vármegye is közgyűlést kezdeményezett korábbi előjogai helyreállítása érdekében és a II. József utáni idők reményében. Mivel a nemesek jogaikban a visszavonás ellenére továbbra is erősen korlátozottak voltak, és mert a vármegyék közigazgatási rendszere gyakorlatilag megszűnt, az új kezdeményezés egyben restaurációja volt a II. József előtti világnak. Az egybehívott közgyűlések többségében a nemzeti ellenállás hívei kerültek előre a „vesztésre álló" jozefinista adminisztráció ellenében. A közgyűléseken a még hatályban maradt intézkedéseket támadták. A nemesi elit lázas sietséggel fogott hozzá II. József örökségének teljes felszámolásához, nemritkán személyében és egzisztenciájában is megtámadva azokat, akik az adminisztráción keresztül az egykori uralkodót képviselték. A restauráció együtt járt a katolikus reakcióval, a türelmi rendelet megtámadásával. A nemzeti érzelmekre hangolt rendi mozgalom (ami a viseletben is szembetűnő lett: a német kabát helyett újra a magyaros viselet jött divatba) célja az volt, hogy az új uralkodó megválasztására már a visszaállított, restaurált, régi rendi alkotmány keretei között kerüljön sor. Ezért is volt fontos a katolikus egyház hegemóniájának visszarendeződése.[69]

Májusban azonban több vármegye területén szinte egyszerre, a nemesi rendet és a nemzeti ellenállást kellemetlenül érintő, annak tagjait erősen nyugtalanító, durva hangú röpirat terjedt. A Szabolcs megye hajdúi által elfogott levelet 1790. május 14-én küldték be az egri érsekhez, gróf Eszterházy Károlyhoz, a katolikus nemesség, különösen a magyarországi arisztokrácia erős emberéhez. A vármegye az egri érsektől kért segítséget, világosítsa fel papjai útján a köznépet, mennyire káros és

[69] Márki S. 1881: 339.

„istentelen" a hajdúk által elfogott „Parasztok dekrétuma" *(Decretum rusticorum)*.[70] A parasztok fegyveres felkelésére, a „Földes Urak elleni" lázadásra, a „Nemes Urak" legyilkolására felszólító irat terjedését azonban már nehéz volt megállítani.[71] Hogy mikor indult útjára a kiáltvány, az magából a szövegezéséből következett. Ami biztos, hogy II. József halála, 1790. február 20-a és a budai királyválasztó országgyűlés, 1790. november 12-e, II. Lipót megkoronázása közötti időben futotta be rémhírkarrierjét. 1790 júniusának legelső napjaiban viszont a II. Lipóttal összehívott diéta már megkezdte tanácskozásait Budán. Nagy valószínűséggel a közben eltelt idő alatt keletkezett a hírhedt szöveg.[72] A „dekrétum" azonban nemcsak Szabolcs vármegyében, de országosan kívánta mozgósítani a nemesi rend alávetettjeit: „hogy a szegény, sok kínt látott, megnyomorult állapotbán kesergő parasztság, tudván mihez tartsa magát, egy kesergő szívvel legyen az országban".[73] A röpirat a parasztok nevében kinyilvánította, hogy József rendelkezéseiből „egy hajszálnyit" sem hagynak eltörölni, és nem engednek belőle, mert az mind „szentek, igazságosak és hasznosak valának, mint ha az Isten mondotta volna azokat néki". Erre való hivatkozással a parasztok „harci riadót fújtak" a nemesség elleni felkelésre.[74]

A közvélemény olvasni tudó rétegeit „megszólítva" mind Magyarországon, mind Erdélyben, keringett e kiáltvány. A nemesi, egyben nemzeti érveléssel szembehelyezkedő szöveg a történészi kutatások szerint német,[75] román[76] és szerb[77] nyelven is lázított a magyarországi és az erdélyi nemesség ellen. Heves mellett Belső-Szolnok vármegyében, Borsod, Abaúj, Zemplén, Szabolcs,[78] Szatmár[79] és Bihar vármegyékben, a Felső-Tisza-vidéken,[80] de a Dunántúlon is,[81] továbbá az Erdélyi Nagyfejedelemségben olvashatták (és másolhatták) a nemesek leölésére és a velük kollaboráló cselédség felkoncolására buzdító iratot: „az olyan lévnyaló udvari cselédeket pedig rakásra kötözzék, s mint régen a boszorkányt, elevenen égessék meg".[82]

Erdély e tekintetben még kényesebb helyzetben volt, mint Magyarország. A magyar nemesi rend ellen izgató „parasztok dekrétumáról" úgy hírlett, hogy a román

[70] K. Havas G. 1938: 141.

[71] 1790. május 20-i titkos jelentés: „Die meisten Bauerngemeinden sollen den Komitaten schriftlich, einige mit Drohungen gewürzte Vorstellungen überreichet haben, dass man auf dem Landtage ernstliche Anstalten zu ihrer Erleichterung treffen möchte." HU-MNL-OL Privatbibl. 11. fasc. 7. köteg. Benda K. 1957: XVI.

[72] Benda K. 1951: 104.

[73] Benda K. 1974: 207.

[74] Benda K. 1974: 207.

[75] „An die Versammlung gemeiner Bauernschaft" röpiratban az urak: „gottlose Haus. M. M. Smirin: Eine anonyme pol. Flugschrift". Eckhardt S. 1924: 161–162; Rácz I. 1960: 225, 260; Székely Gy. 1961: 490.

[76] „Supplex Libellus Valachorum": Trócsányi Zs. 2001: 91.

[77] Dobszay T.–Hermann R. 2001.

[78] Koroda M. 1944: 94–97; Kató I. 1950: 199; Kunszabó F. 1986: 106–107.

[79] K. Havas G. 1938: 141.

[80] Rácz I. 1960: 267.

[81] HU-MNL-FML-IV-A. Fejér vármegye 33. Törvényszékének iratai. F. 11. No. 66., 1790. Vadász G. 1979: 298.

[82] Marczali H. 1898; Marczali H. 1907: 230.

papok terjesztik, és Bihar után csakhamar már a Székelyföldön is olvassák: „Rajta hát egész parasztság, könyörülj magadon, emeld fel botodat, vasvilládat, baltádat a kegyetlen, ingyenélő, húza-vonó, országpusztító, királyt lopó urak ellen."[83] Az erdélyi nemesség az 1784. évi Hóra-felkelés borzalmainak megismétlődésétől tartott, ezért a vármegyei nemesség vezetői mellett a székely székek lófői is felkészültek az ellenállásra.[84] 1790 kora tavaszán a rendek Erdélyben is a régi alkotmány visszaállításáért lelkesültek. Amíg azonban a jobbágyság József újításainak fenntartásában volt érdekelt, a nemesség a teljes eltörlésében.[85] Amikor e zavart keltő röpirat Erdélyben is feltűnt, a magyar és székely rendek fegyverkezni kezdtek. Helyenként már-már határozottan Habsburg-ellenes szándékkal, és csak a Bánffy György vezette Gubernium higgadtsága gátolta meg, hogy a kölcsönös félelem az 1789–1790-es franciaországi eseményekhez hasonlatos összetűzésbe torkolljon.[86]

Trócsányi Zsolt szerint a feszültség növekedéséhez a „Parasztok dekrétuma" erdélyi megjelenése jelentősen hozzájárult. Az Érchegységben Müller főbányafelügyelő adjunktusát, Emanuel Villt gyanúsították az iromány németre fordításával. Trócsányi szerint az örökös tartományokbeli bányatisztekről egyébként is az hírlett, hogy zendülés esetén ők is a nemesi rendek elleni lázadókkal tartanak. A bányatisztek és a vármegyei magisztrátus évtizedes ellentéteinek ismeretében nehéz eldönteni, hogy adtak-e alapot a bányatiszti értelmiségiek e híreszteléseknek, vagy csak a nemesség felizzó „német"-gyűlölete képzelte azt. Válaszul a magyar megyék nemessége és a székely székek általános fegyverkezésbe kezdtek. A kormányzat higgadtan, de energikusan tett lépéseket a nyugtalanság lecsillapítására. A Gubernium 1790. március elején intézkedéseket tett – ha volt is olyan – a parasztnép lefegyverzésére és fegyvervásárlásuk megakadályozására. Egyben pedig úgy rendelkezett, hogy az unitus és ortodox püspökök „a néptől minden rossz befolyást [...] tartsanak távol". Gherasim Adamovici ortodox püspök (1733–1794) körlevelet intézett a román papsághoz.[87] Bánffy György pedig május közepén a bánya-főfelügyelőség révén hirdette ki, hogy a jobbágyok szabad költözését nem vonják vissza. A kettősen defenzív csata jóval az erdélyi országgyűlés megnyitása előtt (december) véget ért, így a röpiratot hatástalanították.[88]

Már a kortársakban is felmerült, hogy a röpiratszöveget nem is a „parasztok" írták. Hiába ugyanis a „parasztias" nyelvezet, szövegéből süt, hogy azt nem közember írta.[89] Eckhardt Sándor is amellett érvelt, hogy mind a nyelvezet, mind a szövegezés, mind a leírt szándékok alapján a „névtelen paraszttömegek" röpirata

[83] Trócsányi Z. 1933.

[84] Kovács Miklós Zaránd vármegyei alszolgabíró jelentése Halmágyon, 1790. április 9. HU-MNL-OL Erdélyi Kancelláriai levéltár, No. 4825. Marczali H. 1898; Bözödi Gy. 1937: 435.

[85] Benda K. 1957: 309.

[86] Makkai L.–Mócsy A. 2001: 593; Trócsányi, Zs. 2001: 91.

[87] A *Supplex Libellus Valachorum* többszerzős irat, amely Nagyváradon, Ignatie Darabont püspök környezetében, valamint Bécsben, az udvari kancellárián készült. Aláírása: „Clerus, Nobilitas, Militaris, Civicusque Status Universae Nationis in Transylvania Valachicae" (a teljes erdélyi oláh nemzet papsága, nemessége, katonai és polgári rendje). Nyomtatásban megjelent: Kolozsvár, 1791.

[88] Trócsányi Zs. 1979: 751–752.

[89] Kunszabó F. 1986: 107.

úgy keltett nyugtalanságot közöttük, hogy közben az uralkodó irányába elfogadó, a nemesség irányába viszont elutasító szándékokat, érzelmeket keltett. Továbbá azon a véleményen volt, hogy az urak lemészárlására izgató dekrétumot még négy évvel később is a „nagy nyugtalanság" egyik okozójának tartották: „Kívül: Rebellio. Belül: öllyük meg az urakat A királytul semmi sintsen többi; egy tsöpp vére sem, Ezerén vagyunk, fegyverünk vagyon Kereszt és akasztófa élig van."[90]

A dekrétumok, kiáltványok szerzői ugyan a paraszti együgyűségre építettek, úgy tüntetve föl a dolgot, mintha a köznép legfőbb, sőt egyetlen vágya a Habsburg-királyok megválasztása, hatalomra segítése lenne. Ez egyértelműen a még meg nem választott Lipót érdekeit tükrözte.[91] A kiáltvány végére biggyesztett rejtélyes „nyólczvan parasztok" kitétel közösségéről sem sokan hallottak, csupán hihették, hogy valódi erőt képviselnek. De talán nem véletlen szójáték, hogy a gátlástalan és felelőtlen uszítások mellett a szövegezés tartalmazza mindazt, ami Lipót fő belpolitikai célkitűzése volt és lett uralkodásának első hónapjaiban: a magyar nemesség elszigetelése a köznéptől és a megyei rendi önkormányzatok működésének megakadályozása. Szerzője, szövegezője minden bizonnyal egy köznépi származású, már hivatástudatos, a nemesi nemzeti ellenállás miatt az adminisztrációból ekkor épp kitaszított értelmiségi réteg köreiből kerülhetett ki. Támadhatott ez a szerzői személy (vagy személyek) a feloszlatott szerzetesrendekből, akik épp II. József és az állam háttérszolgálatában (cenzúra, besúgói hálózat) kezdték meg működésüket, majd kerültek ismét a perifériára, vagy a nemesi vármegyék helyén felállított, a központosított államot szolgáló, a II. József halálával szélnek eresztett, egykori közhivatalnoki karból, akik teljes életpályájukat látták elveszni.[92]

Utal erre az a körülmény is, ahogy a szöveg az írástudó falusi értelmiséghez szól. Szó szerint utasítja az írástudókat a lázító gondolatok terjesztésére. Az „írástudók olvassák" fel a parasztok dekrétumát az írástudatlanoknak.[93] A falvak jegyzői, tanítói vagy papjai terjesszék, másolják, hirdessék a kiáltványt írástudatlan hallgatóságuknak, csakúgy, ahogy azt a szerzők maguk is elgondolták Bécsben, Pozsonyban vagy épp Budán. Mindezen körülmény a bécsi udvarnak küldött bizalmas jelentésekből is kitűnik. A szerzők szándéka szerint az „olvasók" érdeklődése minden bizonnyal nem irodalmi, hanem *politikai indítékú* és célzatú volt. Ezért is hihető, hogy Lipót titkos megbízottjain keresztül igyekezett ezt a „felolvasó" társadalmi réteget a nemesek ellenében mozgásra bírni és a paraszti közösségek élére állítani. Mályusz Elemér szerint a röpirat szövege azért is ennyire tendenciózus (Lipót királyt dicsőíti a nemesek ellenében), mert azt nagy valószínűséggel az udvarközeli ügynöki, besúgói hálózatok fogalmazói műhelyeiben készíthették.[94] Csak így érthető az a témánk miatt említésre méltó kitétel, ami a röpiratot ugyan „paraszti", ámde írás*tudó* kiáltvánnyá teszi: „Rajta hát, egész parasztság, könyörülj magadon, emeld fel botodat,

[90] Eckhardt S. 1924: 161–162.

[91] Az ehhez hasonló hangvételű más „parasztzendítő" röpiratokat Rácz István közölte. Rácz a taktakenézi instancia mellett a Szabolcs vármegyei parasztok gyűlésének jegyzőkönyvét és a „parasztok dekrétumát" együttesen vizsgálta. Rácz I. 1960; Kunszabó F. 1986: 106–107.

[92] Szalay J.–Baróti L. 1897: 283–284; Marczali H. 1898.

[93] Eckhardt S. 1924: 161–162; Dezsényi B.–Nemes Gy. 1954: 27.

[94] Mályusz E. 1931: 227.

vasvilládat, baltádat a kegyetlen, ingyenélő, húzó-vonó, országpusztító, királylopó urak ellen, egyező szivvel, szájjal kiáltsd mint a tátos ezt!"[95]

Az *„egész parasztság"* és a *„kiálts mint a tátos"* szövegrészek azonban változatos módon került a fellelhető másolati példányokra. A röpirat fellelhető variánsai ugyanis néhány kisebb-nagyobb részletben eltérnek egymástól. A Marczali Henrik által talált és 1898-ban közölt egri példány „tátos" verziója mellett az 1950-es években talált és közzétett szabolcsi iratvariánsban az „egyező szájjal, szívvel kiáltsd bátran" szöveg után a „mint *a tudós*" szólásszerű szöveg szerepel.[96] A tokaj-hegyaljai Rátkán az 1980-as években talált iraton viszont a „kiálts bátran" utáni részt *olvashatatlanná* „javították", talán mert maguk sem látták értelmét a vonatkozó szövegrésznek.[97]

Annak ellenére, hogy a röpirat történészi feldolgozása, ismertetése, a forrás jelentőségének ismerete az 1890-es évektől napjainkig téma, és különösen az 1790. év és II. Lipót királlyá koronázásának megértéséhez fontos, értelmezése sokat változott. Hol a parasztok felbujtását célzó kisnemesi, tanulatlan körök által készített gyúanyagnak,[98] hol a központi adminisztráció által készített titkosszolgálati manőver eszközének,[99] hol pedig a jobbágyok forradalmi kiáltványának tekintették, kinek-kinek vérmérséklete vagy épp a korszak történelmi ideológiájának megfelelteve.[100] Ha szöveg eredőjét nézzük, úgy a II. József korabeli udvari ügynökhálózat ágensi tevékenységét valóban gyaníthatjuk, miként a másolatok terjesztésében is feltételezhető a köznemesség és az arisztokraták ellen hergelhető nincstelen kisnemesi réteg motivációja. Ami viszont egyértelműen kizárható, Tátos ide, Tudós oda, hogy az irat a maga által megszervezett jobbágysági mozgalom saját „paraszt-forradalmi" terméke lett volna.[101] A szöveg és az irat műfaji besorolása kötetünkben némi fejtörést okozott. Végül a mű fikciós jellege miatt került az „irodalom", így a „költemény táltosok" csoportjába.

[95] Marczali H. 1907: 230.

[96] Balogh I.–Benda K. 1967: 160–161.

[97] Kunszabó F. 1986: 106–107.

[98] Szalay J.–Baróti L. 1897: 283–284; Marczali H. 1898; Trócsányi Z. 1933; Paulinyi O. 1956; Székely Gy. 1961; Benda K. 1974; Trócsányi Zs. 1979; Kunszabó F. 1986; Dobszay T.–Hermann R. 2001; Trócsányi Zs. 2001.

[99] Marczali H. 1907: 230; Harkányi E. 1908; Bözödi Gy. 1937; Mályusz E. 1931; K. Havas G. 1938; Jarnó J. 1932; Makkai, L.–Mócsy, A. 2001.

[100] Dezsényi B.–Nemes Gy. 1954; Benda K. 1951; Balogh I.–Benda K. 1967; Ruffy P. 1978.

[101] A korszakról és az események hiedelemtartalmú félelmeiről kiváló összefoglaló: Miskolczy A. 2015: 67–86; Miskolczy A. 2016. Az 1790-es évről bővebben: Tóth G. P. 2020: 401–407.

I.

1790. május 14., Eger környéke

A „PARASZTOK DEKRÉTUMA", GRÓF SZTÁRAY MIHÁLYNAK SZABOLCS VÁRMEGYE FŐISPÁNJÁNAK KÜLDEMÉNYE GRÓF ESZTERHÁZY KÁROLY EGRI ÉRSEKHEZ

IRAT: EFL, Eger, Archivum vetus, 1790. május 14.
KÖZLÉS: Marczali H. 1898; Marczali H. 1907. I. 230–234; Harkányi Ede 1908: 195; Jarnó J. 1932: 600–602.

Parasztok Decretuma

Oh, eleitől fogva sok kínt látott szegény parasztok, halljátok meg, amit mondok, könyörüljetek magunkon, midőn látjuk, hogy az urak igavonó barmaikká akarnak tenni, hogy minden héten hat nap toljuk az urak jármát.

Akarják azt is, hogy a kutyái és disznói vérrel a mi vérünk egy becsben legyen, csak jókedvükből is kínozhassanak, verhessenek és megölhessenek bennünket, mert azt mondják, hogy úgy pénzekbe vagyunk, mint a disznó s úgy bánhatnak velünk, mint a disznóval; ha akarják eladhatnak, ha akarják megölhetnek, mint a disznót;

akarják a királyt is úgy tenni, hogy mirajtunk nekik azt a hatalmat megengedje és erre a király megesküdjön, hogy őket ebben nem háborítja.

Hát felvegyük-e nyakunkba e baromi igát? Hát disznók vagyunk-e, hogy csak annyi a becsületünk, mint a disznóknak, hát nem embervérünk van-e nekünk is, hogy csak maga mulatságából is valaki kiontsa, hát nem a mi fiainkból áll a katonaság, kik a királynak híven szolgálnak, nem mi tartjuk-e a királyt és az ő katonáit és ezért nem érdemeljük-e, hogy az országban legyen egy telkecskéje kinek-kinek közülünk.

Így igazán [szamártól] disznó anyáktól születtünk volna, még a kutya is ilyenképen ugatna: „Bolond a parasztember és a béka nemesebb teremtett állat volna nálunknál".

Rajta hát egész parasztság, könyörülj magadon, emeld fel botodat, vasvilládat, baltádat a kegyetlen, ingyenélő, húzó-vonó, országpusztító, királyt lopó urak ellen, egyező szájjal, szívvel kiáltsd mint a tátos ezt:

1. Második József császárunknak és királyunknak minden elrendelései mellett megmaradunk, abból csak egy hajszálnyit is eltörölni nem engedünk, mert mind szentek, igazságosak és hasznosak valának, mintha az Isten mondotta volna néki azokat. És ha valaki bánt, vagy csak szól is ezért, egyszerre öld meg és a mely paraszt azt holtan is nem üti, azt öld meg, mert az is megérdemli, hogy meghaljon.

2. Minden földesúr udvarából minden cseléd, szakács, inas, kocsis, béres, drabant sat. egy hét alatt kitakarodjék, a földesúr is ne csábítsa, hanem maga küldje, különben abban a helységben lakó parasztok a földesurat egész házával együtt konczolják fel, az olyan lévnyaló udvari cselédeket pedig lakásra kötözzék és mint régen a boszorkányt, elevenen égessék meg és a mely helységbeli parasztok ezt nem fogják cselekedni, észre sem veszik, mikor rájuk rohanunk és még a gyermekeiket is felkonczoljuk az ilyen veszni szerető parasztoknak.

3. Főispánok, viczispánok, szolgabirák, nemhogy tisztségeket feltartsák, de tisztségeknek a nevét se viseljék, különben magok lesznek magok veszedelmeknek okai. Ördöganyjától született lévnyaló hajdúi, ti is hazamenjetek, parasztok vagytok ti, a parasztokkal tartsatok, mert ha nem, lábbal akasztatunk fel benneteket és mindenitek mellé hét urat fogunk állttani, kik majdan harapófogóval fogják leszedni a húst rólatok.

4. Élete veszedelme alatt úr dolgára egy paraszt se menjen, ha hajtani akarják, ölje meg azt és ha nem bír vele, a többi parasztság legyen segítségül, különben a hol [szar] szívű parasztok találtatnának, elveszítsük azokat, mert a telektől többé földesurat nem szolgálunk, hanem mint más országokba, csak a királynak adózunk és szolgálunk. E végre:

5. Királynak azt választjuk, a ki ellen rebelláltak a József igazságiért, a kinek atyját, anyját és minden nemzetségét attázták, öszve mi tsinálták a törvény nélkül élő nemes Uraimék, t. i. kedves Józsefünk öcscsét, 2-ik Péter Leopoldot.

Éljen felséges II. Péter Leopold Magyarország királya. Ez a király nem az, a kit Nemes Uraimék akarnak, megmutatjuk mink [...] azért

6. Minden helységbeli parasztoknak kürtje, zászlója legyen fekete bagáriából veres pántlikába szegve, a zászló közepére egy zászló ragasztva, melyen ez az írás legyen. Felséges II. Péter Leopold a mi királyunk és a helységnek neve is ott legyen, és mihelyt legkisebb csatáiy esik vagy hallatik valahol az egész országba, minden paraszt, aki csak talpára állhat, egyszerre kiálljon fegyveresen, fújjon kürtöt, emeljen zászlót, menjen ki a mezőre, vágjon marhát, húzzon hordót, egyék és igyék, roncsolja az urakat az egész országban.

Mit félünk a katonaságtól? semmit se, mert az a mi fiainkból áll. Felséges Péter Leopold nem bánt, mert mi nem vétettünk, hanem a nemesek vétettek ellene, mégpedig halálosan. Hát a nemesektől ugyan félnénk-e? Még mondani is rót.

Álljunk erősen, mint a kőfal, hívjuk segítségül az Isten nevét, kiszabadít a nagy nyomorúságból.

Diaeta pedig már, hogy legyen, nem szükség, mert már van királyunk, különben, ha fog lenni, hírünkkel legyen, mert ha nem, majd teszünk mi itthon diaetát, hogy soha se volt külömb és diétára csak az menjen, ki a királyt tartani akarja.

Két kiváltképen való elmúlhatatlan dolog.

1. Nemes uraimék, hogy a mi Józsefünk meg nem engedte nekik a parasztokat húzni-vonni, kínozni és élni a természet ellen és hogy megmutatta, hogy nemes uraimék nem olyan szentek (a mint törvénykönyvük tartja), hogy a tömlöcz csak a parasztoké volna, hanem e kémék is megérdemlik azt, mit tovább: felette mocskolták,

mi pedig adjuk meg méltó dicséretét. Az országban levő 52 vármegyék számszerint 52 márvány kőoszlopot emeljenek méltó dicséretül emlékezetére, még pedig az lenne, addig is hamarjába minden helységbeli parasztok a helység végén emeljenek faoszlopot, melyre ragaszszanak egy papirost ilyen írással: a meghalt II. József dicséretére emelt oszlop, különben, ha valamely helységbeli parasztok olyan [szar]szivűek volnának, hogy ezt cselekedni nem mernék, az olyan parasztokból Második József dicséretére a helység végén, mikor észre sem veszik, halmot fogunk rakni.

2-szor. Más oszlopot is emeljenek egészen mellette a József oszlopának, melyen ez az írás legyen: Felséges II. Péter Leopold Magyarország királya, királyunk és atyánk. Vágja ki a két oszlopot akárki, bár lássa.

Datum Magyar Ország anno 1790.

Ezt a currenst mindenfelé vigyétek, hogy a szegény sok kínt látott, megnyomorult állapotbán kesergő parasztság tudván mihez tartsa magát, egy szívvel legyen az országban. Ne féljünk.

Ha akarod tudni, ezt többen írtuk mint nyóltzvan parasztok.

Vidd haza, add a paraszt bírónak, olvassa el a parasztok előtt, küldje faluról-falura Bétsig.

II.

1790. (május), Liszka, Tarcal

A „PARASZTOK DEKRÉTUMA A HÓRA HÁBORÚBAN", GÁTI ISTVÁN MÁSOLATA, MELY TALÁLTATOTT ZEMPLÉN VÁRMEGYE LISZKA ÉS TARCAL NEVŰ HELYSÉGEIBEN

IRAT: ---
KÖZLÉS: Trócsányi Z. 1933: 137–141.

Parasztok Decretuma a Hóra háborúban.

Oh eleitől fogva sok kint látott Parasztok! Hallyátok meg mondok, könyörülyünk magunkon, midőn láttyuk hogy az Urak iga vonó barmoké akarnak tenni-e.

[...][102]

Rajta hát egész Parasztság! Könyörülj magadon emeld fel botodat, vasvilládat, lándzsádat, a kegyetlen ingyen élő, ország pusztító királlyt lopó Urak ellen egyező szives szájjal kiáltsad [hiányzó szövegrész]

[...] 2-or Minden Földes Ur udvarából, minden Paraszt cseléd, Szakáts, Inas, Kotsis – Béres, Darabont sat. egy hét alatt kitakarodjék – a Földes Ur is maga ne továbbítsa, ha nem ki küldje– különbben ebben az egész helységben lakó Parasztok a Földes Urat egész háza népestől kontzollyák fel – az ollyan Paraszt lév nyaló tselédeket pedig rakásra kötözzék, mint régen a Boszorkányokat elevenen égessék meg – és a melly hellységbeli Parasztok ezt nem mivelnék észre sem veszik mikor rajok rohannak s még gyermekeiket is fel kontzollyák az ilyen veszni szerető Parasztnak.

[...] Éljen 2k Péter Leopold, Magyar Ország Királya, ez a Király, nem a kit nemes Uraimék akarnak – meg mutatjuk azért –

[...] Ezen Currentalist mindenfelé vigyétek, hogy a szegény sok kínt látott maga nyomorúságán kesergő Parasztság tudja magát mihez tartani – egy szívvel az országban, ne féljünk,

[102] Csak az I. iratváltozattól lényegileg eltérő szövegrészeket idézem.

III.

1790. (május), Rátka

A TOKAJHEGYALJAI RÁTKÁN TALÁLT, DE KORÁBBAN SZEPES MEGYEI TERJESZTÉSÉVEL HÍRLETT MÁSOLATI SZÖVEG

IRAT: Rátkai plébánia, dr. Juhász Péter plébános, liturgiatörténész kézirati gyűjteménye, 1978.
KÖZLÉS: Ruffy P. 1978: 9.

Parasztok Decretuma

Éleitül fogva sok kint látott szegény parasztság. Hallyatok megh mit mondok! Könyörüllyünk magunkon midőn láttyuk hogy az Urak iga vonó Barmokká akarnak tenni.

[...][103]

Rajta azért egész parasztság, könyörül magadon emeld fel Botodat. Vas Villádat. Baltádat. s. a t. a kegyetlen ingyen élö nyúzó, vonó Ország pusztító Királyt szopó Urak ellen, ervező szívvel, szállal kiálts bátran mint a [kiolvashatatlan szó] ezt:

[...] 2szor Az udvarokból minden paraszt cseléd. Szakács, Inas, Kocsis, Béres, Drabant s. at. ki takarodgyon, az Ura is ne csábítsa, hanem maga ki küldgye, különben ha nem fogadgyák abba helységbe lakó parasztok a Földes Urat egész házával konczollyák fel, az ollyan talpnyaló udvari cselédeket pedig mint a Boszorkányt égessék meg, és a melly helységbéli parasztok ezt nem fogják cselekedni, észre sem veszik, mikor rajok rohanunk, és mégha Gyermekeiket is fel konczollyák az Ollyan veszni szerető szamár fejű bolond parasztoknak.

[...] Kitül félünk? a katonaságtól semit se, mert az a mi Fiainkból áll, kik meg, majd segítségül lesznek. F. Péter Leopold se bánt, mert mi Királyunk, nem az Uraké, hogy bántaná hát az Urak mint minket? hát az Uraktól ugyan félnénk és azt mégh mondani is rút dolog.

NB. 1o A Jobbágy, és a szabad paraszt ember ha a nyomorgatást nézzük semit sem külömböznek, talán a szabad mégh nyomorultak, mert azt a Jobbágy is nyomorgattja

[...] Ezt a Currenst minden felé vigyétek, s küldgyétek akiknek kezetekben akad, hogy a szegény sok kint látott maga nyomorúságán kesergő parasztság tudván magát mihez tartani egy szívvel légyen az egész Országba, mert megh gondolni sem lehett amicsoda nagy veszedelmet akarnak az Urak ránk hozni.

[103] Csak az I. iratváltozattól lényegileg eltérő szövegrészeket idézem.

IV.

1790. (május), Szabolcs

A SZABOLCS VÁRMEGYÉBEN ELFOGOTT PARASZTI KIÁLTVÁNY, A KIÁLTSD, „MINT A TUDÓS" VERZIÓJA

IRAT: ---
KÖZLÉS: Kunszabó F. 1986: 106–107.

PARASZTOK DECRETUMA.
[...][104]
Rajta hát egész parasztság, könyörülj magadon, emeld fel botodat, vas villádat, baltádat a kegyetlen, ingyen élő, húzó-vonó, ország pusztító, királyt lopó urak ellen, egyező szájjal szívvel kiáltsd bátran, mint a tudós ezt:

[...] 2-szor. Minden földesúr udvaráról minden paraszt tseléd, szakáts, kotsis, béres, darabont s a t. egy hét alatt ki takarodgyon, a fölidesúr is ne tsábítsa, hanem maga kiküldje, különben abban az helységben lakó parasztok a földesurat egész házával kontzollják fel; az ollyian paraszt lév nyaló udvari tselédeket pedig rakásra kötözzék, és mint régen a boszorkányt elevenen égessék meg. És amely helységbéli parasztok azt nem fogják tselekedni, észre sem veszik, mikor rájök rohanunk és még a gyermekeket is fel kontzollyuk az ollyan veszni szerető parasztoknak.

V.

1790. (május), Szikszó

A SZIKSZÓI ARMALISTA NEMESEK ÁLTAL MÁSOLT „PARASZTOK DEKRÉTUMA"

IRAT: HHStA, Wien > Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok 65. Kabinettsarchiv: Vertrauliche Akten, Fasc. 55. Schriften die ungarischen Staatsverbrecher betreffend, Litt. B. No. 95. Circa litteras seditiosas a „Parasztok decretuma" et nobiles armalistas Szikszóienses. / áthelyezve: HU-MNL-OL I Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok (2060) > átsorolva HU-MNL-OL Magyar kincstári levéltárak. Királyi jogügyigazgatósági levéltár, A jakobinusok elleni vizsgálat iratai (E 708) Hungarica aus der Privatbibliothek S. M. des Kaisers Franz 1765–1836.

KÖZLÉS: Paulinyi O. 1956: 68. [...][105]

[104] Csak az I. iratváltozattól lényegileg eltérő szövegrészeket idézem.
[105] A szöveget nem, csak a másolati iratpéldány adatait közlöm.

VI.

1790. (május), Dunapentele

A FEJÉR MEGYEI TÖRVÉNYSZÉKI IRATOK KÖZÖTT TALÁLT VÁLTOZAT

IRAT: HU-MNL-FeML-IVA. Fejér megye 33. Törvényszékének iratai. F. 11. No. 66., 1790.
KÖZLÉS: Vadász G. 1979: 298. [...][106]

F1790[3] – babonairtó néptankönyv – tátos babonákról

társadalmi mező: *4. babonairtó, felvilágosult olvasat, pietista szellem*
szövegmotívum: táltos (hiedelmek) – pénzásás – babonás, haszontalan, káros, kárhozatos gondolatok // táltos (váltott gyerek) – babona

1790. június, Pest

KÖMLEI JÁNOS SZÜKSÉGBEN SEGÍTŐ KÖNYVÉNEK BABONAELLENES, NÉPNEVELŐ TANÁCSOKAT, „JÓZAN ÉSZÉRVEKET" FELVONULTATÓ TÖRTÉNETEI, JELES PÉLDÁI

1790-ben jelent meg Pesten Kömlei János (1756–1802) *Szükségben segítő könyv* című, egészségügyi tanácsokat tartalmazó fordítása. Kömlei hasonló kísérletre vállalkozott, mint az erdélyi Mátyus István dietetikai írása, a két szerző olvasói köre azonban részben más volt.[107] Kömlei jelentősége mindenekelőtt a magyar nyelvűségben kereshető, ami annál különösebb hangsúlyt nyert, mivel sem az alapmű (Rudolph Zacharias Becker [1752–1822] erfurti lelkész német nyelvű népművelő könyve), sem a kiadó (Stáhel József „Bétsi pesti Könyv-áros") nem volt magyar.[108] A kiadó „Kedves Haza!" megszólítással kezdődő ajánlásában nemcsak a könyv használára hívta fel a figyelmet, hanem arra a tényre is, hogy idegen származása ellenére a magyar hazát és annak olvasóit akarja szolgálni munkájával.[109]

Rudolp Zacharias Becker (és vele együtt Kömlei) a papi (lelkészi) szerepkört pietista szellemben értelmezte újra, jobban mondva a „lelki orvos" reformáció óta meglévő minőségét egészítette ki a felvilágosodás eszméivel. A türingiai Becker népfelvilágosító, népnevelő (Volksaufklärer) volt, mely szerep mellett megfért a szabadkőműves páholyban és az illuminátus társaságban való tagsága is. Elsősorban evangélikus lelkész és teológus volt, mindemellett pedagógus és műveinek magánvállalkozó terjesztője. Művének osztrák kiadásában maga is elismerően szólt

[106] A szöveget nem, csak a másolati iratpéldány adatait közlöm.
[107] Mátyus I. 1787. I: II/V. 319–320.
[108] Becker, R. Z. 1788; Kömlei J. 1790.
[109] Erről bővebben: Tóth G. P. 2020: 482–485.

II. József császár birodalomépítő, a felvilágosult uralkodó magyarországi és erdélyi áldásos tevékenységéről.

Fordítója, Kömlei János Bereg megyében született, református családban. Pedagógusi, papi életpályájának állomásai között szerepelt a beregszászi református iskola rektori és kápláni állása 1784-től 1786-ig. 1786-tól lelkésszé avatva kászoni pap volt 1789-ig. 1791-től rövid kitérővel a Szatmár megye Nagyar, majd 1792-től Beregszász lelkésze volt. 1796-tól assessor Dercenben (Munkács mellett), majd 1802-ben bekövetkező haláláig lelkész Munkácson. A *Szükségben segítő könyv* minden bizonnyal még Beregszászon született.[110] A természetfeletti félelmek témakörben foglalkozik az élve eltemetéssel, a rossz orvosok halálos kimenetelű gyógyításaival és a boszorkányhiedelmek vízióival is.[111] Fölényes okoskodással magyarázza el a lidércek hiedelmének némiképp hiányos felvilágosult (tudományos) hátterét: „A repülő tüzes sárkányokról való beszéd, mellyek lidértzeknek is hivattatnak; s jelölök azt tartják, hogy néha a kéményeken bé repülnek s jó esmerőseiknek tojást, szalonnát, sajtot s egyéb efféléket hordanak: tsupa gyermeki mese; mert azok a tüzes tsomók, mellyek ollykor repülni láttatnak, nem egyebek, hanem holmi siros nedvességek, mellyek a' földből ki gőzölögvén, fel mennek, mint a' füst a' levegő égbe" –, azt is hozzátéve, hogyan kerülnek ezek a kéményekbe. Az okfejtés jellegzetes felvilágosodás kori buzgalom. Minden jelenséget „tudományosan" akar megérteni, bár esetünkben a tudós értelmezés sokszor ugyanolyan rejtélyes volt, mint a köznép körében elterjedt babonás hiedelem.

Kömlei érdekesen magyarítja Becker könyvét. A babonairtás előzményeként egy bizonyos Kis Pálra hivatkozik, aki a „maga szél tarisznyájába" összegyűjtötte a kidobásra ítélt köznépi hiedelmeket, káros gondolatokat, így a táltoshiedelmeket is.[112] Becker főszereplője Willhelm Denker, aki mintaszerűen éli a parasztok életét egy Mildenheim nevű kitalált faluban. Kömlei is így tesz Kis Pál személyével, akit követendő példának állít olvasói elé. Személye éppúgy kitalált, mint némethoni kollégája. A német hiedelmek azonban Kömleinél egyértelműen felcserélődnek, itt már nem német koboldok, hanem magyarországi lidércek szerepelnek. Ha pedig Kömlei „tátosról" beszél, és amott ugyanez Allraunen, Heckmännchen, akkor ez a tátos jelentésében inkább lesz *tátos(gyerek)-, váltottgyerek-, üszöggyerek*-hiedelem. Sajnos ez az adat nem egyértelmű, de ha így értenénk, akkor Baróti Szabó szótárát →**D1788/1792/1802** követően a „tátos gyerek" jelentést Kömleinél találnánk meg másodjára, és a nem peres iratokon kívül. Peres iratban táltos magzatot, amolyan üszöggyereket csak egyet ismerünk →**P1706**. A tátos után említett üszög, torzszülött gyerek babonája megtalálható még a Kömleivel azonos műfajt alkotó Jeney Györgynél is →**F1791**[1].

Kömlei a magyarított ábrái alatt olvasható versikéivel – úgy, ahogy Comenius olvasókönyve, az *Orbis Pictus* – a rövid tanulságok bevésését kívánta elérni. Az evangélikus Becker és a református Kömlei ezzel a gesztussal az egész családhoz szólt, a könyv pedig szerepeket osztott az asszonyok és a gyermekek számára is. A könyvhöz való viszony pedig a használatból adódott: a családfő férfi olvassa; fele-

[110] Peterdy K. 1880: 373; Friedrich I. 1977: 41, 66; Kapronczay K. 2007: 196.
[111] Horányi I. 1997; Deáky Z. 2002: 228; Pálfi M. 2009: 132–136; Pálfi M. 2011: 140.
[112] Kömlei J. 1790: 303. No. 34.

sége, gyermeke hallgatja és tanulja a benne lévő tudást. A kiszolgáltatott és tudatlan nő jelenléte e diskurzusban elvezette a könyvek íróit addig a gondolatig, hogy a tudásból való kizárás által – amennyiben a férjjel valami tragikus történne – szerencsétlenné tett asszonyok számára létszükségletté válhat a korszerű ismeretek, tehát a tudás átadása.

I.

1790. június 4., Bécs

A KÖNYV HIVATÁSA A LEGFŐBB TÉVELYGÉSEK KÖZÜL A BABONÁS HIEDELMEK FELVILÁGOSÍTÁSSAL TÖRTÉNŐ ELOSZLATÁSA

KÖZLÉS: Kömlei J. 1790: IX.

A' míkben a' község leg inkább szokott tévelyegni, azokban kivánja ötet ez a' könyv jó útra vezetni; minémű az Orvosokról való roszszúl ítélés, a' boszorkányokrol, lidértzekröl, halottak' haza járásárol, pénzásásról, keresztútról, tátosokról, és más számtalan effélékröl való babonás gondolatok. A' honnan egyszersmind látjuk, hogy nem tsak a' Magyarban uralkodnak az illy bal vélekédesel, a' mint tartották elegen, még magunk közzül is: hanem másutt is, és még a' leg tudósabb Nemzeteknél is, tsak köz-nép a' köznép.[113]

II.

1790. június 4., Beregszász

NO. 34. EGY TSOMÓ A' KIS PÁL' SZÉL TARISZNYÁJÁBÓL [A BABONASÁGOKNAK SOK EZER FUNDAMENTUMA]

KÖZLÉS: Kömlei J. 1790: 301–309. No. 34.; Becker, R. Z. 1788: 267–272. No. 34.

[...] Sok ezer meg ezer efféle fundamentom nélkül való vélekedéseket, oktalan gondolkodásokat, babonás varáslásokat,. büvös bájos rendtartásokat, a' tudatlan község közt meg öröködött ösi, de mind a' Keresztyénséggel mind a' józan okossággal egy általjában ellenkező szokásokat, 's példa beszédeket gyüjtött vólt bé Kis Pál az maga szél tarisznyájába; miméűek példának okáért: a' tátosokról, a' lidértzekről, a' halottaknak haza járásokról, a' szent György nap' éjtszakájáról, Lutza' napjáról, szakállas farkasról, garbontzás deákról, szent Gellért' hegyéről, a' boszorkányokról, az óriásokról, a' betegnek ezer babonákkal való gyógyításáról, a' Kalendáriombeli essőt vagy jó időt hazudó jegyekröl, a' Médárdus' napjáról, pénz nézésről, nyak-

[113] A vonatkozó rész hiányzik az eredeti kiadásból, így az Kömlei János saját betoldása. Az eredetiben ennyi szerepel: Vierter Theil, 8. *Vom Behexen, Zaubern und Vergiften.*

ba kötő orvosságokról, a' szerentsét jövendölö tzigány aszszonyokról, az éjjeli meg nyomattatásról, tüzes kerekekről, vesztésről; a' kereszt útról, 's több számtalan efféléről való haszontalan, ész nélkül ki gondolt, káros, és kárhozatos vélekedések.

És mikor üressége vólt, vagy magát meg unta: ki-ki markolt egy jó tsomót a' tarisznyajából, 's ezek szerént a' maga szokott kedves kérdései szerént: miért? miképpen? mi által? mi végre? azokat meg vi'sgálván, úgy találta, hogy többnyire semmi valóság sem vólt bennek; és hogy azok, tsak holmi oktalan, sőt Istentelen képzelődéseknek, az emberi nemzetet tsábító szüleményei. Mellyre nézve, utánnok is tette azoknak, a' maga ítéletét; a' mint a' fellyebb meg írtt egynéhány példákból ki tettzik; a' hol, fel irta ugyan, a' tzédula darabokra, a' közönséges babonás vélekedéseket, de azoknak a' végire, egy nagy hoszszú linea után, majd mindenüvé oda tette, a' maga azokról való értelmét. Ennekfelette, szánakozott is ő kiváltképpen azokon a' bóldogtalan embereken, a' kik a' magok fejeiket, illyen semmirekellő, 's fundamentom nélkül való matériákkal töltötték bé; és e' miatt gyakran nagy kárt vallanak. vagy tetemes bűnökbe esnek; midön e' mellett, az Isten' szent Nevét sokszor fel veszik hijjába.[114]

F1791[1] – babonairtó néptankönyv – *költemény tátosok*

társadalmi mező: *4. babonairtó, felvilágosult olvasat, pietista szellem*
szövegmotívum: táltoshiedelmek – mind költemények

1791, Szatmárnémeti

JENEY GYÖRGY SZATMÁRNÉMETI EGYKORI FŐBÍRÓ „HORTOBÁGYI PÁSZTOR" BABONAIRTÓ NÉPKÖNYVE „KÖLTEMÉNYNEK" MINŐSÍTI A TÁTOSHIEDELMEKET

Mint Jeney György a *Természet-könyve* című írása bevezetésében jelezte, a közrendű nép alig olvas könyveket, hiszen a tudományos és ismeretterjesztő műveket egyaránt leginkább latinul írják. Jó értelemben vett mintaként Bod Péter magyar munkáját, valamint a német felvilágosodás hasonló célzatú munkáit tekintette kö-

[114] Dergleichen Meinungen z. E. von den zwölf Nachren, von der Osternacht und andern heiligen Zeiten, vom Medardus, von den Kalender-Zeichen, von Todtenbahren und Särgen, vom Monde und best sen Zeiten, von Allraunen, Heckmännchen, Heckthalern, Amuleten, Glückshändchen, vom Nachtjäger, dem Rübezahl, wilden Jäger, Ochlenz, Alp, Kobold, dem Laufedden, dem schwarzen Jost, Niklas Ruprecht, den Hünen, Rieden, Hexen, Truden, weisen Frauen, Unterirdschen, und wie das Zeug alles heißt, dergleichen sammelte Wilhelm Denker bey Tausenden in sei, nen Windbeutel. Wenn er nun müßige Zeit hatte, so nahm er eine Handvoll Zeddel heraus, und überlegte das Wie? Warum? und Wo zu? von solchen Meynungen. Da fand er gemeiniglich, daß Nichts dahinter war, als Einbildung oder Boßheit, und bedauerte die ieute, die ihre Köpfe mit solchem Zeug anfüllen, das keinen Orund hat, und sich damit oft in Schaden bringen, oder gröblich versündigen, wenn sie den heiligen Nahmen Gottes dabey mißbrauchen. Becker, R. Z. 1788: 271–272. No. 34.

vetendőnek →**F1790[3]**. Vagyis ahol a könyv mint a tudás legfőbb médiuma jelentőségét a köznép előtt ismertté teszik, ahol a könyv nem az idegenség, hanem a világban való jártasság legfőbb eszköze, az élet nélkülözhetetlen része.[115]

Jeney párbeszédes formába szerkesztette a mondandóját, hogy a leggyakoribb kérdésekre a legjobb választ adja, lehetőség szerint az iskolai tankönyvek megszokott stílusában. Ahogy dialógusa megfogalmazza: „mint hogy nem Mese, nem História; azért meg-kivánnya, hogy figyelmetességgel olvastassék". Az utóbb református iskolákban is rendszeresített tankönyv feltételezhető német eredetije a könyvben előadott csillagászati ismeretek alapján 1769 és 1781 között keletkezhetett. A szerző forrása jóval korábbi, mivel a legutóbbi üstökösnek az 1769-est említi. Hat bolygóról szól, nem említi a hetediket: a már 1781-ben felfedezett Uránuszt. A Szaturnusznak csak öt holdját említi, pedig 1789-ben ismert holdjainak száma már hétre bővült.

Az előszó, valamint a beszélgetés kitérői, hazai vonatkozásai azonban arra utalnak, hogy Jeney tudatosan bővítette forrását saját élményelemekkel. A „természetvizsgáló" (aki maga az író) és a pásztor között zajló párbeszédben természettudományi alapismereteket közvetít az író, s rámutat a közkeletű hiedelmek ostobaságára. Jeney 1791-ben megjelent munkája tehát magán viseli a népnevelési művek több sajátosságát: a megcélzott közönséggel szembeni bizalmatlanságot, a nevelő leereszkedő gesztusát és a nyomtatás kiemelt szerepét a felvilágosításban.[116] Újdonság viszont, hogy Jeney megalkotja a korai folklorisztika számára a „hiedelemelbeszélés" nyelvújítás kori műfaji terminusát, a „költeményt", melyben a „kitalált dolog" jelentés mellett fontos lesz annak elutasított „hiedelem" jelentése is.[117] Már csak azért is, mert mint fent olvashattuk, mindez *nem Mese, nem História.*

KÖZLÉS: Jeney Gy. 1791: 51.

Közben a „hortobágyi pásztor" büszkén vallotta:
Magyarul igyekeztem tisztán írni; de azért nem voltam oljan babonás, hogy a' meg-magyarosodott idegen szókat iszonyodva kerültem volna. Nintsen oljan nyelv a'melly vagy eggy, vagy más nyelvből ne költsönzött volna. Meljik nyelv ment a' tökéletességnek nagyobb graditsára; mint a' Deák nyelv, Tzitzero idejében; de azért tudva van, hogy melly sok Görög szókat vettek bé Romába. Ha még eddig semmi idegen szó a' Magyar nyelv közzé nem elegyedett volna, talán lehetne ezzel a' különös tulajdonságával ditsekedni; de nem tagadhatjuk, eleitől fogva sok idegen szók tsusztak bé.

Gyermekkoromban sokat hallottam a tátosokról, a garabonciás deákokról, a váltott gyermekről és némely lelkeknek holtok után hazajárásokról. De megvallom, soha se hittem. Mire tudós beszélgetőtársa meg is jegyezte: „Azok mind költemények, nem kell azokat hinni."

[115] Tóth G. P. 2020: 486.

[116] Barna G. 1979: 9; Takács B. 1992: 403.

[117] A szó nem újdonság, csak az itt használt jelentése: Kxltemény' kitalált dolog | Erfindung' (1621). Szenci Molnár szótára.

F1791[2] – politikai pamflet – *„tátos tót leány"* monda

társadalmi mező: *5. közélet, politikai közeg, felvilágosult, babonairtó olvasat*
szöveg- és hiedelemmotívum: táltos, mint (hamis) – pénznéző (mondai alak) – táltos, „tót" (szűz) leány – hamis, csaló pénznéző – látja a pénzt, kincset a föld alatt – Isten küldötte – éjjel-nappal eszik, iszik – mulat – maga után szobában szart hagy – (égből, villámmal érkező) kecskebakon utazik // koldus, vándor – segítőszelleme kecskebak – nagyétkű, habzsolva evő ember – tejet, tojást, kenyeret kér – időjárás-varázsló – viharban lovagol

1791. július 7., Németgurab, Galántai járás

A TÁTOS TÓT LEÁNY KÖZVÉLEMÉNY(FORMÁLÓ), BABONAELLENES MONDAI TÖRTÉNETE

II. Lipót megkoronázása után, 1791 nyarán érkezett a *Magyar Kurír* németgurabi/-gróbi tudósítójának (Veľký Grob, Deutsch-Grub), a bécsi udvar által ugyan cenzúrázott, de a magyarországi viszonyokat érzékenyen követő levele Pozsonyba. A történet szerint a Galántához közeli Szeli faluba érkező „tót lány" története valójában egy babonaellenes pamflet. A szerző minden bizonnyal csallóközi származású. Magyar érzelmű tanult ember, talán iskolamester vagy lelkész (esetleg református). A környék mind vallásában, mind nyelvében vegyes. A történet megszólalhatott itt a német (evangélikus, katolikus), a tót (általában evangélikus, ritkábban katolikus), és a magyar nyelvű (katolikus, de erősen református) hitéleti környezetben és jelentésben. Árulkodó jel, hogy az anekdotaműfajban említett, talán igaz történet a második magyar nyelvű újságban jelent meg. A *Magyar Kurír* 1786 és 1834 között jelent meg, és a korszak leghosszabb életű magyar nyelven szerkesztett újságja lett. De a „tátos tót lány" története megjelent az akkor harmadikként útnak indult magyar folyóiratban, a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* (1789–1803) oldalain is. Ugyanazon szerző, de két kiadó is fontosnak érezte lehozni a sztorit. Kérdés, hogy miért? Vagy mert kevés írás volt lapzártáig, vagy mert fontos volt, hogy szélesebb közönség olvassa el a történetet? Ha utóbbit fogadjuk el, akkor észre kell vennünk, hogy a tátoshit, tátostéma ekkor kerül az irodalom margójáról annak közéleti célkeresztjébe. De nézzük tovább, mit is veszünk még ebben észre.

Hangsúlyos elem a közlés módja, a szöveg magyar nyelven való megírása és a magyar közönségnek szánt „olvasata". Ezzel összefüggésben fontos jelzés a történetben szereplő *nem magyar* szál, a „tót" és a „tót leány" tematikai kiemelése. A „tót nép" és a „tót nemzet" jelentésbeli különbsége Pray György és Engel nyomán már ekkor szépen elválik, különösen, ha csak a „nyelv" *nyelvi jelentése* mentén nézzük. Nemzeten a szláv nyelvek sokaságát, széles törzsét értik, tót népen a tót (de nem horvát, vagyis a mai szlovák, morva) anyanyelvűeket. Sándor István a tudományos agora folyóiratában *(Sokféle)* mindennek külön színpadot rendezett, ahol kifejti:

A' mi Magyar Országi Tótjaink a' Marahánoknak[118] maradéki, kik, minekelőtte még a' Magyarok Árpád' vezérlése alatt érkeztek e' földre, a' Morva vizétől egész Tiszáig bírták az Országot. [...] A' Tót nép mivel az Országnak termékenytelenebb részét lakja, a' *szükségtől dolgos egy néppé tettetett,* de valahol jobb földön lakik, szereti követni a' Magyarok' szokását. [...] Országunknak sok nagy elméjű emberei *Tót Szüléktől származtak,* kik már most a' *tudós Magyarok közt számláltatnak,* illyenek Bél Mátyás, Kollár Ádám, Timon Sámuel, 's egyebek. De leginkább a *Papi Renden nagy Méltóságokra léptek* e' Nemzetség közül sokan, 's tudományok felől nagy hírt hagytak magok után.[119]

A „tót leány"-szál mondai szereplőre utal. Kinek karaktere itt még keskeny vonal, utóbb vaskosabb fonattá áll össze, amikor a sok-sok epizódfigurát követően önálló népszínműben szólalhat meg.[120] Innentől a németgurabi elbeszélőnk egy teljes tátos-garabonciás történetet mesél el magyar közönségének. Célja kettős: szórakoztatni és elrettenteni. Megerősíteni a tanult emberek között a felvilágosodás eszméinek helyességében való hitet (ezt a szórakoztatás eszközével); másrészt rávilágítani a sötétségben élő babonás tanulatlanokra, gondolkodásuk veszélyeit kipellengérezni, hogy lássuk, mennyi teendőjük van még a valódi tudósoknak. Mindez pedig a vallási türelem és türelmetlenség törvényességi keretein vitatkozók keresztтüzében. Ehhez írja a *Magyar Kurír* szerkesztője, Szacsvay Sándor 1791-ben:

A türelmetlenebbek kétségbeesnek azon, hogy milyen lassan érkezik a világosság. A *Magyar Kurír* egri levelezője a *Világosság*nak azon mértéke után sóhajtoz, ami más városokban is megvan. Boldogtalan város ez az Eger – mondja –, hol a protestánsok nem telepedhetnek meg s így a »szorgalmatosság« szenved hátrányt és ahol a papnövendéket, ki türedelemről prédikál, kiteszik a Házból.[121]

Hasonló előszóval látja el alábbi történetünket is Szacsvay, aki a babonás történetek *példázat*ként terjesztett és közvéleményformáló erejéről ír. Alább majd látjuk, a felvilágosítás célközönsége itt még nem is annyira a tanulatlan paraszt, hanem a kiváltságaik miatt elkényelmesedett (elszegényedett) „nemes ember" (!) lesz:

[118] Morvák (Tóth G. P.)

[119] Sándor I. 1791. I: 10–12. No. 5.

[120] Lesz belőle az alföldre aratni járó szlovák leány, vagy a zenével varázsolni képes cigány lány (Almási Balogh Tihamér nemzetiségi sorozata: *A tót leány,* 1882. Népszínház: 1882. november 3.); *Cigány Panna* (1884). A darabot báró Eötvös József 1854-ben írt szlovák témájú elbeszélése ihlette: *Egy tót leány az Alföldön (Slovenské dievca na Dolnej zemi),* amit 1864-ben szlovák nyelvre is lefordítottak, ezzel megteremtve a szlovák identitás egyik szimbolikus figuráját. A nyelvi ellentétekből fakadó, kulturális felsőbbrendűségi érzelmek egyik kifejezéseként az 1830-as években kapott fénytörést a tátoshiedelmek köre. Amikor Tahy Gáspár a felső-magyarországi „tótok" „babonás" maradványairól beszélt a *Tudományos Gyűjtemény* lapjain, Sáros vármegye etnikumokról szóló leíró fejezetében kimondottan retrográd hangvételt ütött meg a felvilágosodás korának babonairtó célkitűzésével. Tahy G. 1834: 12.

[121] *Magyar Kurir,* 1791. november 4. 5. évf. 87. sz. 1411; Eckhardt S. 1924: 14.

A' babonás könnyen hivőségnek szülő annya a' tudatlanság Annál nagyobb tehát, még Hazánknak sok részeiben a' *veszedelmes tudatlanság,* mennél gyakrabb példáit lehet benne tapasztalni a' babonás hivöségnek. Illy példáról emlékezik az itt következő Levél is.[122]

KÖZLÉS 1: *Magyar Kurir,* 1791. július 7. 5. évf. 56. sz. 866–868.
KÖZLÉS 2: *Hadi és Más Nevezetes Történetek,* 1791. július 7. V. kötet, 70–73.

Német-Gurabból, júliusnak 7-én:

»Pozsony-vármegyének kebelében fekvő Szeli[123] nevezetű helységben egy ifju – mintegy 16–17 esztendős – Tót Leány érkezék a napokban, Tátosnak mondja vala magát, aki minden kincset, mely a föld gyomrában vagyon, lát, megmutathat, és kiolvashat. Szállást vett magának a falu bábájánál, ki is örömmel fogadta őt és házról házra vezette, minthogy bő megjutalmaztatással hitegeti eteti a Tátos által.

Minekutána elfutamodott volna a híre, maguk a falunak elsői is jártak utána, házukba vezették, s mindenikben sok pénz nyerésnek reménységét gerjesztett a csalfa leány. Megmutatta nekik a pénznek hollétét és meghatározta a napot is, amelyen veendők valának a pénzt, mely a hely megmutatása napjától számlálva kilencedik nap vala; de azt is megmondotta előre, hogy az említett kilencedik nap előtt való napon el kellene őnékie egy kevéssé menni, több Tátos pajtásainak gyűlésébe, s velük megverekedni. (Így készített magának utat az elszökésre és így keresett színt azon verésnek, melyet csalárdságában utólérettetvén kapott volt valamely helységben, s amelynek kékes bélyegeit most is a testén hordozta.) – ígérte, hogy visszajövetele után ki fogja kinek-kinek olvasni a pénzt a földből, úgy mint amelyet azért nem lehetne csupa embereknek kiásni, mivel hogy egy fekete kakas ülne rajta, melyet el kellene előbb riasztani. – Ezen beszédnek oly hitelt adtak a babonás ostoba emberek, hogy a papjoknak minden oktatására s intésére is csak azt felelték: »*O! tiszteletes uram! maga az Isten küldötte azt miközénk, hogy mirajtunk segéljen, igaz és bölcs leány az, mindeneket tud, még azt is tudja, kinek mennyi pénze vagyon: mert N. N-nek megmondotta, hogy nincs több három garasánál, N. N-nek 35 forintjánál, pedig úgy volt.*« – Könnyű volt t. i. a ravasz leánynak ezt, s más efélét tudni, mivel azoknak, kik pénzt akartanak tőle kapni, megmondotta, hogy semmijüket se zárnák előlle, különben hihetetlen emberek lévén, pénzt nem kapnának. Maga semmi pénzt nem kért ugyan az emberektől, hanem egyebet mindent elvett, amit adtak néki, amint ogy kapott is hét ezüst gyűrűt, nehány inget, szoknyákat, gyolcs keszkenőket, előkötőket, s több eféléket. Emellett naponként vendégeltetett, éjjel nappal evett, ivott, táncolt, egyszóval valamit csak akart, mindent megcselekedtek kedvéért az emberek. Elérkezvén a kilencedik nap, még akkor is véle dorbézoltak.

Egyszer villámlás esvén az égen, elkiáltja magát a Tátos: »*Itt a bak, úgymond érettem, már el kell mennem, akinek tetszik jöjjön velem.*« Jól tudta, hogy még csak

[122] *Magyar Kurir,* 1791. július 7. 5. évf. 56. sz. 866.

[123] Vezekény szomszédságában, Alsó- vagy Felsőszeli települések, a Dudvág patak mentén, Németgurabtól délkeletre. Horny Saliby és Dolny Saliby szlovák nyelvű települések. Galántai járás.

a szobából sem bátorkodik egy is kimenni, amint úgy is lett; egy sem vállalkozott utitársnak, hanem még szépen kérték, ne kényszerítené őket, kimenni, inkább csak menne maga. Nem is kellett néki egyéb, kiment, felült a maga bakjaira (lábaira) elillant s máig is oda van: de mégis váratik vissza némely (talán nem vétkezem vele, ha azt mondom) féleszüektől. – Minek-előtte elment volna, egy nemes embernek – aki leginkább örült a nyerendő pénznek s legtöbbet ajándékozott a leánynak, s aki még a maga buzaszekrényét is össze akarta vagdalni, midőn hallotta volna tőle, hogy pénz volna alatta – a szobája közepére [...]t.[124] – Én azt mondom erre, hogy jól cselekedte, mert tudom, hogy ezután nem egykönnyen fog hinni a nemes ember is.

Még egy idetartozó furcsa dolgot említek: Egy ember éppen akkor lévén a maga kertjében, midőn a szomszéd asszonyát egy diófa mellé vezette, a maga kertjében a csábító leány, s azzal ámította, hogy a fa alatt tele volna egy katlan (üst) aranyakkal, amelyet ő ki fog számára olvasni. Beesteledvén kapja magát az ember, az említett diófához lopódik, vermet ás alá és elhozván a maga katlanját, jól megforgatta azt a veremben, úgy hogy egészen ottmaradt a helye, s azzal elmegy. Reggelre kelvén az idő, siet a szomszéd-asszony a kertjébe, hogy ott magát a diófa alatt levő reménységével táplálja: hát látja az ásást és a katlan helyét. Sírásra fakad, kezeit kulcsolja, jajgatva fut az utcára és zokogva beszéli az elmenőknek, miképpen fosztatott meg kincsétől, akik közül egy azt mondja néki, hogy ha száz forintot ad át néki, meg fogja mondani, ki ásta ki az aranyakat? Annyit nem adhatok, felele az asszony, hanem ötvenet csakugyan adok.

Megelégedett az ember s az asszony futva siet azon barátjához, akinél volt a pénzecskéje letéve, hogy elhozná az Ígért 50 forintot. Valósággal oda is adta volna azokat az ismeretlen embernek, ha egy ismerőse, aki az egész tréfát tudta, őt elő nem találja, s tőle meg nem tudakozta volna, hová sietne oly igen és azután néki a dolgot ki nem nyilatkoztatta volna. Dugonics egyik legfontosabb forrása az a szegedi népi élet, polgári miliő, paraszti népszokások, hagyományok, amely szegedi gyerekkorában élményanyaga volt. Regényeiben lépten-nyomon találkozhatunk ezekkel a szegedi emlékekkel. Legtöbbször a hősnő, Etelka alakjának megrajzolásánál érezzük, hogy az író a maga korának alakját, talán éppen saját nővérének képét vetítette vissza a honfoglalás korába. Etelka bár sátorban lakik (ennyi emlékeztet csak a honfoglalás kori időre) minden reggel kimegy a kertjébe és virágait öntözi, gondozza.

[124] Cenzúrázott szövegrész az eredetiben: szart.

F1791[3] – fantáziaregény – *tátos lovak* meséi

társadalmi mező: *6. szépirodalmi regiszter, korai romantikus olvasat, piarista szellem*
szövegmotívum: táltos lovak – mesebeli állatok

1788, Szeged / Kassa / Pozsony

DUGONICS ANDRÁS A RÉGMÚLTAT STILIZÁLÓ *ETELKA* CÍMŰ REGÉNYÉBEN A FONÓBAN MESÉLT TÁTOS LOVAKAT EMLÍTI

Dugonics András (1740–1818) kegyesrendi (piarista) szerzetes tanár, királyi oktató, termékeny regényköltő és kortársai körében a legkedveltebb író volt. Egyike azoknak, akik anyanyelvükön, ámde klasszikus versmértékben kezdtek verselni. Dugonics kísérletezett a nyelvvel. Első munkája 1774-ben *Trója veszedelme* címmel jelent meg Gyöngyösi István verselése szerint. 1788-ban mint regényíró próbálta ki magát. Regényének témája az ómagyar korba, a *honfoglalás* korába helyezte el olvasóit. Főhőse a regény címszereplője, Etelka volt. Ezt 1791-ben másodjára, némi átírt javításban újra megjelentette Pozsonyban.[125] Az *Etelka* folytatása *Jolánka, Etelkának leánya* címmel 1803–1804-ben jelent meg. Regényei korának legolvasottabb írójává avatták. Ma már nehezen olvassuk, talán épp a nyelvvel való kísérletei miatt. Olvasói elsősorban a középosztályból, kisnemesekből, az állami, vármegyei adminisztráció tanult rétegeiből kerültek ki. Rájuk hatott, tőlük vett nyelvi mintákat.[126]

Dugonics 1770 után kezdett bele azon vállalkozásába, hogy a köznyelv szófordulataiból írjon szépirodalmat. Terve azt volt, hogy a szólások, közmondások, nyelvtörténetileg is hitelesnek gondolt kifejezések segítségével történelmi regényt ír, annak szereplői pedig *rekonstruált nyelven* szólalnak meg a hitelesség kedvéért. Tudatos népiességéhez ösztönzést valószínűleg azokból a példákból merített, amelyekre közmondásgyűjteményéhez írt előszavában maga is utalt. Mintának Pázmány, Baranyai Decsi, Kisviczai és Faludi nyelvezetét tartotta. Ugyanakkor ösztönzőleg hatottak rá még a latin–magyar szószedet- és kifejezésgyűjtemények, például Franz Wagner *Phrasiológiá*ja (Nagyszombat, 1740, 1775) vagy a Pozsonyban megjelent, Bél Mátyástól eredő *Ungarische Sprachmeister* több kiadása is (1774). Mindegyik kiadvány bőséges magyar nyelvű közmondást és szólásgyűjteményt tartalmazott.[127]

Dugonics tudatosan figyelte a régi szokásokat, a nyelv ősi fordulatait, és a legfontosabbakat felgyűjtötte magának. Inspirációt Révai Miklós 1782-ben, a *Pozsonyi Magyar Hírmondó*ban megjelent fölhívása jelentette számára, amely a *régi és népi énekek* gyűjtéséről szólt. Dugonics ezen a fórumon találkozott azzal a gondolattal, amelynek ihletésére a történelmi rekonstrukciós irodalom mint műfaj megszüle-

[125] Penke O. 2002: 6–9.

[126] Tanárként a tudományt széles körben gyakorolta. II. József császár alatt 1784-ben *Tudákosság* címmel matematikai, számtani, mértani tankönyvet szerkesztett, bebizonyítva, hogy ezt is lehet magyar nyelven művelni.

[127] Dugonics A. 1820.

tett.[128] Az *Etelká*ban tudatosan hirdette meg regénye alapelvét. Azt tudniillik, hogy a *régi* ábrázolása csak a *népi*n keresztül történhet. Dugonics egy sajátos módszerrel valósította meg ezt a programot: a közmondások és a népi szólások tömörítésén keresztül. Témáit azonban nem a parasztok életéből merítette. Mindig megmaradt a maga nemesi világa mellett, hősei sohasem közemberek, hanem nemesek voltak. Ezek a nemesi hősök csak nyelvükben, egyes megnyilvánulásaikban „parasztosak", és csakis akkor, ha ezáltal a történelmi múltat, a régit akarta megjeleníteni. Csak nyelvében, stílusában volt „népies". Pontosabban abban volt népies, amit majd a XIX. század közepétől, a Kazinczy Ferenc utáni nyelvi fordulatokból visszatekintve az utókor annak látott.[129]

Igen érdekes színfoltot jelent a regényben a fonó emlegetése és annak leírása, ahol a mesék és a mesélők szóhoz jutnak. Vonatkozó szövegrészletünk is ezért érdekes, mivel itt említi Dugonics a mesei témák közt felbukkanó tátos lovat.[130] A fonóban mondanak meséket a budai lányok. A fonó leírása Dugonicsnál egyike az első *mesélőhely*-leírásoknak is. Nem érdektelen ez az adat különösen a *szegedi folklór* szempontjából, mivel Dugonics tudatosan merített szülőföldje és egyúttal kései lakhelye lokális hiedelmeiből.[131] A szituáció megvilágítja, hogy milyen mesék voltak, lehettek a XVIII. századi szegedi fonókban. Műve népies elemeinek leggazdagabb csoportját a tájnyelvi kifejezések, ízes mondások, tájszavak és közmondások alkotják.[132] A Dugonics teremtette „régmúlt" világban a nyelvemlék és a monda találkozott az őskeresés igényével megalkotott vallás és hiedelem világával, ahol a nyelvi alapköveket a közmondások jelentették. Dugonicsot nem feltétlenül a mítosz, az elveszett paradicsom és az irracionális vonatkozások érdekelték, mint német vagy angol kortársait, hanem a régi (még hamisítatlan) magyarság, a *magyar ősiség* és a hősi érzület megnyilatkozásai. Meselegendát, népdalt idézett, szólásokat halmozott a szövegben. A „régiség" alkotórészének tartotta a dajkamesét, ahol Tündér Ilona, Hamupipőke, a Lidérc, a Fehérmacska vagy a Tátos ló meséjével „múlathatta" az időt Etelkával.[133]

KÖZLÉS: Dugonics A. 1791. II. könyv III. rész 233.

Ezen vígasságok' fel-hajházttával meg-nem elégedvén Etelka; noha a' napot így töltögette a' Csonka-toronyban; éjtszakára pedig Zoltánnak udvariba menne, hogy

[128] Révai M. 1782.

[129] Solymossy S. 1922: 30–45; Turóczi-Trostler J. 1940: 25.

[130] Dugonics A. 1788. II: 320; Dugonics A. 1791. II: 233.

[131] Később terjesztett hiedelem, hogy Dugonics András édesanyja vagy rokonságának egyik női tagja a szegedi boszorkányperek egyik 1728-ban megégetett áldozata lenne. Inkább lehetett dédapjának, Dugonyi Mihálynak második felesége az említett boszorkány, de biztosan nem Dugonics vérrokona: Kordé I. 1961[b]: 115–117.

[132] Kordé I. 1961[a]: 18. A *babona* szerepe is fontos volt Dugonics regényében. Baljós jelek, kutyák vonítása, fekete macskák, baglyok huhogása, a hárfának megpattant húrjai előrevetítették a bekövetkezendő szerencsétlenségeket.

[133] Solymossy S. 1922: 30–45; Turóczi-Trostler J. 1940: 25.

Dajkájával ott hálna: mind-az-által: hogy itt-is Eteléjének szolgálna, magához hívatta a' mesézni jól tudó Budai leányokat fonyóba. Ezeknek TÜNDÁR (!) ILONÁJAT, HAMÚ PIPÖKÉJÉT; LIDERCZÉT; TÁTOS LOVAT; FEHÉR MACSKÁJÁT éjfél-utánnig-is hallgatván, alig várta a' hajnal-hasadtát: hogy azokkal Eteléhez mennyen; és unalmas hoszszú óráit, azon hallott meséknek el-beszélléttével meg-kurtíttsa.

F1794[1] – szépirodalmi színdarab – *tátas ló – „legfutóbb"*

társadalmi mező: *2. színházi és irodalmi regiszter, romantikus olvasat*
szövegmotívum: tátas ló – gyors

1794, Pozsony

KAZINCZY FERENC *VAK LANTOS* DARABJÁBAN FŐHŐSÉT A „LEGFUTÓBB" TÁTAS LOVON FUTTATJA

A tátos lovak varázsos gyorsaságát jelölte így Kazinczy a *Vak lantos* című, kétszer is megírt színdarabjában (1794, 1814). Sajátos és egyedi, nyelvújított szónak hat a Kazinczy által használt „legfutóbb" jelző.

KÖZLÉS: Kazinczy F. 1794: 99; Kazinczy F. 1814: 213.

[1794:] Azutánn a' legfutóbb Tátast hozatta-ki az istállóból; egy rossz köpenyeget kanyarított nyakába; megparancsolta hogy mindenfelé Poroszlók menjenek az Ország' útjaira, 's álljanak-el minden útazót, felszökött a' lóra, 's vágtatva iramodott az erdőnek.

[1814:] Azután kihozatta istálójából a' legfutóbb tátast, eggy rossz zekét vete nyakába, 's parancsokat ada-ki mindenfelé hogy a' poroszlók menjenek ki az ország' útjaira; állják-el az útazókat, motozzák-meg, tudakozódjanak, nem hallottak e, nem láttak e valamit, 's vágtatva iramodott az erdőnek.

F1794² – verses tanköltemény – *régi mesék hírelt tátosa – fogának négy sora*

társadalmi mező: *6. szépirodalmi regiszter, felvilágosult olvasat*
szövegmotívum: táltos – mesei emberalak – négyes fogsorral

1794, Bakonszeg

BESSENYEI GYÖRGY A HÁZIGAZDASÁGRÓL ÉS A TERMÉSZET VILÁGÁRÓL ÍRT TANKÖLTEMÉNYÉNEK TÁTOSKÉPEI

A testőr író Bécset odahagyva 1785-től egészen 1811-ig bekövetkezett haláláig a bakonszegi Pusztakovácsiban fekvő tanyáján élt. *A természet világa, vagy a józan okosság* címmel Bessenyei két autográf kéziratot készített, mindkettő az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található. 1811-ben került a Magyar Nemzeti Múzeum kézirati gyűjteményébe. Műfaját tekintve „erköltsi poéma", „Valaki Embert oktat, hirdető papja az igazságnak; 's Nemzetének orvossá".[134] A tátos szövegrészek csak mozaikdarabok abból a lehetséges szélesebb körű hiedelemtartalomból, ami Bessenyeit valóban foglalkoztatta a birtokán hallott helyiek elbeszéléseiből.

AZ IRAT: OSZKK, Quart. Hung. 151. (1794) és Quart. Hung. 149. (1801)
KÖZLÉS: Penke O. 1999: 305, 312.

A házi gazdaság, nagy tudományra nem tartozik.
Az ész, és tudomány külömbségben vannak.
Nem ollyan hát módgya ennek, mint amannak. [...]

[1655] Tseléd szokás tudod, gazdát rágalmazni,
'S Házát, Feleségét titkon szidalmazni.
Sok béres ollyan itt, mint Bengál lakossa,
Vagy a régi mesék ki hírelt Tátossa.
Szelédeknek nézed úgy é szegényeket.[135]

[1835] Mint Nagy Hollófernyes szemét, homlokára Tenné;
's mint a Tátos, fogát négy sorára.
Nézzetek két felé atyafi Rokonok.
Mert végre, majd tsak a módikkal marattok.
Az ifjú, módiát elődbe mutattya.[136]

[134] Penke O. 1999: 18–20.
[135] Penke O. 1999: 305.
[136] Penke O. 1999: 312.

F1798 – mesés dráma – *Tátos banyák paszitja – vén tátos*

társadalmi mező: *2. színházi és irodalmi regiszter, romantikus olvasat*
szövegmotívum: táltos (mesei) – tündér, boszorkány (banya) – gyors, pemeten (kemenceseprűn) repül

1798. december, Kaposvár

„MESEI" MOTÍVUMOK, „TÁTOS BANYÁK" CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY *DOROTTYÁ*JÁNAK KÖLTŐI KÉPEIBEN

Csokonai Vitéz Mihály költői trópusaiban különösen nagy hangsúlyt kapnak a népmese világának kevésbé rokonszenves alakjai. A *Dorottya* vonatkozó részleteiben a költő komikai céllal szerepelteti őket. Megemlíti Tündér Ilonát és annak ellenfeleit. Szemléletesen írja le, ahogy a táncolók között zavar támad egy sárkányán lovagló garaboncás diák felkerekedésénél: a fák nyögnek, a pásztorkunyhók fedele csikorog, a vetés kavarog, a víz habzik, fergeteg támad, toll, kóró, falevél oszloppá keveredik, egy megrémült banya pedig teheneket fej. Hogy Csokonai mennyire tudatos művészi elvvel járt el, bizonyíthatja a hasonlathoz fűzött további jegyzete: „A garaboncás deák felől az a *mese* van népünknél, hogy sárkányon jár és a forgószelet ő támasztja, kivált ha, ahol rongyos köpönyegjében kéreget, tejet és kását nem adnak neki."[137] Míg itt a garaboncás diák, másik hasonlatában a meséknek egyéb ismert alakjai, például egy táltos csikó, vagy a keresztelőre pemeten érkező „tátos banyák" lépnek színre. A „tátos" a szélvész gyorsaságot jelölő ebben a minőségében.[138] A *Dorottya, vagyis a dámák diadalma a fársángon – furcsa vitézi versezet négy könyvben* című komikus eposzt Csokonai 1798–1799 telén írta. Először 1804-ben jelent meg félezer példányban Nagyváradon, majd 1808-ban és 1817-ben is kiadták Bécsben, gyűjteményes kiadványok keretében. Az azóta eltelt kétszáz év alatt több tucat megjelenése ismert.[139]

IRAT: MTAKK M 755. 47b. (II. Előfizetési lista). Részben autográf.
KÖZLÉS: Csokonai Vitéz Mihály: *Költemények 4: 1797–1799.* Szilágyi Ferenc és Szuromi Lajos (szerk.) 1994: *Csokonai Vitéz Mihály összes művei.* Budapest: Akadémiai, 157.

Azonban míg ezek ekképpen folyának, / Tréfából kezet nyújt Bordács Dorottyának, / Egy pár ugrós tánccal őtet megkínálja, / S hogy e szerencséje lehessen, instálja. / Nem kellett hosszason hívni ám őkémét; / Felszedi a székről elpetyhüdt tetemét, / Ürög-forog, tipeg, lóbálja a kócot, / Melyből görcs farának csinált vala

[137] Kiemelés tőlem – *T. G. P.*
[138] Elek O. 1915: 308.
[139] Csokonai állítólagos garabonciás (vagy táltos) vonásait, az életrajzi *mondák* osztályozásának dilemmáit Mikos Éva foglalja össze. Mikos É. 2023.

pócot. / Bordács, s az egész nép a fejét lesüti, / Nevettében majd a guta meg nem üti. / így táncol a tátos banyák paszitjába** / Varázsló pemetjén a vasorrú bába.

** PASZIT, vagy paszita, túl a Dunán a keresztelőkori vendégség.

KÖZLÉS: Csokonai Vitéz Mihály: *Színművek 2: 1795–1799.* Pukánszkyné Kádár Jolán és Julow Viktor (szerk.) 1978: *Csokonai Vitéz Mihály összes művei.* Budapest: Akadémiai, 173–206, 186.

[Csokonai Vitéz Mihály: *Özvegy Karnyóné 's két szeleburdiak:* Vígjáték 3 felvonásbann.] – Ott üsse a' Guta, mostmár tyuk pásztoromnak sem venném be ha ha ha még előre nevetem, majd perel magába a' vén tátos, de kukkanni sem mér a' 25 ezer forintos Lipittlotty Ur előtt.

F1802 – színműfordítás – *ebszántotta tátasa* – tenyérjósló cigány asszony

társadalmi mező: *2. színházi és irodalmi regiszter, romantikus olvasat*
szövegmotívum: (megszólításban) tátas (cigány asszony) – tenyérből jósol – jövendöl

1802, Széphalom

KAZINCZY FERENC „EBSZÁNTOTTA TÁTAS" SZÓFORDULATA EGY CIGÁNY ASSZONY SZEREPLŐRE UTALVA MOLIÈRE A *KÉNTELEN HÁZASSÁG* MAGYAR FORDÍTÁSÁNAK KÉZIRATÁBAN

A tátos mint jós, jövendőmondó hiedelemalakot érhetjük tetten Kazinczy egyik színműfordításában. Kazinczy már az 1790-es években a színjátszásban látta a magyar nyelv művelésének eszközét, ezért is érezte szükségét a *Külföldi játszószínek* fordításának. Másképp fogalmazva: jó fordításokat kívánt mintául bemutatni kezdő drámaíróknak. Molière színművének magyarítása ezek között volt. Az 1797-ben kezdett *Kénytelen házasság* sokáig kéziratban maradt. Több olvasat után 1802-ben készült el, de csak 1839-ben jelent meg a Magyar Tudós Társaság Külföldi Játékszín XV. kötetében.[140] Az egyik jelenetben a főhős, Szganarell szól oda két cigány dadának, hogy mondjanak neki tenyérből jövendőt házasságra lépése előtt. Az „ebszántotta tátas" mint tenyérjós, szerencsemondó cigány asszony a szó degradáló jelentését közvetíti Kazinczy által.

IRAT: OSZKK Fol. Hung. 144, 1a–17b., Autográf tisztázat. Csoportos. 1802 k. Kazinczy Ferenc: „Molièrnek bohó játéka: A' Kéntelen házasság francziából." kézirat.
KÖZLÉS: Kazinczy Ferenc 1839: 136.; Czibula K.–Demeter J. 2009.

[140] Bayer J. 1896: 264–265.

X. jelenés.
Szganarell. Két czigány asszony.

Szganarell. Dada, tudsz é szerencsét mondani egy szegény megszorúlt házasúlandó legénynek? de vigyázz' a' lelkedre, igazat mondj.

az eggyik. 'S úgy kimondom, ídes szép Urfi Uram, úgy kimondom, mintha csak éppensígesen a' tíkerbűl níznid.

a' másik. Csak a' tinyered' mutassd, ídes szíp Urfi Uram, 's tígy vagy egy forintocskát bele.

Szganarell. Nesze, More; 's ha jót mondassz, még eggyet kapsz áldomásúl; de beszéllj igazat.

az eggyik. Urfi Uracskám, egy szíp puha fejír markod van, ídes Urfi Uracskám; egy szíp puha fejír markod.

a' másik. Egy szép puha fejír markod, 's te míg egyszer nagy szerencsít csinálsz ezzel a' szíp puha fejír marokkal.

az eggyik. Ma hónap egy szíp gömbölyű fiatal menyecske felesíged lessz, ídes szíp Urfi Uracskám.

Szganarell. Ejnye ebszántotta tátasa, ezt ugyan derekasan kitalálá![141]

a' másik. 'S hát nem montam? eggy ollyan szíp felesíged, mint a' szakasztott pinkesti rózsa.

az eggyik. Az egísz világ fogja irígyleni, ollyan szíp lessz.

a' másik. Messze fődrűl fog hozzád járni miatta a' sok gavallér.

Szganarell. No, no, ne olly bőven a' sok szerencsét, én beérem kevesebbel is. Azt mondjátok-meg, ha fog é szeretni? ha nem lessz é sok sógorom?

az eggyik. Sok sógorod?

Szganarell. Igen.

a' másik. Sok sógorod?

Szganarell. Igen, igen! ha nem lesznek é sógoraim?

az eggyik. Minek a' sógor? Sógor nem, csak sok jó barát.

a' másik. Sok víg vendíg.

(a' két vén asszony danolva tánczolva megyen-el.)

[141] 'S ejnye 's ebszántotta tátosa, e'zt ugyan kitalálá. Kazinczy F. 1839: 136.

F1803[1] – babonairtó néptankönyv – *garabonciások, tátosok, holmi rongyos és dévaj mendikánsok*

társadalmi mező: *4. babonairtó, felvilágosult olvasat, pietista szellem*
szövegmotívum: táltos (garabonciás diák) – rongyos, mulatozó (dévaj) koldus (mendikáns)

1803, Pápa / Veszprém

FÁBIÁN JÓZSEF PÁPAI, VÖRÖSBERÉNYI TERMÉSZETTUDÓS FELVILÁGOSÍTÓ KÖNYVE A FORGÓSZELEK BABONÁS ÉS HASZONTALAN HIEDELMÉRŐL, GYERMEKEKNEK MONDOTT ESZTELEN KÉPZELŐDÉSEK

A nép felvilágosítását szolgáló munkák közül az egyik legsikerültebb Fábián József (1762–1825) *Természeti tudomány a köznépnek* (1803) című, Veszprémben kiadott műve. Az alcím a beszédesebb: *A babonaságnak orvoslására és a köznép közzül való kiirtására.* Fábián annak a pápai református gimnáziumnak volt a tanára, ahol majd Petőfi tanul. A fizikai-kémiai jelenségeket ismertette könnyű, közérthető nyelven úgy, hogy leírta azt is, a tudatlan köznép milyen babonákat fűz e jelenségekhez. Ahogy ő fogalmaz: „az abból kimagyarázható babonaságokat előhoztam és rövideden megcáfoltam [...], ha a szükség úgy hozta magával, históriákkal is világosítottam". A szélvészek, forgószelek keletkezésének tudományos magyarázatánál például leírta, hogy a köznép – e jelenségek okát félreértve – a szelek eredetét garabonciás deákoknak vagy az ördögnek tulajdonította. A rostaforgatással járó jóslás bírálatánál pedig rámutatott a mozgás törvényszerűségeinek általános szabályaira, és így tovább.

Fábián a pietista szemléletű református lelkész, veszprémi esperes, a természettudomány népszerűsítője volt némi megkésettséggel. Beszélt a testekről és „azoknak közönséges tulajdonságaikról", „a mozgásnak törvényeiről", majd a víz, a levegő, a hang, a tűz, az elektromosság (!), az égitestek, az ásványok megtárgyalása következett, végül a növény- és állatvilágról szóló fejezetekkel zárult a munka. A szerző tudományos ismeretei a kor színvonalán álltak. Lakásán természettani szertárt rendezett be, ahol még ritka villamos gépezetű szemléltető eszközt is őrzött.[142]

KÖZLÉS: Fábián J. 1803: 6–10, 84–85.

[...] Ennek a könyvnek, amelyet itt általadok, nem egyéb a célja, hanem hogy a köznép elméjét megvilágosítsa, és amennyire lehet, az uralkodó babonaság alól feloldozza, s az ellen erősítse. Babonaságnak nevezem [...] azokat a hiábavaló érzelmeket és azokból folyó képtelen cselekedeteket, amelyeknek semmi igaz okuk és fundamentumok nincsen, mégis mindazáltal bevétetnek, tápláltatnak és a köz-

[142] Trócsányi Z. 1933: 308.

néptől szélére gyakoroltatnak. A babonaságnál nincsen nagyobb ostora az emberi nemzetségnek, mely miatt jószágok, egészségek, sőt sokszor életek is veszedelemre tétetik ki az embereknek. Ennek szülőanyja a természeti dolgokban való mélységes tudatlanság és azoknak vizsgálásokban való tetemes tunyaság [...] Bizonyos annak okáért, hogy ennek megfojtására és a köznép körül való kiirtására nincs bátorságosabb eszköz, mint ha ez előtt a természeti dolgok felfedeznek, azoknak okai és tulajdonságai kimagyaráztatnak, és ekképpen a jó útra vezettetnek.

[6–10.] [...] Ezeket meggondolván látni való, hogy az ördögi megjelenésekről, boszorkányokról, garabonciás diákokról, tátosokról való haszontalan képzelődések önként elenyésznek. Haszontalanságok azok, mikor azt beszélik, hogy némely vén asszonyok seprőn lovagolnak, a levegőben járnak, messze földre hirtelen elmennek és ismét visszajönnek. És valóban magok menthetetlenek az olyan szülők, akik a magok gyermekeiknek fejeiket a boszorkányokról, ördögi megjelenésekről és kísértetekről való félelmes históriákkal töltik be. Az ilyenekkel oly félelmet vernek gyermekeikbe, hogy azoktól soha életükben meg nem szabadulnak [...]

[84–85.] [...] a' szelek úgy származnak, a' mint mondánk, tsupa esztelenség tehát mikor a' babonás emberek azt képzelik, hogy a' nagy szélvészeket, és forgó szeleket az ördögök, vagy a' garabonciás Deákok szokták támasztani. Még nagyobb esztelenség, mikor azok ollyan históriákat is beszélnek gyermekeik előtt, hogy ők ekkor s' ekkor 's itt is látták szemeikkel, mitsoda formában jelentek meg ezek. Ez a' költemény egy a' legképtelenebb és nevetségesebb dolgok közül a' világon. Már mondottuk oda fellyebb, hogy az ördögnek a' Természettel semmi közük, azok a garabontzás Deákok mi állatok? Talán holmi rongyos és dévaj mendikánsok? No, de ezekre sints bizva, nem hogy a' Természetnek tudnának parantsolni. Azért beszéllenek azok illyeneket magok felöl, hogy a' tudatlanokat megijesszék, és azoktól a'mire szükségük van kitsalhassák, melly meg lévén előbb állnak, 's azokat jó izüen kinevetik [...]

F1803[2] – szórakoztató ismeretterjesztés – *A' kis tátos babonaűző cáfolatai*

társadalmi mező: *3. vásári szórakoztató ponyvairodalom*
szövegmotívum: tátos (mesterség) – bűvész – garabonc a szolgája

1803, Kalocsa / Pest

A KIS TÁTOS (TASCHENSPIELER) BŰVÉSZKÖNYV A VÁSÁRI VARÁZSTRÜKKÖK MAGYARÁZATAIVAL ÉS A TÁTOS, BOSZORKÁNYOS, LIDÉRCES HIEDELMEK BABONAŰZŐ CÁFOLATAIVAL

Sokáig úgy tartotta nyilván a folklorisztika,[143] sőt maga a „bűvészszakma" (ideértve különösen Rodolfót) is, hogy a legrégebbi magyar nyelvű bűvészkönyv a *Mágyiás ezermester* 1816-ban, Pesten kiadott példánya, de van egy másik magyar könyv,

[143] Voigt V. 2017: 63–72.

amely több mint tíz évvel korábbi, 1803-ban jelent meg Kalocsán a piaristák nyomdájában: Tomentsek János: *A kis tátos, avagy út-mutatás a természeti varázslásból könnyű és mulatságos alakjátékok készítésére. Ehez járulnak a' Tátosnak több mint két száz kérdések és feleletekből álló furtsa találmányú elmefuttatásai.*

Ennek a most már valóban „legrégebbi" ismert magyar bűvészkönyvnek egy-egy példánya a Kiscelli Múzeumban, a Szabó Ervin Könyvtárban és az Országos Széchényi Könyvtárban is fellelhető. A szerzője a könyv bevezetője szerint Tomentsek János. Műfaja alapján lehetne akár fordításkötet is, de mind a kiválasztott mutatványosi példák, mind a magyarországi kötődést feltételező nyelvi utalások, mind pedig a kötet végére szerkesztett kétszáz találós kérdés-mondás alapján eredeti szerzői műnek tekinthetjük. Bizonyára inspirációt jelenthettek a kor bűvészkönyvei, úgymint a Nürnbergben megjelent *Natürliches Zauber-Buch* (1798), vagy Hofrath von Eckartshausen Grazban kiadott műve, a *Praktischer Taschenspieler* (1797), de valójában egyiket sem követi. Hogy a budai cenzor Beresevich József 1803. május 2-án kiadta az engedélyt a terjesztésre, vélhetően ezért került bele a trükkök mellett a táltos- és boszorkányhiedelmeket elítélő babonairtó szövegrész. A mintegy kétszáz szólást és közmondást tartalmazó függelék a kor egyik magyar nyelvi laborkísérletének – ámde csak népszerűsítő – terméke. A kötet nagyon gyorsan elkelt, 1813-ban már nincs forgalomban egyetlenegy darab sem ahhoz, hogy kötelespéldányként az országos vagy az egyetemi könyvtárban egyet-egyet el tudjanak helyezni.[144]

Tomentsek előszava is arra utal, hogy a könyv megírása tudatos döntés volt, célközönségének nem a ritka könyvekből álló könyvtárépítést előirányzó főurakat, de nem is a tudósokat tartotta, akik szívesebben olvasnak – mint írta – „Hallét, Wiglébet és Rosenthalt", hanem azokat, akik ismerik a szerencsekereket, a csíziót, Fortunatust. Vagyis a köznép szórakoztatására írta meg a nyolcvanhét bűvésztrükköt leleplező, elmagyarázó játékos (olykor nagyon is meglepő) példáját és a kétszáznál több csalóka találós kérdését. A mutatványosok által vásárokban bemutatott, ezért az olvasóközönség előtt bizonyára ismert kártyás, gyertyás, számoló, asztali trükkök mellett olvashatunk még állatokkal – tyúkokkal, kakassal, libával, kecskével – végrehajtott mutatványokról is. A huszonharmadik példa azonban némileg eltér a többitől, ott a szerző a boszorkányos, lidérces hiedelmeket magyarázza, leginkább magyarországi hiedelemmondákra alapozva. Szó esik ebben boszorkányok kenőcséről, seprűn utazásáról, Gellért-hegyi mulatozásról, füvekkel elért bódulatról és tudatvesztésről a „Tátosok megcáfolása" címszó alatt. A Tátos szó szerzőnknél egyértelműen a *szemfényvesztő bűvészt,* ennek német megfelelőjeként a Taschenspielert jelöli, aki egyúttal nem csaló, hanem mutatványos, vagyis hivatásos, szakmatudatos vásári fellépő.

[144] HU-MNL-OL Acta Musaei. A. 1814. Nr. 573. Igazgatósági irattár. A. 1814. Nr. 33. Kollányi F. 1904: 175.

KÖZLÉS: Tomentsek J. 1803. „Poss. Szakállos Lajos 1829"

ELŐBESZÉD

Midőn ezen Könyvetskének írogatásához fogtam, azt tettem-fel magamban, hogy éppen semmi Elő-Beszédet nem függesztek elébe: mivel talám meg-nem érdemli azt a' praerogátivát, hogy-ő-is, mint más derekabb könyvek, kengyel-futóval ditsekedhessék. Azomban nem is írtam én ezt az ollyan Tudósoknak, a' kik esmérik Hallét, Wiglébet, és Rosenthalt, kiknek tetemesebb Munkáik tsak a' gazdag Uraknak Könyv-tárjaikban parádérozhatnak; hanem egyedül azoknak írtam, a'kik esmérik a' Szerentse-kereket, a' Fortunátust, Sármánt-Királyt, Cisiót, Florentinát, 's több ezekhez hasonló régi 's újjabb magyar csíp-csúp szüleményeket.

Babonásoknak, Tsuda-embereknek, Tátosoknak, 's tudja minek nem mondják; azomban minden mesterségjek olly természetes, hogy egy kis vigyázással minden praktikájokat ki-lehet tanúlni.

Találtatnak ugyan ezen könyvetskében ollyan mesterségek-is, mellyeknek végben-vitelére sok készületek, 's hozzá valók kivántatnak; de a'ki azokon próbát nem akar tenni, hagyja abba; legalább azt nyeri véle, hogy ha azokat mástól előmutatni látja, annak minden módját már tudja, és így meg-nem tsalattatik.

Ha egyéb haszna nem vólna-is ezen könyvetskének; azt talán tsak reméllheti, hogy a' tudatlanságnak imitt-amott lappangó szikráit valamennyire el-nyomhatta, melly már-is elegendő jutalma lenne az Irónak. [...]

23. *A' Tátosnak meg-tzáfolása az Igézésről, vesztésről, boszorkányokról, szem-fény vesztő tűzről, lidértzekről, és a' tsillag szaladásról.*

Szoktak néha az emberekre olly nyavalyák esni, mellyeknek erdetekete 's okaikat nem lehet ki-tanulni; mint p.o. a'ki azt gondolta, hogy ő egészen üvegből vagyon; vagy a'ki azt hitette vólt el magával, hogy ő fejében kigyók, hasában matskák, egerek, 's más effélék vagynak. Némelly gyermekeken meg-esik hogy ők igen-is sokat esznek, 's még sem fog rajtok az étel; mellynek valóságos okai leg-inkább a' gilisztták. Meg esik a' marhán is gyakorta, hogy a' tehénnek sokszor hirtelen el-vész a' teje, midőn t.i. valami [...]

F1803³ – verses rege – *tátusok, boszorkányok, garabonciás deákok, kik sárkánykígyókon nyargalództak*

társadalmi mező: *6. szépirodalmi regiszter, romantikus olvasat, göttingai szellem*
szövegmotívum: tátos (regei alak) – garabonciás (rokona) – boszorkány ellenfele – sárkánykígyók vad lakótársa

1803, Tátika, Zala vm. / 1804. április 7., Sopron

HALÁSZ BÁLINT TÁTIKA HEGYÉRE KÉPZELT „TÁTUSAI" *A BALATON MEGTEKINTÉSE* CÍMŰ „REGEI KÖLTEMÉNYÉNEK" LÁBJEGYZETÉBEN

A Kiss János soproni evangélikus superintendens által 1790-ben alapított „Sopronyi Magyar Társaságnak" és annak mintájára több más iskolában az 1800-as évek elején alakult képző társulatok programja elsősorban a „hazafiui érzés" ápolása és a magyar nyelv és irodalom művelése volt. Az alapítás után megjelenő kiadványukat így népszerűsítette a *Magyar Kurír*ban Döbrentei Gábor az alapítók nevében:

> A két Nemes Magyar Hazának boldogulást kiván a Sopronyi Magyar Társaság. Tizennégy esztendeje már Társaságunk születtetésének, tizennégyszer ujjitotta meg a mindent éltető kikelet a természetet, miólta Sopronynak kies bértzei Magyar dallokra visszhangoznak. [...] Nem egyebb tehat ezen Társaság tzélja, hanem az, hogy abban némelly magyar Ifjak önkent gyakoroljak magokat Anyai nyelvünk' édes hangzásaiban; nem egyébb, hanem hogy a' hazai szózatokat megízelvén s gyakorolván utóbb nem tsak senge, sőt remek munkákat is ajánlhassanak a Hazanak. „Édes Haza! [...] vedd olly' örömmel ezen Sopronyi Magyar Társasag Próbamunkáinak sengéjét, a' mint Néked ezt ajánlják a' mostani Tagok.[145]

Ötven költeményt foglal magában ez a 158 lapnyi kis zsebkönyv az 1792–1804 közötti évekből, huszonegy diák és volt társasági tag munkáját. Csak nevük kezdőbetűit írták verseik alá, így megfejtésük bizonytalan.[146] Az általunk idézett szerző „H. B." 1803-ból egy balatonmelléki „regét" tesz közzé. A monogram mögött Halász Bálint dunántúli földbirtokost sejtjük, aki ekkor már nem volt diák. „Sengéje" magyarázatra szorult, mert azt – talán a szerkesztők – sűrű jegyzetekkel látták el.[147] H. B.-től további három költeményt olvashatunk még, az elsőt 1794-ből, az utolsót 1803-ból.[148] Az említett balatoni rege egyszerűbb témafonala utóbb Kisfaludy Sándor 1807-ben megjelent *Tátika* című regéjében kerül kibontásra. H. B. szinte

[145] Döbrentei G. 1804: 2–4.
[146] Bodolai G. 1963: 648.
[147] Bodolai G. 1963: 648.
[148] No. 14. *Egy fösvény vendéglőhez. (Martziális után)* 1794. p. 49.; No. 29. *Paulovna Muszka Tsászári nagy Hertzeg és Magyar Nádor-Ispányné* 1801. p. 79.; No. 24. *Egy szomorú esetre, mellyben egy testvér gyászoltatik.* 1803. p. 92.

csak körbefutja a Balaton északi partvonalát, kezdve délről Somogy erdejével, rátérve a Balaton vizének „árvízveszélyeire", majd a Badacsony hegysége, a Tátika következik, végül eljutunk Tihany remetebarlangjaihoz. Utóbbi leírását a tihanyi apátság távoli múltjának, András király sírjának és „rothadatlan testének" megidézésével zárja. A „Tátika Hegyéről" szóló rész hosszú lábjegyzetet kap, miként a tihanyi királysír is. Alább csak a tátosra vonatkozó lábjegyzetet idézem, ahol a boszorkányokkal, tátosokkal, sárkányon lovagló garabonciásokkal benépesített hegy útikönyvszerű leírását találjuk. A „tátusok" jelzői jelentését nem, de az innen idézett szóalakot a Benkő Loránd és mások szerkesztette *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* is közli.[149]

KÖZLÉS: Halász B. 1804: 118. ~116–119. No. 39. [FSZEK, Szüry-gyűjtemény 4029.]

Itt Somogy nagy erdeje rémlik; Ottan Kékesül a' szép Badatson 's magasról Bár setét van fénylik amott rezesvár Tátika Hegyről(*):

* A' Tátika Hegyéről igen sok rege van a' köznép szájában: a' többek a' benn tanyázó Tátusok, Boszorkányok, Garabantzás Deákok, kik sárkány kigyókon nyargalództak, mindenható dolgokat tselekedtek.

F1807 – ferences-jezsuita iskolai memoriter diákoknak – *világosvári pénzásó tátosok*

társadalmi mező: *1. iskolai közeg, színjátszás, jezsuita-ferences olvasat*
szövegmotívum: táltos – kincsásó – pénznéző – kincsások segítője – szélben utazik

1807, Gyöngyös

KOMENDÓ JÁNOS GIMNÁZIUMI TANÁR VERSE A BENE ERDEI MAJÁLISBAN ELŐADOTT DIÁKSZÍNMŰHÖZ, *A VILÁGOSVÁRI PÉNZÁSÓK* CÍMMEL

A gyöngyösi gimnázium az ország legrégebbi alapítású középiskolái közé tartozott. Az intézményt 1634-től 1773-ig a jezsuita rend működtette. A rend feloszlatásakor, 1773-ban a gimnáziumi oktatást a város felkérésére a ferences rend vette át. Komendó János (1756–1825) világi (egykor jezsuita) papot a város felkérésére 1806-tól a ferences rend alkalmazott a nemzeti iskola harmadik osztályából lett gimnázium első osztályának nevelésére. Komendó az 1823/1824. tanév végén vált meg az intézettől, nyugdíjazták. Az alábbi iskolai színmű az 1807/1808. tanévre készült. Egyszeri előadásként a Gyöngyös melletti Bene-erdőben rendezett majális alkalmával adták elő a gimnáziumi tanulók. A darab szövegkönyve utóbb *Világosi kincsások* címmel megjelent Gyöngyös város támogatásával. A szövegkönyve 1886-ban jutott

[149] TESz Benkő L. 1976: 832.

Márki Sándor birtokába az akkor nyolcvanhét éves Arad vármegyei főszámvevő, Bajla Péter birtokából, ki a szöveget 1810 körül másolta le. A párbeszéd tartalma röviden: Gyöngyös városából néhány mesterember Arad vármegyébe ment a világosi várban gyanított töméntelen kincs fölvételére. Füstfaragó Pál a hetekig tartó sikertelen munka után is erősen hitte, hogy nem fáradoznak hiába, Széloltó János ellenben megunta a kőhányást, és hazakészülődik. A tátos mint a kincsásók segítője kerül a szövegbe, ki szelet vet, kincsre vezet, de ha kiderül a tudománya, büntetésül akár deresre is húzhatják. A két mesterember, Széloltó és Füstfaragó szakmája épp abban áll, hogy ezt az inkább garabonciás diákra hasonlító „huncfut" tátost megszelídítse hol jó szóval, hol meg ostorral.

KÖZLÉS: Márki S. 1887: Komendo János. A világosvári pénzások. *Figyelő,* XX. kötet. 28–34.

Széloltó: Hogy volna e várban az a sok kincs, A melyen sem ajtó, sem ablak nincs. Hol mentek bele, hogy rakták tele, A' csak a tátosnak bolond szele.
Füstfaragó: Ne mocskold a tátost, mert vétkezel, Ily szókkal nekünk is hibát teszel; Mert sokat tehet, ő nagyra mehet, Hasznunkra, kárunkra együtt lehet.
Széloltó: Nem bízta az isten végzéseit. Egy huncfut tátosra, sem kincseit. Méltó deresre, hogy interesre Vágasson jó százat alperesre. [...]
Füstfaragó: Barátom! te roszul vélekedel, Ha a tátosról így eszmélkedel, Ő van hasznunkra, és nagy javunkra. Ne menj el, maradj itt hát szavunkra!

F1808[1] – történelemtankönyv – *tátos, Szittyia pacinákok fő embere*

társadalmi mező: *1. piarista iskolai közeg, nemzeti-romantikus olvasat*
szövegmotívum: táltos – besenyő – szittya-magyar főember

1808, Pest / Szeged

DUGONICS ANDRÁS ŐSTÖRTÉNETI TANKÖNYVE, BENNE A BIZÁNCI FORRÁSOKBÓL IDÉZETT MAGYAR–BESENYŐ (PACINÁK) VEZÉRNEVEK ÉS A TATOS V. GÖRÖG SZÖVEGOLVASATBAN TÁTOSZ

Dugonics András (1740–1818) kegyesrendi szerzetes tanár, királyi oktató kötődött Szeged városához. Apja külső tanácsos és a város egyik kapitánya volt. Dugonics a szegedi kegyesrendieknél tanult, 1756-ban maga is belépett a rendbe. A szerzetesi próbaévek után Nagykárolyban bölcseletet, Nyitrán hittudományt tanult. Miséspappá szentelése után tanított Erdélyben, Medgyesen. Erdélyi tartózkodása meghatározó befolyással volt rá, a nemzeti mondavilágban sajátos romantikus színezetben feltűnő Erdély római, dák, hun és magyar történeti hagyománya komoly érdeklődést ébresztett benne a történelem iránt. Mivel 1773-ban eltörölték a jezsuita rendet, az addig jezsuita kézben lévő nagyszombati egyetemen is kezdetét

vette a tanári kar újjászervezése. Dugonicsot a nagyszombati egyetemre helyezték matematikatanárnak. Dugonics követte az egyetemet, amikor azt 1777-ben Budára költöztették. 1788-ban már az egyetem rektora. 1808-ban nyugdíjba vonult és rokonaihoz költözött Szegedre. Ez időben tankönyvíróként dolgozott. Áttekinthető, jól strukturált könyveket szerkesztett. Ekkor állította össze *A magyar példabeszédek és jeles mondások* című Szegeden megjelent (1820), nyelvtani tekintetben nem, de szó- és frazeológiai gyűjteményként fontos könyvét.

Dugonics még nyugdíjas évei előtt, pesti egyetemi tartózkodása idején írta meg *Szittyiai történetek* című kétkötetes összefoglalóját, a magyarok „őstörténetét" a kezdetektől Árpád haláláig (Pest és Pozsony, 1806–1808). Népszerűsítő igénnyel készült történeti művét „hazafias célzattal" írta. Irodalom és tudomány, bizonyos esetekben tudomány és fikció határán mozgott. A nagy hatású regényíró Dugonics szabadon bolyongott az ősmagyar tárgyú történetekben. Felhasználta széles történeti olvasottságát, és, nem meghazudtolva tanári hozzáállását, őstörténeti nézeteit. Dugonicsnál mindenki szittya, ezért magyar, magyarral rokon lesz. Forráskritika nélkül a legkülönbözőbb ókori és középkori eredetű „források" keverednek művében. A hunelmélet mellett és helyett, érzelmileg jobban áthangoló ősibb elődöket keresett. Célja volt a minél távolabbi múltból a magyar történeti „megfoghatóságot" megtalálni, hogy azután ezeket beépíthesse a „nemzeti mitológiájába". Ez az igény szülte ezt az – ahogy Vásáry István írja – általános „elszittyásodást".[150] Dugonics pedig a magyarok „elejét" a „Pacinákokban" találta meg, akik nem mások, mint mai olvasatban: a besenyők.

Dugonics beleszőtt mondandójába némi gestai és krónikási névanyagot, sok historizmust és kétes hitelű irodalmi archaizmust. Így lesznek egymás mellé szerkesztve a magyarosabb Bélák, Kevék, illetőleg a hun Edekon, Rolf típusú nevek. Ami az *Etelká*ban (Dugonics saját nyelvi hagyatékából) még Kádár volt, az táltos lesz a szó újabb néprajzi historizmusaként. Ebből is látszik Sándor István *Sokféle*jének hatása, aki 1799-ben a Bécsi kódexben talált a „táltos" szóra (→**C1415/1466**). A táltos Dugonicsnál az 1780-as, 1790-es években még szimplán ló és a mesék szereplője, az 1800-as évek elejére már ember, aki a pogány (és magyar) papok elődje lesz. És mindezt még megfűszerezi a hagyományos népnyelvi és néprajzi kifejezések, szólások tarka tárából, amit még Szegedről hallomás alapján és különösen olvasmányaiból gereblyézett össze.[151] A mű ugyan fikció és irodalom, de a táltos szó jelentésváltozásának előidézése apró nyelvtörténeti fordulatot jelent. Mivel Dugonics hatása kortársaira vitathatatlanul nagy, így ez a fordulat is az apránál némileg nagyobbra sikeredik. Alább a szittyák fő emberei(nek tisztségei) között olvashatjuk majd – a bizánci forrásokra hivatkozva – a tátoszt.

Ha nem is a magyarok, hanem az általa magyaroknak tartott *besenyők*, besenyő vezérnevek között találja meg Dugonics a tátost, találatának mai olvasata továbbra is nyitott és kérdéses. Mind a magyar, mind a román, sőt a bolgár ókortudomány is olykor a magáénak érezte a Dugonics által már ismert, bizánci forrásból eredő és ott említett besenyő „Tátos" vezérnevet, annak hol magyar, hol román, hol bolgár,

[150] Dugonics A. 1806/1808; Vásáry I. 2008: 165.
[151] Tompa J. 1968: 273.

hol pedig török olvasatait szem előtt tarva.[152] A vezérnév valóban feltűnik Anna Komnéné *Alexiasz* című művében, melynek már viszonylag korán több ismert kritikai szövegkiadása készült. A legtöbben a Pierre Possin-féle 1651-es párizsi kiadást böngészték, amelyben Iszaakiosz Komnenosz 1059-i besenyő háborújához kötve, a Duna vonalánál élő besenyő vezérnevek között említette az írónő a *Τάτος* névalakot:[153] a besenyők Tatosz nevű vezére a kunokhoz fordult segítségért.[154] Pontosabban, ahogy arra más kritikai kiadások alapján Gyóni Mátyás is felhívta a figyelmet, itt a név tévesen is olvasható, mivel a *Tatosz* nominativusi alakja Anna Komnénénál is helyesen *Tatu,* más íróknál pedig némi hangsúlyeltéréssel: *Tatous.*[155] Vagyis annak ellenére, hogy Dugonics András a személyneveket szinte a felismerhetetlenségig átírta, újraírta, az általa is megtalált Tatosz pácinok főember nevének árnyékában mégiscsak feltűnik egy Tátosz besenyő személynév. Ami meglepő, hogy a Tátos személynév eredetének kérdésében e felfedezés mind a mai napig figyelmen kívül maradt.

Röviden itt foglalkozom a „Tátony nemzetség" *(genus Tatun, de genere Tatun)* és Tátos besenyő vezér nevének történetírói említésével. Oklevelek nem szólnak a Tatun-, Tátony-nemzetségről, csak Kézai Simon és átírásai mondatják, hogy Vazul herceg fiai: András, Béla és Levente nem igazi házasságból, hanem egy Tátony-nembeli leánytól születtek, ki nem volt nemes. Utóbb ez a Tátony-nemzetségről zajló vita is zátonyra futott, bizonyítva, hogy a vonatkozó szöveghely semmiféle valós tartalommal nem bír a Tátony-nemzetségről, és a név valójában csak egy személynév, ami a feleség titulusára utalt.[156]

KÖZLÉS: Dugonics A. 1806–1808: 190–191.

Például adom elő a' Pácinákokat, kik (a többi Nemzetségekkel) Scitiában laktak. Ezeket némelyek tótoknak, némelyek magyaroknak mondgyák, és a Kunokkal egy-vérüeknek.

1: A' Szittyiai útban történttek

A' Pacinakok között a' Fő-embereknek fen-forgó régi nevüket, nagygából fen-tartották a' Bizántínomi Görög írok. Ki-nem-teccik a' tótság belöllök. Azok pedig ezek:

1. Majcán. 2. Knél. 3. Kurkután. 4. Ipáón. 5. Kajdún. 6. Kostyán. 7. Gyázi. 8. Batány. 9. Tirács. 10. Kégenyes. 11. Balca. 12. Sulcú. 13. Karamány. 14. Katalim. 15. Tátos. 16. Csali. 17. Katranyos. 18. Lázár. 19. Tatranyos. 20. Celga.

[152] Tamás L. 1935: 9; Iorga, N. 1920: 33–46; Bănescu, N. 1922: 287–310; Mutafciev, P. 1932: 231, 332.

[153] Possin P. 1651: I. 242[1].

[154] Reinsch, R. D. 1996: 240, 247; Kovács Sz. 2009: 274; Kovács Sz. 2014: 157, 159.

[155] Gyóni M. 1942: 109.

[156] Gerics József írja: „Nézetem szerint Tatun nem lehet más, mint a Catun (olvasd: katun) név elírása, amely csaknem minden nomád török és mongol népnél az uralkodó, a kagán feleségének a címe." Gerics J. 1966: 2.

F1808[2] – óda, fohász – *ádáz tátos lovakon* elszökni képtelen elkorcsosult magyar ifjúság

társadalmi mező: *6. szépirodalmi regiszter, romantikus-nemzeti olvasat*
szövegmotívum: (vad) ádáz tátos lovak – nehéz, próbatevő feladat megülni őket

1808, Győr

ÁDÁZ TÁTOS LOVAK BERZSENYI DÁNIEL MAGYAROKHOZ ÍRT, KÉZIRATBAN MARADT EGYIK VÁLTOZATÁBAN

Berzsenyi nyelvújítás kori szavakkal (esetünkben az „ádáz" jelzővel) operáló irodalmi programbeszéde, *A Magyarokhoz* írt fohásza hosszú ideig készült. Több kézirata ismert 1796-tól 1810-ig. A némileg sarkosabb, keményebb hangvételű első verziók kéziratban maradtak, így az „ádáz tátosokat" megülni képtelen magyar ifjúságot ostorozó jelenet is utóbb eltűnt a közismertebb, 1810-ben rögzült végső verzióból. Az ádáz tátos ló szókép az egész költői képzetben sem ekkor, sem később nem jelent meg hangsúlyos motívumként Berzsenyinél, így mi sem tudjuk másként értékelni, mint a nyelvújítás egyik sikertelen kísérleteként.

IRAT: MTAKK M. írók, Irod. Lev. 4-r. 44. sz. 113/r-v–114/r-v–115/r. Kazinczy számozásával
KÖZLÉS: Berzsenyi D. 1979: 661.

A' Magyarokhoz[157]
Delicta Majorum immeritus lues Romane!
Romlásra indult hajdan erős Magyar! Nem látod Árpád Vére miként fajul? Nem látod a' boszszús Egeknek Ostorait nyomorult Hazádon!

[...]
Vallástalanság rút szüleményei
Erköltstelenseg minden utálatos
Förtelmek áradnak Hazánkra
Régi nemes Magyarok porára.

Fegyverre termett szép deli ifjúság
Kardforgatásban nem gyakoroltatik
Nem tud nyeregben, nem tud ádáz
Tatosokon le ragadva szökni[157]

[157] Egy másik kéziratos változatban csak írásképkülönbséggel: „Nem tud nyeregben, nem tud ádáz Tátosokon leragadva szökni".

F1813 – népies műdal – *Tátos Lucza napja*

társadalmi mező: *6. szépirodalmi regiszter, romantikus-nemzeti-népies olvasat*
szövegmotívum: tátos Luca napja – ördög ideje – éjféli, téli napforduló – balszerencsés születésnap

1813. szeptember 8., Petrikeresztúr, Zala vm.

TÁLTOS LUCA NAPJÁNAK IDÉZETE PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM NÉPDALÁTIRATÁBAN

Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) költő, író, hagyománygyűjtő a paraszti dalok és a köznemesi költészet által egyaránt ihletett művei közt említi az eladdig ismeretlen „Tátos Lucza nap" fogalmat.[158] Pálóczi Horváth a Debreceni Református Kollégiumban tanult, szenvedélyes és nyugtalan természetű, a diákélet korhely mulatságaiban aktív részt vevő hírében állt, fogékony a nyilvános helyeken, úgymint kocsmákban terjedő szókimondó népdalokra, mondákra (→**F1816**). Felvilágosult elme, aki a nagy hírű Hatvani István tanártól matematikai képzettségéről jó bizonyítványt kapott, és ez segítette a mérnöki hivatáshoz, de mint a legtöbb köznemes, aktív jogászként (patvaristaként) ügyvédnek is felesküdött.[159]

Annak a köznemességnek a jellegzetes képviselője, amely a felvilágosodás eszméit összhangba tudta hozni a nemzeti múlt hagyományaival. Kurucos hazafiság és erős németellenesség jellemezte. Röpiratban szállt síkra a nők egyenjogúságáért és a nemesség kiváltságainak visszaszorításáért. Amikor németgúnyoló versei miatt 1814-ben eljárást indítottak ellene, a versek megtévesztő átköltésével terelte el magáról a gyanút. A „Szerelem, szerelem, átkozott gyötrelem" kezdetű népdal szövegének átköltésével, annak egyik új strófájaként alkotta meg az alábbi dalszöveget is. A szöveg az *Ötödfélszáz énekek (Ó és Új mintegy ötödfél száz Énekek, ki magam' tsinálmányja, ki másé)* autográf kéziratában maradt fenn *Angyal és ördög* címmel, a kritikai kiadás sorszáma szerinti 370. dalként. A dalgyűjteményt Pálóczi Horváth 1813-ban zárta le, de a dalszerzés kezdete 1804 vagy 1808 lehetett. Másolati formában készült még egy kéziratvariáns 1814-ben is. Az 1813-ban keletkezett mű kéziratát a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára őrzi. Kritikai kiadására 1953-ban került sor.[160]

Pálóczi Horváth ezekben is, mint általában minden dalában, ügyelt arra, hogy: „a numerust a musikális caesurák, a taktust pedig a hosszú hangok vagy ezeket amaz regulázza".[161] Kritikai kiadásának szerkesztői szerint Pálóczi Horváth nem értett a hangszerhez, de jó énekes volt, aki sok régi nótát tudott, így dalait ismert dallamokra írta. Mind az eredeti 1813-as, mind az 1814-es másolati kézirat ötvonalas rendszerben, kulcs nélkül közölte a dallamot is, a kezdőhangot mindkét helyen a

[158] Csörsz Rumen I. 2011: 319–346.
[159] Pálóczi Horváth Á. 1822: 68–69. Kazinczy jegyzeteivel.
[160] Bartha D.–Kiss J. 1953: ÖÉ.
[161] Beöthy Zs. 1896: 73.

legfelső vonalon rajzolta. Pálóczi Horváth 1815. június 13-án Kazinczynak írott levelében a régi és becses énekek közt említette a *Tátos Lucza napja* szövegét („Nem Anyától lettél, Rósa fán termettél"). A dallam és a szöveg a nyelvújítók (sőt a szerző és a cenzúra) között is további beszédtéma lett:

> Ama 47 Ének, magam írásában, az utolsó Investigatiokor Bétsbe is fel küldődtek [!][162] – ha az egész 450 Énekimnek is ez a' sorssa talál lenni, könnyen meg eshetik, hogy azok a' hőnyi, régi és közép idejű énekek, mellyek nem enyimek, de a' 450 számban benne vágynak; elvesznek, és én nem adhatok nekik örök életet; íme kevés hijjával meg küldöm azoknak első sorait, mellyekről a' könyv elejébe tett jelentésemben azt irom, hogy ezekből egynéhánynak örök el veszését én jobban károllom, mint a hódoltató Táborból egy hatvan fontos ágyúnak. De mit tegyek neki, ha még is elvesznek?[163]

A két versszakból álló dal első része a pünkösdi énekek motívumait sorolta fel, ebben igen feltűnő a „rózsafán termett" lény alakja. A pünkösdi (naptári) ellentétalakot Pálóczi Horváth Ádám gyűjteményében megtoldva találjuk. A XX. században gyűjtött népi pünkösdölőkben is csak az első két sor található.[164] A pünkösd naptári ellentétre építve így lesz a szent jellegű rózsafából kökényfa, az anyából *eb anyja,* a hajnalból éjfél, a piros pünkösd napjából pedig *Luca napja,* nyelvújítási leleményként „Tátos Lucza"; vagy, ahogy a cím is sugallja, Angyalból így lett Ördög. A kocsmai nóták hangulatát idéző, mulatás közben is énekelhető dalok boszorkányos témapárjainak tekinthetjük még az alábbiakat is, így járva körül Pálóczi Horváth hiedelmek teremtette költészeti (nyelvi/nyelvújítói) világát. A paródiaként hangzó travesztált versszakok így hangzanak.

IRAT: MTAKK M. írók 8-rét, 48. sz.
KÖZLÉS: Bartha D.–Kiss J. 1953: ÖÉ 432–433, 702. No. 370.

370. Angyal és ördög
Nem anyától lettél, Rósafán termettél,
Piros pünkösd napján Hajnalban születtél.
Eb anyától lettél, Kökényfán termettél,
Tátos Lucza-napján Éjfélben termettél.

295. Boszorkányos[165]
Hopp ördöngös boszorkányos Seggesvári korcsomáros!
Annyit vettem az örömből, Majd kibújok a bőrömből;
Járd meg, lyányom! a lejtőt Azzal a fickóval,
Én nyargalózni megyek A seprő kóróval.

[162] A cenzúra a szövegek kiadását végül nem pártolta.
[163] Váczy J. 1902: XII. 526, 529. No. 2920. MTAKK M. Irod. Lev. 41. 40. sz.
[164] Dömötör T. 1974.
[165] Bartha D.–Kiss J. 1953: ÖÉ 432–433, 702. No. 295.

368. Két szerető, két kerítő[166]
Két menyecske szeretőm vólt, Mind a kettő Szabóné vólt,
Két vénasszony keritőm vólt, Mind a kettő boszorkány vólt.
Az egyiket megégették, A másikat présbe tették,
Azt bizony jól cselekedték, Mert ők azt megérdemlették.

F1814 – irodalmi levél – *tátos szamár*

társadalmi mező: *6. szépirodalmi regiszter, romantikus-nemzeti olvasat*
szövegmotívum: irodalmi nyelvben – táltos (ló) – rút állat (gúny, irónia) – szamár – hátán „a költő" lovagol

1813, Dicshalom / 1814. január 7., Széphalom

KAZINCZY FERENC BOSSZÚS LEVELE SZENTMIKLÓSSY ALAJOSNAK A VESZPRÉMBEN MEGJELENT *MONDOLAT* GÚNYIRAT APROPÓJÁN, MELYNEK CÍMLAPJÁN KAZINCZY „LOVAGOL" EGY TÁTOS SZAMÁRON

A *Mondolat* híres gúnyirat volt a nyelvújítás ellen, amelyet Somogyi Gedeon nyelvész szerkesztett, és 1813-ban adott ki Veszprémben. (Alcíme: *Sok bővítményekkel és egy kiegészített újj-szótárral eggyütt. Angyalbőrbe kötve eggy Tünet-forint. Dicshalom.* 1813.) A kiadvány alapja kezdetben egy kis irat volt, amelyet Szentgyörgyi József dr., debreceni tudós orvos, amúgy Kazinczy Ferenc személyes jóbarátja állított össze még 1808 körül. Ehhez mintát a szerző a német Schulznak, az új németséget gúnyoló kis munkájából vette. Az egészet a neológusok „korcs szavaiból" rakta össze, ehhez az idegenszerű és affektáló írásmódot megválasztva, címében pedig utalva a „hírhedett szógyártó" Barczafalvi Szabó Dávidnak egy mesterkélt szavára. Ez a kis munka jutott el Veszprémbe, ahol a nyelvújítást ellenzők egyik fontos dunántúli irodalmi köre működött.

A veszprémiek Verseghy hívei voltak. Ők és a keszthelyi kör egyes tagjai még több ilyen paródiát készítettek a nyelvújítók stílusában. Somogyi Gedeon ezeket az adalékokat szerkesztette eggyé a *Mondolat*ban. A kiadvány azonban nem Barczafalvit, hanem főleg Kazinczyt hozta kellemetlen helyzetbe. Az ortológusok fő célpontja eleve Kazinczy volt, akinek a *Tövisek és virágok* című támadó epigrammái és Vitkovicshoz intézett költői levele fellázították az ortológusokat. A „Dicshalom" helynév is célzás „Széphalomra", Kazinczy választott és felcímkézett lakóhelyére. A *Mondolat* ironikus írás, ügyesen utánozza a neológia stílusát. Kritikája azonban annyiban igazságtalan, hogy nem tesz különbséget Kazinczy és azon „szófaragók" közt, akiket maga Kazinczy is hibáztatott. Ugyanakkor széles körű megbotránkozást okozott, hogy a *Mondolat* címképe Kazinczyt babérkoszorúsan, szamárháton ülve, a Helikon felé léptetve (utalás a keszthelyiek körére) ábrázolta. A *Mondolat* nagy felháborodást keltett, amire Kölcsey és Szemere Pál elkészítették az 1815-ben

[166] Bartha D.–Kiss J. 1953: ÖÉ 432, 702. No. 368.

megjelent *Feleletet*. Megtorlásul az ósdi stílust parodizálták ki, és Somogyit (Bohogyi néven) tették szánalom és nevetség tárgyává. Inkább erős, mint nemes gúnnyal, konkrétan „néhaivá" tették a még élő Somogyit.[167] Emitt két forrást idézek. Az egyik a *Mondolat* címlapja, ahol Kazinczy karikatúrafigurája szamárháton lovagol a Helikon szárnyas, táltos lova (pegazus) felé, az úton egy pánsípot tartó szatírral. A másik forrásunk Kazinczy levele, amelyben épp a címlap miatt bosszankodik Szentmiklóssy Alajosnak.

I.

1813, Veszprém

A VESZPRÉMBEN MEGJELENT *MONDOLAT* GÚNYIRAT CÍMLAPJA A „TÁTOS" SZAMÁRRAL ÉS A TÁTOS PEGAZUSSAL

KÖZLÉS: *Mondolat. Sok bővítményekkel és egy kiegészített újj-szótárral eggyütt. Angyalbőrbe kötve eggy Tünet-forint. Dicshalom.* 1813.

II.

1814. január 7., Széphalom

KAZINCZY FERENC LEVELE SZENTMIKLÓSSY ALAJOSNAK

IRAT: Ráday Gyűjtemény, Könyvtár, Szemere-Tár XXXV. pótkötetében. Eredetije ismeretlen másolatrészlet Szemere Pál kézírásában.
KÖZLÉS: Kazinczy F. XXXIII. 1960: 228–229. No. 5791.

[Részlet a levélből:] Egy Mondólat czimü könyvecske jöve ki igen csinosan, úgy ahogy a Kisfaludy' Munkáji jelennek meg. Alól a' nyomtatóhely 2 helyén ez áll: Dicshalom, 1813. – A' czimlap előtt álló rézén én ülök egy számáron, felkoszoruzva, fejem felett lebeg a' lepe, kebelemben a lant, nyergem farában a' guitarre, balkezemben a' kantár és a' musicalis háromszeg. 'S igy visz a' tátos a' Dicsőség Templomához.

Becsületes neve az írónak Somogyi Gedeon Veszprém Vgyei Esküdt.

A' Munka valóságos Cento. Az az, kiszedte szavaimat szóllá- saimat Írásaimból 's minden ész és értelem, minden elérthető czél- zás nélkül eggy Centót szőve belőlök, hogy engem tegyen nevettségessé. Velem eggyütt Berzsenyit bántja, nyilván azért mert B. engem tisztele meg az Ajánló levélben és két három helytt másutt. Azután lap 51–102 megyen a' Lexicona. Ebben ez is áll:

„Öklelő Hajdú". (Ez a' Berzsenyi' szava). Szegény Buffon és Blumenbach ti még ezt a' három Marhák közzül kifelejtettétek halhatatlan munkáitokban. íme ez a'

[167] *Felelet a Mondolatra néhai Bohogyi Gedeon úrnak.* Pest, 1815; Balázs G. 2016.

A' bolts APOLLO' függve - hevert ezüst
Lantjára kezd eggy Isteni bájolo
Erö patakkal folyni ' Pannon'
Énekesit heve lelkesiti
Örül Hazám – már láttya Te benned a'
Bóldog Jovendöt

NAGY

procat fickó nem tudja, hogy az öklelőnemcsak türkölőt(türökkel, szarvval bántót), hanem ökköllel(karral, kézzel, marokkal) dolgozótis teszen.

Engemet ez a' megtiszteltetés felette nagyon nem gyönyörködtetett ugyan: de valóban nyugodalmamat meg nem zavarta. A' ki becsüli a szabadságot, tűrje el a' féktelenség' csapkodásait mig lehet. A' Diétái, Követek megvetéssel nézik midőn a vad ifjúság siiletlen versekben őket szamaraknak titulázza.

Somogyi Gedeon énellenem kiküldetett percussor és Sicarius. – De az ő szamara és fecsegése nem czáfolja meg azt a' mit én az uj szók és Neologismusok felől a' Dayka Életében mondottam. Szamarat festeni, 's valakinek nevét reá írni, das kann jeder Bube.

F1814/1820 – verses naptár – *tátosok és tündérek mint sötét babona a nyári éjszakában*

társadalmi mező: *3. szórakoztató (közhasznú, mulattató) ponyvairodalom, felvilágosult-romantikus olvasat*
szövegmotívum: időjóslás (paródia) – tátosok és tündérek mint sötét babona

1814 körül, Debrecen

FAZEKAS MIHÁLY FELVILÁGOSODÁST JÖVENDÖLŐ JÓSLATA A TÁLTOSSAL ÉS A BOSZORKÁNNYAL A DEBRECENI KALENDÁRIUM MEGÚJULT SZÁMÁBAN

Fazekas Mihály 1813–1814 telén keltezett dala mint irodalmi igénnyel íródott „időjövendölés" is feldolgozza a táltos és a boszorkány témáját. Utóbb ez a felvilágosodást népszerűsítő dalocska a *Debreceni kalendárium* 1819. évre szánt köszöntő verse lett, amiről előzetesen a *Magyar Kurír* is beszámolt 1818. december 18-án.[168] Népszerűségét jelzi, hogy az 1820. évi kalendáriumban is helyet kapott némi magyarázattal kiegészülve. A magyarázat szerzője kétséges, de Fazekas Mihály éppúgy lehet, mint nem. A télen írt versike a felvilágosodást a nyár fényeihez hasonlítja. Felvilágosult programját Fazekas már az első évfolyamban megfogalmazta: „Kalendáriomunkat pedig, az üres levegőből merített jövendőmondások helyett, gyönyörködtető, szívet nemesítő, *tanító és közhasznú* toldalékokkal kívánjuk kedvessé és érdemessé tenni." Ez az erkölcsnemesítő célkitűzés itt olvasható először magyar kalendáriumban. Ettől kezdve viszont komolyan vett intencióként gyakran feltűnik a naptárak címében, alcímében is. Trattner, a nyomdász és kiadó 1815-ben indított naptárának címébe 1820-tól iktatja be a „közhasznú és mulattató" jelzőket.[169]

[168] Fazekas Mihály: *Hortobágyi dal* [1813]. A debreceni első kalendáriumba, mellyből az időjövendölés kimaradt: Fazekas M. 1955: 98.

[169] Kovács I. G. 1988: 318.

I.

1818. december, Debrecen

FELVILÁGOSODÁST JÖVENDÖLŐ JÓSLATA A FÉNYRE ELTŰNŐ TÁLTOSSAL ÉS BOSZORKÁNNYAL

KÖZLÉS: Fazekas M. 1955: 98.

Szép idő lessz-é, vagy homályos hólnap? [...] /
Mely'k hazug lélek meri azt előre /
Sorba leírni? A boszorkány, a levegői sárkány, /
Tátos és tündér, kik az ostobáknak, /
A setétbenn űlt babonás világban, /
Bábjai vóltak; Szent hevétől a szabad értelemnek /
Mind elolvadtak, valamint az ablak /
Zúzmarázból egy hideg éjtszakán nőtt /
Cifra virági.

KÖZLÉS: *Magyar Kurir,* 1818. december 18. 32. évf. 48. sz.

A' Hazai Kalendáriomok száma ~egy igen jeles Debreczeni Magyar Kalendáriommal szaporodik a' ránk jövő 1819-dik esztendőtől kezdve, mellyet ott Toth Ferentz Könyvnyomtató kezdett kiadni, és a' mellynek mind Typographiai szépsége, mind belső jó elintézése ollyan, hogy az ezeknél fogva a' köz kedvesség megnyerésére sokkal fundamentomosabb okoknál fogva számot tarthat, mint a'milyenek hajdan a' két Országra szólló Lőtsei Kalendariomot megkedveltették.

II.

1820, Debrecen

FAZEKASNAK TULAJDONÍTOTT MULATSÁGOS ANEKDOTA A „MEGCSALATKOZOTT IDŐPRÓFÉTÁKRÓL"

KÖZLÉS: Fazekas M. 1820; Fazekas M. 1955: II: 162.

Abban az időben, mikor nagyobb része a világnak sokat tartott a tátosokról, garaboncás deákokról: két asztrológusok elindultak, hogy majd esmeretlen helyeken jövendőlgetéseikkel kenyeret keresnek élelmekre. – Ebből a célból bétértek egy kis mezővárosba, ott szállást kérvén magoknak a végső háznál, mely éppen kezekre dombosabb hellyen volt a többinél, egy özvegy lévén gazdaasszony ezen házban.

A mi két fellegvári embereink, minekutánna téjjel jóllaktak, kifeküdtek éjtszakára az udvar közepére hálás végett. Akkor a jószívű özvegy így szóllott hozzá jók:

– Kérem kenteket, feküdjenek bé az eresz alá, mert ott, ahova most feküdtek, meg fogja verni az éjjel az eső.

Ezen javaslásra az egyik elkezdte nagy hangon a magok egetverdeső tudományát dicsérni; hogy most, úgymond lehetetlen essőnek lenni, mert mi vagyunk azok, akik esztendőkkel előre megmondjuk, mikor lész eső, hó, zivatar, mennydörgés, csattogás sat., látjuk az égi jelekből, hogy most egy hónapig egy csepp eső sem lész. – Elhallgatván ezeket az özvegy, így szóllott: – Én megbecsülöm kelméteket; de én bizonyosan tudom, hogy eső lesz az éjjel, mert a veres tehén az eresz alá béfeküdt. – Ki hazudott? olyan eső lett akkor éjjel, hogy az esőviz lefelé a dombról, mint egy hordó, úgy hömpölygött a völgybe. – Ezen nagy megcsalatkozást látván a két bölcs, így szollá egymáshoz, víradtát se várván: – Jere pajtás! szökjünk el innét, nem lesz itt semmi keresetünk, máris csúffá lettünk, mert itt a veres tehén is többet tud, mint mi; – s ezzel, a kapufélfától sem vévén búcsút, elillantottak.

F1816 – iskolai anekdota, hiedelemmonda – *tátos,* garaboncás deák, boszorkány, *tátos ló,* babonás beszéd

társadalmi mező: *1. iskolai közeg, kései felvilágosult-népies olvasat, református szellem*
szövegmotívum: – tátos (babona) – babonás beszéd (vásári pletyka, hazugság) // tátos ló (mese)

1816–1830 körül, Debrecen

A TÁTOS HATVANI PROFESSZOR (ÁL)HIEDELEMMONDÁI A DEBRECENI DIÁKSÁG ZÁRT, BELSŐ KULTÚRÁJÁBAN

Hatvani István (1718–1786) a debreceni kollégium tanára, természettudós és orvos, a róla szóló hiedelemmondák (a hiszékenység, illetve az elit hiedelmek parodizálása) szerint Fausthoz hasonlóan az ördöggel cimborált.[170] Hogy a Hatvaniról szóló „népmondák" Jókaitól erednének, amit már Szilágyi István is megállapított, csak részben igaz. Jókai, aki több ízben (1857, 1871, 1896) feldolgozta az ördöngösség hírébe keveredett debreceni professzor, a „magyar Faust" történetét, szívesen nevezgette saját gyűjtött történeteit is népmondának, sőt ilyennek tüntette fel Arany János is remekbe készült *Hatvani*jának (1855) saját forrását is. Jókai először egyik adomagyűjteményében,[171] majd *A magyar Faust. Népmonda Hatvani István debreczeni professorról* címmel tartott előadásában foglalkozott Hatvani alakjával.[172]

[170] Hatvanit először 1855-ben Arany nevezte *„Faust"*-nak, majd 1871-ben Jókai illette első alkalommal *„magyar Faust"*-ként. Landgraf I. 2018: 205, 209.

[171] Jókai M. 1857: 28–41. „A nevezetes férfiak anekdotái" fejezetben „Egy magyar bűvész a múlt századból"; „Az éjféli leczke és a lúdláb", „A szolgáló szellemek" címmel. Jókai itt táltosnak nem Hatvanit, hanem egy, az akadémiai tagságra maga jelentkező névtelen „költőt" jelölt, aki nála kiérdemelte a „bolond" jelzőt is. Jókai M. 1857: 49. „A tudákos".

[172] Jókai M. 1871: 44.

A filológiai kutatás azonban árnyalta a képet. Ugyan a Faust-mondák változatai éltek a nép ajkán egész Délkelet-Európában, és ezek valóban hiedelemmondák voltak, a Hatvanival kapcsolatos mondák nagy része sohasem a „nép ajkán", hanem a debreceni kollégium felvilágosodott légkörében termett, ahol is nem egyéb volt, mint a *tréfára mindig kész diáksereg anekdotázása,* valójában a babonás hiedelmek kifigurázása, tréfás karikatúrája. Közszájon forgó elbeszéléssé pedig nem más, mint Arany és Jókai tette. Ám Jókai nem tévesztette szem elől megemlíteni, hogy véleménye szerint az egész Hatvani-mondakör „nem egyéb, mint paródiája a német Faustnak, mellyel a magyar reformatio a vakhitű babonának megtorlást akart adni" – és ezzel az irodalomtörténet-írás később is egyetértett.[173]

Már Szilágyi István közölte Jókai eredeti forrását is, mégpedig Kazinczy Sámuel (1802–1855) hajdúkerületi főorvos kéziratát.[174] A Jókai említette Hatvani-történetek egy része viszont biztosan régebbi Kazinczy kéziratánál, és éppúgy, ahogy a Hatvani-mondák legtöbbje, a református kollégium diákságának felvilágosodás kori kéziratmásolási terméke. Ezek szöveg- és írásverzióit ma is Debrecenben őrzik. A legteljesebb ezek között Kazinczy Sámuel füzete. A Hatvaniról fennmaradt töredékek tizenhárom történetet, valamint egy *„Elöljáró"* és egy *„Hátuljáró beszéd"*-et tartalmaznak.[175] O. Nagy Gábor e történetek szerzőiként Bányai Józsefet és Bogya Józsefet, ismert diákköltőket azonosította. O. Nagy további három olyan kéziratos gyűjteményt tárt fel, amelyeknek címoldalán szerepelt még a „B. F. J. által" monogram is. Szerinte a Hatvanira utaló szövegek megszerkesztettsége és megfogalmazása gyakorlott szerző(k)re, összeállító(k)ra vall.[176]

A XIX. század elejének kéziratos diákköltészete, ha nem is tárgyaival és stílusában, de jellegében és életformájával erősen hasonlított a XVIII. század közepétől élő kéziratos énekköltészethez. Ezek nem többek, mint egy-egy verskedvelő, szellemi szórakozást kereső diákkör *másolgató* tagjainak munkái. A diákköri kéziratok tömegesen felbukkannak már 1770 táján, s életidejük – legalábbis a Református Kollégiumban – az 1830-as évek derekáig tart. A kéziratos füzetek összeírása a kollégiumi diákkörökből lett divatossá később a városi iparosok között is.

[173] Jókai M. 1896: 66.
[174] Szilágyi I. 1872.
[175] Bán I.–Julow V. 1964: 32–34.
[176] O. Nagy G. 1942: 15; Bán I.–Julow V. 1964: 30–46.

I.

1816 körül, Debrecen

TUDÓS HATVANI GYERMEKSÉGÉRŐL ÉS TUDÁKOSSÁGÁRÓL SZÓLÓ „MESÉK" – DIÁKKÖRI DOLGOZAT ISMERETLEN SZERZŐ/MÁSOLÓ „B. F. I." TOLLÁBÓL

IRAT: ---
KÖZLÉS: Bán I.–Julow V. 1964: 30.

A múlt századnak utolsó felébe élt Hatvani. Ő rendkívül való embert volt. Néki éppen oly könnyű vólt szélvészt s fergeteget támasztani, mint a legnagyobb égi-háborút széjjelparancsolván az eget kideríteni. Néki mindegy vólt akár egy varrótű lyukán keresztül bújni, akár szalmaszállá változni. Ő éppen olyan könnyűséggel repült a levegőbe, mint milyennel szállot le a föld gyomrának mélységes üregeibe. A főld alatt való lelkek szintúgy térdet hajtottak szavainak, mint a levegői spiritusok. Egyszóval ő, köztünk maradjon, tudákos vólt. – Ez a mi tudákosunk született halála előtt egynéhány esztendőkkel a maga hazájába. Az anyja, míg vele terhes vólt, szüntelen hétfejű sárkányról álmodott, és midőn a világra kibújt: az öreg favórita egyszerre irtózatos nyőgések között kiadta páráját. Gyermekkorában igen édesdeden hallgatta a dajkának s a szólgálóknak a Veres Vitézről, a Sármán királyról, a tátos lóról, Nyúl Jankóról sat. mesézéseit, és már tíz esztendős korában jól tudta a keresett útak titkait s esmérte Szt. György éjszakájának boszorkányos minéműségeit. Minekutánna pedig a tudományokat a hazai oskolába elvégezte vólna, még inkább nevekedett a mágia után való szomjúsága. A szomjúsághoz járult csakhamar az éhség is, úgyhogy már tovább nem állhatván, itt hagyta hazáját, elment hetedhét ország ellen.

II.

1824 körül, Debrecen

KAZINCZY SÁMUEL, UTÓBB HAJDÚKERÜLETI ORVOS, DEBRECENI DIÁKÉVEI ALATT ÍRT BABONAELLENES KARIKATÚRÁJA A TUDÓS HATVANI KÖRÜLI MONDÁK KÖZLÉSÉVEL

IRAT: Kazinczy Sámuel (1802–1855) hajdúkerületi főorvos feljegyzései
KÖZLÉS: Szilágyi István: A Hatvani-monda. *Vasárnapi Ujság,* XIX. 1872. 14. sz. [170–171, 182–183.] 154.
KÖZLÉS: Tóth B. 1899: 37–38; Tóth B. 1907: 89–92.

Debreczeni professor Hatvani István életéből töredékek.
Boldogok azok, akik nem látnak, mégis hisznek.

Elöljáró Beszéd.

Kegyes és Nem-kegyes Olvasó! Ha meggondoljuk, pedig meg kell gondolni: az oktalan állatoktól az embert nem egyéb különbözteti meg, hanem a babona. Miben különbözik Bakai ságor a lovától? Abban, hogy ő babonás, a lova pedig nem. Miben különbözik Jutka néni az ölbeli kutyájától? Abban, hogy az nem babonás. Szokták ugyan mondani, hogy az embert az ész, az okosság különbözteti meg az oktalan állatoktól, de az én ítéletem szerint nem elmúlhatatlanul szükséges az, hogy ha valaki ember, legyen esze. Ha van, jó; ha nincs, az sem tesz semmit. Épen ilyen értelemben volt, esküdt uram, főbíró úr, főtisztelendő uram, sőt, köztünk maradjon a szó, nagyságos uram is. Nincsen egyéb oszlopa a társaság boldogságának, nincsen hatalmasabb eszköz a birodalmak virágoztatására, mint a babona. Meg kell nézni a római, egyiptomi és egyéb birodalmak históriáját.

Ezek így lévén, csaknem agyon csodálkozom magam azon, hogy találtatnak olyan balgatagok, akik nagy trallával prédikálnak a babona ellen és iszonyú szemtelenséggel esküsznek, hogy nincsen kisértet, feljáró lélek, garabonczás deák, varázslás, boszorkány, tátos, ördög s pokol. Én magam láttam, hogy az öreg Szabónénak szemtülszembe megmondták, hogy hazudik, mikor azt mondta, hogy látta a boszorkányt a kulcs lyukán bemenni.

Micsoda szemtelenség már ez? Hát honnan tudják azok az urak, hogy nincs kísértet? [...] Nem látták? Mintha bizony, amit ők nem láttak, nem is volna. Soha bizony! Az ilyen agyafúrt kótyonfittyes locsogásoknak következése aztán az, hogy a szent csudáknak hitele napról napra csökken, és ha eleje nem verődik, maholnap a szent hit oda lesz. Hogy annak okáért e szemtelen urakat megszégyenitsem és a babonaságot, ezen praerogativáját az emberi nemzetnek lábra állítsam: ime, olvasóm, kezedbe adom Hatvani István biographiáját. Nekem ezt Pörzse néném beszélte, neki pedig Kati, a pap szolgálója, aki ismét maga szája vallása szerint, hiteles embertől hallotta. Ezt azért mondom, hogy ha valaki kételkedne ennek igazsága felől, azt én egyenesen Örzse nénémhez igazítom, ő pedig haladék nélkül Katira, a pap szolgálójára, aki megint kétség kívül tovább. Hogy tehát ez a sok látás-futás elmaradjon, kommendálom minden becsületes embernek, hogy inkább csak nekem higyen, a mint hogy lehet is. Egyébiránt Istentől sok áldást kivánok és vagyok A kegyes és nem-kegyes olvasónak holtig élő barátja, az iró K. S. [...][177]

Hátuljáró Beszéd.

Kegyes és Nem-kegyes Olvasó. Ha én ezen munkámban czélomat el nem érném, nagyon felsülnék. Ha történetből meg találna esni, hogy némely megátalkodott arczátlanok ezen biographiának hitelességét, mindamellett is, hogy az Elöljáró Beszédben bőven megmutattam, hogy nem az ujjamból szoptam, kétségbe mernék hozni, ugyan szörnyen meg fognék neheztelni. Hogy ha pedig oly balgatagok is találtatnának, akik a hitvány csacsogásoknak hitelt adván, babonás voltokat szégyenlenek, már akkor tökéletesen megharagudnám. Ha végre, akitől Isten őrizzen! olyan vakmerők is találtatnak, akik magát ezen áldott munkát becsmérelni, gyalázni mernék, sőt talán haszontalan káromlásoknak mondják: már akkor egészen tűzbe jövök, magammal nem bírok, és az ilyen szemtelen állatokat ördögszülte

[177] Hosszabb részt nem közlünk.

tudatlanoknak, sült bolondoknak, rosz lelkűeknek tartom, sőt mindeneknek kikiáltom, kiordítom, kiharangozom, kitrombitálom.

De nem hiszem, hogy erre szükségem legyen. Sokkal jobban ismerem én hazámfiait, mint róluk ezt feltenném. Megszűnök bölcselkedni a babona ellen. Hiszik ők s hinni is fogják a kísértetet, boszorkányt, feljáró lelket, szemfényvesztést és más több ide tartozó drága dolgokat. Sőt biztat az az édes reménység, hogy ez a kis könyv a Biblia mellé fog tevődni. Isten velünk! Éljünk egészséggel! A kegyes és nem kegyes olvasónak tiszta szívből kívánja a szerző K. S.

F1818 – mulattató anekdota – *tátos vagy fejérmájú* (külcsínben tetszetős) emberek

társadalmi mező: *3. szórakoztató ponyvairodalom, romantikus olvasat*
szövegmotívum: táltos – fejérmájú, külcsínben tetszetős ember – valójában imposztor, csaló és tolvaj

1818, Pest

CSODATÖRTÉNETEK TÁTOS, FEJÉR MÁJÚ EMBEREKRŐL MEGTÉVESZTŐ CÍMMEL

Mindkét címlap feltünteti a szerzőt, „Rittgräff", és a magyarra fordítót, „Czövek István Losontsi Professor" személyében. Azonosításukat György Lajos végezte el 1941-ben magyar regénytörténeti tanulmányában.[178] Eszerint a címlapon írói név szerepel, aki nem lovag. A szerző polgári nevén csak Franz Gräffer (1785–1852) bécsi író és kiadó, aki több könyves sorozatot indított el a maga korában. A címlap ugyan leírja a tartalmat: titkos naplók, ritka iratok, történeti ritkaságok, csodálatos jelenések és kalandok, találó megjegyzések, kevéssé ismert anekdoták az egyes emberek és népek egykori és mostani világából, de némileg félre is visz minket, mivel tátosok, még inkább fejérmájú emberek sokasága helyett *csak egy történet* szól és *egy tátos* személyről, ha a tátosra rákeresünk. Az alapmű egyébként a „kriminális" témákat helyezi előtérbe. A művet legutóbb Kovács Kiss Gyöngy, majd Voigt Vilmos ismertette.[179]

A szöveg fordítója Czövek István, korának közismert, szorgalmas, ám népszerűtlen irodalmi munkása. A sárospataki református kollégiumban végzett, 1817-től a losonci református iskolában teológiát tanított (amit „losontzi Professor" megjelöléssel könyve címlapján is feltüntet). 1818-tól, Pestre költözve ügyvédi gyakorlatot

[178] György L. 1941: 429–430.

[179] Gräffer, Franz (Ps. Rittgräff A. T.): *Gallerie von Abenteuern aus dem wirklichen Leben; oder: Gemählde wunderbarer Schicksale, gefahrvoller Reisen, außerordentlicher Begebenheiten, merkwürdiger Kriminalgeschichten etc. und anderer seltsamer Scenen aus dem Menschenleben der ältern und neuern Zeiten.* Von Rittgräff. I–IV Theile. Grätz, bey I. A. Kinreich 1817–1819. A műről: Kovács Kiss Gy. 2001: 143; Voigt V. 2017.

folytat, így van honnan tapasztalatot szereznie pitaval jellegű történetgyűjtemények fordításához.[180] A *kötet,* tartalma alapján, pontos és teljes fordítása a bécsi *Gallerie* négy kötetének. A címlapon azonban egy olyan tartalmi leírás szerepel, ami nincs a Rittgräff-könyv címlapján:

> A' valóságos Világban sok csudálatos történeteken keresztűl mentt *Tátos, vagy Fejér májú emberek*nek galleriájok: vagy a' régibb és újabb időkben éltt tátos vagy fejér májú embereknek rendkívül való történetjeiknek, veszedelmes utazásaiknak, csudás eseteiknek, emlékezetes jelenéseiknek és bűnös tetteiknek az emberi életből vett rajzolatjaik. Írta Rittgräff. Fordította Czövek István Losontsi Professor. A *borzasztó történetekben gyönyörködő olvasóknak* számára készült Magazin [...] [Pesten, 1818. Trattner János Tamás.]

Ez a részletes címleírás fülszövegként készíti elő a tartalmat. A *Tátos* második kötetének címlapja ugyanilyen. Czövek leleménye a címlapokon kiemelt „*Tátos, vagy Fejér májú emberek*" kifejezés. Ennek a címnek semmilyen osztrák előzményéről nem tudunk, ugyanakkor a magyar néphitben jártasak számára a XIX. század elején már ismert volt a „tátos" név a könyvészeti pacon is (→**F1803**[2]). A cím így inkább „marketingfogásként" hat. Az első kötetben nem szerepel „Tátos", ott még a szó sem fordul elő. Ugyanezt tapasztaljuk a második kötet esetében is, kivéve az utolsó történetet, amelynek eredeti címe: „Seltsame Schicksale eines Engländers", magyarul: „Egy Ánglusnak különös történetei", ami egy bonyolultan, de tömören (épp ezért szinte élvezhetetlenül) előadott írás lett. Egy Londonban élő, magas hivatalt viselő öreg lord különös történeteket ismer. Az egyik szerint alig volt négyesztendős, amikor két cigány asszony ellopta őt a szüleitől, ám tizennégy hónap múlva felismerik, visszakerül hozzájuk. Ez megpecsételi az életét, újra és újra előtör belőle a kóborlás vágya, ezért többször is elszökik otthonából. Szülei mindig megtalálják, iskolába adják, szép előmenetelt ér el a hivatalnoki pályán. Mégis mindig rossz útra tér, meglopja ismerőseit:

> [...] és más hasonló gaz dolgokba is belé hagyta magát keveredni. Igy lopogatott ő' el sok ízben pénzel tele erszényeket is' a' szorosságban az embereknek zsebjéből, és az ő ártatlan' tekintete, ifjúsága és tiszta öltözete, minden gyanútól megörzötték őtet.[181]

A történet végén így jellemzik a hőst: „Ezen elő beszélt tsudálatos és *tátos ember* sok dítséretes tulajdonságokkal bírt. A' vendég szeretetet rendkivül gyakorlotta, és a' szegényeket táplálni 's segíteni nagyon szerette. Kiváltképen igyekezett azon, hogy a' famíliájának hasznára legyen." Az itt előforduló „tátos" szó tehát egy – ahogy Voigt Vilmos jellemezte – „pikaró-jellegű hős" megnevezése lehetett.[182]

Összefoglalva: a „csudálatos és Tátos" ember voltaképpen *imposztor, csaló és tolvaj; tetszetős külseje és intelligenciája segítségével téveszti meg az embereket.* Hogy a

[180] Voigt V. 2017: 63–72.
[181] Czövek I. 1818. II: 91.
[182] Czövek I. 1818. II: 91.

„fehér májú" jelző ennél pontosabban mit jelent, a történetből sem derül ki. Talán valami olyasmit, mint a „mirigyes" jelző.[183] „Az Ánglus" tátos mindenképpen csaló, de nem hiedelemlény, és tevékenysége a bűnügyi regények korai ponyvájának teremtménye,[184] Tomentsek János kis tátosával, széltoló bűvészével rokon **→F1803²**.

KÖZLÉS: Czövek I. 1818: II. 86–98.

Egy Ånglusnak, különös történetei [89–91.]

Egy nagy hivatalú, hetven esztendős öreg ember élt Londonban, a'ki tsudálatos és ritka történeteiről igen nevezetes. Alig volt négy észtendős midőn már ötet két Czigány aszszanyok szüleitől el lopván, tizennégy hónapok alatt vele szanaszét tévedeztek és hurczolták, és már ötet elveszettnek lenni vélték, midőn őtet egy 'nyúzó a' Streatham-Lánében Surrey nevü, egy sövény mellett megtalálta. Épen pajtásaival foglalatoskodott, egy lúdnak tépésében, mellyet egy szomszéd paraszt majorból loptak, A' nyúzó megesmerte a' gyermeket, és ámbár sokáig veszekedett vele a' fekete renyhe sereg, de azért tsak el vette tölök. A' gyermek szüléihez viszsza kerülvén három hónapok mulva ismét kitörte azt, a' kóborlásnak kórsága. Egy aszszony személlyel elindult, a' ki Buckingamshireben koldúlt. Némely, közönséges Tiszt viselők a' Beacons fieldi' Megyében megfogatták a kis tekergőt, a' ki maga kivallotta lakását, és így ötet oda vissza küldék. A' szüléi őtet egy oskolába vitték, mellyben hat esztendők alatt meg lehetős élő menetelt tett. Néhány Field – LS-néből[185] való gyermekektől ösztönöztetvén, meg lopott egy esmérösét, és más hasonló gaz dolgokba is belé hagyta magát keveredni. Igy lopogatott ő' el sok ízben pénzel tele erszényeket is' a' szorosságban az embereknek zsebjéből, és az ő ártatlan' tekintete, ifjúsága és tiszta öltözete, minden gyanútól megörzötték őtet, sőt még neki bátorították több gaz dolgoknak próbálásokra is, de egyszer egy pajtását el fogták, a'mikor ő is eszére jött, le tett hát veszedelmes mesterségéről tizenkét esztendős korában. Tówerben Till nevű játékos a' maga szolgálatjába vette őtet. Azon úr mellett sokat tanult, hanem az észre vévén, hogy a gyermek őtet magát is meg lopdossa, előzte magától. Ez azomban számos házi tolvajokkal megesmerkedett, és magát, azokhoz adta, a' Strand szigetben a' tolvajságon egyszer rajta kapták, vallatták, de minden kisült,[186] a Király kegyelmébe ajánlották, és a' Neweat'-e tömlöczben volt hét hónapi árestoma után botsánattal eleresztették. Mivel ő rendkívül munkás volt, tehát egy prokátornak szolgálatjába állott, a'ki szörnyű nagy reménységgel volt az ő tálentomai felől. Ő nem sokára az egész Londonban a leg híresebb írók közzül

[183] Magyary-Kossa Gyula bonctani szószedetei szerint: „Fejér máj: pankreas, hasnyálmirigy." Rácz Sámuel: *A borbélyi tanításoknak első darabja*. Pest, 1794. 122. Magyary-Kossa Gy. 1929. II: 317.

[184] Voigt V. 2017: 63–72.

[185] A cenzúra miatt vagy más okból rövidítésre jelölt névalak. A kortársak vagy még értették kiről, miről lehet szó, vagy már ők sem.

[186] Kiderült jelentésben. (Tóth G. P.)

való lett, és remekül értette a' Writle pártállásnak mesterségét, vagy a' szerentsétlen adósnak, a törvényszék kezeiből való kiszabadítását. Az utolsó keresett mód nagyon tetszett neki, el hagyta tehát a' prokátor szolgálatját, és törvényszék szolgájává lett, hihető képen felemelkedett volna' ő nem sokára kis biroi (Sheriff) hivatalra is, ha rajta nem kapták volna, hogy egy hamis esküvést elfogadott, azért, hogy egy szegény legényt, a'ki a törvényszék vigyázó szemeitől és kezeiből menekedni akart, megfogathasson, Ezen szerentsétlen történet miatt, elbotsátották őtet a hivatalból, és a mezei életre adta magát.

A Genti Grófságban Fort Crayban, egy nemes embernél kertész inasnak szegödött bé, magát ennél a háznak olly hasznossá tudta tenni, hogy őtet az istállóban szolgálatra, onnan tsak hamar lakájságra emelték, a' melly hivatalában kezdé ő magának a szép nemnek hajlandóságát megnyerni és vadászgatni. Most már 18 esztendős volt jeles termettel, szép testalkatással és kellemetes ábrázat vonásokkal birt. Most már az elszökésről gondolkozott, és az ura legifjabb leányának nem tsak szerelmét, hanem személlyét is el akarta magával ragadni. Azomban történt hogy az uraságnak szoba leánya, aki ötet szerette volna férjének, és az ahoz való jussát annak már előre által is adta, kérte sőt sürgette hogy azt a' titulust, mellyel nem sokára az atyai nevezetet is öszve kötendi vala, illendően fogadná el, tehát képtelen volt magát valamire határozni és magát ki nyilatkoztatni. A'mi vitézünk, a'ki az ő orrát sokkal fentebb tartotta, és szemeit fellyebb emelte, nem akarta a' nyakát ezen öszvekelés' jármába tenni, hanem titkon 29 sillingel, két öltözővel és három ingekkel elszökött. Mivel azzal a' familiánál két esztendőkre terjedt szolgálatja' ideje alatt, a' nagy világnak erköltseivel és szokásaival meg lehetősen meg esmerkedett, tehát nem sokára talált ő magának szoba inasi szolgálatott egy ifjú úrnál, a ki épen utazni készült. Csak éppen bizonysági levél hijjával volt, a nélkül pedig el nem lehetett. Mivel ő azomban semmi más bűnt nem tett, annál egyebet, hogy a szobaleánynak jószivüségét hasznára fordította, tehát úgy gondolkodott magában, hogy régi urához bátran folyamodhatna. Az nem tett semmi kifogást a kivánt bizonyság levélnek kiadhatása ellen; annál inkább, hogy a' gyermek meg halván, és a' Megyének többé terhére nem lévén, Abigail Alistrisz szintúgy szűz leány maradt, mint az elött volt.

A' mi ifjú szentünk azomban Párisban volt. Szerette ő a' leányokat, és volt is néki untig, hanem azoknak számokra nem látszott elegendőnek lenni az ö tsekély jövedelme, ugyan azért ismét régi tálentomaihoz vette folyamodását, és még azt is megakarta egyszer visgálni, ha ifjú Ura' Hofmesterének bugyillárjában nem rejtezkednének é valami bankó nóták? Itt reménységében megtsalódott, mert abban egyebet nem talált, néhány városok rajzolatjainál, a'mellyeken tudniillik ök keresztül utaztak, és némely papirosokat 's írássokat a'mellyekben a kormányszék ellen kemény beszédek valának. A bugyilláris elveszvén, ő rá gyanakodtak, és a' szolgálatból elbotsátottak. Most hát, semmisegítő eszköznek kútfejére nem talált, az eszén kivül, és fel is tette magában, hogy az eszének hasznát végye. A' bugyillárisban tett jegyzések tudva valának, és ő azokat egy Párisi esmérősének megmutatta. Ez őtet Anglus Spionnak gondolta, és a' politziának bevádolta, a'ki ötet azonnal elfogatta. Haszontalan mentette ő magát elő beszélvén egész történetét, mert őtet a Basztillába bétsukták, és ott négy egész esztendeig mint valami előkelő fogjot úgy tartották, melly idő alatt a' Franczia és Olasz nyelveket olly jól megtanulta, hogy mind a kettőn írni és beszélni folyvást tudott. Megtanulta a' Római históriát is,

mert: minden könyveket adtak neki, ámbár ő nem tudta, hogy ki parantsolatjára és ki költségere. A' Bedford Herczeg által kötött békességkor ő is kiszabadúlt, és az ő Basztillában sok ideig tartott fogsága néki Párisban nagy tekíntetet és fontosságot szerzett. Végre ahoz is hozzá szoktak, hogy őtet mint egy nevezetes személyt úgy tekintették. Ő Angliai váltó-levelekre pénzt vett fel, a'mellyeket ugyan ott el nem vettek és fogadtak; hanem mikor a' posta viszsza jött, már akkor a mi vitézünket a hitelezők utol nem érhették; mert ő feltette magában, hogy ezután nem lokaj fövel, hanem mint gavallér úgy fogja Európát béútazni. Az ő ügyessége néki Rómában sok jóbarátokat szerzett. Itt ő magát úgy viselte, mint igen buzgó pápista, és a' hittudomány' tárgyairól olly jelesen tudott beszélgetni, hogy ő Szentségének kedves emberévé lett. Ő a Caesár hazájában igen nevezetes dolgokat tselekedett, mert egy Irlandi nagy kereskedő házra váltó-leveleket adott, és azután szokása szerint láb alól elillantott, úgy hogy bottal üthették, a' nyomát hanem mivel ötet Rómában úgy nem esmérték mint Párisban, (50,000 f. Petoisztender itt a kereskedőktől néki szólló hitelező leveleket a Római kereskedőkhöz szóllókat készített magának, a'melyeket ezek, semmi tsalárdságtól nem félvén, tiszteletben és betsületben tartottak, Minekutána ő ezután az Égyiptomi Pyramiseket bámúlta, az Alpeseket által hágta, az orrát az Aetna lángjainál meg-pirította, a' Nagy Szultánt meglátogatta, a' minden Oroszok Czárnéjának maga hodúlását bé mutatta, és Amsterdamban is kedvére dohányozott volna, vissza tért a'mi vitézünk: Angliába, még pedig szerentséjére úgy megváltozva, hogy őtet senki meg nem esmérhette.

Minekelőtte még hamisságának minden segedelem kútfejeit kimerítette volna, egy gazdag embernek (aki még él 1792[-ben]) a' leányát elvette. Ezen házasságával kapott ő 5000 liában a' férjfiúi agat' íllette, a' Nagy Brittanniai Tanátsban Tanátsosságot, és a' Lord North Státus-Kormány Hivatalnál szép hivatalt. Az ő famíliájából és esmerőssei közzül senki semmit nem tudott az ő élete 's történetei felöl, kivévén magát az öreg Lordot, a'ki igen öreg ember lévén azzal nem sokat gondolt, ez is tsak egy esztendővel tudta meg a mi vitézünknek halála elött, melly Január 31-én 1778-ban gutaütés miatt esett. Ezen elő beszélt tsudálatos és tátos ember sok dítséretes tulajdonságokkal bírt. A' vendég szeretetet rendkivül gyakorlotta, és a' szegényeket táplálni 's segíteni nagyon szerette. Kiváltképen igyekezett azon, hogy a' famíliájának hasznára legyen. A testvér ötsét és húgát gazdagon kiházasította, a' nélkül, hogy azok meg tudták volna valaha, kinek köszönhetik szerentséjeket, az atyjának és annyának 800 font sterling (2000 f.) [jutott].

F1819 – verses költemény – *tátosok [lovak]*

társadalmi mező: *6. szépirodalmi regiszter, romantikus olvasat*
szövegmotívum: tátosok, lovak – felhőben futnak

1819, Sopron/Keszthely/Pest

A FELHŐKIG RÚGÓ TÁTOS LOVAK FELTŰNÉSE A *HELIKONI KEDVTÖLTÉS* ANTOLÓGIA *FAETHON* CÍMŰ KÖLTEMÉNYÉBEN

A köznép által „kedvelt dalokról és regékről" szóló irodalmi program a *Helikoni kedvtöltés* című antológiában jelent meg 1819-ben. A közéleti program elméleti, esztétikai alapjait Kis János (1770–1846) soproni evangélikus lelkész, szuperintendens adja, csatlakozva a gróf Festetics György által támogatott keszthelyi *Helikon* irodalmi körhöz. Kis János a felvilágosodás alaptételével igazolja a népies dalok irodalmi regiszterekbe való emelését: „Az emberi természet minden okos teremtményekben egy és ugyanaz."[187] A népi kultúra felé fordulás lényege, ha valami a nagy sokaságnak megfelel, és alkalmas a „gyönyörködtetésre", az méltó az irodalmi címre is. A négy kötetet megélt *Helikoni kedvtöltés* több írása is arról szól, menynyire kellemes a falusi, vidéki élet.[188] A tátos lovakat említő költemény Ovidius *Metamorphoses* magyarításkísérlete. De Faethon szekere például ezen a romantikus irodalmi nyelven valami egészen egyszerűt is jelenthet, a vidéki élet világában egy könnyű szerkezetes homokfutót, mellyel két fürge ló szalad. A hintó elé fogott lovak lesznek az említett tátos lovak. A legtöbb írás szerzője talán maga Kis János, de a vendégszerzőktől származó versek és prózák mellett talán az esszék sem mindig az ő munkái. Hogy ki volna a Faethonról szóló mű magyarítója, még várja a megfejtést.

KÖZLÉS: [Kis János] 1819: Faethon. *Helikoni kedvtöltés* a' magyar literaturának némelly barátja által. II. Pesten: Trattner János Tamás betűivel 's költségével, 35–42. [részlet]

24. Int hát, bár mérge ég belől,
'S béfogják a' lovakat,
A' felhőkig hátúl elől
Kirugó tátosokat.

[187] Kis János 1819: A köznépről kedvelt dalokról és regékről. In: *Helikoni kedvtöltés* I. Pest, 80–82.

[188] Fenyő I. 1976: 131, 152; Csörsz Rumen I. 2021: 170–187.

F1822 – történelmi epikum – *táltos papok* – magyar vezérek előtt – áldoznak – lóáldozat

társadalmi mező: *7. irodalom és (ál)tudomány közé szorult írások, nemzeti-romantikus, retrográd vallástudományi olvasat*
szövegmotívum: táltos papok (manicheus, perzsa hitű) – áldozati szertartás – fehérló-áldozat – Ördöngös könyvből (Mánés Evangéliumát) olvassa – táltos papok rendje – jósló asszonyok – szabadító szertartás (kereszténnyé váltás)

1822, „Pannonhalma"

HORVÁT ISTVÁN TÖRTÉNELMI EPIKUMA A HONFOGLALÁS KORÁNAK TÁLTOSOKKAL VÉGBEVITT LÓÁLDOZATÁNAK PILLANATÁRÓL

„Pözsög a Szent Írás mindenféle régi magyar nevektől és régi magyar írásmódtól. Szent Írást olvasó Rokonim! Hogyan nem vettétek ezeket észre a sok század alatt?!" – jelezte Horvát István 1825-ben pap barátait megszólítva a *Rajzolatok* című írásában.[189] Horvát István nem volt pap, mégis a pogány magyarokról szóló, a bibliai eredetet nem vitató, de a pogányságot némileg dicsőítő írásaival nagy hatást gyakorolt papi olvasóközönségére. Különösen figyelemre méltó, ahogy írásainak szellemével a szentmártonhegyi bencés írástudók (Guzmics Izidor →**F1830**; Pázmándi Horvát Endre →**F1831**) azonosultak. Utóbbiak, mint Gellért püspök kultuszának őrei, a bencés tradíció építői, fontos szerepet tulajdonítottak saját rendjüknek a magyar kereszténység felvételében és a honfoglalás emlékezetének fenntartásában. Pázmándi Horvát és Guzmics a nyelvújítás, a magyar irodalom és a köznyelv élesztése terén, valamint a nemzeti eredetkérdésben buzgó papi írók voltak. Különösen a vallásváltás, a pogány magyarság kereszténnyé válása terén fogalmaztak meg Horvát Istvánra rezonáló vagy vele egyező gondolatokat. Ebben és csak ebben kapott szerepet a táltos papi jellegének hangsúlyozása. Ennek azóta vitathatatlan és maradéktalan eredménye, hogy Szent Márton hegyéből Pannonhalma, mintegy a reformkori értelmiségi kultúrkörök egyik papi kertje lett, egyúttal a világi nyelvet művelő Széphalom tudós ellenpólusa.[190] Nem véletlen, hogy Horvát István *Árpád Pannónia hegyén* című írásában a lóáldozat vízióját és a pogány magyarok szakrális ünnepének központi helyét is itt jelölte ki. Életműve, különösen a szkíta és a hun tradícióra vonatkozó reflexiók erőteljes hatással voltak a reformkori értelmiség teljes generációjára. Klaniczay Gábor Horvátot a XIX. századi magyar nemzeti emlékezetpolitika nagy „játékosának" nevezte.[191]

A katolikus családból érkező, nemesi jogaira és különösen „nemzetségi" eredetére mindig ügyelő Horvát István (1784–1846) történész, bölcsészdoktor, egyetemi tanár a XIX. századi alternatív nyelvészkedés vezéralakja volt. Rendkívüli hatású tudós, akire már kortársai is inkább lánglelkű mozgalmárként, semmint a tudo-

[189] Horvát I. 1825: 19.
[190] *Magyar Kurír,* 1816. augusztus 6. 11. sz. 74.
[191] Klaniczay G. 2011: 85–210.

mány emberekként tekintettek →**F1829**. Jókai minden bizonnyal róla mintázta az 1857-ben megjelent *A tudákos* című anekdotája főhősét, amelyben a táltos jelzőt a bolond szinonimájaként használta. Az anekdota szerint az említett tudákos bolond gróf Széchenyinél járt, hogy a Magyar Tudományos Akadémia soraiba vétessék.[192] Az utókor emlékezetében is többnyire úgy élt (az alternatív tudományosság köreinek kivételével), mint a fantasztikus magyar őstörténeti légvárakat kiagyaló, túlzásokba eső történész, nyelvész „táltos tudós" megtestesítője.[193]

Megítélését azonban érdemes árnyalnunk. Vitathatatlan érdemei voltak a Magyar Tudományos Akadémia, a Nemzeti Múzeum, az Országos Széchényi Könyvtár intézményi rendszerének kialakításában; továbbá javára írható, hogy a *Tudományos Gyűjtemény*ben közzétett írásainak kivételével maga sem tekintette az ősvallásról írt epikumát tudománynak. Jelezte ezt a különbséget azzal is, hogy írásait nem itt, hanem az irodalmat pártoló *Auróra*ban tette közzé. Ugyanakkor az 1825-ben a magyarok őstörténetéről írt tudományos művében a táltost még csak meg sem említette. A táltosokról szóló írásait ezért is ebben, az irodalmi szövegeket feldolgozó fejezetben, és nem a tudományos szövegek között idézem.

Horvát Székesfehérvárott, a ciszterci gimnáziumban végzett, majd Pestre ment egyetemre, jogtant hallgatott, bölcseletdoktori oklevelet szerzett. Már egyetemistaként kapcsolódott tanítómestere, Révai Miklós nyelvtudományi mozgalmához. 1802. szeptember 15-én Ürményi József (1741–1825) Fejér vármegyei főispán, országbíró és a pesti egyetem jogászképzést felügyelő főigazgatójának házába szegődött nevelőnek. Csaknem elválaszthatatlanul élt a család körében, amelyhez szoros baráti viszony fűzte. Életmódja és társadalmi kötődései alapján ma is látszik, hogy a táltosok szerepének mintáit valójában saját élethelyzetének tapasztalataiból merítette: jogkönyvekkel veszi magát körül, jogi aktusok alkotják életének lényegét, ceremoniális szolgálatot teljesít a tudós országbíró mellett.[194]

Egyetemi évei alatt barátságot kötött kora nevezetes íróival, többek közt Kazinczy Ferenccel, Virág Benedekkel, Vitkovics Mihállyal, akikkel előbb személyesen, majd később levelezés útján nyelvészeti és ezzel összefüggésben történeti vitákat folytatott. Vitkovics Mihállyal és Szemere Pállal megalakította saját értelmiségi sejtjét is, a „pesti triász"-t. Ennek célja volt a Kazinczy által kezdeményezett nyelvújítási mozgalom tanításainak terjesztése. Nagyobb figyelmet a Verseghy Ferenc és Révai Miklós közt folyt vitában keltett (1805), amelyben Révai védelmében ő is élénken síkra szállt. Hivatalos teendői mellett „írogatott". Számos „nyelvészeti" és „históriai" tárgyú cikket, tanulmányt írt *Boldogréti Vit László* írói név alatt a Kultsár István által szerkesztett *Hazai és Külföldi Tudósítások*ba is. Révai halála után, 1807-ben megpályázta a pesti egyetem magyar nyelv és irodalom tanári állását, ám a státust nem ő nyerte. Nevelői tisztének feladásával, 1808 novemberében végleg Pestre költözött, ahol az egyetem elnöki jegyzőjévé nevezték ki. Tizennégy évig volt az országgyűlést vezető Ürményi országbíró jobbkeze, a fényes család kedvelt társasági tagja. Az 1811–1812. évi országgyűlés idején Pozsonyban tartóz-

[192] Jókai M. 1857: 49.

[193] A túlzásokba eső tudósok „táltos" jelzői szerkezete nyomon követhető 1790-től →**F1790**[1]; majd a *Tudományos Gyűjtemény* oldalain →**F1826/1827**.

[194] Marczali H. 1982: 559.

kodott. Itt a magyar nyelv jogait védőknek egy iratot szerkesztett, amihez addig ismeretlen történeti adatokkal szolgált a nyelvügyről. Az írást a követek között terjesztette, hogy őket a magyar nyelv érdekében való fellépésre bírja. 1815. december 7-én nevezte ki József főherceg a múzeumi országos könyvtár őrévé. Hivatalát 1816. január 1-jétől egészen haláláig betöltötte. A nemzeti könyvtár fejlesztésében elévülhetetlen érdemeket szerzett. 1821-től 1826-ig az ő vezetésével valósult meg a könyvanyag első rendszerezése, katalógusának elkészítése. Szerteágazó tudományos, tanári, könyvtárosi és közéleti munkássága a reformkorra esett, mely időszak legnagyobb mozgatórugója az éledőben levő nemzeti eszme volt. V. Windisch Éva szerint „nem fantaszta nézetei, hanem hatása jelöli ki tevékenységének tudománytörténeti helyét".[195]

1815-ben indultak el nagy történettudományi polémiái a *Tudományos Gyűjtemény* lapjain, de még inkább azon kívül. Pázmándi Horvát Endre (1778–1839) és Berzsenyi Dániel (1776–1836) levélben köszöntötték, a megyék köröztették munkáit. Horvát ettől kedve a nemzeti történelem és különösen az őstörténet kutatója-teremtőjeként tekintett önmagára. Biztatta Pázmándi Horvát Endrét a honfoglalás megéneklésére →**F1831**, de előbb maga is megírta a honalapítás egy jelenetét *Árpád Pannónia hegyén* címmel az 1822. évi *Aurorá*ba. Ennek alapításában is közreműködött. Horvát 1825-ben írt fő műve, a *Rajzolatok a magyar nép legrégibb történeteiből* alapjában véve őstörténeti munka volt, melynek módszere viszont már kortársai körében is retrográdnak számított: egyszerű, naiv etimologizálással, pusztán a Biblia textusaira alapozva kívánta bizonyítani a szkíta-szittya azonosságot, valamint a világ legrégibb népe közt tudni a magyart. Ezért is kereste a történelem minden nagyobb alakjában, teljesítményében, kultúrájában a magyar eredetet. E műve miatt sok támadás érte, mert mindenben, amit, Perzsiától Görögországon át Itáliáig összeolvasott, *a magyarok őseire talált* pusztán a nevek hasonlóságára építve. Horvát 1833-ban Vörösmarty Mihálytól vette át a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztését, aki 1825-ben a *Zalán futása* verses eposzban írt a Horvát által megidézett táltosokról →**F1825**. A téma Horváttól eredt, de Vörösmartyval jutott el a legmagasabb szépírói minőségig.[196] Ugyanekkor érte el a szépirodalom határvonalát Balla Károly által →**F1824**[1]. Horvát a Széchényi Ferenc (1754–1820) által alapított nemzeti könyvtár élén állt. Nevéhez fűződik a tudomány és a kultúra terjesztését homlokterébe emelő periodika, a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztése, amit hol jobban, hol pedig egyre rosszabbul valósított meg. Horvát az 1830-as években szinte kizárólag a saját őstörténeti kutatásainak adott teret e lap hasábjain, így az szép lassan elvesztette olvasóinak nagy részét. 1837-ig végezte a szerkesztői feladatokat, majd a kiadó-nyomdatulajdonos Trattner-Károlyi István vette át azokat kármentést remélve. A nívóesés azonban visszafordíthatatlan volt, a *Tudományos Gyűjtemény* előfizetőit vesztve 1841-ben megszűnt.[197]

Annak ellenére, hogy Révész Imre tanítványa volt, Horvát forráskritikai érzéket láthatóan nem tanult tőle. Hogy a tudományos filológia kortárs kritériumaival mennyire volt tisztában, vagy annak szabályait mennyire hágta át szándékosan,

[195] V. Windisch É. 1958: 497–499.
[196] Borbély Sz. 2001; Klaniczay G. 2020.
[197] Erős V. 2009.

alig kideríthető. Mivel a táltosokról írt fantáziaírását irodalmi, és nem tudományos közegben fejtette ki, így minden szándékossága ellenére mégiscsak tiszta lapokkal játszott. Ha a tudósokkal nem tudott ebben a témában birokra kelni, átlépett az irodalom színpadára. Itt már minden gátlás nélkül fejthette ki álláspontját, és nem volt szüksége az őt megkötő tudományosságnak még csak a látszatára sem. E fantazmagória így a tudományt nem, viszont a színházat és a képzőművészeteket jelentékenyen megtermékenyítette. Horvát *költemény táltosainak* képei előbb Guzmics Izidor bencés apát színművében →**F1830**, majd Pázmándi Horvát Endre *Árpád* című műeposzában teljesedtek ki →**F1831**.[198]

I.

1822, „Pannonhalma"

MÁRTON HEGYE TETEJÉN A GONDOS TÁLTOSOK ÉS A JÓSLÓ ASSZONYOK MANÓ (MÁNÉSZ, ÁRMÁNY) HITÉNEK FŐ OSZLOPAI

KÖZLÉS: Horvát I. 1822: 331–332.

Pannónia hegyén, az utóbbi Szent Márton hegye tetején, a' gondos Táltosok, Manó hitének fő oszlopai és szolgái, mindent elkészítettek, a' mit az áldozat szertartása, vagy a' felséges szándék kívánt. Tágas és magos Oltár emeltetett, mellyhez hét garádits vezetett. Együgyű vala ez minden szobrok nélkül, mint maga a' Magyar Nép vallása. Tsak a' nyert zászlók, dárdák, pántzélok, sisakok, és kardoknak mesterséges Öszve rakatásaik tevék köröskörül ékesgetéseit, és ime rövid bevésett felírás: A' MAGYAR NEMZET ÉLŐ ÉS ÉLTETŐ ISTENE DITSÖSÉGÉRE. Mellette a' galyas fák kiírtattak, a' tsemete bokrok lenyesettek a' tsata piatza felé nyíló szép kilátás miatt. Tiz hófehérségü gyönyörű paripa áldozatra, számtalan ökör és vad vendégségre levágatott. A Jósló Aszszonyok, kiknek jövendőt látni és mondani tisztekben állott" váltva éjjel nappal babonásan vigyázának az Áldomás helyénél [...] azokra, a' mik ottan történtek. Utoljára az Ördöngöt, mert így hívta a' Régiség Mánes Evangeliomát, hoszszu rendben szent éneklések között az övedzett folyó mentéjü Táltosok felvitték; a' helyet és oltárt, mint tisztát, alkalmast, foganatost, Ármánytól és Zaklától menttel, megszentelték, és saját osztályaikkal, ne hogy valakitől a' hely megfertőztetnék, híven őriztették. Hatod napon alkonyodás előtt a' más napi rendtartás mindegyik Hadlábnak Vezérétől tudtára adatott.

[198] Sebestyén Gy. 1905. II: 345–345.

II.

1822, „Pannonhalma"

A FŐTÁLTOS HÁLAÁLDOZATA ÁRPÁD ELŐTT, MAJD AZ „ÍRÓ" LÁTOMÁSA GÉZA FEJEDELEMRŐL, KI A KERESZTÉNYSÉGET PANNÓNIÁBA ELHOZTA

KÖZLÉS: Horvát I. 1822: 337–341.

Míg ezek történtek, közel vala az éltető Jó Nap a' felkeléshez. Semmi felyhő nem homályosította pályáját, semmi szellő nem hűsítette nem sokára eresztendő meleg sugarait. A' leggyönyörűbb nyári reggel reménye ketsegtette a' Fő Táltost, 's azt hitte mindenki, hogy Ormosd előtt kedves, igen kedves lészen a' Magyar Hála Áldozat. Jöttek is a' tetőről énekelve a' Fő Táltos követei, Árpádot és a' Nép Fő Urait felmenetelre meg kérni. [...] A' Táltosok egyenesen az oltár előtt a' ragyogó öltözetű Fő Táltos körül tartózkodtak.

Feljött ditső méltóságában a' láthatárra a' villogó Nap arany sugárival. Rövid imádsággal köszöntötte a' földig leborúlt Fő Táltos, 's ezután az Ördöngből azon hoszszu tzikkelyt fenszóval olvasta, melly a' Hadverést és Győzedelmet az isten legnagyobb ajándékának hirdeti. A' hegy alatt szinte ezt olvasták a' Vitézek előtt a' Hadláboknak egyes Táltosaik.

[...] E' Dal után ismét röviden imádkozott a' Fő Táltos, kérvén Ormosdot, hogy kedvesen fogadná e' Magyar Áldomást. Kis idő múlva égő fáklyát vett kezébe, és az áldozat alatt fekvő rakásfát meg gyújtotta az oltáron. Tüstént lángot vetett a' fatüze, 's a' füst egyenesen magosra felsietett az Ég felé.

[...] Míg az izzó tűz egymásután emésztette az áldozatot, a' Fő Táltos ismét elővette az Ördöngöt. Azon tzikkelyét kezdette fenszóval olvasni, melly azt vitatja, hogy a' hív és érdemes Szolgának nem adhat Ura nagyobb kintset a' felszabadításnál. Midőn a' tzikkely végére ért a' Fő Táltos, megszólamlott e'képen a' Fő Vezér: „A' Nép szóvá, az Uraknak eltekéllett akaratjok, hogy azon húsz ezer érdemes Görög és Bolgár szolgák, kik a' Bakony Vágásait elhányták, mától fogva nem tsak szabadosok legyenek, hanem egyszer 's mind fegyverviselésre méltassanak." – A' Fő Táltos mély hajtással felele: „Ha tetszik a' Népnek, ha tetszik az Uraknak, nintsen akadály." – Ekkor elkezdődött a' felszabadítás szere.

[...] Innen Urával az oltár elébe ment, hol a' Vezér neki kardot ajándékozott, a' Fő Táltos pedig Szabados Levelét kézhez szolgáltatta. A' nagy szám miatt sokáig tartott e' felszabadítás, melly annál pompásabb vala, mivel senki nem emlékezett az öregek közül, hogy egyszerre illy sok szolga, és ugyan fegyverviselő kegyelemmel együtt, szabados karba általlépett volna. [...]

Igaz leve a Fő Jósló Aszszony jövendölése! A' Keresztyén Hit jótevő világa Pannónia helyén fekvő Szent Mártonból hintette sugárait Gyéza Vezér alatt Hazánknak minden részeire; Árpádnak – az nekünk boldog Hazát és örökös ditsőséget szerzed Árpádnak – felséges tetteit a' Pannóniás hegy oldalban Pázmándon énekli századok múlva, de talán még nem későn, egy buzgó tiszteletre, közpártfogásra 's ápoló élesítésre méltó nemes szivü, nagy tehetségű, lelkes Magyar Hazafi.

Horvát István.

F1823 – népies „regék" – kincsőrző, pogány magyar *táltos* // beszélő *tátos ló*

társadalmi mező: *6. irodalmi regiszter, romantikus olvasat, göttingai szellem, nyelvészeti gyökerek*
szövegmotívum: táltos – kincsőrző – elátkozott, pogány magyar ős / táltos ló – tündérló – beszél, repül – bölcs állat

1823/1825, Bécs

BESZÉLŐ TÁTOS LÓ ÉS KINCSŐRZŐ TÁLTOS BARLANGI EMBER MAILÁTH JÁNOS GRÓF SZEPESSÉGBEN GYŰJTÖTT MESÉIBEN

Mailáth János gróf (1786–1855) német nyelven író történész, irodalmár, korának egyik első folkloristája volt. Majláth József egykori osztrák államminiszter fia gondos házi nevelésben részesült. Egerben végezte a bölcseletet, Győrben a jogi tanulmányait. Zömmel katonaviselt személyektől gyűjtött mondagyűjteményét 1825-ben adta ki *Magyarische Sagen und Märchen* címmel. A „regék" többsége inkább varázsmesés vándormotívumokból építkezett, kevésbé saját gyűjtésből, lejegyzésből származó történetmesélési szálakból. A szövegek eredetileg magyar nyelvűek lehettek, de a gróf kultúraközvetítő szándéka szerint azokat eleve német fordításban jegyezte le. Az első szemelvények 1823-ban láttak napvilágot a Johann Schickh szerkesztette és a női olvasóközönségnek szánt bécsi színházi, művészeti és divatlapban (*Wiener-Moden-Zeitung und Zeitschrift für Kunst schöne Literatur und Theater,* 8. kötet, Bécs, Anton Strauss nyomdája). A gyűjteményes kötet 1825-ben készült el, jellemzően nem a hun eredetre utaló Ungarische, hanem a Magyarische jelzővel illetett mesék antológiájaként. Kazinczy Ferenc még 1825-ben (vissza)fordította magyarra a németül író Mailáth magyar meséit, és annak gyűjteményes kiadását is fontolgatta. A kiadást már sem Mailáth, sem Kazinczy nem érte meg. Mailáth pályaképét és a *Magyarische Sagen und Märchen* kiadástörténetét végül a sajtó alá rendező Kazinczy Gábor írta meg 1864-ben.

Választott történeteink egyik részletében egy csodás ló szerepel, amely Nagy Sándor (Macedón Alexandrosz) híres lovának mesei alteregójaként emberi nyelven képes beszélni választott gazdájához: „Tátos vagyok" – szólt a ló, aki nem halt meg a „történészek jelentései ellenére". A szó a német szövegekben következetesen szerepel *magyarul,* és ló esetén *tátos* névalakban. A másik történetben viszont egy „táltos" ember szerepel, aki kincsőrzésre lett kárhoztatva. Mailáth meséit az 1840-es években kezdték el Magyarországon és „magyar"-ként jobban, másként értékelni. Henszlmann Imre (1813–1888) *A népmese Magyarországon* címmel 1847-ben tanulmánysorozatot szentelt a *Magyar Szépirodalmi Szemlé*ben Mailáth mesegyűjteményének is. Ebben írta a szövegek hitelességének kérdését körbejárva és a tátos magyar eredetével kapcsolatban, hogy *„Eredetileg és valódilag magyar a tündérló,* Tátos, mely annyiszor előfordul meséinkben. Van ugyan tündérló egyebütt is [...] ellenkezőleg a magyar tátos mindenestül bölcs ló, mely tud emberséget és urát bölcs tanácsaival minden veszélyből kisegíti".[199]

[199] Henszlmann I. 1847, 141; Gulyás J. 2010ª: 243–244.

I.

1823, Bécs

TÁTOS LÓ *A HÁROM KIRÁLYLEÁNY* CÍMŰ TÜNDÉRMESÉBEN

KÖZLÉS: Mailáth J. 1825: 35–63; Kazinczy G. 1864: 49–84. [66]

A ló alig érzé szabadon magát, s a legény ujjai nem égtenek többé. A ló most a legényhez: Szökj fel a hátamra. Azalatt, míg a szénégető kalibája felé menének, a ló így szóla: *Én tátos vagyok, s régi barátomat, az Alexander híres Bucephalusát, akarám meglátogatni, ki nem holt meg, bármit mondjanak a historicusok.* Vigyázatlanságból léptem a hurokba, s ott veszék vala nélküled, mert a hurkot vagy csak az oldhatja fel a ki vetette, vagy egy még ártatlanúl maradt lélek. így én tiéd maradok valamíg ketten élünk. Tanácscsal, cselekedettel, szolgálatodra fogok lenni; csak azt kötöm ki, hogy kilencz napig senkinek meg nem mondod, hogy tátos vagyok. Ember azt meg nem sejti, a lovak közt sem pedig egyéb mint a legnemesebbek.*[200]

*A magyarok így hívják a varázslovakat.[201]

II.

1825. január, Bécs

ELÁTKOZOTT POGÁNY MAGYAR, TOLCZÁN NEVŰ KINCSŐRZŐ TÁLTOS *A KINCS* CÍMŰ KERETSZERKEZETES, SZEPESSÉGI EREDETŰ MESÉBEN

KÖZLÉS: Mailáth J. 1825: 108–132; Kazinczy G. 1864: 289–317. [297–302.]

Az időben, mikor a mi Erzsébetünk, Zsigmondnak leánya és a német Albertnek özvegye, s a lengyel Ulászló, koronánkért versenygtenek, egy estve Günther, kézsmárki polgár, kiméne a város kapuján, Nagy-Szalók felé. Kiére a faluból, s egy csoport katonaságot láta közelíteni. Neki-bódúlt emberek! gondolá magában; a ti vakmerőségtekért nekünk kell lakolni! – De mind közelébb jutván a sereghez, ráismere a várnagyra, Prényire, s némely másokra, kik ezalatt a kézsmárki várat őrzötték. [...]

„En Fráter Gregórius, legméltatlanabb tagja azon szerzetnek, mely Benedictus atyánk törvényeit követi, apátom parancsából jegyzem fel itt, a mit Fráter Tacitur-

[200] Das Ross sprach: »Schwinge dich auf meinen Rüken. (Indess sie nun forttrabten, der Köhlerhütte zu, erzählte das Pferd, wie folgt: »Ich bin ein Tátos«*) und war eben auf den Weg, einen guten alten Freund, den Bucephalus Alexanders des Grossen zu besuchen, der nicht ge storben ist, wie die Historiker fälschlich berichten. Aus Unachtsamkeit fiel ich in diese Schlinge, und wäre ohne deine Hilfe wol nicht los gekommen. Denn diese Zau berschlinge konnte nur der lösen, der sie gelegt, oder ein unschuldiges Kind; nun du mich gerettet, bin ich dein Eigen auf dein ganzes Leben.«

[201] *So heissen die Zauberrosse bei den Magyaren.

nus adott elő, egészen azon szerint, ahogy azt ma apátom és én magától őtőle hallottunk, hogy a csudatörténet emlékben maradjon a későbbi apátoknál, és a megholtért mindenike imádkozásokat tartasson, de a dolog senkinek ne beszéltessék."

„Épen ötven éve most, hogy szerzetünknek egyik barátja egy reggel kiméne a hegyekbe gyógyfüveket szedni, s egy emberre akada ottan, ki élet nélkül látszott a földön elterülve. A gyógyos barát látta, hogy az embert csak ájúlás zsibbasztotta meg, s igyekezett feleleveníteni, de mind híjába. Elunván vele a hasztalan bajlódást, felvette vállára, s levitte a conventig. Hosszas fáradozásai után végre annyira ment, hogy az ember felébrede ájultából, de semmit nem hallott, semmit nem látott. Az apát megszánta a szerencsétlent, felöltözteté szolgáló fráterré, s némaságára nézve Taciturnusnak nevezte el. A néma fráter sanyarúan bána magával; nem veve részt semmi örömben, csigázgatta testét, s mindannyiszor hogy feltűnt a nap amelyen megtaláltatott, eszmélet, sőt élet nélkül látszott lenni, mint akkor vala midőn ide hozatott; s az mindenféle gondolatokra ada alkalmat. Nyolcz nap előtt megbetegedett, s amint az apát velem együtt belépe cellulájába, csudák csudája! a néma fráter elkezde szólani. Köszönte az apátnak mindazon irgalmat, a mit eránta a klastrom minden tagjai bizonyítának; örvendeni mondd magát, hogy Isten neki, kevés perczekkel elébb mint meghal, a szólást visszaadd, s így másoknak tanúságúl elbeszélheti, miképen élt légyen, s azon kegyelemért könyörögthet, hogy őtet kereszteljék meg, mert ő pogány. – Apátom és én nem kevéssé álmélkodánk szavain, s alázatosságban magasztalánk az Ur hatalmát és kegyességét; fráter Taciturnus pedig folytatá előadásait."

„Ámbátor szent István dicső királyunk behozd közinkbe a keresztyén vallást, s az e földön szapora gyökereket vert és szélesen kiterjede; a pogány vallást mindazáltal egészen kiirtani lehetetlen volt. A kik megátalkodtak lelkökben s mindég idegeneknek mutaták magokat a keresztyén valláshoz, a hegyek közzé rejteztek el, bíztatván magokat, hogy a régi vallás győzni fog az újon, legalább a parancsolt tanítás követőin véres bosszút fog állani."

„Egyike a hegyek közzé rejtezetteknek, neve Tolczán, Kézsmárk mellett vonta meg magát. Egykor papja ama régibb eltiltott vallásnak, vagy, amint azok a magok áldozóikat nevezték, táltosa, bé vala avatva a bűbájosság titkaiba, s tanácsot tartott a gonosz lelkekkel; s segélve általok, rátalált a földbe ásott kincsekre, s fejtegette a jövendőt."[202]

[...]

„Pokolból eredt mesterségeit azon völgyekben űzte, melyet ma Szénpatakiaknak neveznek, s a mely köven áldozatjait szokta vala égetni, az még mostan is Tűzszirtnek mondatik. Midőn IV. Béla kúnhadakat szólíta az országba, azt kezdé reményleni, hogy a régibb vallást ezek bizonyosan helyreállítják; de látván hogy azoknak egy része az országot ide hagyá, a másik pedig az új tudományra tért; feltette magában, hogy az országon bosszút áll, s bővségének forrásait elpusztítja. Erre neki segédtárs kívántaték. A lelkek neki hozának egyet."

[202] Ein solcher Anhänger des Heidentums Namens Tolzán war auch in die Käsmarker Gegend gezogen. Einst rin Taltos war er in der verruchten Zauberkunst wol erfahren, besprach die Daemon, entdekte durch ilure Hülfe Verborgenes, und verkündete die Zukunft. Mailáth J. 1825: 117.

„A Templáriusok lőcsei mansiójában volt egy, Astári Guidó név alatt. Ez csak kevéssel előbb tételek által Európába Syriából. Egy vak történet őt e hegyek közzé, s épen a Tolczán sziklakjába vezérletté. A táltos csudálatos szavai, és még inkább lyányának csudaszépsége Guidót magán kívül ragadták. Tolczán nevelgeté az ifjú lángjait, s azon volt, hogy őtet egészen magához csatolhassa. Látván hogy az halálosan belészerete Piroskába, s nélküle nem élhet, egy estve behívá szirthajlékába."

„Süvöltve szállongának a sziklák felett a szelek, a fellegek sietve repültenek tovább, a láng a Fűzszirten perczegve s csapkodva villogott, s csudás árnyak festődtek a szirtfalakra. Tolczán vad tűzre gyúlonga. Akkor közelíteni hallá Guidónak lépteit, és ahogyan a vért szomjúzó oroszlán szalad prédája elébe, úgy ő most Guidónak. – Ülj mellém, mondá neki, s halld szavaimat. Minekutána leűle amaz, Tolczán így kezdé beszédét: – Itt e hegyek közt, e sziklák alatt, melyek úgy állanak mint tornyok, és a melyeket épen ezért a köznép hét-toronynak nevez, egy kincs vagyon. Valami Hunniában él és terem, aranyból áll ott; közepében pedig arany feszület, s a feszület körül Mária s a tizenkét apostolok. Minden esztendőben hét éjszaka nyitva áll az ajtó (*A monda szerint nagypénteken, János, István, Kis asszony, Lucza, karácsony és Sylvester napjain.)

Ha ki oda bémegyen s kihoz valamit a kincsből, kimondhatlanúl szerencsés leend holta napjáig a kincsnek azon neme által, a mihez az onnan kihozott darab számláltatik. Ha pedig a feszület hozatnék ki, úgy a gazdag Hunnia megfosztatnék minden javaitól, s a tartomány pusztává válna. Tudod mennyire gyűlölöm e népet, s a feszületet innen régen kihoztam volna, de azt tenni nem áll hatalmamban; azt csak az teheti, a ki egykor keresztyén volt, de elszakadt a hittől. Szemem téged választa ki e nagy munkára. Te nem vagy magyar, nem vagy keresztyén, bár fejér palástodon piroslik a kereszt. Szánd el magad a nagy munkára; kedvez az éj, s vedd jutalmul leányomat. Akkor osztán megyünk, merre neked tetszik."

F1824[1] – történelmi epikum – *táltos mint pogány kori ősmagyar áldozópap – Álmos Ásiában*

társadalmi mező: *7. irodalom és (ál)tudomány közé szorult írás*
szövegmotívum: táltos – ősmagyar pogány áldozópap – táltos rend képviselője – jövendőmondó, álomfejtő –jövendőmondó tündérek társa

1824, Nagykőrös

BALLA KÁROLY *ÁLMOS ÁSIÁBAN* CÍMŰ REGÉJÉNEK LÓÁLDOZAT-JELENETÉBEN A FŐTÁLTOS ÁLMOT FEJT A JÖVENDŐK TÜNDÉRÉVEL

Balla Károly (1792–1873) Pest megyei jogvégzett, kisnemesi rangú közhivatalnok volt. Műkedvelő írásaival szinte elárasztotta a kor majd minden irodalmi műhelyét. Fiatalon főként irodalmi újságokba, az 1840-es évektől gazdasági és közéleti lapokba írogatott, végül meteorológiai megfigyeléseket küldözgetett a *Vasárnapi*

Újság rovataiba. Eleinte szépirodalmi munkákat és különösen verses költeményeket írt, melyeket a *Szépliteraturai Ajándék* (1821–1824), az *Aurora* (1823–1825), a *Hébe* (1825), az *Uránia* (1829), a *Regélő* (1834), a *Hasznos Mulatságok* és az *Aspasia* (1824) közölték le. A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja volt 1839-től. Álmosról írt párbeszédes történeti darabja *(Álmos Ásiában)* Horvát István művének áthallása →**F1822**. Csak a történet helyszíne változott, Pannónia és a honfoglalás helyett a magyarság *ázsiai előidőit* vitte színre. A szövegben a táltosok itt is a magyar uralkodói réteg papi rendjét képviselik, akiknek szerepe nem több, mint az elképzelt szertartások levezénylése, a pogány rituálékon való részvétel, valamint a jövendőmondás, álomfejtés. Utóbbi szövegmotívum eredője a mágusok humanista elképzeléseiben keresendő, Balla ezt a jelentést dúsította fel.

KÖZLÉS: Balla K. 1824: 55–57.

[...] Eltiprott, hadak' emléke reszket e szemeidbe, vagy közelgése sirodnak? mond Enodbil a' Fejedelemnő. Leáldozik a' Nap, de felkel az új korányban. Elhúnysz te velem együtt, de megifjultan Álmosba. Régen fekszik keblemben egy titok. A' Fő Táltoshoz küldék, hogy álmomat fejtse meg. 'S így kezdé azt Anyja Álmosnak.

Alig mondá ki e' szókat a' Khámnő, 's im vágtat az estendenten egy Lovag: szikár paripáján neki nyúlva; nyomai a' vizenyős lapályon tátognak. Ő az kiáltanak Ogek és Enodbil: az ő a' mi kedves gyermekünk. És ő volt. Kevés időm van mond Álmos lihegve, 's pillantatimmal fuvarkodnom kell. Alig köszöntékbe a' Fő Táltosnál, egy Lovag vezetteték előmbe 's a Fő Táltos igy szólla hozzánk. Mind kettőtök' kötelessége azon egy; de a' megfejtés tusátok' kimenetelétől függ. „Rubár vala neve a' Lovagnak." Hivjátok pávakörbe Atyáitokat. Lássák, mint vivjátok ki a' nevezetes viadalt; 's mire felhasadand a' reg, fel lészen „vonva a' jövendők kárpitja: és egy rejtély meg lészen „fejtve. Isten hozzád Rubár! Isten hozzád Álmos!

Dárdát és paizst feszittetek sirjára, melyből nagy neve magának éltet kér. 'S im belép Enodbil. Isten hozott Khámnő! mond a' Fő Táltos, Hivatálak még pedig éjjente. Szükség vala pedig éjjenti jöveted; miérthogy a' Jövendők Tündére éjjben jelent meg Engádivár felett. Most halljátok meg okát a' tüneménynek: – 's tovább hangzanak ígéji.

F1824² – (ál)tudományos jövendölés – *táltos mint pogány kori ősmagyar pap*

társadalmi mező: *7. irodalom és (ál)tudomány közé szorult írások, romantikus-nemzeti olvasat*
szövegmotívum: táltos – ősmagyar pogány – szertartáskönyvet, kalendáriumot vezető szerpap – időjárást előre jelző – jövendőmondó

1824. december, Arad

ÁLTUDOMÁNYOS JÖVENDÖLÉSEK A *TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY*BEN A TÁLTOS PAPI ÍRÁSOK PAPÍRJAIRÓL (!)

Peretsényi Nagy László (1771–1827) Arad megyei szolgabíró, fordító, író, költő, nyelvújító és a *Tudományos Gyűjtemény* levelezőjének egyik tudákos okfejtője az időjárás-jövendölések apropóján a magyarok őseinek táltos papjairól és azok papi írásairól, vagyis a pap-írról ír. Tudomány helyett a téli időkre való, nyelvészkedő farigcsálásra buzdítja olvasóit.

KÖZLÉS: Peretsényi Nagy L. 1824: 123–124.

9. Időjárás Jövendölése az 1824-dik esztendőre. [...] Itt is hagyomány után hódítva lakunk, mivel a' hagyomány előbb tanitá az embereket, mint az Írás; – melly a' Zsidó-Taot, vagy Káldeai Kádinu s utóbb Egyiptomi Apís, majd pedig Izraelita Mójses kezdettek a' Világ Teremtése 2000–3000 Éveik közt az írást, és könyv szerzést! – azért Ős-Eleinnk ezeknél elébb Napkeleten Maga-Úr, Őr-Úr városi Magyar? Táltos, Kádár, Papiros – azaz: – Papiros, Hártyára Törvényt, és Tapasztalást jegyezgettek fel; közelebb pedig itt Európában a' Nagy Álmos, Árpád ivadékjai keresztényekké – Hálás levének, és természetes forgások után, mint igaz Hívek a' Szentek napjaira, időnként Tapasztalásokat tévén, késő maradékaikra leágaztatták – illyenek: a' Lutza Kalendárium; Barátson estvére, napja; Uj-Esztendö; Sz. Pál fordulása, és Hasonlik Vintze, megtelik a' pintze; Boldogságos Szűz Mária tisztúlása, és más Ünnepjei; és a' Sátoros több Szünnapok. – Ezek közzül tsak az el kezdett Lutza napjait elő állítván, megjegyzem a' jövő esztendőre telendő járását az időnek.

F1825 – történelmi verses eposz – *ősz táltos fohásza* és a lóáldozat költői képe

társadalmi mező: *6. szépirodalmi regiszter, romantikus-nemzeti olvasat*
szövegmotívum: táltos – ősmagyar – a pogány Ármány (Arimán, manicheus, perzsa) papja – táltosok rendje – tollas ruhájú, vad, akadozó beszédű – jövendőmondó

1825, Börzsöny

DARVAS VITÉZ ÉS KUND TÁLTOS BESZÉDEI A LÓÁLDOZATHOZ KÉSZÜLŐDVE VÖRÖSMARTY MIHÁLY *ZALÁN FUTÁSA* CÍMŰ VERSES EPOSZÁBAN

Vörösmarty Mihály 1825-ben aratta költői pályájának első diadalát a magyar honfoglalásról szóló hősköltemény*ével*. A magyar írók közül Ráday Gedeont (1713–1792) már félszázaddal azelőtt foglalkoztatta az a gondolat, hogy Árpád vezérről nemzeti eposzt írjon; Virág Benedek (1754–1830) eljutott hőskölteményének nyomdai segélykéréséig; Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805) is belekezdett Árpád hősi tetteinek megéneklésébe, de a nemzedékről nemzedékre újrafogalmazott nagy tervek nem váltak valóra, vagy nem jelentek meg.[203] Az első nagyobb közéleti hatást Horvát István érte el →**F1822**, majd többen is követték őt, így Vörösmarty Mihály is, aki 1825-ben írta meg a *Zalán futása* című eposzt. Ennek hatása azonban nem volt azonnali, sőt tíz év telt el, mire Vörösmarty saját nemzedéke is felmérte a *Zalán futása* irodalmi és közéleti jelentőségét. Még az 1830-as években is úgy tűnt, hogy a téma nem jutott el a zenitjére. Sokan Pázmándi Horvát Endrétől várták az Árpádiász közrebocsátását, aki viszont a neki rótt feladattal jelentősen megkésett →**F1831**. Pázmándi Horvát helyett Vörösmarty alkotta meg az ennek az igénynek megfelelő nemzeti eposzt, Pázmándi műve ezért már születésekor csak egy utánérzés lehetett. Vörösmarty nem feltétlenül Horvát Istvánt követte, hiszen már 1821-ben elkészített egy rövid kísérleti, őstörténeti témát feldolgozó művet *A szittyai gyermekek* címmel.[204] Csak ezután került kezébe Aranyosrákosi Székely Sándor eposza, *A székelyek Erdélyben* (1823) és Horvát István *Árpád Pannónia hegyén* című „történelmi epikuma" →**F1822**. A Székely Sándor alkotta hexameteres verses elbeszélés meséje, versformája egyaránt fölkeltette figyelmét, amiben a nemzeti büszkeség ébresztésének eszközét látta.[205] Ugyanígy a Horvát Istvántól eredő honfoglalás kori téma is nagy hatással volt rá, amire viszont közvetlenül Anonymus *Gesta*jában talált rá. A honfoglalás kori téma mellett a költői táltosszerep volt még különleges, amelynek mintája talán valóban Horvát Istvántól eredt. Vörösmarty 1821-ben kezdett bele hőskölteményébe, de csak 1824-ben közölt belőle mutatványt. Megjelenésére pedig 1825-ben került sor.[206] Könyve nemcsak az irodalom barátai között, hanem az olvasással alig törődő, ám nemzeti érzelmű közönség köré-

[203] Borbély Sz. 2001: 111–126.
[204] Klaniczay G. 2011: 204; Klaniczay G. 2020.
[205] Sebestyén Gy. 1905. II: 362, 387, 399.
[206] Domokos P. 2002: 260.

ben is több-kevesebb feltűnést keltett. Szerencsés időben jelent meg, akkor, amikor I. Ferenc király kénytelen volt összehívni a régóta szünetelő magyar országgyűlést. A rendek összehívása nagy örömet keltett mindenfelé; az ősi alkotmány hívei éppen úgy ráérezték a helyzet történelmi fontosságára, mint a reformokért lelkesedő nemesek. A *magyar nyelv ügye és a nemzeti múlt felfedezése* a közéletnek egyik újabb, többféle gondolkodót egy irányba terelő színpadára került.[207] Ebben volt nagy hatása Vörösmarty művének, így benne a táltosoknak is.[208]

Az Anonymus *Gesta Hungarorum*a által inspirált történetből a lóáldozat költői képe (Vörösmartynál mint táltosceremónia) a *Zalán futása* második énekében található. A magyarok ellen felvonuló csapatokat támogatja a Mátra hegyén fészkelő rémisten, Ármány, aki már az őshazától fogva kíséri a honfoglalókat, s eltökélt szándéka, hogy elállja a haza megszerzésének útját. Most, hogy a Zalán hívta seregek már a Zagyvához értek, azt követeli, hogy áldozatot adjanak neki bosszúvágya lecsillapítására. A magyar hadak előtt lovat áldoz a táltos, és kinyilvánítja, hogy Ármányt azzal lehet lecsillapítani, ha az életükhöz és javaikhoz mindennél jobban ragaszkodó vitézek a másnapi csatában nemcsak lovukat, de az életüket is készek föláldozni. A seregek főtáltosa, Kárel, majd *Csörsz apja Kund* táltos „lobogó tollas" öltözetben, egzaltált állapotban, „vadan és akadozva" mondja el jósló beszédét. A humanista tradícióból eredő, elképzelt varázsló alakja (Ármány/Ahriman „manicheus" perzsa vallásból vett figura) a lóáldozat szertartásán találkozik a romantikus irodalomban teremtett figurával, a táltos sámánra hasonlító, madártollas és akadozó beszédű karakterével. Hogy honnan vette az ötletet Vörösmarty a táltos karakterének megrajzolásához, nehéz lenne kideríteni. Az akadozó, ördöngös jósbeszédről és a tollas díszruháról már Sándor István is értekezett, amikor felfedezte a szibériai (tunguz) sámánban a táltost →**G1799/1808**.

KÖZLÉS: Vörösmarty M. 1825: 43, 94. *Zalán futása.* Hőskölteméný

[43.] 2. ÉNEK

[...]
De gonosz ördögivel tüstént föllázada Ármány,
S rút ijedelmekkel rémíté éjjelök álmát.
Erre az ősz táltos, kit szinte Etel vize mellől
Csendes rejtekiből Álmos táborba idézett,
Erre kijött Darvas. Kacagányát földre teríté,
S csonkás dárdáját forgatván balra kezében,
Hogy dühös Ármánynak röptét elakassza imígy szólt:

[207] Klaniczay G. 2011: 204–210; Klaniczay G. 2020.
[208] Bak J. 2015: 96–107.

„Halljad Rémisten, gonoszoknak kútfeje, Ármány!
Hah Ármány, Ármány! nem hallod-e? Szállj le pokolra,
Szállj le, Hadúr isten nem szenved téged az égben.
Légy tőlünk, s minden néptől átkozva örökké,
Szállj le az ég ködein, Rémisten, s vessz meg előttünk."

[94.] 4. ÉNEK

S várták, mit mond a seregek fő táltosa Kárel;
Az komolyan fölemelte fejét, s ráinte; de tüstént
A lobogó tollú haragos Csörsz apja, merész Kund
Álla elő, s vadan és akadozva beszéle imígyen:
„Jókor gondoltok temetést. Bátor hadi munkát
Várnak az elhunytak, s ellenség vére patakját
Ontott véreikért; de nem ily temetői siralmat.
[...]"

F1826/1827 – nyelvi paródia – *táltos mint rossz tudós*

társadalmi mező: *7. irodalom és (ál)tudomány közé szorult szövegek paródiája*
szövegmotívum: táltos – kérkedő, rossz tudós

1826/1827, Pest

A TÁTOS MINT A TÚLZÁSOKBA ESETT, TUDOMÁNYÁVAL KÉRKEDŐ TUDÓS JELZŐI SZERKEZET NÉPSZERŰVÉ VÁLÁSA A *TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY* NYELVÉSZETRŐL ÉRTEKEZŐ FOLYAMAIBAN

A Tátos = Tudós jelentése is a *Tudományos Gyűjtemény*ben teljesedik ki, különösen a magyar érzelmű, kötődésű szaktudományok képviselőinek köreiben. Itt bölcselőt, sőt botanikust is illetnek „tátos" jelzővel,[209] miközben a nemzetközi egyetemi körökből érkező Andrád Sámuel az orvostudomány (medicina) egyes képviselőit már 1790-ben jelölte tréfásan a tátos jelzővel →**F1790**[1]. A szó innen szinte azonnal bekerül a szótárirodalomba is német megfelelőjével, amely annyit tesz, hogy „kérkedő" →**D1827**[1]

[209] *Tudományos Gyűjtemény*, 1827: 11: 50.

I.

1826, Pest

LASSÚ ISTVÁN EGY VOLTAIRE ÁLTAL IDÉZETT PARÓDIÁBAN A TUDOMÁNYÁVAL KÉRKEDŐ TÁTOSHOZ HASONLÍT EGY SZÍNPADI SZEREPLŐT

KÖZLÉS: Lassú I. 1826: 47.

A többek közt Voltaire leírása szerint Augustus egy a' XIV. Lajos idejében előadott darabban, következendő módon beszélt Cinnával és Maximussal. Augustus egy tátoshoz (Eisenfresser) illő lépésekkel megjelenik a' játék-színen, a' fején egy négyszegletű paróka, melly elől az övéig lenyúlt, 's borostyán levelek voltak belé fonva, azon feljűl egy nagy kalap két soros veres tollakkal. Egy iszonyú nagy karos szikbe leül...

II.

1827, Pest

TOKODY JÁNOS KLASSZIKUS SZÖVEGFORDÍTÁSÁBAN A VICC ÉS HUMOR PÉLDÁJAKÉNT IDÉZI A TÁLTOS TUDOMÁNYOKAT

KÖZLÉS: Tokody I. 1827: 50–51.

Esmeretes neme az a' tréfának – úgymond Cicero de Oratore L. 2–6 Cap. 63. – „midőn egész más fordúl elő, mint a' mit várna az ember. Önnön tévedésünk itt a' nevetség indítója":

A' nékem ajánlott Orvos Jó Deák, Zsidó, Görögj A' Chymiától már kormos, Nyelve tudósán pörög. Járatos a' Physicába, Tátos a' Botanikába Practizál is immár rég; De magam rá nem bízhatom: Okát tudtodra adhatom: Mert akarnék élni még.

F1829 – irodalmi levelezés – *„táltos hisztória"*

társadalmi mező: *7. irodalom és (ál)tudomány közé szorult írások, romantikus olvasat, göttingai szellem*
szövegmotívum: táltos hisztória (hasonlatban) – áltudomány, bizonytalan tudomány – tátogás

1829. szeptember 12., Buda

DÖBRENTEI GÁBOR LEVELE BERZSENYI DÁNIELNEK, MELYBEN HORVÁT ISTVÁNT ÉS ANNAK „TÁLTOS HISZTÓRIÁJÁT" KARIKÍROZZA KI VITKOVICS MIHÁLYRA ÉS AZ 1821/1822. TÉLI FORDULÓRA EMLÉKEZVE

Az irodalmi művek színpadok voltak, ahol a szerzők őszinteségének csak palástolt szerep jutott. Az őszinteség az irodalmi levelezésben volt nyílt terep, ahol a levél két szerzői pontján állók nyíltan megbeszélhették, kitárgyalhatták a színpadon látottakat. Ezért is szükséges itt Döbrentei Gábor nyelvész, filológus, a Magyar Tudományos Akadémia későbbi titkára Berzsenyihez írt levelét idéznünk, melyben többek között Horvát Istvánt enyhe gúnnyal „szörnyü sokat össze olvasott és igy sokfélét tudó"-nak nevezi. Mindemellett szemtelen, fennhéjázóan beszélő, tudásával kérkedő, sokakat megsértő „oklevelésznek" („tátos"-nak) tartja. Horvát „táltos hisztóriáján" az 1822-ben az *Aurorá*ban megjelent epikumát értik →**F1822**. Saját kortársi köreiben Horvát láthatóan nem volt túl népszerű, így műveinek hatása ezen tapasztalati és egyben baráti körön kívül volt erőteljesebb, ott viszont nagyon.

KÖZLÉS: Döbrentei G. 1842. III: 140–148. No. 22.

Buda, september 12d. 1829.

Ne menj többé, ha Pestre jösz a kereszt utszába; azon szeglén, hol az 1790, 1807, 1811-beli nagy Vay Jósef is lakott, halottja volt a magyar nemzetnek. Tegnap előtt temettük el onnan Vitkovics Miskát. Én még holmit hoztam számára Kolosvárrol a mit kivánt. Mikor általaladtam neki, ezt mondá: Nem kell az már nekem többé, édes Gáborom. Szegény Miskának vidámsága, szivélye, magyar hazafi érzelme, szép zengésü dallása, hol van mind

[...]

Horvát Istvánt azonban többszer találtam nála az 1821–22-beli tél estéin, mellyeket Erdélyből visszatértem után mint legelsőket tölték Pesten. Ez a szörnyü sokat össze olvasott és igy sokfélét tudó, de jól, hülten, miként az ő mezején kell, keveset rendezett oklevelész, valóban szemtelen garral bánt az inkábbat bellestrista de jóizlésü s lelkesebb Szemerével s Vitkoviccsal. Haszontalan poetái! mondá Kisfaludy Károly Aurorája legelső kijöttekor Trattner Tamás és az én jelenlétemben Theodoránál, nekem kelle valami nyomosabbal emelnem. Tudod, az a táltos hisztoriája. Igazán tát-os. – Thaisz tudna vele jól szembe szállani, megkésértgetém én is. De mi ketten, nem is kellénk neki. Szemere jó gyerek, hanem félénk, meg, oly-

lyan téltúl ember; Vitkovics meg csak türte, s mint házigazda, békét akart, miként akkor hasonlóan, midőn Thaisz és Helmeczi nála, összeveszének.

Kesergénk ugymint, hogy nemzetünk oda lett! Thaisz, azon ön bizakodásával, mellyel mindig szerete valami nagyobnak látszhatót mondani s ugy, hogy neki van igaza, ezt találá ejteni: De hát volt e valaha nagy magyar charakter, honáért? Hohó! rivakodtam rá tréfásan, nem tudod-e az árpádi kort, a nagy kiterjedésü hont nem gyávák vítták össze. És II-dik Endrétöl, játodtol, a szabadság levelet. Hé? De Thaisz, hánykolódott. Vitkovics, Hunyadit, Bethlen Gábort, Bocskait hozta elé. Thaisz erre „Hunyadi inkább oláh, Bethlen franczia vér", kiáltá. Helmeczi eddig csak setéten hallgatva lőtte Thaiszra szeme villámát; most „Illyenek vagytok ti Lutheranusok né" ordította rá, ugy hogy az ablak megreccsent belé. Én csaknem megpukkantam kaczagtomban: „Kis Miska; igy csendesítém majd a m. literatura granátosát, én is itt vagyok," s megint nevetnem kellett. Helmeczi hozzám „Te dunántuli vagy, azok éljenek, Kis, Berzsenyi – hanem ezek a felvidékiek [...] ezek a lutheranos tótok, giskrák [...] Vitkovics közbe vág, csendesség! gyertek énekelek inkább, de elébb igyatok, s töltötte itta egri veres borát. Nekem az árt, a fejérböl is csak verebelek. Természet szerint békéltettük őket, hiszen mindeniket magyarért elbusulás kapta el.

Miska, mondám én Vitkovicsnak, vagy egy hét mulva, ti közöttetek sok az élesség, mert felette csak magatokra vagytok hagyva, felsőbb társaságokba nem hínak, Erdélyben mi éltetőbb érintkezésben forogtunk; rendezz el Te, hát, egy estélyt, melly többünket összébb simítson. És mivel elhagyottnak hallom tőletek Virágot ugy, hogy csak Ti, Sztrokay, Benyovszky, Helmeczi stb. segélitek, tartsd fel neve napja estéjét martzius 20dikán, szegény öregnek legyen vigasztalata, a magyar uri világnak pedig nyiljék szeme, gonddal lenni azok iránt kiknek csak ész jutott, javak nem, de az ésszel nemzetük díszét terjesztik, és becsület emberei. Miska mindent elrendelt. Vagy huszan valánk nála magyar öltözetben azon este; Schedius, Jankovics, Dr. Kovács, Kulcsár, Sztrokay, Horvát István, Szemere, Fáy András, Thaisz, Helmeczi, Kisfaludi Károly, Sághy, Benyovszky, Szedliczky, Huszár Károly s biz én nem tudom már, még ki, hanem vala tudom egy kis káplánka is, csak befurakozottan, mint magyar irodalomkedvelő. Ajtó ellenében függött a falon Virág olajbani mellképe, annak kerényén vagy rámáján, koszorúzat. A budai János papnak kellett volna egyszerre csak belépni Virággal, hogy a mint lépik lepve is legyen, szeme szája elálljon. János papot várjuk [...] várjuk [...] sokáig, – jő, későn, egyedül! s azt mondja, lehetlen volt rávenni Bencze bátyját, noha nem gondolná, hogy tudja, mi várná itt. Az innepélyt hát Bencze bácsi nélkül, azonban érette, megkezdők. Horvát István, ugy emlékezem, érdemeit adá elé igen szépen, olvasásra szoba közepén behuzott asztalnál és ülőhelyen; Thaisz a nemzetiségről szavalt kéziratából hevesen – igaz lélekkel. Vitkovics ült osztán neki, Virág Benedekhez Ányos költői levelét olvasandó 1777-ből Budárol, hogy figyeltessen Virágnak már ez előtt 43 évvel elétünésére s vannak abban sorok épen ekkorra illettek. De Vitkovics alig tud kiejteni néhány szót, elömlik könyekben.

Csendünkböl „mi baj?" hallszik. Barátim, szól később Vitkovics, elfogott az érzelem azon, hogy illy, Virágot, illy virágos gyülekezet koszorúja nálam tisztel meg [...] bocsánatot [...] nem vagyok képes elolvasnom a mit akartam. De kérem, legyünk másként vígan.

Éljen Vitkovics! a forró érzéssel tisztelő, mondók. Egyszerre kelénk fel körünkből mellyben ültünk; fordultunk mentünk Virág képéhez: Éljen Virág, kiáltottuk háromszor, Isten igazában.

Vitkovics rövid étkezete víg volt, csak álltunkban, ne hogy evésért is jöttekül látszassunk. Eloszlánk éjfél előtt, de még elébb hárombol állott küldöttség bízatott meg, melly Bencze napjára virradólag, ezt megvigye Virágnak. János pap fő köztünk.

Negyed napra Vitkovicshoz megyek. *Tudod-e?* mondja, *hogy fel vagyunk adva?* Miért? Az estézetért. Kinek? *A nádornak.* No s? *Kérdezősködtet.* És? *Majd meglássuk.* Ki a Júdás? *Vállat vonita.*

Megláttuk azt, hogy a nádor helyeslé az érdem barátságos ártatlan megismerését.

Megtudogattuk, hogy Judás, a befurakozott lett volna [...]. Neve [...] *auer*-rel végződik.

Vitkovicsnak nyájas vacsoráit, a csak ugy hevenyébe a mint véletlenül hozzá vetődtünk, eredteket, a becsületes, jó Sztrokaynkéi váltották fel. Annak meg szép szemérmes magyar neje, verset iró, s Virág poétai munkáiban 1822b[an]. „Fris tavasznak fris leánya." Ez tudta még, megdaloltatni Miskát. Hogy ömleszté ekkor egyik zengélye végén: *Boldogságomnak nincs hija. Meg van a mit szeretek, Szivemet csak egy bú vija, Örökké nem élhetek.* Most is látom szeméből kiégni a forralmat; hallom erős tiszta csengésü tenorát. Én kettőért estem rá gyakran. Egyik: *Nem adott az Isten nekem nagy palotát* [...]. Másik a füredi pásztor dala: *Hej, juhász bojtár hol a juh?* Egyszersmind ő is költélyzé, mindeniket.

A „Vitkovics estékröl" egy kis jegyzetet veték Molière életéhez, ha lehetne, mondám, az által talán emlékezetük. Adtam neki egy példányt, s lestem mit szól. De hallgatásába két hónap is belételék, már hát magam vetém oda neki. Mit felelt? „Ha csak én akadok rá majd perszünetkor és te nem fészkelődöl, jobban esett volna." Elpirultam s kiszalasztám „Szép viszont megismerés!" Ő meg: „No ne haragudj, majd elénekelem dalodat."

Most a mit felöle irék, nem tudja szegény! Vagy, tudná?

F1830 – történelmi színmű bencés oktatásban – a *táltos papok rendje* és a magyar ősvallás szertartásai

társadalmi mező: *1. iskolai közeg, bencés szellem*
7. irodalom és (ál)tudomány közé szorult írás, nemzeti-romantikus (neohumanista) olvasat
szövegmotívum: főtáltos, táltos – táltos papok rendje – pogány, magyar, honfoglalás kori szerpapok – áldozati szertartásvezetők és lóáldozat végrehajtók

1830 decembere, „Pannonhalma"

GUZMICS IZIDOR TUDÓS BENCÉS PAP SZÍNMŰÍRÓI MUNKÁJA ÁRPÁDRÓL ÉS POGÁNY TÁLTOS PAPJAIRÓL HORVÁT ISTVÁN „SZAKÍRÓI" MUNKÁJÁTÓL IHLETVE

Guzmics Izidor (1786–1839) bencés szerzetes, közíró, teológus, nyelvész, író, drámaíró, műfordító, a Magyar Tudós Társaság tagja volt. Guzmics síkra szállt a katolikus-protestáns unióért, a magyarországi oktatásügy korszerűsítéséért. Szorgalmazta a nemzeti nyelvű oktatást, a nemesség bevonását a közoktatásba, valamint – a német Johann Matthias Gesnerhez és követőihez köthető neohumanizmus hatására – az ógörög nyelv és irodalom tanításának kiterjesztését. A honfoglalás történetét is eposzként kívánta megénekelni. Tevékenységével a nemzeti művelődés, a magyar nyelv és irodalom megújulásáért küzdő reformkori literátus körök jeles alakja volt. Szellemiségére nagy hatással volt Herder munkássága. 1813-ban vezető szerepet játszott a pesti kispapok közművelődési társasága, a Magyar Társaság megalapításában, melynek célja eredeti magyar nyelvű irodalmi munkák megírása, illetve külföldi szépirodalmi alkotások és teológiai munkák magyarra fordítása volt. Ekkor született első (magyar őstörténetet alapozó) szépirodalmi műve (*Meteusz hunn fejedelem,* 1814). Részt vett a Kölesy Vince szerkesztette *Nemzeti Plutarkus* (1815) című magyar életrajzi lexikon megírásában, valamint a Johann Hübner-féle német *Conversations-Lexicon* fordításai és a magyar szócikkek munkálataiban. A honfoglalás témáján, különösen annak a Pannónia elfoglalásával foglalkozó történetén az 1820-as évektől dolgozott. Az *Árpád Pannónia hegyén* 1830-ban jelent meg Esztergomban az *Uránia Nemzeti Almanach* karácsonyi számában. Jellemző, hogy még a cím is ugyanaz volt, mint Horvát István irodalmi művének címe →**F1822**. Guzmics egyértelműen Horvátot másolta, ezt még a címben is jelezte, de valószínűbb, hogy annak szerzőségére maga is jogot formált: Pannónia hegye = Pannonhalma.

Guzmics Kazinczy Ferenc levelezőtársa és barátja, nyelvújítási programjának hű követője volt. A kifejező irodalmi nyelv megteremtése érdekében maga is merészen élt a leleményes nyelvújítás eszközével. Legnevezetesebb szóalkotásaként ismert, hogy a Kazinczy alkotta Széphalom mintájára a bencés apátságnak otthont adó Szent Márton-hegyet ő nevezte legkorábban *Pannonhalmá*nak.[210] A Pannónia megvételét, a fehér ló áldozatának mondáját feldolgozó művében (*Árpád Pannónia hegyén*) a táltosok papi rendje végzi el a szertartást. Szerepelnek benne fő- és

[210] *Magyar Kurír,* 1816. augusztus 6. 11. sz. 74.

altáltosok, egyeseknek nevet is ad. Konkrétan hét „ősi" vezérnév kerül szóba: *Jósló, Ete, Előd, Vajta, Uszobú, Turda* és *Ákos*. A Torda, mint táltosnév később feltűnik Szigligeti Ede színművében is →**F1838**, de ez lesz neve a táltosnak Arany János kései művében, a *Buda halálá*ban (Hún-rege. 1863).

KÖZLÉS: Guzmics I. 1830: 55–101.

[89.] ELŐD. Ha megtudod a Fő Táltos előtt.
vétlenségedet mutatni, szabad leszen.
ETE. Menjünk leányam.
CZELL. Micsoda az a Fő Táltos, a ki neked parancsol?
ETE. A törvény parancsol leányom, mellyet a magyarok szabadon szabtak magoknak.

[91–92.]
2. TÁLTOS. Hallom, a Fő Táltos ma késsül egy leányzót Ormuzd országába fölvenni.
1. TÁLTOS. 'S mind azon rabszolgákot, kik szabadságokat vissza nyerik.
(Az Al Táltos[ok] ballagnak: az alatt a Vezérek fellépnek 's a szent tüzet háromszor megkerülik, illy renddel! Jósló, Ete, Előd, Vajta, Uszobú, Turda, Ákos, Árpád; a hét Al Táltos, Fő Táltos, rabszolgák: a következendő éneket mondták.)

F1831 – történelmű műeposz cisztercita körökben – *táltos papok rendje* és a magyar ősvallás szertartásai

társadalmi mező: *1. iskolai közeg, cisztercita szellem*
7. irodalom és (ál)tudomány közé szorult írás, nemzeti-romantikus (neohumanista) olvasat
szövegmotívum: táltosok – pogány, magyar, honfoglalás kori áldozópapok // jósló főpap segítő rendje – áldozati szertartást segítik – jóslásban részt vesznek – ló-, állatáldozat végrehajtói, béljósló boncok

1831, Zirc

PÁZMÁNDI HORVÁT ENDRE CISZTERCITA PAP TANÁR EPOSZI MUNKÁJA ÁRPÁDRÓL ÉS A POGÁNY TÁLTOS PAPOK RENDJÉRŐL HORVÁT ISTVÁN SZAKÍRÓI MUNKÁJÁTÓL IHLETVE

A bencés, majd cisztercita szellemiségben nevelkedett Pázmándi Horvát Endre (1778–1837) ugyancsak Horvát István és körének hatására döntött úgy, hogy a legnagyobb szolgálatot a magyar nyelv fejlesztésének akkor teheti, ha Árpádról és a honfoglalás koráról ír, lehetőleg az eposz műfajában. Pázmándon született, közel Győrhöz és a Szent Márton-hegyi bencésekhez. Tanulmányait Győrött kezdte, majd Komáromban és Pozsonyban folytatta. Végül a cisztercita körében

lett szerzetessé 1797-ben, amikor Felső-Sziléziában belépett a rendbe. 1798-tól a győri papnöveldében választotta papi hivatást, ahol 1801-ben pappá szentelték. Rövid győri káplánkodást követően 1806-tól téti plébánossá nevezték ki. Apróbb kísérletek után 1814-ben adta ki *Zircz emlékezete* című kisebb rendtörténeti eposzát, amely ismertté tette. Tisztelői ezt olvasva buzdították, hogy írásbeli képességeit egy nemzeti hősköltemény megírására fordítsa. Kazinczyval, Horvát Istvánnal, Guzmics Izidorral levelezve a hősköltemény tárgya Árpád, a honalapító személye lett. Ekkor már megjelent Vörösmarty eposza, a *Zalán futása* →**F1825**. Pázmándi Horvát eposzi műve Guzmics színműve →**F1830** után született. Iskolai tankönyvekben szemelvények formájában sokakhoz eljutott Horvát Endre írása, így a XIX. század közepétől a nemzeti ideológia terjedését segítő köznevelésben is jelentős szerephez jutott a táltos papok rendjéről szóló leírás.[211] A pogány magyarok vallásának elképzelt szertartásrendje és benne a táltosok papi hierarchia szerinti szerepe akár a fejezetcímekből, akár a didaktikus leírásokból is kiolvasható volt: legfelül a főpap, alatta a jós szerpapok állnak, velük egyenrangú feladatmegosztásban a táltosok, akik a lóáldozat végrehajtói lesznek. Pázmándi Horvát a táltosokat csak áldozópapként szerepelteti, akik főleg a béljóslásban jeleskednek, boncolnak. Magasabb, nemesebb feladatkörökben a jósokat és a főpapot segítik. Pázmándi Horvátnál a papok szerkönyvét nem a táltosok forgatják, ők a gyakorlat emberei. Pázmándi Horvát tankönyvi példája szinte mind a mai napig változatlanul hatni tudott.

KÖZLÉS: Pázmándi Horvát E. 1831: 32–38; 68, 77, 104, 137, 232, 319, 457–462.

(A magyarok ös hazája, mi nemzett közöttük felbomlást; mint válnak el a néptörzsök egymástól. A főpap menete az oltárhoz.)

[32.] Husz Táltos vezeté a Főpapot; annyi utánna Lép vala; husz rézkürt riadott a sornak előtte. Ő maga a közepén, valamint a csillagos égen Czynthia tündöklik, vonván fénnyére figyelmet, Halkan elő haladott. Virgoncz hat szürke nyeri ló (Szikravetök szemeik, lábok hányása kevélység) Vonta dücső szekerét.

[34.] Most kiki foglalatos tisztével. Táltosok elsők A tagokat bonczolni, s külön háritni edénybe. A Jóslók azután kezdék forgatni tudákos Könyveiket, s magas ihléssel vizsgálni azokbul A fő áldozatot, s dolgokra kifejtni jövendőt.

[38.] A Főpap fölemelte kezét, (így adni szokása Szent tételre jelet.) Tüstént a Táltosok erre A juhok, és ökrök csapatit hozzája vezették. Titkos igéket előbb mondván, illette varázsló Veszszővel nyakszirt a barmokat; általereszté Ezzel Táltosinak.

[68.] Készülnek az áldozat étkek gyorsan azon közben. Jelt ad a Főpap aranybul Öntött veszszövel. Szaporán a Táltosok erre Mozganak.

[77.] Mindenek e közben készülnek az ünnepi tárgyhoz; Pözsg az egész tábor. Szekerén a Főpap-is indul Husz, s négy Táltosival, kik halkan előtte, a utánna Mentenek ülve lovon. Fényes tort tarta kezében Eggyike, gyémánttal ragyogott nyele; másik aranybul, Vertt csészét tenyerén, fénylőt, mint csillagi szikrák. Harmadiká-

[211] Lonkay A. 1855: 174.

nak ezüst kupa csillog ölében: az ajkán Ujjal alább égő gyöngyök fészkelve keríték, Domboruan, s addig föltöltve arany szinü borral; így léptettek ezek szemköztt a tábori testnek.

[104.] Virrad ezen közben. Tatur is készíti az' ünnep Pompáját magasabb fényben kijelenteni. Minden Táltusait, minden Jóslóit rendre fölosztá; S mit ki tegyen, maga o osztotta-ki szerre közöttök.

[137.] Jóslóid, s Táltosok eggyig Jüjjenek a tábor küzepén. „Áldozzatok érttünk Ti Papok, a hareznak míg minket zápora fáraszt." így szóllott Árpád, s a tábort széllyel ereszté.

[232.] Főpap: Táltosidat gyüjtsed, s Jóslóidat üszsze: Mennyetek a napfény mire harmadik izbe kibomlik. Késéröd Ormán. Kétszáz bozogányos előtted [...]

[319.] Már az öreg zöld hantokbul nem idomtalan oltárt, Szép ponkon rakatott tege még a táltosok által, Kik sziromos féken vezeték a hószinü csődört A szent helyre. Tatar mielőtt bele mártana pózslárt, Illyképp kezdi imádását: „Te, kegyelmeket osztó, Szent, és halhatlan! ki ha intesz, rendül az ég föld! Ismét megbékül, mikoron tetszésed akarja..."

[457.] Táltosok, és Jóslók kürülütte: az áldozat is kész. Ég a lux, lobogón. A Főpap szóllani kezde.

[462.] Ti, és a Főpap, Jóslók, és Táltosok, őseim, Szent nyomaim vélem tartsátok násznapom estét. És mentek. Hatvan pártás Kún lányka virágbul Fontt koszorút lebeget. Hatvan magyar ifju nyitá meg a díszes menetelt. Lobogós nyelü kópja kezekben.

F1837[1] – énekes népszínmű – *tátos tündér*

társadalmi mező: *2. vásári és kőszínházi színpadi művek*
szövegmotívum: táltos – tündér (villő), egylábú erdei varázslény

1837/1838, Esztergom / Vác / Eger

TÜNDÉR ÉS TÁLTOS TÜNDÉR NÉPSZÍNMŰVEK, BOHÓZATOK, KÜLÖNÖSEN A VIDÉKI, IDŐSZAKOSAN MŰKÖDŐ BEFOGADÓI ÉS VÁNDORSZÍNPADOK REPERTOÁRJÁBAN

Az 1830-as évek végén a tündérbohózatok valósággal elárasztották a Nemzeti Színház színpadát (Balog István: *Zia tündér herczegnő és Xiovillo, a kis tátos;* Munkácsy János: *Garabonciás diák, Tündér Ilona;* Gaal József–Jósika Miklós: *Az ecsedi tündér;* Szigligeti Ede: *Lidércek*). Közülük a legnagyobb sikert Gaal József darabjai (1838) aratták, aki jó érzékkel, ügyes leleménnyel szőtte össze a Gvadányi elbeszéléséből kölcsönzött mesevázat a kötelező tündéres és lokális elemekkel. A tündérbohózatok voltaképpen paródiák voltak, vagyis azok a mesés-látványos keretbe foglalt, aktuális-lokális vonatkozásokkal teletűzdelt komédiák, amelyek formailag ugyan a bécsi *Volksstück*höz (népszínművekhez), kisebb mértékben a francia vaudeville-hez igazodtak, de tartalmukban, színpadi látványukban, kellékezési, díszítményes ele-

meikben (zene, tánc) hamarosan „megmagyarosodtak". A magyarosodást pedig épp a „tündérek", „tátosok" szerepeinek burjánzása jelentette.

Ezek a darabok elsősorban a fővárosokon (Bécs, Pozsony, Pest-Buda) kívül voltak népszerűek. Buda és Pest művészi ízlésének fejlődésével a vaudeville-irodalomnak ezen egyszerűbb termékei az 1840-es évekre már nem találtak maguknak közönséget, így vidékre szorultak. Ez nem azt jelentette, hogy Pesten e műfaj tartalmában komolyabb irányzatot vett volna, hanem azt, hogy ott a színháztechnikai igények nőttek meg. A közönség a daraboktól összetettebb, „kulturáltabb" színházi műveket, csillogóbb tónust várt el. A vidéki városok közönsége türelmesebb, kisebb igényű volt, ahol még hálásan fogadtak minden gyengébb színművet is. 1837-ben Egerben, majd 1838-ban Vácott került színre a szerzők megnevezése nélkül a *Zia tündér herczegnő és Xiovillo, a kis tátos* (1837). A darabot Tóth József színész rendezte. „Milyen elcsavart czím ismét" – sóhajtott fel a *Honderű* színi tudósítója már 1837-ben, akitől megtudhattuk, hogy „ezen férczelmény" sem volt jobb a többi hasonló daraboknál, de „nem is nyert nagyobb tetszést".[212] A *Honművész* kritikusa is hasonló véleményen volt.

> Az egészben valami jót találni, vagy a' hibákat előszámlálni, nem utolsó feladat lenne. – A' darab tanúság nélküli, mivel noha az látszott czélul kitűzve lenni, hogy az állhatatosságnak megvan a' maga jutalma, az állhatatlan szolga Busti Rikó szintúgy elnyeri kedvesét, mint ura, az állhatatos Melzon herczegfi. Miért neveztetett pedig vígjátéknak e' darab, meghatározni nem lehet, ha csak a' vándorló szolgának szünteleni éhezése 's ételhez jutása közben erőtelve tett bohózatai nem tették víggá. A' dal közben történt fütyülés után a' nézők elégedetlenül tértek haza.[213]

IRAT: OSZMI, Budapest, Színműtár, Balog István hagyatéka, Lelt. sz.: 57.1704.1/VI.c.

ZIA TÜNDÉR HERCZEGNŐ ÉS XIOVILLO, A' KIS-TÁTOS. Tündér vigjáték 3 felvonásban. Szerzetté: Ez és az, abban az esztendőben. Kéziratos sugókönyv. 43 számozatlan oldal. 20 × 26 cm. „Irta Tóth Josef mint egy 9 órák alatt. Esztergomba." A sugópéldány világoskék borítólapján fehér szív alaku ragasztott papíron kézírással olvasható cím. A kézirat utolsó oldalán – Tóth József színész aláírása és a szöveg vége között kellékes bejegyzések: „Dörgő pléh, Villámpor 24 xr/krajcár/ rézkanna, poharak, Dorót csepű – Spiritusz 6 xr pástétom, tányéron kés, villa, vessző, bot – Trombitás – egy darab sült, papirba takarva, Tarisznya – 2 ördög – kecske fő."

A tündérmese kriptában, tündérkertben, majd kősziklán játszódik. A kéziratban több alkalommal szerepel „ének" jelzés, dalszöveg nélkül, előfordul azonban néhány dalszöveg is, amelyek az evéssel, ivással kapcsolatosak. A darab szereplői: Zia, tündér herczegnő /a szövegben később zárójelben magyarázatként Tündér Ilona található. / Amiza, tündér leány, megjelenik mint tüzes láng vad leány. Zarándok, a tündér, Sybilla, várőr tündér, Morzolir, az óriás. Melzon herczegfi. Bufti Rikko, a szolgája, Filermon, Salomár. Xiovillo, kistátos, több tündérek.

[212] *Hirnök*, 1838. március 13. 2. évf. 21. sz.

[213] Tragor I. 1934: 22.

F1837² – babonairtó néptankönyv – *tátos, sárkány, váltott gyerek, tátos lovak,* mindez csak emberámítás, hitvány mese – *torzszülött magzat nem tátos*

társadalmi mező: *4. babonairtó, kései felvilágosult olvasat, pietista szellem*
szövegmotívum: táltos, sárkányos – váltott gyerek – tátos lovak – bolond, hitvány mese, emberámítás – torzszülött magzat nem táltos

1837, Sopron környéke

EDVI ILLÉS PÁL EVANGÉLIKUS LELKÉSZ PIETISTA SZELLEMŰ BABONAIRTÓ, FELVILÁGOSÍTÓ NÉPTANKÖNYVE A KÖZNÉPET „BOLONDÍTÓ" HIEDELMEKRŐL

Edvi Illés Pál (1793–1871) soproni kötődésű evangélikus lelkész oktatást segítő néptankönyve nemes céllal, de szemléletében majd évszázadnyi megkésettséggel készült. A kísértettörténetek, amelyeket szerzői hivatkozás nélkül idéz, korábban már szerepeltek Kiss János soproni szuperintendens néptanító könyvében is, továbbá önmagában is csak a XVIII. század végének pietista szellemiségű műveivel mutat rokonságot. Írása tisztán felvilágosult szellemben, minden más, ennél korszerűbb romantikus vagy épp nemzeti elméleti háttér nélkül készült. Az inkább természettudományos magyarázatokkal szolgáló mű tátosokra vonatkozó észrevétele annyiban fontos, hogy a néphiedelmek monstrum, torzszülött magzatok hiedelemmagyarázatait cáfolja „tátos"-nak lenni. Ugyanígy tartja „mesének", „bolondságnak" a hiedelmek tátosait, sárkányait, kísérteteit.

KÖZLÉS: Edvi Illés P. 1837.

[96–98.] A másik példa, miként födöztetnek fel a kisértetek, im ez az igaz történet: „1748dik esztendőben, Pünkösd' innepeiben, Németországban, Kamlah nevü fiskális az ő familiájával (azaz: háznépével) együtt meglátogatta testvér-öcscsét, ki Magdeburg városától nem messze, Emden nevezetü faluban lakott. Mivel az alkalmatosság, a' háznál szük volt, azért könnyen reáállott, midőn az ottani régi várban kinálták meg, egy szobával. Ez a vár igen el volt hiresedve a benne járó kisértetekről. Az éjjeli lelkek (mint tartá a' rege) sokszor nagy hallatós lármát szoktak csinálni benne [...]

Mivel pedig most azt vélték, hogy őket csufolja a' kisértet: ujra mindent megvizsgáltak a palotában. Ekkor semmi sem rejtezhetett el a' fiskális szemei elől, 's következendőképen az éjjeli kisértet is kitudódott. Egy a' falban lévő kis ajtó, melly kivül, valamint a fal, be volt festve, 's egy kandallónak szelelő-lyukával közösülésben volt, ezen szélvészes éjszakán ottan ottan majd ki- majd becsapdoztatott. Ugyan a' szelelő-lyukon behuzódó levegő volt az, ami az ajtó nyilásakor mindjárt a' gyertyát eloltotta, – mint az utóbbi próbatételekből világosan is kitetszett. Ne szokj gyáva félénkséghez, hanem bátor-szivüséghez. Mit tudsz a' sötétben félni? Nem kell

ott rémeket vélni. Nincs boszorkány, nincs megrontás, nincs éjjeli lélek-járás.[214] Tátos, sárkány, váltott gyerek, 's más illy bolondságos szerek, Szintúgy a' jövendőlátás: mind ez csak ember-ámítás.

[494.] Van-e valami titkos szer, amivel a' lovakat mindig egészségesen és kövéren lehet megtartani? illyen szer, az itt előadott velök bánás, ennél egyéb titka'ennek a mesterségnek nincsen. Legfölebb is még, ha néha az abrak közé egy kevés meg szárított csallan-hagymának porát elegyítesz, mellyet nyáron e' végre beszerezhetsz és eltéve tarthatsz. A' tátos lovakról való beszéd hitvány mese; mert tátos lovak nincsenek. Az is hijábavaló mese, hogy a lovak, mikor hirtelen megijednek, lelket látnának.

[519.] Végezetre, a' házi-állatoknak párasodása felől tartsátok meg azt, hogy azok is valamint a' mely oktalan vad állatok, csak magokhoz hasonlófaju állattal szoktak ugyan párosodni; kutya kutyával, macska macskával 's.a't.; mivel pedig nekik eszök nincsen, és csak az állati vak ösztön által vitetnek a párosodásra is: tehát néha megtörténik, hogy magoktól különböző állattal párosodnak, p.l, kutya disznóval; – és az illyen párasodásból rendkivül való és csodálatos formáju álla születik a világra. A gazdának tehát vigyázni kell, hogy állatjai között illyen rendetlen párasodás ne történjék. Ha pedig még is történnek, és valami csodálatos állat születnék a házánál: tudja meg, hogy ez a természetnek utján történt dolog, hogy az nem tátos; és hogy az efféle eseten semmi nagyat építeni nem kell.

F1838 – történelmi (nemzeti) dráma – Torda *táltos pogány szertartásvezető*

társadalmi mező: *2. vásári és kőszínházi színpadi művek*
szövegmotívum: táltos pap – pogány, magyar – szertartásvezető mellékszereplő

1838/1839/1846, Pest

A VAZUL VEZETTE POGÁNYLÁZADÁS TEMATIKÁJÁNAK TÁLTOSOKKAL SZÍNEZETT FELDOLGOZÁSA A NEMZETI DRÁMAIRODALOM MEGTEREMTÉSÉNEK KÉNYSZERŰ IGÉNYÉVEL ÉS NEM KEVÉS SIKERTELENSÉGÉVEL (SZIGLIGETI EDE ZSENGÉJE)

Míg a „komoly" irodalom táltosai, úgymint Horvát István történelmi epikuma →**F1822**[1], Pázmándi Horvát Endre Árpád-eposza →**F1831**, sőt még Guzmics Izidor történelmi (iskolai) színműve →**F1830** sem juttatták el a témát a színházakba, addig a táltosok vidám, tündéres oldala szabályos divathullámként került színpadra →**F1837**[1]. A táltosok első komolyan vehető színházi szereplése – összefüggésben a nemzeti, patrióta tematikákkal, a történelmi királydrámák, egyáltalán a „nemzeti dráma" megjelenésével és megteremtésének igényével – még az 1830-as években sem mondható egyértelmű sikertörténetnek.

[214] Kiss J. 1816: 148.

Szigligeti Ede (1818–1878), aki később a vígjátékaival lett sikeres, első színpadi darabját a Nemzeti Színházban – mindössze húszévesen – pont egy pogány magyar történelmi téma „komoly" előadásában alkotta meg. A *Vazul* bemutatójára 1838. január 29-én került sor, „némi sikerrel". Vörösmarty ugyan megdicsérte az ügyes jelenetezést, de megrótta a jellemzés elnagyolt voltát. Vörösmartynak a *Zalán futása* című hőseposzában →**F1825** több maga alkotta táltos szereplő révén volt összehasonlítási alapja. Kiváltképp a főhős, a pogány lázadó Vazul esetlen és pórias alakját ítélte gyengének. Szigligetire hatott a kritika. A darab ugyan megbukott, de évek múltával újra és újra elővette és átdolgozta azt. Először 1839-ben, majd 1846-ban is.[215] Eladdig írói pályáján további 16 történelmi drámát, 2 történelmi vígjátékot, 5 kortársi vígjátékot, 1 tündéries játékot, 1 bohózatot, 6 népszínművet, 1 népregét és 8 színműfordítást írt meg a teljes pályáját jelentő 100 eredeti darabból.[216]

Mivel a *Vazul* újraírt művei sem ekkor, sem később nem kerültek ismét színpadra, joggal feltételezzük, hogy ezt a táltos témával fűszerezett pogány-keresztény lázadástörténetet a közönség nem szerette, de nem is értette a színpadon. Szigligetitől a *Vazul* három saját kezű kézirata áll ma is rendelkezésünkre. Az egyik inkább prózai, míg a másik kettő inkább verses forma. A prózai szöveg vált utóbb verssé, amit csak itt-ott szakít meg a folyóbeszéd. A későbbi verziókban Vazulnak nemcsak a pórias, durva beszéde lett enyhítve, de jelleme is szinte megnemesült. Szigligeti a mulatós és szilaj ifjúnak láttatott Vazul szerepében még csak kereste az összeütközések lehetséges formáit. Vazul habozik a két vallás, a pogányság és a kereszténység között választani. A szent király ezért aggódik Vazult, a félpogány herceget utódjául jelölni.

A Szigligeti Ede alkotta színmű későbbi verziójába egy új felvonás ékelődött be. Egy erdei kútnál áldozásra kerül sor – a tátosok jelenete az egész dráma talán legköltőibb része lesz. Lucia, aki az előadásban csak kedvese volt Vazulnak, itt hitvese lesz a tátosok papi szertartásán. Szigligeti fiatalkori zsengéje fokról fokra lesz jobb, de az érettebb mű közönség előtti megmérettetésére már nem kerül sor. A tátosokkal tarkított jelenet így nem került színpadra annak ellenére, hogy a *Vazul* változtatásairól már Erdélyi János is értesült. 1839. február 3-án, Kazinczy Gábornak írt levelében be is számolt erről.[217] Az előadásban játszott darab 1839-ben jelent meg egy gyűjteményes kötetben. A táltosokkal öt felvonásos darabra bővített változat viszont egy 1846-ban lezárt kéziratban olvasható csak.

Szigligeti gyorsan dolgozott (évente három-négy új színművét adták elő); irodalmunkban alig van kísérlet, amely a történeti és a mondai forrásokat ennyire ki tudta volna meríteni.

Vazul története majd harminc évvel később egy nyitrai szlovák drámaírót is megihletett. 1864-ben Jonáš Záborský is újraírta és színpadra vitte a nyitra vidéki lázadás elképzelt eseményeit, de abban Vazul (Vasil') már nem pogány, hanem Bizánc

[215] OSZKK Quart. Hung. 1441. Vazul (1838). Az elsőnek címlapja hiányzik. I. k. fol. 45.; OSZKK Quart. Hung. 1195. Vazul (1839). A harmadik cenzúrai példány: Szomorújáték 4 felvonásban, fol. 59.

[216] Bayer J. 1904: 18–19.

[217] Csorba Z. 1967: 665.

híve, aki nem akar lemondani ősei (ó)hitéről, és ezért ütközik meg a római egyházat követő István királlyal. Ebben a színműben már végképp nem jutott hely a táltosoknak.[218]

IRAT: OSZKK Quart. Hung. 1441. II k. fol. 57. Vazul (1846) Címlapján: Új kidolgozás. Eredeti szomorújáték 5 felvonásban.
KÖZLÉS: Szigligeti E. 1839: Eredeti színművei. Pest: Szerző sajátja; Vértesy J. 1914: 99–100.

F1841 – közéleti újsághír – *samanismus kezd terjedni most nálunk a' politikai mezőn is*

társadalmi mező: *5. közélet: röplapon, hírlapban, nemzeti-liberális olvasat*
szövegmotívum: szólás (irónia): sámán (ázsiai „különc") – sámánizmus (vallási forma) – szemfényvesztő, megtévesztő szándék – földön rángatódzik

1841. december 8., Nagykároly

A SÁMÁNIZMUS MINT A POLITIKAI KONZERVATIVIZMUS VALLÁSHOZ HASONLÓ JELLEGÉNEK HASONLATA

A *Jelenkor* 1832 és 1848 között Pesten kiadott politikai lap volt, amely heti kétszer, szerdán és szombaton jelent meg. 1837 elejétől Széchenyi István gróf támogatta a lapot, de politikai jelentőségre nem tett szert, talán konzervatív iránya miatt. 1843-tól Széchenyi rendszeresen itt publikálta nézeteit is. A lap ekkor némi lendületet vett, de határozott konzervatív pártszínezete ekkor is megmaradt, sokan maradinak titulálták. A vonatkozó cikk a „szatmári 12 pont" politikai program kifulladásáról tudósított, amit a vármegye közgyűlése 1841. február 22-én fogadott el, és küldte meg valamennyi magyarországi vármegyének, kérve a program támogatását. A kor politikai átalakulásának (reform) munkálatait gyorsítani hivatott program alapvetően „tematizálta" a közéletet. A Somogyi Antal szerzőségével megalkotott, pontokba foglalt, átfogó reform a megyegyűlések vitáit jelentős mértékben felerősítette. A program bukását bejelentő tudósítói levél a *sámán* jelzőt itt azokra a „maradiakra" értette, akiknek makacssága meggátolta a változást még a konzervatív körök nézőpontjából is. A kor közéleti „politikai mezőjén", ahogy arra egy másik újságcikk is rávilágított, a táltosságot →**F1848**, miként itt a „sámánizmust", egyfajta hangos értetlenkedésként írta körül. A minden reformot elutasító, a makacs

[218] A szlovák Jonáš Záborsky *Árpádok (Arpádovci)* című drámájában Vazul (Vaszil) pozitív hős lesz. István király azért nem akarja őt trónörökös királyként látni, mert bizánci vallású marad, és nem utasítja el ősei hitét. *Arpádovci.* Historická smutnohra v 4 dejstvách. (Eredeti címe: *Rozsmiešky v rodine sv. Štefana.* A szövegkönyv a szerző álnevén, Vojan Josifovič néven jelent meg 1864-ben. Záborský J. 1864: 99–154.

ragaszkodást jelentő politikai metafora volt, amin a politikai konzervativizmusnak „egy fajta vallási formáját" értették, éppúgy, ahogy arról a szibériai népek kapcsán a „képmutató" „különc" sámánokról olvashattak az újságokban →**G1817**.

KÖZLÉS: *Jelenkor* [Szerkeszti Helmeczy. – Nyomtatja sajtón Trattner Károlyi, Úri-utcza. 453.] Pest, 1841. december 15. szerda, 10. évf. 100. sz. 410.

N[agy]károly dec. 8kán: Egy éve, mióta tisztujitás által megtisztulva csendes nyugalomban folytak tanácskozásink 's már hinni kezdők, hogy a' régi sebek behegedtek, 's ime meglepetve dec. 6kán ónos botokkal fölfegyverzett cortesi gyűlésnek valánk tanuji, kik felzavarák tanácskozásunk nyugalmát s végre is délutáni 5 órakor, általok a' szólók több ízben fölben szakasztatva, végre is botok emelgetésivel páros zaj közt a' gyűlés szétoszlani kénytelen volt. E' cortesi csoport Tyúkod és szomszéd helységekbül vala gyűjtve. Azon szünetlen kiáltozások: „halljuk a' m. urat" emlékeztetének a' csengeri hadnagy-választásra, hol ugyanazon szavak hangoztak. Midőn dec. okán a' gyűlést megnyitó első alispán ur, kérdezé a' Edeket: vájjon szokás szerint a' kisgyűlés jegyzőkönyvét kívánják meghitelesitni? vagy épen a'mai napra hirdetett 4 új szolgabiró-választás felett tanácskozni? 's midőn e kettő közt kellene választani, U.B. azon indítványt téve hogy az ismeretes szatmármegyei 12 pont semmisittessék meg, 's erre jön helyeslő orditás „nem fizetünk portiót, sem sánczot nem ásunk. Az indítványra feleletül elmondatott, miképen jól tudja az indítványozó, hogy azon ismeretes 12 pont tárgyalás és kidolgozás végett egy választmányra bízatott, honnan még viszsza nem került; azonban a' határozat is úgy van, hogy midőn a' választmány javaslata előadatik, akkor az egész nemesség hivassék öszsze: elfogadni azt vagy félre vetni tehát csak az öszszes nemességnek fog állam hatalmában; továbbá mondatott az is, hogy az indítványozó megfeledkezett azon lovagi becsületről, miszerint a' 12 pont keletkeztekor azt ígérte, hogy fentartja jogát akkorra, midőn e' tárgyban az öszszes nemesség öszszehiva lesz, felszólamlani azok ellen; mondatott hogy most úgy sincs együtt a' nemesség, mert a' mi nemesség a' szolgabiró-választásra bejött, annak is nagyobb része, megtudván hogy a' m. főispán úr nem jött el a' választásra, haza ment; igy tehát most sem az öszses nemesség fogna határozni a' 12 pont felett. De mind ez többszöri félbenszaggatás után sikeretlenül hangzott el, 's midőn az inditványzó nyilatkozók hogy ő mind halálig ótalmazni kész a' nemesség jogait, ezt nagy helyesléssel fogadó a' cortes, nem gondolván azzal, a' mi szinte mondatott, hogy épen azon egyed az, ki a' kisnemességet szavazatától akaró egy hires conferentián megfosztani, ugyancsak tőle rovatott meg a' megyeház építésre minden kihallgatása nélkül az egyetemes nemességnek. Épen azon egyednek tulajdonítják nagy részben a törvénytelenül lejárt proportiók által okozott megkárosítást is, mindezzel most az őt pártolók semmit sem gondoltak. Egy tb. igen elmésen hasonlító illy buzgókodását az inditványzónak azon ázsiai különczökhez, kik magokat földhöz verik, a' nép előtt rángatóznak 's azt mondják a' népnek: ezt mind tiérettetek teszszük. Ezeket Samanoknak (szemfényvesztőknek) nevezik, illy samanismus kezd terjedni most nálunk a' politikai mezőn is. De a' nyilványosság az illy képmutatást felfedi. Mindezt azonban a' cortes lezúgta. Délután már 5 óra vala 's még sok beszélő volt felírva; azonban az ingerültség nőtten

nőtt, a' szólók nevezetes többsége a' viszszavetés mellett volt, egyszerre azonban volumra zúdult fel a' cortes 's botokat kezdett emelni, mellyre felugrálván a' R[en]dek szétoszlottak végzés nélkül. Másnap még nagyobb volt az ingerültség, mert mind a' cortesvezér mind a' cortesek nyilván fenyegetőztek, több cortes nyilván kimondó hogy ha valaki a' 12 pont mellett szól, megölik 's midőn a' botok elszedettek, akkor a' székekkel fenyegetőztek. Látván az indítványt nem pártoló rész, hogy nincs bátorságban személye 's nyugalomban nem tanácskozhatnak, másnap a' gyűlésben meg nem jelentek, erre a' magában maradt rész a' 12 pontot megsemmisité, mindazáltal azon pontok, mikben adóféle nincs említve, a' választmánynak tárgyalásra kiadattak. Illy zavaros gyűlés temeté el az ismeretes 12 pont, mellyre a' „requiescnt in pace" kimondatott, de jöni kell egy jobb időnek, mint a' költő mondá, melly fel fogja még azokat támasztani halottaikból. A' nemesség azáltal izgattatom fel, hogy épen gyűlés előtt munkálkodott egy küldöttség, melly az 1836 tcz. értelmében az úrbéri telken lakó nemességet öszszeirta 's ezt balul oda magyarázták, hogy a' 12 pont következése. Mostmár bajos lesz megvenni az úrbéri telken lakó nemesen az adót, midőn igy felbőszítették. Bővebben máskor.

*Kívánatos, hogy a' megyei gyűlések újságokban közleménye fel minden levelezősül, így világosabbá, rendesebbé és kedvesé, a leghosszabb czikk is.

F1842 – tündéres és történelmi színmű – *táltos és sámán* „magyar müthológiája"

társadalmi mező: *2. vásári és kőszínházi színpadi művek, irodalmi regiszter, nemzeti olvasat*
szövegmotívum: táltos, sámán – tudós, garabonciás –

1842, Kolozsvár

BODOR LAJOSNAK HORVÁT ISTVÁNTÓL EREDŐ TÖRTÉNELMI SZÍNDARABJA A TÁLTOSOK MINT RÉGI POGÁNY MAGYAROK BÖLCSEI, PAPJAI, TEHÁT SÁMÁNJAI (!) SZEREPELTETÉSÉVEL

A táltosok „a régi pogány magyarok bölcsei és papjai", tehát a magyarok „sámánjai". Ezzel a felütéssel és frappáns megoldással egyesíti Bodor Lajos a Horvát Istvántól eredő történelmi pogány magyar epikumot a tündérbohózatokkal. Egyúttal előkészíti az „első" (még Ipolyi előtti) „magyar mitológia" régóta várt megjelenését. A kísérlet kísérlet maradt, de több apróbb innovációt Bodor Lajos is végrehajtott. A táltost és a sámánt Bodor Lajos is párhuzamba állítja, még ha nem is elsőként, a tudománytörténetben. Ám Bodor műve – Sebestyén Gyula XIX. századi[219] vagy Diószegi Vilmos XX. századi méltatása ellenére[220] – kevés új elemet tartalmaz, leginkább rendezetlen ismétlése az akkor már majd ötvenévnyi táltos-sámán kutatás eredményeinek (például a Bécsi kódexben talált táltos szó eredetének →**C1415/1466**); és mivel rengeteg téves megoldást, tudományosnak még

[219] Sebestyén Gy. 1905. II: 381–382.
[220] Diószegi V. 1952: 318.

saját korában sem tartott nyelvészkedést tartalmazott. Kortárs kritikusa a *Regélő Pesti Divatlap*ban nem véletlenül írta róla: „Többen fölületes olvasás vagy személyes érdek miatt, értetlenséggel bélyegezték." A *Regélő* könyvkiadója viszont üzletet látott benne, megállapítva, hogy az értetlenség „igen hibás", mert valójában kettő az egyben kaphat az olvasó tudományt és művészetet. Az írásmű első részében tudományt, a „magyar müthologiánk magyarázását és értését nem kis részben világosítót" kaphatnak – a mű végén pedig egy „szép költői tehetségtől ihletett, és épen magyar müthologián épült tündérművet" találunk.[221]

Bodor írása mégis inkább szépirodalom, mint tudomány volt. Épp ebben téveszti meg a szerző az olvasót, mivel a színmű részben mégiscsak közli a kortárs irodalom mondai ismereteit, úgymint a köznépi táltosról szóló hiedelmeket, vagy a táltos köpenyébe burkolva repülő, botját és varázskönyvét használó tudóst. Ha mindezt összevetjük a XVIII. századi jezsuita diákszínművekkel, valójában nem áll más a színpadon előttünk, mint egy onnan átemelt garabonciás.

KÖZLÉS: Bodor L. 1842: 92–93.

[32.] A Sámánok (Shama sanskritban szánat) Sibiriaik vakhite vagy is babonaffüstgombolya alig érdemel említést.

[88.] És itt lesz hely a Báthori L. által már Táltosnak forditott magusrol szólani,[222] mi nem csak a találatos észröl – mondaték, de különösen a tala (talita = talisman) és azon hindu teknős·békáról (tajkos – talikos), melynek szeméből (varázsbékakő) pogán magusak babonáztak. Ily talita hinduknál bizonyos tojás forma, melybe a Lingamot ábrázoló titkos jegyek irják, innet Lingamo boszorkánnyomás[223] eszmére vált, nyelvünkben Linkába (Alpdrud.) A bramin, esketéskor a völegénynek ad egy emlét (Tali), ez pedig menyasszonya nyakába akasztja; erre a völegény megesküszik a bramin és tűz elött, hogy jegyese hitveséröl gondoskodand. Párizpápai és Cornides egyezőleg bizonyitnak, hogy pogán magyarainknál is valamely isten jegye (idol) kölcsönösen igy akasztaték egy más nyakukba folytonos hordozás végett.

[92–93.] Innet származott egy különváló, s öntagadás szigor által csodálást nyert felekezet, a Sámánismus, mely Hindiából majd egész Ázsiában kiterjedt. Így bámulák vad népek az íhledt, Jós (Javós), Táltos ideg·rángásait vonyarcait, sőt mint Baskiri sámanoknál rémitö képmázaikot,*[224] álarcaikot, s ábrándos öltönyeiköt, kik magokat a fönebbi Ertengh könyvröl, melynek eröjével kérkedtek, ördöngösoknek, cudrájokrol Condráknak nevezék. Sorsot (valaha cink) vetének, innet cinkos. Világosan ilyesek voltak már a hunoknál is. A Catalauni mezőn Ethele boncai csata előtt megkísértik a párolgó áldozat némely ereit, megtörött csontjait és balságot

[221] Barsa. *Regélő Pesti Divatlap*, 1843. február. 10. sz. 310.

[222] Ugyan Döbrentei Gábor 1838-ban megjelentette a *Magyar nyelvemlékek antológiájá*ban a Bécsi kódex vonatkozó részét, és kételkedett Bátori szerzőségében, itt Bodor minden bizonnyal rá hivatkozik.

[223] Bodor itt biztosan a „Linkabas" szótári alakra utal, ami Méliusz Juhász Péter nyomán került be Pápai Páriz Ferenc szótárába, majd Weszprémi István és Bod Péter orvoséletrajzi szövegeibe.

[224] *Innet agymáz (vulgo hagymáz) (Bodor L.)

jóslának; ugy ama titokhelyes Zaránd merészen tün elé s harsog fenyengő itéletet az isten ostora fejére. Így magyarok Ungvártt halhatlan isteneiknek nagy áldozatokat tesznek; Ond, Rétel és Tarcal egy magas hegytetőn, s mindég lóval, és sz. István s I. Endre tilalmaiból következtetni lehet, magusak, pithok s pithonissák által. A ló áldozat, mely maga is eleve hind szokás. Kancatej ital tanúi a hyppomulgus (lófejő, ma lófő) scytha név; a nyers hús evés, eleven vér ivás több historicusok által kiáltatik, mintsem merőben tagadhatnók.

[20.] ÉLŐD
Azt sem tudod, hogy jósnők, táltosak
Azt csemegélnek hogy oly okosak.
[21.] HÜLEK
Nézzétök ezt, táltos botom rovásin
Fölirva százados tapasztalásim,
Ki fejti meg? Zerdusht könyvét ki érti...
[32.] CSABA
Rejtélyes némber, többet tudsz·felüllünk
Mint táltosink s magam; bálvot teszesz belölünk.
Szólj hát, e kard hová' lett s' most ki birja?
[35.] TÁLTOSFÉK [jelenetcím:]
CSABA [láthatatlanná tévő köpenyét magára borítja:]
Most táltosam! völgyön hegyen.
Röpted lebelszerü legyen,
Mely száz virágkelyhen cicál,
Majd játszian delibbre száll.
[159.] TOMBOLI [táltos]
Sárkánysebes taltos csapattal,
Igy ül hintóba, s messze hosszan
Elvágtat mint hercegkisasszony.
[166.] CSABA
Nyilván tudom, midőn Barkiri Sámán
E kardot adta, merre ballagék,
Mint ihletödtem Ethele bálványán
Midőn a titkos holtalagra bukkanék;
[167.] CSABA
De mint juték táltos lovam villámán
Tova alá arrol hiába szólanék.

F1845 – közéleti újsághír, szatíra – Védegylet mint *torzszülött „tátos gyermek"*

társadalmi mező: *5. közélet: röplapon, hírlapban, nemzeti-konzervatív olvasat*
szövegmotívumok: tátos gyermek (politikai élc, hasonlat) – torzszülött magzat „mystificálása" – ámító szülők, dajkák

1845. július 25., Szombathelyi tudósító

POLITIKAI PARABOLA: A GAZDASÁGI ÉLÉNKÍTÉS SZÁNDÉKÁVAL LÉTREHOZOTT ORSZÁGOS VÉDEGYLET, AMIT KRITIKUSAI TÁTOS GYERMEKHEZ, TORZSZÜLÖTTHÖZ HASONLÍTANAK

A védegylet megalapítását először megyei szinten – Tolnában – a Perczel fivérek kezdeményezték még 1842-ben. A tagok arra kötelezték magukat, hogy hat évig csak hazai fogyasztási cikkeket vásárolnak. Példájukat Zala és Veszprém vármegyében is követték. A zalai védegylet alakuló ülését 1843. február 14-én tartották a zalaegerszegi megyeházán, és vezetőségében Deák Ferenc és Csány László mellett ott volt a megye egész liberális vezérkara, valamint kereskedő és gyáros polgárok is. Az országos mozgalom keretében Zala megyében szerveződött meg a legtöbb védegyleti osztály, azaz összesen tizennégy. Végül 1844. október 6-án az országgyűlés alsóházi üléstermében „megszületett" az Országos Védegylet is, melynek elnökévé gróf németújvári Batthyány Kázmért, alelnökévé gróf széki Teleki Lászlót választották. Az igazgató Kossuth Lajos lett. Az alakuló gyűlésén elfogadott alapszabályai szerint a külföldi árut ki kell szorítani a hazai piacról, amelyet a honi ipar számára kellett biztosítani. A védegylet tagjai becsületszavukat adták, hogy hat évig kizárólag magyarországi árut vásárolnak: csak magyar mesteremberekneél dolgoztatnak, és olyan iparcikkből nem vesznek külföldit, amelyből belföldit is lehet kapni. A piackorlátozó kezdeményezés nem volt életképes, megítélése pedig kétoldalú volt. Széchenyi az állam gazdaságbefolyásoló, társadalomszervező szerepét egész másként ítélte meg. A konzervatívok ezért ellenpropagandát indítottak: az 1844-ben megszerveződő védegyleti mozgalmat antiliberalizmussal és gazdasági autarchiára törekvéssel vádolták. A Vas megyei tudósító szövege ennek az ellenpropagandának a terméke.

KÖZLÉS: *Budapesti Hiradó,* 1845. augusztus 5. 227. sz.

Nem sokára anniversariumán leszünk azon nagy napnak, mellyen honunkra – a szegényre – annyi áldást, hatalmat, gazdagságot szórni mindenhatónak mondott satyra-nevü gyermek – a Védegylet – megszületék. Keresztelője egyszersmind keresztapja az volt, ki nagy vajúdással szülé. A nagyszerű papa kimondó: csak egy huszaskát, honfiak, 's mindenható gyermekem hazánkat megszabadítja a külföld járma alól; de a huszaskákat mihamarább küldjétek hozzám, mert picziny kis magzatomnak tápszerre, dajkára van szüksége; – 's a könnyen hivők ezerenkint szedék össze a húszasokat a mezők embereitől, hol pedig annyira szükségesek, – szép csáb-

szavakkal szinte sikerült többet kinyerni a lelkes emissariusoknak, csak hogy a földicsért magzat mihamarább fajunknak olly elmulhatlanul szükséges megváltójául fölneveltessék.

Mi, kik a Védegylet névvel sympathisálni nem tudhattunk, sajnáltuk a népét, mert igy mystificáltatni fájlaltuk; de mit tehettünk? a védegylet zászlaja nemzetszineinkből férczeltelék össze olly bájolólag ámitóra; 's ki ne sietett volna e zászló alá? minden, csak mi pseudo-patrioták irtóztunk tőle, amiért el is halmoztatánk tömérdek sok czifra névvel; pedig mi nem voltunk a tátos gyermeknek olly nagy ellenségei, mikép ezt megérdemlettük volna, hanem csak várni akartunk kissé 's tudni, mi lesz belőle, mert a gondolattól, hogy húszasunkkal többet ártsunk mint használjunk, irtózzunk. És csakugyan mi lett a csoda, most már torzszülöttből? haldoklik, kevés nap múlva sírba szállandó. Halálának ki lesz oka? nálunk Vasban legalább azt mondják, hogy mi conservativek megígértük, 's főleg, hogy nagy Széchenyieknek sas szemei ártottak neki. Istenem, hol az itélőszék, melly absolve-t mondand ránk illy gyilkosságért! Azonban ugyan nálunk Vasban mást is mondanak, 's pedig a védegyleti tagok, kik csak most ébrednek föl álmukból, ezek absolválják Széchenyit, D. E.-t, absolválnak minket, 's némellyek közölök egy pár kérdést készülnek támasztani a védegylet papájához 's dajkájához.

F1845/1849 – verses vígeposz – *felhőlaki tátosi, Karakány, a nagyfülü tátos, orjási a tátosi népnek*

társadalmi mező: *6. szépirodalmi regiszter, romantikus-népies olvasat*
szövegmotívumok: tátosok felhőn-sárkányon lovagló hada – viaskodnak – boszorkányokkal / tátosok testi jegyei – nagy fülű – egyszemű – szemtelen – hatsor kapafogú / felhőket sárkánnyá változtatják / vihart, jégesőt okoznak, abban viaskodnak / tüzes-jeges bombákkal küzdenek boszorkányokkal

1845. augusztus, Nagyszalonta / 1849, Pest

TÁLTOSOK ÉS BOSZORKÁNYOK VIASKODÁSA ARANY JÁNOS *AZ ELVESZETT ALKOTMÁNY* CÍMŰ VÍGEPOSZÁBAN

Az elveszett alkotmány a pályakezdő Arany János első nagyobb elbeszélő költeménye volt. Műfaját tekintve szatirikus eposz. 1845-ben megnyerte vele a Kisfaludy Társaság éppen akkor kiírt pályázatát. A műfajválasztás is vélemény saját korának közállapotairól: az antik versforma épp ellentéte annak, ami időszerű lenne. Az eposz előrevetíti a kort, amelyben megszűnnek a kiváltságok: „Az arany bullák oda lesznek, Alkotmány oda lész, oda lész az adótalan élet…".[225] Az 1840-es évek a jogi reformtörekvések időszaka is volt. Ekkor már ismertek voltak Széchenyi, Kossuth munkái, megjelent Kemény Zsigmond röpirata a borgőzös, kulturálatlan politikai korteskedés ellen. Már bemutatták Nagy Ignác *Tisztújítás* című vígjátékát, és meg-

[225] Arany J. 1951: 81. VI. ének, 190–195. sorok.

jelent Petőfi Sándor komikus eposza, *A helység kalapácsa.* Arany írásával egy időben, 1845-ben pedig megjelent Eötvös József regénye, *A falu jegyzője.* Mindegyik a parlagias viselkedést állította művének célkeresztjébe, és talán mindegyik, ha csak e kérdés körül forgolódva is, hatott az eposz keletkezésére.[226]

Már szinte kész volt a szöveg, amikor Arany tudomást szerzett a Kisfaludy Társaság pályázati hirdetményéről. Az öt beérkezett pályaművet 1846-ban bírálták el, és hirdettek eredményt. Arany műve lett a pályázat győztese, és nyerte el a jutalmul kitűzött huszonöt aranyat. Művét a *Kisfaludy Társaság Évlapjai*nak 7. kötete közölte először, amely azonban a tervezett 1846 helyett csak 1849-ben jelent meg. A műnek így a maga korában nem volt hatása.

A szatirikus elbeszélő költemény hét énekből áll. Meséje szegényes, a korabeli vármegyei korteséletben játszódik. Központi alakja egy konzervatív nemes, Rák Bende. A veretes hexameterekkel bemutatott „hőssel", a „maradásnak kortesbajnokával" szemben áll Hamarfy, a liberálisok szatirikus vezéralakja. A két párt kortesküzdelmébe – ahogy egy eposzban kell – aktívan beleszólnak a *tündéries, mitologikus hatalmak*: különösen Armida és *boszorkányai a maradiak;* és Hábor garabonciás védőszelleme a *táltosok felhőn-sárkányon lovagló* vitézeivel a *haladó pártiak* oldalán.

Demény István Pál szerint a klasszikus mitológiát kitűnően ismerő, mindenkoron aggályos műgonddal dolgozó Arany a mitológiai apparátust – parodisztikus céllal – a néphitből vett elemekkel helyettesítette. Így kerültek mitologikus (fő) szereplőként a szövegbe a táltosok és a boszorkányok is. Demény például a helyi táltos- és garabonciásmondákból való merítést olvas ki annak tudományszerzéssel kapcsolatos vagy az emberfölötti erejű személyek elbeszélésmotívumaiból.[227] Arany ebben a művében – ahogy majd a *Rózsa és Ibolya* című mesei költeményében is – egy-egy közszájon forgó folklórszövegből készíthetett irodalmat →**F1847²**. A legfrissebb irodalomtörténeti kutatások alapján feltételezhetjük, hogy Arany végezhetett némi szöveggyűjtési háttérmunkát az említett hiedelmekből. Ha *Az elveszett alkotmány*ban nem is biztosan mutatható ki ez a közvetlen hatás, később az Arany család tagjai (felesége, lánya, fia) által gyűjtött és lejegyzett szöveghagyományban egyértelmű nyoma van annak, hogy a helyi anekdotakincs köreikben is megszólalt, sőt maguk is továbbmondták, -adták azt.[228] Visszatérve *Az elveszett alkotmány*hoz, vegyük sorra ezeket a motívumokat.

A haladók pártját segítő tátosok testi jegyeik alapján nem túl előnyös külsővel rendelkeznek: egyesek kapafogúak, azt is hat sorban viselik, van köztük egyszemű, sőt „szemtelen", de a néven is nevezett *Karakány tátos* eposzi jelzője is a „nagyfülű". Ez az *elhanyagolt külsejű, próteuszi alkat már feltűnt az Arany által minden bizonnyal ismert* szótárirodalomban, annak humanista jelentésében →**D1813**, →**D1831**, →**D1838**; de azt ismerhette a hitvitázó irodalom tanult vagy ismert szövegeiből eredően, mivel annak voltak közismertnek tekinthető jelentései →**E1836**.

Ami *biztos nem* a humanista tradícióból eredt, az a tudatosan felnagyított fogsorkészlet, amelyet egyes táltosok hatsornyi kapafogként viselnek a szájukban. A szatíra ott erős, amikor ezt a fogsort annak tudja be, hogy „óvakodának [...] a fogorvosi

[226] Voinovich G. 1951: 221.
[227] Demény I. P. 1976: 225–230.
[228] Domokos M.–Gulyás J. 2018.

rendeletektől".[229] Vakságuk viszont inkább tűnik univerzálisan ismert motívumnak. Ez is fontos kiegészítő attribútuma Arany táltosainak, miként az egy lehetséges szalontai hiedelemalaknak is.

Az I. énekben Hábor vihart okoz, hogy Rák Bendét és társait útjukban akadályozza. Arany itt az *Aeneis*t parodizálta, a néphitből ismert garabonciás vihartámasztó képességgel lealacsonyítva a szereplőt. Ez a garabonciás, valamint az őt segítő táltosok hada *sárkányon lovagol, felhőn jár*, vagy a viharfelhő maga a sárkány, a sárkány okozza a vihart. Hábor seregében a táltosok jelentik a derékhadat, akik *felhőparipán ülnek*, és várják a garabonciás parancsát. De amikor a csatára hívó kürtök megszólalnak, lázzal töltik be az eget, reszketnek „kocsonya módra", és a felhőparipák sárkánnyá válnak.[230] Hábor táltosai végül összecsapnak Armida boszorkányaival, viaskodnak egymással. A táltosok és a boszorkányok harcára, viaskodására vonatkozó hiedelemmotívumok, ahogy Demény István Pál helyesen gondolta, minden bizonnyal a szalontai helyi elbeszéléskultúrából származhatnak.[231]

KÖZLÉS: Arany J. 1951: Arany János: *Az elveszett alkotmány.* In: *Arany János összes művei 2.* Budapest, Akadémiai.

I. ének
[...] Majd sarkantyut ad a föllegnek s Mátratetőre
Szállva, szelíd ágyat vettet dagadó ködök enyhe
Vánkosiból felhőlaki tátosival s pihen ottan. [...]

IV. ének
[...] Jobb lett volna nekem nem bánni, hogy a fene Hábor
Tátosi tépjenek el, vagy vesszetek ott, a tavakban; [...]

V. ének
[...] Föllegiből nézé garaboncás Hábor a két párt
Hadseregét, s mélyen sebezé többsége az ellen
Tábornak. Bizonyos vala veszte a házi adónak.
Ezt megelőzendő, nem láta egyéb szabadító
Módot, mint legelőbb Armídát és vele minden
Éji boszorkányit megrontani teljes erővel.
E célból hivatá Karakányt, a nagyfülü tátost,
És ily útasitást ada e hű szolgai lénynek:
„Menj Karakány, hívem, gyüjtsd össze a tátosi népet:
Három perc mielőtt kezdetlen voltba merűlne,
Itt legyenek mind, mind. Te pedig, jó régi cselédem,
Fogd be a déli szelet felhő-szekeredbe: keresd föl
A büvös Armídát és mondjad néki nevemmel:

[229] Arany J. 1951: 66. V. ének, 112–114. sorok.
[230] Arany J. 1951: 66. V. ének, 42. és 115–118. sorok.
[231] Demény I. P. 1976: 225–230.

Büszke boszorka, gonosz csábszelleme a maradásnak,
Engem uram küldött, a hatalmas föllegi Hábor,
S ezt izené tőlem: ma, midőn eltűnnek a földről
Árny és fény, s kiterül bakacsinja sötéten az éjnek,
Majd, ha sirok közzől reszketve kibúvik a félénk
Éji lidérc s elkezd táncolni a légi zenéhez,
Majd mikor a föld rejtekiben régóta penészlő
Kincsek fölhányják lángnyelveiket, jelül adván
A föld népének, hol kelljen fekete macskát
Ölni le áldozatul, hol kezdeni éjjeli ásást:
Akkor várja hadam sokaságát, légi csatában
Víni velünk ádáz viadalt életre-halálra."
Így a parancs. Karakány pedig, elmellőzve szekérbe
Fogni a déli szelet (mivel az most épen Olaszhon
Barna leányi között legelészett nyári sirocco
Képiben és sokakat lankaszt vala, dúlva közöttük)
Szétterité füleit s röpülő mozgásnak eredvén,
Mint órjás denevér szárnyalt el azokkal a bájos
Éj-honi hölgy venyigés földelű tündéri lakához.
Ott az üzent szavakat híven elmondva, helyettük
Ilyen választ kelt Armída varázslatos ajkán:
„Mondd meg uradnak, a gaz garaboncásnak, ha dühödten
Nem retteg bizonyos vesztébe rohanni, miattam
Jőjön bármikor, én elvárom légbeli harcon,
Víni csatát életre nekem, neki szörnyü halálra."
Ezzel hű Karakány haza röppent. Honn a vezéri
Hábor a lég tetején hosszú sort alkota bátor
Tátosiból, szigorú szemlét folytatni felettök.
Mindenik egy felhő-paripán ült, várva parancsot.
(Nézte a földi juhász is e hosszú föllegi tábort
S bárányfelhőnek nevezé botor együgyü nyelvén.)
Kiknek – amint Karakány megszűnt – rendelte legottan
Hosszu falanxokban megszállani Mátra tetőjén,
És tábort járván, ottan megvárni az estvét.

[...] Más részről, hol az ős Buda várát néma közönnyel
Nézi a Gellérthegy sok száz év óta, s ahonnét
Ember-rakta falak bámulják most az erősség
Csillagait, miokon nevök is, méltán, haza szerte
„Csillagvizsgáló" volt, most is az, és lesz örökké:
Ott gyüjtötte varázs Armída seregbe boszorkány
Pártosait, s hasonúl fő-szemlét tarta felettök.
Végre, midőn a napot két hab völgyébe szorítván
Thetis, az istennő, elkoppantotta világát,
Indúlót fuvatott, riadalmas tábori marsot.

[...] Tátosok a hadi nép, mint fönnebb szó vala róluk;
Sok fajuak mégis: némellyek kajla fülűek,
Egyszemüek mások, sőt, itt-ott, vannak egészen
Szemtelenek, kik előbb arszlánai voltak e honnak.
Soknak szájából hat sor kapafog vigyorog ki:
Ez nem egyébért van, csak azért, mert óvakodának
Cukrászboltoktól s a fogorvosi rendeletektől.
Mind felhő-paripán ültek: de mihelyt a csatára
Lelkesitő kürtök lázzal tölték be a léget
Reszkettetvén azt fázékony kocsonya módra:
E felhőparipák sárkánnyá váltak azonnal,
Mellyek kénlángot lehelének messze kitágult
Torkaikon, s mételyt izzadtak a földi mezőkre.

[...] Megharagudt Hábor látván e szörnyü veszítést
S pattantyúsainak meghagyta tüzelni az ellen
Főseregére. Legott órjási a tátosi népnek
Kezdének tüzesült gömböt hajigálni közéjök.
E gömbök vaskő-darabokból voltak a tátos
Nép által kerekítve kemény tömegű pilulákba,
S megtüzesíttetvén, lőnek fene ágyugolyókká,
Melyek az ellen közt sok száz cikkelyre szakadván,
Annyi ezer tetemet röpitének széjjel a légben.

[...] Hullott nagyszemű jég, kövek és oly tűznek esője,
Melyből szikra elég volt lángba borítani tüstént
Akire ráhullott, füles angyalt, géci boszorkányt.
Mindazonáltal e tűzjáték nem tarta sokáig:
Mert, miután a két hadinép egymásba vegyűle,
Észrevéve Hábor, hogy tátosi hullanak egyre,
S önhada ellen száll rostái veszélye leginkább.
[...] Az különös mégis, hogy amint Hábor nekibőszült
Tátosa egy nyelves sátánt vagy géci boszorkát
Általszúrt, elesék ugyan ez, de helyette viszontag
Kettő kelt, a szegény tátosnak szörnyű bajára,
S így minden szúrás gyarapítta az elleni tábort. [...]

F1847[1] – törvényszéki tudósítás – *tátos „oláh cigányok"* csaló pénznézéseinek társadalmi karikatúrája

társadalmi mező: *5. közélet: röplapon, hírlapban, nemzeti-konzervatív olvasat*
társadalmi szerep: tolvaj és szélhámos, aki táltosnak adja ki magát
szöveg- és hiedelemmotívumok: táltos (csaló) koldus, cigány – pénznéző, kincslátó – boszorkányok ellenfele – pénzen lélek ül

1847. január 12., Eger, Heves vm.

AZ ELSŐ TÖRVÉNYSZÉKI TUDÓSÍTÁSOK EGYIKE A CIGÁNY (CSALÓ) TÁTOS PÉNZNÉZŐK ISMERTETÉSÉVEL, (TALÁN) ERDÉLYI JÁNOS TOLLÁBÓL

Sajátos közéleti műfajként jelennek meg már a XVIII. század végén, XIX. század elején a törvényszéki esetek újságírói tudósításai. A nagyobb bűnügyek nyilvános eljárásairól szóló tudósítások mellett ebben a műfajban íródnak a társadalmi veszélyekre reflektáló kisebb bűnügyekről tudósító cikkek is. Megjelenik az újságírás új műfaja: a *törvényszéki tudósítás*. Ezekben a helyeket és a neveket nem mindig jelölik meg pontosan, de az esetek leírásai a törvényszéki elbeszélések logikáját követik. Ilyen táltos csalásról szóló első tudósításnak tekinthetjük az 1791-ben, a *Magyar Kurír*ban lehozott Pozsony megyei esetről beszámoló cikket a „tátos tót leányról" →**F1791**[2], vagy már kiforrott formájában tűnik fel 1847-ben a *Hazai 's Külföldi Tudósítások – Nemzeti Újság*, Eger vidéki „oláh czigányok"-ról szóló esetleírása a „Hegyaljai" álnéven szerző „hírkürt" tollán, ahol a hírkürt szó az újságírót, tudósítót jelöli. A rassszista hangon megszólaló szerzőt sajnos nem tudtam beazonosítani a rendelkezésre álló írói álnevek gyűjteménye alapján. Talán nem is álnév, ha más cikkekből „Hegyaljai Emil" nevével azonosítjuk, aki Zemplén megyéről, Sárospatakról és Hegyaljáról tudósított előszeretettel több reformkori újságban is. Hegyaljai Emilről viszont köztudott, hogy a név mögött mégis egy más nevű ügyvédet, *Erdélyi Jánost* (1814–1868) találjuk.

Ha mindez így van, akkor az alábbi cikk épp a „Kisfaludy-társaság megbízásából szerkesztett" *Magyar népköltési gyűjtemény. Népdalok és mondák* megjelenésének éveiben (Pest, 1846–1848) született.[232] Különleges ebben az, hogy a népdalok és mondák szövegeiben a táltosnak csak egyféle jelentése van: *tátos ló, aki beszél.*[233] Cigány pénznézők, csaló táltosok ebben a mesei gyűjteményben nem szerepelnek, miközben peres iratok ugyanezekből az évekből már jól ismertek lehettek: →**P1803**, →**P1836**, →**P1848**. A „Hegyaljai" álnéven szerző „hírkürt" is épp ezekről a csaló táltosokról számolt be az újságolvasók előtt, nem pedig az irodalom rangjára emelt mesei táltos lovakról.

[232] Kiss E. J. 2014: 347.
[233] Erdélyi J. 1847: 355–359, 364–366. No. 10. „A kis tátos" monda.

KÖZLÉS: *Hegyaljai. Hazai 's Külföldi Tudósítások – Nemzeti Újság*, 1847. január 12. 42. évf. 418. sz. 27.

Amit kezdtünk kürtölni, hogy a czigányok Magyarországban szerfölött szaporodnak; a czigány keveset ad az esküre, a magyar is; – tehát vagy a czigányok magyarosodnak, vagy a magyarok czigányosodnak, annyi igaz, hogy országunkban kevés a hitel. Ez előtt még hittek a magyarok a zsidókban, de mióta sok magyar nemes – erszényekbe jutott, a czigányoknál keresnek menedéket, – lássuk példában:

Ebben az oláh czigányok bizonyos házi gazdát meglepvén, avval kecsegtették, hogy házában nagy kincs van elrejtve. Volt pedig jelen egy más gazda ember is, ki a találandó kincsnek részese akarván lenni, amavval a felkeresésben kezet fogott.

A czigányok először is nagy bűbájos szertartást vittek véghez, melly alatt a szoba ajtaja bezáratott; azután a tátosok megérkezését s jeladásait jövendölték. Meg is jelent az ablak alatt két beburkolt czigány suhancz, és egy száraz ló, amazok néhány rejtelmes hangot morogtak s a ló nyeritett, melly esemény a két gazda reményét legfensőbb fokra emelő. Most a czigányok 200 v[áltó]f[rint]ot kívántak, mellynek mágnesi vonzó erejével a földben levő kincset följebb húzhassák. Egyik gazda a 100 vfot tüstént megadta, a másik nagy titokban szinte elhozta, – ekkor valamenynyi boszorkányok segédül hivattak, mi nagy rettegést okozott. A czigányok javasolták, hogy mind a két gazda meztelenre vetkezzék, mivel a pénzen rész lélek ül, hogy hatalmát vesztvén, elfusson; – s a levetett ruhát a 200 ftal a vén anyó magához vévén, tovább ballagott, a czigányok pedig miután különféle csörömpölések által a kincshez nagy reményt nyújtottak volna, parancsolák, hogy délután két óráig a szobába kit sem bocsátva, békével üljenek, s e végre az ajtót kísből becsukva eltűntek.

Szabott időre a két gazda ásni kezd, de nem talál, ki akar menni, de meztelen van, az ajtó csukva, s a háziállatok eltávolitva, – végre valami rosz ruhához jutván, elváltak egymástól és a 200 forinttól, mélyen hallgatva a csalásról. Ugyan ezen kóbor czigányok – hasonló csalás által Ostoroson egy kincs után vágyódó pórnötöl férje távollétében 18 vftot, 30 frtot érő ruházatot s néhány kenyeret zsaroltak ki, mit a béke fölbomlása, s az éhező család siralma követett.

F1847² – mesei költemény – *tátos (emberfeletti) bajnok viaskodása*

társadalmi mező: *6. szépirodalmi regiszter, romantikus-népies olvasat*
szövegmotívum: (mesében) táltos (emberfeletti) bajnok – viaskodása – nyílcsúcsot tenyerével megállítja – hozzávágott kardot megolvasztja – ember és boszorkány mesei ellenfele

1847. január 31., Nagyszalonta

A TÁTOS EMBERFELETTI VIASKODÁSÁT LEÍRÓ RÉSZLET ARANY JÁNOS VARÁZSMESEI KÖLTEMÉNYÉBEN

Arany János *Rózsa és Ibolya* balladisztikus „népmeséjében" (1847) egy öreg tündérkirály lányának, Ibolyának híre járja be a világot. Pályáznak kezére király- és

hercegfiak, de az apa második felesége (Ibolya mostohája), mint fenekedő vén boszorkány, ráveszi férjét, tétesse közhírré, hogy lányát csak ahhoz adja, aki három bűbájos próbán kimutatja, hogy méltó a lány kezére.[234]

Arany az ihletet Petőfitől vette, és saját pátriája (református, kisnemesi) elbeszéléseire alapozta: „Én a szalontai néphagyományokat nem már felnőtt koromban, de zsenge gyermekségemben főleg apámtól hallottam" – írta korábban mentorának, Szilágyi Istvánnak. Választása egy tündérmesére esett, amit vállaltan „népies" stílusban írt meg. A mese eredetije a magyar nyelvterület minden részén kedvelt történet, negyvennél több változatát tartjuk számon. A ponyvakiadások mellett irodalmi feldolgozásai közül Arany költeménye a legismertebb.[235] A szövegek szókészletének, hiedelemtartalmi eredetiségének kérdése Arany számára sem volt problémamentes. Henszlmann Imre már a megjelenés évében, 1847-ben végig követte a mesei történetszál hazai és nemzetközi kapcsolódásait, így Mailáthnál, Grimméknél találva német kötődéseket →**F1823**.[236] Gulyás Judit pedig Henszlmann irodalomtörténészi módszertanát vizsgálta napjainkban, aki szerint Henszlmann Arany szövegeiben is a három „eredeti magyarnak" tekintett mesealak (motívum) felbukkanását kereste: a táltost (ez hol lovat, hol emberhőst jelent), a (vasorrú) bába-boszorkányt és a tündért (Tündér Ilonát). Ez azért volt érzékeny téma Aranynál, mert a Henszlmann által addig áttekintett mesekincsnek igen csekély száma bizonyult valóban „magyar specifikumnak". De mint alább olvashatjuk, Arany is rálelt a „magyar specifikumra", vagyis a táltosra.

Arany laborkísérlete, hogy egy-egy közszájon forgó folklórszövegből irodalmat, meseirodalmat készítsen, feltételezte, hogy készült némi szöveggyűjteményi háttér, ahonnan meríthetett. Legutóbb Domokos Mariann és Gulyás Judit tett kísérletet arra, hogy bemutassa az Arany család (Arany János és felesége, Ercsey Julianna, valamint gyermekei, Arany Juliska és Arany László) környezetében keletkezett elbeszélések körét. A családban lejegyzett gyűjtés által láthatóvá lett az is, hogy egy szűkebb elbeszélői közösség miként hagyományozza kéziratok formájában az őket körülölelő történeteket.[237] Erre a családi archívumra valójában lehet úgy tekinteni, mint korai szövegtudományok forrásbázisára és a hiedelemkutatások egyik lehetséges terepére. Hasonlóan, ahogy ezzel egy időben az Ipolyi Arnold által mentorált, vagy Csaplár Benedek kutatói hálózatában összegyűlt hiedelemtartalmú szövegek vizsgálata is zajlott, köztük a táltossal a középpontban →**G1851**. Arany László *Eredeti népmesék* című kötete 1862-ben jelent meg, így ennek szövegállományát e kötetben már nem dolgoztam fel, csupán az annak forrásául és kutatási eredményéül szolgáló és irodalommá lett példát idézem itt.[238]

[234] Gulyás J. 2010[b].
[235] Óváry Z. 1923/1924: 23–30.
[236] Gulyás J. 2010[a]: 244–247.
[237] Domokos M.–Gulyás J. 2018.
[238] Szövegmotívumként témánkhoz kapcsolódó részek: a táltos tehén (bika) meséje, amely szarvából táplálja gyermekét, 6 jegyzetösszetételben ismeretes: Kovács Á. 1969: 198; Domokos M.–Gulyás J. 2018: 685: No. 3, No. 7. mese.

KÖZLÉS: Török Zs. szerk. 2019: 1/A, B, C 10–41.

Ibolyám, szerelmem, szívem legelője! / Egyet mondanék én, kettő lesz belőle. // Embertől soha én még meg nem ijedtem: / De tátossal víni nincs egy szikra kedvem. / Azt mondják, a nyílnak tenyerét kitartja, / Hozzá vág az ember, s elolvad a kardja. Tudom, ha megkérlek, oly nehéz dolgot ád / Az a sütni való boszorkány mostohád! / Így veszének el sok hercegek, királyok, / Intésemre szolgál szomorú példájok.

F1848 – közéleti újsághír – *inkább a vén tátosokat küszöbölné ki a tagok sorából*

társadalmi mező: *5. közélet: röplapon, hírlapban, nemzeti-radikális olvasat*
szólásban: tátos (vénember) – maradi (merev gondolkodású)

1848. július 14., Pest

A FORRADALMI IFJAK *VÉN TÁTOSNAK* LÁTJÁK A NÁLUKNÁL IDŐSEBB POLITIKUSI GENERÁCIÓT

A szöveg motívumsorai feltűnnek a Jeremiás könyvét idéző Káldi-féle bibliafordítás szövegében →**C1626**, ahol sárkányokkal lakó táltos vademberekről esik szó; de rokon a Táncsics Mihály által idézett gondolattal is →**E1836**, melyben egy táltosok vagy rémek és boszorkányok lakának tetsző elvadult, maradi vidéket írt le. Jelen szövegünk a parlamenti választásokra utal, melyben a fiatal, szakálltalan képviselők – ellentétben az öreg, szakállas generációival – kénytelenek egymással szóba állni és vitatkozni az ország dolgairól. A szöveg a március ifjak politikai tömörülés nézőpontját képviselte, akik minden náluknál idősebb személyt az eleve vesztes, „vén tátosokhoz" soroltak.

KÖZLÉS: *Marczius Tizenötödike,* 1848. július 14. 104. sz.

Makronzoskodások [...][239]
– Vojnics Lukácsot a ház visszaküldte, mert még nincs huszonnégy éves. Róla is elmondhatni, mit Jeremiás vagy mellyik prophéta valakiről mondott: Menj haza, várd meg mig szakálod megnő, s akkor jöj ismét vissza. Különben a tisztelt követkamarának nincs egy batkaáru ízlése. Az embert azért resiciálni, mert még nem huszonnégy éves! Pedig Vojnics úr körében lehet egy olly lény is, ki azt, hogy Lukács urfi még nem huszonnégy éves a legnagyobb érdeminek tekinti. Okosabban tenné a ház, ha inkább a vén tátosokat küszöbölné ki a tagok sorából. Magunk is szeretnénk onnan vagy 280 tagot más jóra való emberekkel kicserélni.

[239] Az ifjú generáció önkritikus jellemzője.

F1852 – históriás műdal – *Toldi lova táltosfajta*

társadalmi mező: *6. szépirodalmi regiszter, romantikus-népies olvasat*
szövegmotívum: táltos ló

1852, Herencsény, Nógrád vm.

TOLDI MIKLÓS LOVÁNAK TÁLTOSKÉNT VALÓ LEÍRÁSA LISZNYAI KÁLMÁN EXHUSZÁR PONYVÁRA VALÓ DALOSKÖNYVÉBŐL

Lisznyai Damó Kálmán (1823–1863) mint „besorozott ex-huszár" és Petőfit utánzó költő ponyvai indíttatású históriás dalokat tesz közzé Erdélyi János és Füredi Mihály népdalgyűjtései előtt tisztelegve. A szöveg inkább marginália, semmint valódi irodalmi vagy népköltési mű.

KÖZLÉS: Lisznyai K. 1852: 167–168.

S Miklós bátya úgy szerette
Megse nyergelte,
Azt hitte hogy Táltosfajta.

F1853 – közéleti újsághír – tudósítás – *táltos csodagyerek*

társadalmi mező: *5. közélet: röplapon, hírlapban, nemzeti-konzervatív olvasat*
szövegmotívum: táltos (hasonlat) – csodagyerek, zenész

1853. június 12., Pest

A TÁLTOS JELZŐ HASZNÁLATA A *DÉLIBÁB* SZÍNHÁZI LAP KÜLFÖLDI SZEMLÉJÉBEN EGY IFJÚ PÁRIZSI HEGEDŰMŰVÉSZRŐL, KIT KRITIKUSAI CSODAGYEREKNEK TARTANAK

KÖZLÉS: *Délibáb,* 1853. június 12: Nemzeti Színházi Lap. Pest: Leo grof Festetics de Tolna, Mor Jokai. Emich

Párizsban közelebb egy zenészeti csoda-gyermek hallatá játékát. Neve Napoleon Arthur és 1844. sept. 6-án született Agertóban. A kritikusok azt mondják: még ilyen táltos nem volt, compositioját ugy, mint játékát tekintve.

G – TÁLTOSMONDÁK ÉS SZÖVEGTUDOMÁNYOK (A KEZDET)

G1792 – összehasonlító vallástudomány – *tunguz sámánokról*
G1799/1808 – összehasonlító nyelv- és történettudomány – *kun sámányik vagyis tátosikról*
G1817 – vallás- és történettudomány – *régi magyaroknak tátosaik, avagy papjaikról*
G1820 – vallás- és nyelvtudomány, mondakutatás – *tátos bölcsekről és tátos „babonákról"*
G1831 – összehasonlító vallástudomány – *sámán (pogány) vallás*
G1832 – nyelv-, föld- és vallástudomány – szibériai népek, nyelvek nemzetsége és *sámán vallása*
G1839 – történeti maradványok – *táltos pogány pap, áldozópap, törvényolvasó, dalos – hetedik gyermek* – pénzt lát a földben
G1844 – nyelv- és vallástudomány – *táltos pogány pap (sámán)*
G1847 – nyelv- és történeti mondakutatás – *tátos pap, tátos ló, áldomás*
G1851 – mondakutatás és -gyűjtés – a népmondák *viaskodó táltos*ai
G1854 – folklorisztika – *a „Táltos" fejezet a* Magyar mythologiá*ban*

Honnan származik az őstörténeti, őskereső tudományok vagy a korai folklorisztika táltos alakja? Az előző fejezetben már végigvettem a történeti források (pontosabban történeti maradványok) és a XIX. századi történettudományok „képzelt" (rekonstruált) táltosait. Most a szövegtudományok XVIII–XIX. századi eredményein keresztül vezetem az olvasót a táltoshoz. Szövegtudományosságon a filológia, a történeti és összehasonlító nyelvészet és a folklorisztika, némi megkötéssel az összehasonlító vallástudomány e korszakot érintő eredményeit értem. Majd pedig ugyanennek a tudományos közegnek azt a felismerését, hogy a történeti nyelvészeti maradványok kutatása mellett érdemes a recens szövegek, különösen a mesék, majd a mondák gyűjtésére is figyelmet fordítani, a tudományosság tárgyát eszerint megtalálni, kertjét megművelni. Az alábbi fejezetben azokat a tudományos eredményeket veszem sorra, ahol a táltos és annak történeti maradványforrásai mellett a szöveggyűjtésből eredő táltosmondák is feltűnnek, majd lesznek egyre meghatározóbb forrásai az ekkor még csak születő folklorisztikának. Másként fogalmazva, ingázni fogunk a történeti maradványok, összehasonlító vallás- és nyelvtudományi adattárak és a recens mondákat feldolgozó adat- és szöveggyűjtemények létrehozói és elemzői között.

Amikor 1854-ben az akkor még csak harmincegy éves Ipolyi Arnold *Magyar mythologiá*ja megjelent, könyve valóságos bestseller lett az írók, történészek, magyarságkutatók, nyelvészek és őskeresők körében. Minden, amit könyvében összefoglalóan közölt ugyan már korábban is ott volt a tudós könyvtárakban, a Magyar Tudományos Akadémia kéziratgyűjteményében vagy a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában, mégis így és együtt addig soha nem olvasható tárháza készült el a magyarországi (magyar) hiedelmeknek és különösen a történeti mondai hagyománynak. Ugyanúgy és ebben önálló fejezetként addig még nem állt össze rendszerré a táltoshiedelmek és táltosmondák szöveghagyománya sem.

Ipolyi művében többféle táltosalak szerepel. Elsőként az úgynevezett Tátos, amely a táltos ló megfelelője volt. Ipolyi azt is tudni vélte, hogy azt ősi áldozat céljából tartották.[1] A lóáldozatról már Cornides Dániel (1732–1787) is említést tett ősvallásról szóló munkájában (*Commentatio de religione veterum Hungarorum,* 1791), melyet a fehér ló mondájával hozott összefüggésbe, ám ebben még nincs szó a táltosról vagy a táltos lóról.[2] Ipolyi egy helyütt arról is említést tett, hogy a hunok áldozat céljából „táltoslovakat" hizlaltak, és a szertartás résztvevőinek azok tetemét kellett megérinteniük.[3] A feláldozott ló tetemét Ipolyi szerint jóslásra használták. Az *áldozat* tehát az a pont, ahol a táltos antropomorf és zoomorf alakjai, a néphit és a népmese azonos nevű, ám egymástól mai néprajzi ismereteink szerint nagyon eltérő figurái a mitológiaírók és a ponyvák alkotóinak gondolatvilágából származva találkoztak, majd a tudomány színpadára lépve a magyar nyelv, a nemzeti identitás, vagy az őstörténeti kutatások fókuszába kerültek.[4] Ipolyi műve egyrészről nem a kezdete, hanem az eredménye volt a táltosról addig folyó diszkurzív folyamatoknak. A táltos mint téma lépésről lépésre került mind feljebb a tudományos műhe-

[1] Ipolyi A. 1854: 234–235.
[2] Diószegi V. 1971[b]: 8.
[3] Ipolyi A. 1854: 524.
[4] Mikos É. 2004: 334–335.

lyek vizsgálati polcain, hogy aztán Ipolyinál teljesedjen ki. Másrészről műve eredője lett az őt követő és a rá hivatkozó tudományosságnak is, amint a táltostéma újabb és újabb előkerülő forrásai (hiedelemgyűjtések, nyelvészeti adatgyűjtések, nyelvtörténeti etimológiai adatok, néprajzi-antropológiai terepen végzett összehasonlító nyelvészeti kutatások) ezt lehetővé tették.

Ipolyi a *Magyar mythologiát* a Kisfaludy Társaság 1846-ban meghirdetett pályázatára akarta benyújtani. Maga elé tűzött célja, ahogy azt Diószegi Vilmos látta, „a magyar mitológia összes nyomainak összegyűjtése, vizsgálata és ennek összefüggő előállítása s jellemzése" volt.[5] A pályázati kiírás túlságosan részletező volt ahhoz, hogy a megfogalmazott igények és a nem létező jelenségek aprólékos kimunkálását a pályázók elvégezzék. Ez az előre elvárt „mitologizáló" törekvés volt az oka, hogy Ipolyi a gazdag néprajzi anyagában mutatkozó kisebb aránytorzulásokat az elképzelt mitológia irányában mégis elkövette.[6] A táltos esetén is (bár kisebb arányban, mint az „ősvallás" tekintetében) a mitológiarekonstrukció hézagait (a külső elvárásoknak megfelelve) olykor egy-egy tévesen magyarázott nyelvi adalékkal pótolta ki, vagy ősi tartalmúnak vélt szövegfolklór-alkotásokkal, régészeti emlékekkel formázta kerekké. Ugyanez a törekvése nagyította fel már Kállay Ferencnél is az egyszerű jelenségeket: így lett a hiedelemjelenségekből „papi szertartás" vagy „lóáldozat" →**G1844**.

Az előző fejezetekben már érintőlegesen áttekintettem, hogyan került a tátos szó szélről középre, vagy hogyan alakult át a táltos humanista olvasata *(magus, vertumnus, proteus, praestigiator)* a felvilágosodás irodalmában. A szótárirodalomban tetten értük, ahogy a humanista táltostradíció a XVIII. század közepén-végén átalakult egy, a kor szemléletének jobban megfelelő, pietista szemléletű babonává, amit a köznép gondolkodásából is száműzni szándékoztak. Ekkor a táltossal kapcsolatos hiedelem még nem több, mint „babona", amiről az értelmiség a parasztsággal úgy beszél, hogy azt jobb „elfelejteni". Nyoma sincs ekkor még a romantikus rácsodálkozásnak, ami elfogja őket, ha a nép ajkán lévő meséket, mondákat meghallják.

Mátyus István (1725–1802) marosszéki orvos például babonaellenes intelmekben ostorozza különösen a boszorkányhiedelmeket, de az „ártatlan" köznépi babonákat is. A szeles idő élettani hatásai kapcsán a garabonciások és a finnországi szélboszorkányok nem hihető históriáiról és a forgószél tudományos magyarázatáról beszél. Mátyus a marosszéki Kibéden született, és oda is tért vissza hosszabb nyugat-európai tanulmányokat követően. Miután orvosi oklevelet szerzett Utrechtben, és gyakorló orvosként dolgozott Göttingenben, Marburgban és Bécsben, 1757-ben tért haza főorvosi székébe. Tanulmányai és műveltsége okán Mátyus a göttingai tudományos hagyomány képviselője lett mind szemléletében, mind gondolkodásában. Az egészségpolitika korai propagálójaként szólalt fel a rossz levegő egészségre (társadalomra) káros hatásai, vagy a kuruzslók, rossz orvosok, tudatlan bábák társadalomra káros tevékenysége ellen.[7] A rossz levegő és a rossz időjárás, illetve az ezzel kapcsolatos hiedelmek éppúgy kellékei voltak írásának, amihez olvasmányként azonban a humanista tradíciót fogalmazta újra. Itt most csak azért idézem, mert

[5] Diószegi V. 1971[b]: 142; Pócs É. 1982: 197.
[6] Pócs É. 1982: 197.
[7] Tóth G. P. 2020: 480.

a sámánok (és a táltosok) irányába tartó, ezen belül a finnországi és a lappföldi hiedelmekre történő fókuszálás viszont már tetten érhető Mátyus művében is. Ez most még csak a kezdet, ám alig telik el tíz év, és a sámánok már ott vannak a Göttingából hazaérkező tudósok könyvespolcain is:

> [...] nevetséges kőtemények a' Garbontzás Deákok' historiái, hogy t. i. azok egy rongyos köpenyeggel sárkányra ülvén, a' szeleket és jég-esőket magokkal hordoznák. Semmit árúlnak bizony azok a' Finlandiai boszorkányok-is, a' kikről azt irja a' köz nép vélekedése szerint, Olaus Magnus [írta], hogy a' szeleket megzárván, várakban tartják; és az együgyű hajókázóknak jó pénzen el-adják.

Hogy Mátyus olvasmányi példáit az őt olvasók is megértsék a köznép babonáit ezért előszeretettel idézte némi oktatói, tanítói attitűddel. Másként fogalmazva Mátyus olykor nem a tudomány nyelvén írt, próbálta szerzett tudását a köznép nyelvére is áthangolni:

> Vagynak szőrnyü zúgással járó szelek-is; mellyek jollyankor szoktak támadni, mikor a' felhők, mint meg annyi öblös gyújtó üveg táblák a' Nap' sugárit egybe-szedve, a' vagy ama' hellyre fordítják, és erős melegekkel ott az áert hirtelen nagyon ki-terjesztik; [...] Vétkes vastag tudatlansága tehát a' köznépnek, midőn az illyen hirtelen támadó nagy szeleket a' boszorkányoknak tulajdonítja.[8]

A babonás cselekmények közül többet megcélzott, hogy a felvilágosítás eszközével, a természettudomány legújabb magyarázataival azokat felszámolja. Ezért beszélt a boszorkányos tételmények *butaság*áról, például az amulettszerűen használt állatcsontok (így a keresztet formázó csukafogak) *haszontalanság*áról, vagy a fák levelein, törzsén, vagy a földben található, a köznép által veszélyes tételménynek tartott csomók tudományos ismereteiről. A köznép hiedelmei mellett kitért még a vásári mutatványosokká degradálódott, korábban a tudósok tekintélyével bíró jósok tudományára is, de azokat a felvilágosodással, a tudás szétáradásával immár elenyészni látta.

Az 1790-es évek elején a „táltos" még nem volt része a vallásról vagy a nyelvről vallott *tudományos univerzum*nak, ámde része lett a babonairtásra jelölt akár orvosi, akár papi „prédikációkkal" irtandó hiedelmeknek. Pontosabban fogalmazva a táltos része a babonairtásra jelölt képzeteknek, másrészt olyan humantista tradíció, amit Pázmány (→**C1613**), Balásfi (→**C1616**), vagy Szenci Molnár (→**D1621**) és Pápai Páriz (→**D1708**[2]) révén ismerünk már, de amit a szótárak rendezési elve még így is csak a tudományos közvélemény szélére helyezett. Így beszél a táltosról Kömlei János (1756–1802) Pesten, az 1790-ben megjelent *Szükségben segítő könyve* népnevelő tanácsainak közepette →**F1790**[3]. Eszerint írt *Jeney György* is (1770–1843), a Szatmárnémetiben élő jogvégzett szerző az iskolásoknak és az érdeklődő „egyszerű" embereknek szánva munkáját. Így használta Jeney a *„költemény tátosok"* kifejezést, utalva a babonák haszontalanságára és azok költött, vagyis kitalált (nem igazi) jelentésére →**F1791**[1]. A felvilágosítást szolgáló munkák közül az

[8] Mátyus I. 1787. I: II/V. 319–320.

egyik legsikerültebb Fábián József (1762–1825) *Természeti tudomány a köznépnek* (1803) című, Veszprémben kiadott műve volt, amelyben a pietista szemléletű szerző a babonák elleni küzdelemben a világ civilizációs átalakítását, a jóléti fordulatot eredményező tevékeny munkát hirdette meg, köztük a tátosképzetek eltüntetését is →**F1803**[1]. Ebből a nézőpontból a táltoshit minden eleme inkább a felejtés, semmint a megidézés céljával került feljegyzésre. Fábián szerint a *„tátosok, holmi rongyos és dévaj mendikánsok"* maguk terjesztik hazug hiedelmeiket, így a legnagyobb fegyver ellenük ha nem is beszélünk róluk.

A XVIII. század végén a tudomány mezőinek közepéhez kezdetben még a „sámán" is közelebb állt, akiről Thomas Broughton (1704–1774) nyomán Mindszenty Sámuel (1751?–1806) készített fordítási szócikket; mint a babonás félelmek miatt felejtésre ítélt táltos, akit viszont Mindszenty meg sem említett. A vallástudomány részére a sámán szó jelentését Mindszenty ültette át (→**G1792**) magyar nyelvre, de a táltossal való kapcsolódásról ő még nem beszélt. Valamikor ekkoriban került a kezébe Sándor Istvánnak és Révai Miklósnak is a Bécsi kódex (→**C1415/1466**) szövege, amelynek felfedezése és olvasata viszont jelentős fordulatot hozott immár a táltos megítélése szempontjából is. Elérkeztünk a sámán és a táltos „találkozásának" kapujába. Ami biztos, hogy a szótárkészítők közül a táltos szó *eredetére* először Sándor István kérdezett rá úgy, hogy a táltost az összehasonlító nyelvészeti kutatások célkeresztjébe tette (→**G1799/1808**).[9] Szenci Molnár hasonlóképp járhatott el, amikor a humanista, latinizált tradícióban a magyar szavak, így a tátos jelentéseit megtalálni vélte, de erre a szótárán és a négy „jelentésjavaslaton" (vertumnus, magus, proteus, praestigiator) kívül nincs más tanúnk (→**D1621**).

Amikor Sándor István megtalálja és szótárába felveszi a táltost, majd a lehetséges jelentéseket több éven át kutatja és *Sokféle* kutatásait olvasóival megosztja, a szó valóságos életre kell. Sándor a latin–magyar szavait, olykor szócikkeit 1767 és 1801 között gyűjtögette, hogy végül 1803-ban a kéziratot lezárja, majd 1808-ban kiadja. A táltos szó Bécsben, a Hofbibliothek egyik kódexében került Sándor szeme elé. A Bécsi kódexre úgy hivatkozott, mint a pálos szerzetes, Bátori László „Ó Törvény" fordítására.[10] E kötet a sorsáról a XVIII. századig semmit sem tudtunk. Sándor biztosan már 1799 előtt kézbe vette a kéziratot, mivel 1799-ben épp a szerzőségét tanulmányozta a *Sokféle* egyik cikkében.[11] Sándor mellett Révai Miklós (1749–1807), a „magyar nyelv „tudós esmerője" 1803-ban megjelent könyvében is foglalkozott annak nyelvi készletével.[12] Révai ebben említette, hogy azt a kézirattár vezetője 1796-ban bocsátotta a rendelkezésére.[13] A két nyelvész kutatási eredményeit és az újabban talált ómagyar szövegekkel való összevetését Döbrentei Gábor 1838-ban végezte el, aki a Bécsi kódex teljes szövegét elsőként tette közzé.[14] A „táltos" szóval így mind Révai, mind Sándor 1796 körül találkozott. Utóbbit a

[9] Sándor I. 1808: 371.
[10] Sándor I. 1808: XV.
[11] Sándor I. 1799: VI: 170.
[12] Révai M. 1803. I: 23.
[13] Révai M. 1833: II. 78.
[14] Döbrentei G. 1838: V.

szó valóságos kutatói lázba hozta, 1808-ig jelentős számú tanulmányi eredményről számolt be a *Sokféle* cikkeiben →**G1799/1808**.

De nézzünk rá egy kisebb kitérővel a Sándor korával részben párhuzamos, részben azt megelőző elméletekre is tekintettel, különösen a nyelvészeti fordulatot hozó „göttingai paradigma" eredményeire.[15] Cornides Dániel *Commentatio de religione veterum Hungarorum* című munkája már halála után, Bécsben, 1791-ben Christian Engel gondozásában jelent meg. E munka voltaképpen göttingeni diszszertációja volt, amelyet 1784 legvégén kezdődő kutatóútján készített, és amelyet a göttingeni királyi akadémia ülésén 1785. szeptember 10-én olvasott fel. Az Engel kiadta latin könyvet igazában nem sokan olvasták, inkább csak idézték.[16] Cornides úgy vélte, az egykori magyarok vallása a régi perzsa vallásra hasonlított (templomok hiánya, a főisten neve a „tűz" szóval függ össze, lóáldozatok stb.), ami, ha ma másképp is gondoljuk, a maga korában korrekt és dokumentált összehasonlításnak számított. A göttingeni előadás és kézirat címe *De vetere Hungarorum religione* volt, vagyis a kulcsszó már a címben megjelent. Először a fehér lovak áldozatáról írt német adatokat is említve, majd a lóhús és a vadállatok húsának evését vizsgálta, a magyarokra vonatkozó történeti forrásadatokban tükröztetve azt. Láthatóan Cornides a tátost *nem* „ismerte", de mindent említett már ahhoz, hogy a tátost „keresők" utóbb közelebb jussanak hozzá.[17]

A Cornides előtti magyar őstörténetírás előzménye is fordulatos volt. Az 1750-es évek elején fedezték fel és jelentették meg az úgynevezett *Kínai évkönyv*eket, amelyek adatait Joseph de Guignes (1721–1800) francia orientalista aknázta ki elsőként a nyugati történetírás számára, köztük a hun rokonítás vonatkozásában és a magyarok őstörténetére vonatkozóan is. De Guignes 1748-ban egy 24 oldalas füzetben mutatta be a hunok és a türk népek közös történetét. Később még egy többkötetes műben részletesebben is foglalkozott a témával.[18] A hun–magyar etnogenezis szempontjából De Guignes legfontosabb megállapítása volt, hogy a kínai forrásokban *hsziungnu*nak nevezett törzsszövetséget azonosította az ázsiai hunokkal, s tőlük eredeztette az európai népvándorlást megindító – a kínai forrásokban türknek nevezett – európai hunokat. Eszerint a hunok „Tatárországból" vándoroltak nyugatra.[19] Az európai krónikák a hunok történetét korábban csak kelet-európai megjelenésükig tudták visszavezetni, múltjuk ázsiai időszaka ismeretlen volt. Az új felfedezés révén a hun–avar–magyar folytonosság Bonfinitől eredő humanista hagyománya egy újabb „előidővel" egészült ki: a magyar őstörténet pedig a kínai nagy fal tövéig vált visszavezethetővé.[20] Ez egyúttal a hunok szkíta származásáról szóló humanista krónikáshagyomány cáfolatát is jelentette, ami pedig visszahatott az Anonymusnál és Kézainál is szereplő „Szkíta őshaza"-monda felvilágosodás kori értelmezésére, melyet ugyancsak Bonfini hagyományozott szélesebb körben. A „China melléki hunok" híre Göttingenen keresztül jutott el Bécsbe, de még

[15] Gurka D. 2010; Krász L. 2010: 161–165.
[16] Cornides D. 1791: 20; Voigt V. 1997: 305.
[17] Cornides D. 1791; Diószegi V. 1971[b]: 17–32, 13–16.
[18] Guignes, J. 1757.
[19] Czeglédy K. 1956: 269; Szörényi L. 2015: 224; Szörényi L. 2018: 67.
[20] Bárdos J. 1936: 366.

Erdélybe is. A göttingeni egyetem kolozsvári származású diákja, Halmágyi István (1719–1785) 1752 nyarán erdélyi pártfogójának, gróf Teleki László (1710–1778) kormányszéki tanácsosnak írt levelében számolt be De Guignes füzetének megjelenéséről és a magyarok „kínai eredetéről".[21] A felfedezés felkeltette Teleki figyelmét, mivel épp egy középkori magyar történelemmel foglalkozó könyvön dolgozott, de Halmágyi és az egyetem pozsonyi származású professzora, Segner János András is megvitatták „a magyaroknak Sinából való eredetét".[22] Amikor Halmágyi egyetemi éveit követően hazatért, 1753-tól guberniumi titkárként működött közvetlenül Teleki László környezetében. Így mindketten akár tevékenyen is beleszólhattak abba a képi programba, amely az 1750-es években a magyar honfoglalók „papjait" az erdélyi kancellária bécsi palotájának falaira álmodta. Ekkor készült el ugyanis az a palota falait díszítő, a honfoglalás korát elsőként megalkotó-elképzelő képciklus, amelyhez adalékot a kor tudományos eredményei adtak.

Az August Rumel alkotta pannón már feltűnik a *pogány magyar* (valójában hun) *pap* képi ábrázolása, ahol a magyar (hun) férfiak „mind szakállt és bajuszt viselnek".[23] A sajnos a második világháborúban elpusztult képet csak Jókai Mór leírásából ismerjük. A kép eredetkutatását és tematikai programjának rekonstrukcióját Serfőző Szabolcs kitűnő tanulmányban végezte el.[24] Jókai szerint a képen ábrázolt „táltoshitű", íjászó, lovas-nomád nép és a vitézei kíséretében ábrázolt fejedelem az „etelközi" állapotokat tükrözte. Jókai értelmezésével szemben ez azonban aligha Etelközt volt hivatva megidézni, de mint látható, már Jókai is felfedezni vélte a táltost még ott is, ahol a kortársak „csak" a pogány magyarok papjait ábrázolták.[25] Az égőáldozatot bemutató, hosszú szakállú, aranytiarás pogány pap (Jókainál „táltos") alakjának szövegforrása minden bizonnyal Otrokocsi Fóris Ferenc *Origines Hungaricae* (Franeker, 1693) című műve lehetett, amely szerint a hunok és a türkök „tűzimádók" voltak, azaz a tűz képében a napot tisztelték istenként. Ezt a képet De Guignes is Otrokocsi Fóris Ferenctől vette át.[26] Rumel harmadik képe Árpád honfoglalását ábrázolta, amint a bíborszínű talárt viselő magyar fejedelem *Szvatopluk követeit fogadja a fehér lóval.* Jókai leírása szerint ez utóbbi mozzanat így nézett ki:

> [...] a harmadik kép már egészen czivilizált nemzetnek mutatja be őseinket. [...] Szvatopluk követei [...] átnyújtják a hódolati jelvényeket. Senki sem ül lóháton. Mindenkinek az arcza szép simára van borotválva: magyaroké úgy, mint tótoké. Árpád apánk egy terepély cserfa alatt ülve, hosszú bíbortalárt visel [...] A Szvatopluknak szánt fehér ló ott vár nyugodtan, aranyos nyergével és zablájával, teljes tudatában a neki szánt históriai szerep fontosságának.[27]

[21] Tardy L. 1984: 25.
[22] Tardy L. 1984: 25.
[23] Serfőző Sz. 2021: 243.
[24] Serfőző Sz. 2021: 235–256.
[25] Jókai M. 1895: 402–403.
[26] Bárdos J. 1936: 366.
[27] Jókai M. 1895: 402–403.

A jelenet ábrázolásához a *Képes krónika* egyik miniatúrája szolgálhatott kiindulópontként, amelyet két évtizeddel korábban Bél Mátyás (1684–1749) fedezett fel a bécsi udvari könyvtárban. A magyarok második bejövetelét ábrázoló miniatúra – amelyről 1746-ban rézmetszetű másolat is megjelent – a bal szélen az arany nyereggel felszerszámozott fehér ló átadását jeleníti meg a vörös színű, kaftánszerű köpenyt viselő, baldachinos trónon ülő Árpádnak.[28] Az elképzelt jelenetben Árpád fejedelem már Pannónia földjén tartózkodik. A fehér ló áldozati szertartását egy elképzelt honfoglalás kori szerpap végzi. A szertartást vezető, végrehajtó és a lóáldozat történetének együttállása körülbelül innen ered. Aztán majd a „Pannonhalmán" élő tudósok környezetében (ahol szerintük maga a lóáldozat lezajlott) (→**G1817**, →**F1830**, →**G1831**, →**G1832**) és különösen Horvát István képzeletében kap újabb mozgalmas trópust az országcserét szimbolizáló szertartás →**F1822**. Onnan már nemcsak egyedi, ritkán és csak Bécsben látható miniatúrákon, bécsi paloták falán, hanem az irodalom berkein belül is újabb impulzust kap a teremtő képzelet: mégis hogy néztek ki, hogyan működtek a honfoglalás kori szertartások vagy annak végrehajtói, a táltosok? A XVIII. században felfedezett krónikák és kódexek szövegvilága és a miniatúrákról a bécsi paloták falára festett jelenet mások képzeletét is megtermékenyítette.

Dugonics András (1740–1818) kegyesrendi szerzetes tanár, sokáig Bécsben élő királyi oktató még nyugdíjas évei előtt, de már pesti egyetemi tartózkodása idején írta meg *Szittyiai történetek* című kétkötetes összefoglalóját. A téma a magyarok „őstörténete" volt a kezdetektől Árpád haláláig (Pest és Pozsony, 1806–1808). Népszerűsítő igénnyel készült történeti művét „hazafias célzattal" készítette, amelyben irodalom és tudomány, bizonyos esetekben tudomány és fikció határán mozgott. A nagy hatású regényíró Dugonics szabadon bolyongott az ősmagyar tárgyú történetekben. Felhasználta széles történeti olvasottságát, és nem meghazudtolva tanári hozzáállását, didaktikusan mindent igyekezett demonstrációs céllal is megjeleníteni. Dugonics írásaiban Sándor Istvánnal egy időben bontakozott ki e táltostéma. Az 1770-es években még csak a táltos ló mesei alakját említi →**F1774**. Húsz évvel később, ugyan a Bécsi kódex (→**C1415/1466**) felfedezése őt is megihleti az *Etelka* regényével kapcsolatosan, de még mindig csak a táltos mesei ló alakját bontja ki →**F1791**[3]. A meséktől a történeti mondák vagy a történelmi krónikák felé fordulására újabb évtized telik el. Dugonics az őstörténeti nézeteit a *Szittyai történetek*ben rendszerezi →**F1808**[1]. Művében mindenki szittya, ezért magyar, magyarral rokon lesz. Forráskritika nélkül a legkülönbözőbb ókori és középkori eredetű „források" keverednek nála. A hunelmélet mellett és helyett érzelmileg jobban áthangolt, „ősibb" elődöket keresett, és minél távolabb a történeti megragadhatóságtól rá is talált ezekre, hogy azután a fellelt maradványokat beépíthesse az általa kitalált „nemzeti mitológiába".[29] Ez az igény eredményezi – ahogy Vásáry Imre írja – az általános „elszittyásodást". Nem véletlen, hogy Dugonics Andrástól ered több nyelvújítással alkotott „ősi" szó.[30]

[28] Serfőző Sz. 2021: 243.

[29] A scytha szó latinos írásmódja Dugonics által és népszerűsítésével lett „szittya" a nyelvújítás korában. Dugonics A. 1806–1808; Szily K. 1902: 310.

[30] Vásáry I. 2008: 165.

A pogány magyar pap és a táltos találkozása mégsem Dugonics, hanem Sándor István nevéhez fűződve következik be körülbelül az 1790-es évek elején. Ezt a találkozástörténetet írtam le korábban a sámán és a táltos között, amikor e két fogalmat Sándor összekapcsolta. A sámán / pogány magyar pap / táltos „háromság" (Sándor Istvánt követően) Horváth Jánosnál jelenik meg újra, immár koncepciózusan és együtt. Horváth műve, egyes részleteit nem számítva, szintén saját korának tudományos színvonalán állt. Ugyanez már nem mondható el azokról, akik utána, de róla kevés tudomást véve, vagy tőle alig tanulva a „magyar ősvallás" további feltárásán fáradoztak.[31] Katona Lajos következetesen a tudományon kívülre száműzte Horvát István, Bodor Lajos, Kiss Bálint, Pázmándi Horvát Endre és Guzmics Izidor műveit, akik ugyan próbálták a magyarok őseit a tudomány, a nyelvészet és a filológia eszközeivel megtalálni, módszereik mégsem mindig voltak tudományosak. Közülük Horvát István a táltosokkal eleve *nem* tudományosan foglalkozott. A *Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteiből* (Pest, 1825) című tanulmányában a „szkithákat" és „parthusokat" mint a magyarság őseit a bibliai filiszteusokkal identifikálta, és a magyarok papjait is ehhez hasonlóan képzelte el, mégsem nevezte őket tátosnak vagy táltosnak.[32] Amikor a táltosokról írt, azt csak mint *irodalmat* (fikciós művet) vállalta fel. Bár hozzá kell tennünk, irodalom és tudomány, fikció és „valóság" ekkor még közösen és együtt is szóhoz juthatott. Mivel Horváth *János* tudós pappal ellentétben Horvát *István* történész, könyvtáros tudományos művet nem tett le a tátoshitről, azzal csak mint irodalmi fantázia foglalkozott, így mi sem tehetünk mást, elfogadjuk szövegét annak, ami: irodalomnak. Az irodalmi ambíciókkal 1822-ben megírt *Árpád Pannónia hegyén* →**F1822** históriai rege ezért legfeljebb laborkísérletnek tekinthető. Írójának nem hozott nagyobb tanulságot, minthogy a tudományosnak szánt, 1825-ben elkészült művében Horvát István szemmel láthatóan már kerülte a táltos témáját.[33]

De térjünk vissza Horváth *János* tudós tanulmányára. *A' régi magyaroknak vallásbéli 's erkölcsi állapotokról* című értekezés 1817-ben jelent meg, amelyben ugyan már szerepelt a „vallás" és a „régi" jelzői szerkezet a honfoglaló magyarokkal kapcsolatban, ám, ahogy az Voigt Vilmos tanulmányából kiderül, az „ősvallás" fogalma ekkor még hiányzott nála. Hogy e lelkes munka mennyiben tekinthető egyenesen a Cornides által elsőként kibontott téma okán a magyar „ősvallás"-kutatás közvetlen folytatásának, nem tudjuk; ám az biztos, hogy a sok ezer kötetes könyvtárral rendelkező apát Cornides inspiratív művét ugyanúgy és jól ismerhette, mint ahogy Sándor István szócikkeit is.[34] Az ő szándéka azonban nem vallástörténeti volt, hanem a magyar *egyháztörténet* egyik fontos fejezetének (előzményének) megírása. Dolgozatát egy nagyobb mű *mutatványának* jelezte: *A' magyar anyaszentegyház történeteinek próbájából* →**G1817** címmel. A táltos ezért sem lesz/lehet még nála sem sarkalatos kérdés a honfoglaló magyarok hitéletével kapcsolatosan.

Foglalkozott viszont az „ősvallás" kérdésével Kiss Bálint. A Landerer nyomdájában megjelenő könyv harmadik részében Kiss arra kérdezett rá, hogy „A' régi

[31] Katona L. 1897: 68.
[32] Katona L. 1897: 69.
[33] A „laborkísérletről" bővebben: Dávidházi P. 2004: 429–431, 437–438.
[34] Voigt V. 1997: 375.

madjarok miféle vallást követtek Ázsiában és e' mostani hazánkban is, keresztyénnyekké levésökig" →**G1839**. Felfogása egybecsengett a kor szinte egyöntetű – inkább humanista tradíciót követő – tudományos álláspontjával: a régi magyarok „a Mágusok vallását követték", vagyis a perzsa Zoroaszter hívei voltak. Számunkra itt most csak könyvének harmadik része és csak annyiban érdemel figyelmet,[35] amennyiben látható, hogy e mű révén a Cornides-féle elmélet sokkal szélesebb körben terjedt el, mint ahogy arra Katona Lajos majd hetven évvel később gondolt.[36] Katona egyébként így összegezte Kiss Bálint művét: „a legszilajabban csapongó délibábos nyelvészkedés, a mely szerint a magyarok, tulajdonkép madjarok = madaj-arok, [akik] nem lennének mások, mint a médusok, a kik közül valók voltak a mágusok; természetes tehát, hogy a magyarok ősvallása nem lehetett más, mit a mágusoké."[37] Hasonlóképpen vélekedett egy másik „délibábos" könyv, a *Magyar pogány hitregék* (Kolozsvár, 1842) szerzője, Bodor Lajos is, amikor azt állította, hogy „elődeink napimádók voltak" (→**F1842**)[38] Ebben az „Álmos"-ról írt drámában bevezetésképpen elmondott nézetei sem érdemelnek akkora figyelmet, mint amennyit Ipolyi végül szentelt nekik →**G1854**. Bodor a táltos-sámán párhuzamot viszont mereven elutasította: „A sámánok (shama sanskritban szánat) sibiriai vakhite [...] *alig érdemel említést.*"[39] Valamivel szilárdabb talajon mozogtak Kállay Ferenc 1840-es és 1850-es években megjelent akadémiai értekezései, melyekben a magyarok ősvallásának általános problémáját, illetve annak egyes részletkérdéseit tárgyalta újra →**G1844**. Kállay művét Katona Lajos is magasabb polcra tette, mint ahogy például Bodor vagy Horvát István műveiről vélekedett.[40]

Hiedelemmonda (pontosabban hiedelemközlés) alapú szövegeket és *szövegbázis* alapján kutató tudósokat már a XVIII. század végéről ismerünk. A kérdőívvel és/vagy problémaorientált kérdéssel indított, levelezői hálózatokon keresztül *gyűjtött szövegek archívumai* egy-egy tudós vagy tudós társaság köré szerveződve több gyűjtőponton is létrejöhettek. A Michael von Brukenthal körkérdésére 1790-ben gyűjtött szövegek még a parasztok közötti, hiedelmekben mért, a társadalmi nyugtalanságot tesztelő babonafelmérés részeként készültek. A tudományos igénnyel gyűjtött szövegek azonban nem kaptak nyilvánosságot, épp mert észlelték bennük az államra veszélyes nyugtalanságot.[41] Ebben az erdélyi, különösen dél-erdélyi területre kiterjedő felmérésben a tátos nyomát nem találjuk. Az államapparátust igénybe vevő szöveggyűjtés az állam (itt az erdélyi kancellária) érdekeit szolgálta. Amikor azonban nem ez, hanem a tudomány vagy a hazai közéletben fontosnak tartott magyar nyelvű tudományosság (egyúttal nyelvújítás, nemzetiidentitás-teremtés) létrejötte volt a tét, ennek a köznyelvből táplálkozó szöveggyűjtésnek már nyilvánosságot kellett biztosítani. Ezzel a céllal hirdette meg Kultsár István (1760–1828) 1805-ben a *Hazai Tudósítások* rovatához „a magyar nyelvnek állapotáról, kimiveltethetési mód-

[35] Kiss B. 1839: 229–294, 231. 138. §.
[36] Katona L. 1897: 70.
[37] Katona L. 1897: 70.
[38] Diószegi V. 1952: 318, 308–357; Diószegi V. 1958. AE: 97; Diószegi V. 1958: 97.
[39] Bodor L. 1843: 33.
[40] Katona L. 1897: 72.
[41] Miskolczy A. 2016. A kérdést legutóbb Pócs Éva járta körül: Pócs É. 2022.

jairól, eszközeiről" témájú pályázatát, amire majd húszan jelentkeztek. Köztük volt Pucz Antal nagybajcsi plébános tanulmánya is, aki a Csallóközben gyűjtött hiedelemszövegeit dolgozta fel a nyelvtudomány és a vallástudomány akkori eszközeivel. Dolgozata sajnos visszhangtalan maradt, mert – a két másik díjazottétól eltérően – a cenzúra ezt még nem engedte kinyomtatni, talán hasonló okokból, mint ami a Brukenthal-féle babona-ankét eredményeit is némán hagyta. Pucz tanulmányában a hiedelemközlésből ismert tátos már felbukkant →**G1820**.

Csaplár Benedek (1821–1906) piarista tanár módszerében folytatta azt, amit Pucz Antal a csallóközi hiedelemmondák gyűjtésével megkezdett. Ám amíg Pucz a babonairtás nem titkolt szándékával gyűjtögette a szövegeket és papi hivatását tudós hivatása elé helyezte, addig Csaplár – Karcsay álnéven – a tudományosság kritériumait helyezte mindenek elé. A gyűjtés és a megismerés azonban következményekkel is járhatott, amire Csaplár is tekintettel volt. Erre utalt Török János, amikor azt írta: „a babonás balhitet, mely *a nemzet közműveltségének kifejlődését gátolja, mindamellett lehetőleg enyésztetni kell*".[42] Hogy Csaplár Benedek miért rejtezett a Karcsay név mögé, talán ezzel a kettős papi-tudós szerepkörrel is magyarázható.[43] 1843-ban ismerkedett meg Kriza Jánossal, akinek segítségére volt népköltészeti gyűjtésének terepmunkáján.[44] Csaplár 1851-től már Ipolyi Arnold munkáját segítette, akinek sürgetésére Dunaszerdahelyen végzett szöveggyűjtést, így jelentékeny számú hiedelemszöveg- (köztük tátos-) adattal járulhatott hozzá a *Magyar mythologiá*hoz →**G1851**. Ipolyi műve tekinthető az első olyan összegzésnek a táltosról, ahol mindenki számára egyértelművé lesz a korábban csak érintőlegesen vagy csak mellékvágányon kutatott táltosnak tudományokat és gondolkodásmódokat meghatározó, befolyásoló szerepe →**G1854**.[45]

Sok minden előkerült eddig a táltos megértéséhez: a szótörténeti tárak, a jelentéseket, kifejezéseket rangsoroló szótárak, a történeti maradványokat összegző lexikonok mellett elindult a recens szövegek gyűjtése, közzététele, rendezése is. Némi figyelmet ugyan kapott a „történeti" források azon csoportja is, ahol a hiedelemmondák, ezen belül a táltoshit részletei akár hosszabban megszólaltak, de gondolva itt a büntetőperek és különösen a tanúelbeszélések bőséges forrására, ez ekkor még szinte „néma" maradt. Ipolyi a boszorkányperek iratállományát a néphitkutatás szempontjából fontosnak ítélte, de azok módszeres gyűjtésére, szövegeinek feldolgozására még nem vállalkozott. A táltosokat említő bírósági iratokból Ipolyi ugyan ismerte már a Makfalvi Jánosné Lénárt Ilona személyéhez köthető eset egyes iratait

[42] Török J. 1853: 956. sz.

[43] Megrendítő, hogy épp a papi reverenda látványa váltotta ki azt a reakciót, ami a halálát is okozta. Csaplár egy papok elleni provokáció áldozata lett 1906-ban: „az esti órákban híre futott, hogy egy, napi sétájáról hazatérő nyolcvanhat éves aggastyán papot egy a szociáldemokrata tanoktól megtévelyedett durva lelkű gázgyári munkás Budapest belvárosában nyilvános téren halálra inzultált." Ortvay T. 1908.

[44] Schram F. 1973: 194.

[45] Solymossy Sándor válogatott tanulmányait közreadó kötet előszavában arra hívja fel a figyelmet, hogy az utókor számára Ipolyi munkásságában a legnagyobb érték: a korabeli néphit óriási mennyiségű adatának rögzítése és az elemző-összehasonlító módszer minden kortársánál következetesebb alkalmazása volt: Solymossy S. 1922: 12.

→**P1680**, vagy találkozott Fejér Anók gyógyító, féltáltos nevével →**P1712–1737**, valamint 1855-ben értesült Révész Imre által a Csuba Ferkó nevéhez fűzhető csökmői sárkányhúzás mondájáról →**P1787**,[46] de egyszer sem használta azokat a táltost leíró néphitadatként! Az Ipolyit segítő gyűjtőkör kulcsembere, Csaplár Benedek is csalódottan írta le, hogy „ha Grimm Jakab és Vilmos szelleme hathatósabban megszállná hazai tudományosságunkat, gondolom a boszorkány pörök is méltatva lennének" – ám ekkor még nem lettek. Azokra csak Reizner János (1901) és Komáromy Andor (1910) munkái adnak majd esélyt úgy ötven évvel később, amikor a XIX. század végére a nyilvánosság új médiumainak közlési csatornáin a táltos is nagyobb és újabb figyelmet kap. Egyrészt ugyanúgy folytatódik-bővül a recens táltoshiedelmek szöveggyűjtése; másrészt – ugyan kisebb lendülettel, de – a törvényszéken keletkezett vagy a hírlapírók tollán születő hírek, beszámolók is előbb-utóbb a folklorisztikai szöveggyűjteményekbe archiválódnak a ténylegesen gyűjtött, levéltárakból kiszálazott büntetőperes állománnyal együtt.

Mindemellett köztes irodalomként elindul a történet a ponyvairodalom szárnyán is, ahonnan újabb visszacsatolásként érkeznek, áramolnak vissza a szövegek az archívumokba. A XIX. század második felétől induló recens szöveggyűjtésekkel és azok gyűjtőivel (Erdélyi János, Arany László, Kálmány Lajos) ebben a kötetben már nem foglalkozom az Ipolyi művével meghúzott korszakhatár (1854) miatt. A táltos hiedelemmondák archivált szövegeit Kálmány Lajostól[47] napjainkig a Pócs Éva vezette *Magyar Néphit és Népi Vallás Archívum*ban találhatjuk.[48] Ennek a XIX–XXI. századi szövegbázisnak az elemzése, benne a tátos/táltos szó nyelvi univerzumának feltérképezése külön feladat. Mindehhez az adatbányát, a művelési rétegek térképi itinerével a közelmúltban nyithattuk meg.[49]

[46] „Uj Péter nevű néhány évtizeddel ezelőtt élt magyar verselő, pórias rímelő hexaméterekben megírta volt. Ezen versezet, s ezzel együtt a csökmei sárkány annyira ismeretes Debrecen vidékén, hogy tréfás szóbeszéd közt, gyakran felemlíttetnek annak egyes sorai." Ipolyi szavait idézi Abafi L. 1887: 372–373.

[47] Kálmány L. 1881, 1882; Kálmány L. 1917. NM EA 1.

[48] Pócs É. 1989[b]; 1999; 2002; 2012; 2016; 2017.

[49] https://hiedelemszovegek.boszorkanykorok.hu/szo.html?szoId=40330

G1792 – összehasonlító vallástudomány – tunguz sámánokról

társadalmi mező: felvilágosult olvasat, református pietista tradíció, összehasonlító vallástudomány
szövegmotívum: sámán – tunguzok vallása – szertartási kelléke dob, láncos bot – révülés

1792, Komárom

A SÁMÁN SZÓCIK BROUGHTONNAK A „RELIGIÓRÓL VALÓ HISTÓRIAI LEXIKONA" FORDÍTÁSÁBAN AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ VALLÁSTUDOMÁNY PIETISTA SZELLEMÉBEN

Benkő Lóránd szótárkészítő munkacsoportja az 1970-es években még Sándor István újításának tartotta a „sámán" szó magyar nyelvben való megjelenését. Ez a friss *Új magyar etimológiai szótár*ban is így maradt.[50] Az alábbi szócikk szerint azonban a szó Mindszenty Sámuel (1753–1806) komáromi református lelkész honosítása.

Thomas Broughton (1704–1774) angol lelkésznek a „religióról való históriai lexikonát" Mindszenty Sámuel 1792-ig fordította. Az eredeti mű (és egyúttal a fordítás) annyiban volt újdonság, hogy nem felekezeti alapon foglalta keretbe a vallást, hanem tág teret adott a keresztény-zsidó világ bemutatása mellett a nem keresztények vallástörténeti vonatkozásainak is: „A religiót pedig a szó legtágabb értelmében veszi, mely magában foglalja a babonát is a maga sok ágaival és formájával. Azt mondja, hogy a pogány, zsidó, keresztyén és mohamedán vallásokban benfoglaltatnak mindazok a religiók, melyeket valamely ország, vagy nép követ."[51] Broughton szorgalmas író volt és sokféle műfajban volt jártas. A szépirodalmi fordítások mellett történeti, vallástörténeti, nyelvtörténeti műveivel együtt és különkülön is jelentőset alkotott. A Mindszenty által fordított mű eredetileg 1742-ben jelent meg.[52] Broughton ebbe bedolgozta korának szótáreredményeit, például Pierre Bayle francia nyelven írt szótárának egy részét. Broughton figyelme kiterjedt az ortodox kereszténységre éppúgy, mint a római katolikusokra és a protestáns vallástörténeti művekre. Elsők között volt, aki az *Encyclopedia Britannica* előzményébe, a *Biographia Britannica*-kötetekbe is írt szócikket.[53] Horizontális kitekintése a világ vallásaira kiterjedt volt.

Broughton magyarítója, Mindszenthy Sámuel református lelkész, egyben tudós volt, aki komáromi tartózkodása idején alkotott a legtöbbet: lelkészi munkája mellett tudományos szövegeket fordított és írt. Péczeli József lelkésztársával együtt részt vett a *Mindenes Gyűjtemény* írói munkálataiban, alapító tagja volt a Komáromi Tudós Társaságnak. Broughton háromkötetes históriai lexikonát (Komárom, 1793) kisebb részben maga finanszírozta. Fordítása nem korlátozódott az alap-

[50] TESz 1976. III: 481.

[51] Fizély Ö. 1918: 200.

[52] *An Historical Dictionary of all Religions From the Creation of the World to This Present Time.* Compiled From the Best Authorities, by Thomas Broughton.

[53] A lexikonvállalkozás 1748-tól indult, és évtizedekig többkötetnyi folytatásban jelent meg.

műre, azt több helyen magyar vonatkozású tartalommal gyarapította. Broughtoné mellett egy másik korszakos művet is átültetett magyarra: a Ladvocat-féle francia nyelvű történelmi világlexikont. Ez volt az első magyar nyelvű egyetemes történeti lexikon (*Ladvocat apátúrnak... históriai dictionáriuma...* 1–6. köt. Komárom, 1795/1796/1797). Műveinek, fordításainak hatását jelzi, hogy Csokonai például komáromi tartózkodása idején versben fejezte ki elismerését, amit „Brougthon religiói lexiconára" címmel írt.[54]

A Broughton-szótár sokak könyvtárában meglehetett. Annak „Schamman" címszavát Horváth János a pogány magyarok vallásáról szóló értekezésében említette →**G1817**, de arra már a Sándor István által felfedezett táltos-sámán párhuzamként hivatkozott →**G1799/1808**. A sámán szó használata Horváthnál Sándortól és közvetlenül Broughtontól, vagyis Mindszentytől eredt. Sándor a német Gmelintől[55] és a norvég Leemtől[56] vette át azt, Broughton viszont a francia Bernard Picart-tól (1673–1733).[57] Utóbbi műve 1733-ban jelent meg. Mindkét irány egyértelműen utalt a szó *tunguz* eredetére. A szócikk szöveggyűjteményünkben való közlését Sándor István és Horváth János tátosokkal foglalkozó művei indokolják.

KÖZLÉS: Broughton, T. 1792/3: III: 263.

SCHAMMAN. A' Chinai Tatár Országban lakó Tungusoknak leg-főbb Papjok, kinek fő dolga a' Magia és varázslás, mellyet így viszen végbe. Minekutánna magát sok-képén sanyargatta, eggy régi vas darabokból készültt őltözetet veszen magára, mellyről vas karikákon madaraknak és más állatoknak képeik függenek; nadrága 's kesztyűji is vasból vagynak, mellyek a' medve talphoz hasonlók: a' fejére két vas szarvakat köt, eggyik kezébe eggy dobot, a' masikba eggy egér bőrrel meg-tzifrázott botot veszen, keréngve tántzol, ugrál, ordít, azonban szüntelen a' süvege' tetején lévő lukra néz: mihelyt eggy fekete madarat meg-lát, melly eggy szempillantásban el-szokott tűnni, azonnal a' földre le-esik, elájúl, minteggy eggy fertály óráig, melly idő alatt minden érzékenység és okosság nélkül vagyon. Mikor magához tér, minden kérdésre meg-felel. Relig. of Chinese & c. ap. Cerem[onies] Rel[igious] T[om.] 4.

[54] Csokonai Vitéz M. 1793: 729–732; Tömösközy F. 2021.

[55] Gmelin, J. G. 1751/1752.

[56] Leem, K. 1767.

[57] *History of Religious Orders, Sects, & Ceremonies and Religious Customs of the various Nations of the Known World,* written originally in French, and illustrated with Plates from Designs by Bernard Picart, 1–6 vols. folio. London 1733–1737 Broughton (Thomas) A Dictionary of all Religions, folio.

G1799/1808 – összehasonlító nyelv- és történettudomány – *kun sámányik, vagyis tátosikról*

társadalmi mező: felvilágosult olvasat, jezsuita humanista tradíció, összehasonlító vallástudomány
szövegmotívum: élménytörténetben – táltos gyermek (koldus) – mint pénznéző // táltos (asszony) – gyógyító, javas – kincset lát // táltos (pap = sámán) asszony – (pogány) jós – különleges testi jegy (köldöke csillag alakú)

1799, Győr

SÁNDOR ISTVÁN TÖRTÉNETI ÉS KORTÁRSI ÉRTEKEZÉSE A MAGYAR TÁLTOSOK NYELVTÖRTÉNETI FORRÁSAIRÓL, AZ OROSZORSZÁGI KUN SÁMÁNOK VALLÁSA HASONLÓSÁGAIRÓL ÉS AZ ÁLTALA ISMERT RECENS HIEDELEMADATOK JELLEGÉRŐL, VALAMINT A POGÁNY MAGYAROK PAPJAIRÓL

A sámán szóalak Mindszenty Sámuel innovációja, aki valójában *nem* fordította le, csupán a jelentését mutatta be a sámánnak Broughton lexikonából átvéve →**G1792**. E munka alapján Sándor ezt így foglalta össze: „kiválasztott személy, aki révületbe esve természet-feletti lények segítségével jósol, gyógyít: táltos; Schamane." Sándor több tanulmányi szakaszt is szentelt a táltosoknak és azok rokonainak, úgymint a garabonciások, jósok, boszorkányok „babonás" témájának és ezek nyelvtörténeti eredetének.[58]

Egyrészt foglalkozott a „táltos" nyelvi, nyelvtörténeti, szótári előfordulási alakjaival, adataival. Másrészt sorra vette olvasói előtt a kortársi utazók szakirodalmát, ahol a táltosok vallásbéli jelenségével, konkrétan a sámánizmussal való összefüggésben szemlézte a szibériai népek és a nyelvrokonnak tartott lappokról szóló munkákat. Harmadrészt beleásta magát az általa ismert történetírói munkákba, ahol megtalálni vélte – különösen Thuróczy krónikájában – a magyar ősvallás táltosnak vélt alakját. Negyedrészt meghallgatta azokat a mesélőket (ma úgy mondanánk: adatközlőket), akik a táltosmondák, -mesék és -történetek terjesztői lehettek. Végül, ötödször, maga is észlelte azokat a jelenségeket, amelyeket saját tapasztalatként a táltosokról, pontosabban a táltos pénznéző, kincslátó gyerekekről ismert akár gyerekkorából. Ebből a „sokféle" irányból összeszedegetett adatból írta meg az alább általunk kiválasztott tudományos szócikkeket. A „babonákkal" foglalkozókat tanulmánykötetekbe szerkesztve adta közre *Sokféle* címmel. Ennek az első és második kötete 1791-ben, a harmadik 1795-ben, a negyedik 1796-ban, az ötödik 1798-ban, a hatodik 1799-ben, a hetedik és a nyolcadik 1801-ben Győrött, a kilenc–tizenkettedik pedig 1808-ban Bécsben jelent meg. A *Sokféle* tartalmát enciklopédikus, azonban túlnyomóan a hazai irodalomra és történelemre vonatkozó cikkek teszik ki.

[58] Sándor I. 1796. IV: 72–76. No. 35.

Kezdetben Sándor az 1767 és 1803 között gyűjtött, 150 ezres tételből álló szótára adatainak felfrissítéséből, szó-összehasonlításaiból dolgozott, különösen Pápai Páriz (→**1708**) szótárára alapozva dolgozott. Sándor szótára ugyan később jelent meg, mint a *Sokféle* kötetei, de első tanulmányához biztosan innen is vett át idézeteket. A táltosok papi minőségéről is itt ejtett szót először, minden bizonnyal a Bécsi kódex fordításának szűkebb körű értelmezése okán. A táltos, már itt pap, úgymint „Magus"; már itt pogány, legalábbis analógiák alapján „Druides, Druidae, és a régi magyarok „böltse".[59] Később a szó teljes jelentésbokrot alkot Sándor szógyűjteményében: *Többféle Szavainkról való Vélekedésem* címmel. A táltost ekképp értelmezte: „Tátos. Magus. Zauberer. > Táltos. Magus. Sapiens Doctus, Eruditus. Tanúltt okos." – vagyis a bölccsel rokonítható.[60] A szótári fejtegetéseiről és a Bécsi kódex jelentőségéről már beszéltem egy másik fejezetben. Itt Sándor etnográfiai jellegű tanulmányait veszem sorra.

A felvidéki, Nyitra vármegyei Lukán született Sándor István többnyelvű és több kultúrájú közegben nevelkedett és élt. Anyanyelve tót (szlovák), a magyar nyelvet csak később, iskoláiban sajátította el. A gazdaságtól való idegenkedése igen korán az irodalomtudományok felé vonzotta. Szakított a falusi élettel, és 1784 körül Bécsbe költözött, ahol akkoriban több magyar író, újságíró is működött. Egyik fő élvezete a könyvek mellett az utazás volt, melyről naplót írt; ilyen nagyobb utazást tett 1786-ban Észak-Itáliába, 1787-ben Németországon át Londonba, és onnét Párizsba, 1788-ban Prágát, Drezdát, Berlint látogatta meg. A francia forradalom kitörése után külhoni utazásai elmaradtak, ezt követően a belföldiekre fókuszált. A magyar nyelvre, irodalomra és a művelődésre tett nagyobb hatását a Győrben élő Révai Miklós nyomdásszal kötött szorosabb barátsága és könyv- és szövegkiadói vállalkozása eredményezte. Korábbi szótárak kiegészítéseként jelent meg 1808-ban utolsó jelentősebb munkája, a *Toldalék a magyar deák-Szókönyvhöz,* mely Páriz-Pápai szótárának (→**D1708**) kiegészítéséül szolgált, és melyen majd harminc esztendeig dolgozott.[61]

Könyvbéli utazásait ismertetésekkel, magyar nyelvű szemlékben írta meg. Így került kapcsolatba Sajnovics, Cornides, Hell Miksa és más kortárs kutatók tudományos eredményeivel, illetve az őket inspiráló európai tudósok műveivel. A német utazó, Johann Georg Gmelin orvos, természettudós (1709–1755) nyomán például az „oroszországi kunok" sámánjaira hívta fel olvasói figyelmét, ezzel is kapcsolódást találva a magyar táltosokhoz. Gmelin 1733 és 1743 között több útján is találkozott azokkal a szibériai népcsoportokkal, amelyek – legalábbis a mai álláspont szerint – a kipcsak (így a kun) nyelven beszélők közösségét jelenthetik. Gmelin tudományos expedícióiról vaskos kötetekben számolt be (*Reise durch Sibirien,* I–IV., Göttingen, 1751–1752).[62] Az első kötet (1733–1735) a Szentpétervárról Kazany, Tobolszk, Szemipalatyinszk, Uszty-Kamenogorszk, Tomszk, Jenyiszejszk, Krasznojarszk, Irkutszk útvonalon a Szelenga partján fekvő Szelenginszkig tartó utat írja le. A második kötet (1735–1737) a Bajkálontúlon át a kínai határig, a Lénán lefe-

[59] Sándor I. 1808: 371.
[60] Sándor I. 1808. XI: 179.
[61] Hollósi R. 1909: 28–45.
[62] Gmelin, J. G. 1751/1752.

lé Jakutszkig. 1736 őszén a Léna parti Jakutszkban Gmelin lakrésze kigyulladt, a tűzben az általa addig gyűjtött anyag és kéziratainak nagy része elpusztult. Későbbi útjain ezeket is igyekezett pótolni. A harmadik (1737–1740) és a negyedik kötet (1740–1743) a Jakutszkból való visszaút leírása. Ebben a munkájában Gmelin elsőként jelölte meg a Jenyiszejt a Nyugat- és Kelet-Szibériát elválasztó természetes (természetföldrajzi) határként. A kötetek sok egyéb mellett néprajzi adatokat és leírásokat is tartalmaznak a szibériai tatárokról (tobolszki, tomszki, barabai, kuznyecki, csulimi tatárok), a kacsinok, a beltirek, a szagajok, a teleutok, a burjátok, a tunguzok (evenkik) és a jakutok (szahák) népcsoportjairól. Az expedíciót Gmelin szervezte, de a szibériai népek anyagi és szellemi kultúrájának leírását útitársa, Gerhard Friedrich Müller professzorra bízták. Müller naplója szerint a tudósok a sámánokkal való több találkozást is leírtak. 1735 júniusában egy tunguz sámánnal (Schaman) való éjszakai szertartást így írták le,[63] melynek szövegét Hoppál Mihály tette közzé magyarul:

> Végre sok szemfényvesztés és izzadás után azt akarta nekünk bebeszélni, hogy az ördögök itt voltak, és azt kérdezte tőlünk, hogy mit szeretnénk megtudni. Mi feltettünk egy kérdést, s ő megkezdte bűvészkedését, míg két ember segédkezett neki. Végül újból megerősödött az a véleményünk, hogy mindez csak csalás, és azt kívántuk magunkban, hogy bár őt és társait magunkkal vihetnénk az urguriai ezüstbányába, és ott örökös munkára kárhoztathatnánk őket.[64]

1736 februárjában az Angara folyó menti Irkutszkban járt Gmelin és Mueller expedíciója, ahol egy öreg tunguz sámán „szemfényvesztő" trükkjének lesznek beavatottjai:

> Már csak azt szerettük volna látni, hogy az öreg varázsló miképpen húzza a nyilakat a testén keresztül. De csodák csodájára az öreg tunguzok nagytömege előtt kijelentette, hogy ő azokat eddig becsapta, mert a nyilakat sohasem szúrta át a testén, hanem csak a kabátján keresztül.[65]

1736 júliusában egy jakut sámánszertartást említettek, ahol jellemzően nem használták a „Schaman" kifejezést.[66] Éppúgy nincs nyoma annak, hogy más népek szertartásvezetőinél használták volna a sámán szót, például amikor a csapat a krasznojarszki tartózkodásának idején, 1739. november 13. és 14. közötti éjszakán hasonló szertartáson volt jelen, mint az 1735. júniusi eset.[67] 1740. szeptember 2-án este pedig a Bagdinszk (Bohtinszk) és a Jasztinszki telepek szertartásvezetőivel voltak együtt, amikor a csapat a régészeti lelőhelyek átvizsgálása után visszafelé tartott Krasznojarszkba. Itt viszont egy nőről írtak.[68] 1742. szeptemberében a Jakutsz-

[63] Gmelin, J. G. 1752: II. 44–46.
[64] Hoppál M. 2005: 67.
[65] Hoppál M. 2005: 68.
[66] Gmelin, J. G. 1752: II. 349.
[67] Gmelin, J. G. 1752: III.
[68] Gmelin, J. G. 1752: III.

ból való visszaút során ismét egy nőt említettek. Eszerint az Ural nyugati felén emelkedő hegy csúcsán a felsőturai vogulok egy magas rúd hegyére erősített kopjás embert ábrázoló vasbálványt imádtak, ahol gyakran végzett szertartást egy gazdag, vogul ruházatban megjelent asszony. A sámán szó itt sem szerepelt az asszony megjelölésére.[69] Gmelin eredeti, 1752-ben megjelent könyvében Mueller ugyan előszeretettel írt a sámánokról, de a szövegben szereplő sámánöltözet-leírásokat ekkor még képekkel nem illusztrálták. Azok csak a Johann Gottlieb Georgi 1776 és 1780 között megjelent műveiben szerepeltek először. Ezek képaláírásaiban már a krasznojarszki asszony is sámán lesz, pontosabban „Schamanka".[70]

Hogy Sándor István közülük kiket sorolt az „oroszországi kunok" közé, ma már bizonytalan, pontosabban tudjuk, térjünk erre még vissza. Ami biztos, hogy Sándor az elsők közt volt azon tudós nyelvészek és társadalomtudósok között, akik a szibériai utazók által leírt *sámánokat* és a kortárs észleletekből, történeti stúdiumokból detektált *táltosokat* rokonították. Több mint gyanús, hogy Sándor a „Schamanokat" tisztán csak a tunguzok leírásában olvashatta, mégis egyöntetűen társította őket más, a magyar nyelv vonatkozásában számára is fontosabb népek „sámánjaival". A tunguz sámánizmus első feljegyzését 1672–1675 között Avvakum protopópa önéletírásában találhatjuk.[71] A ma közhasznú „sámán" szótő a tunguz *šaman* szóból ered, és az orosz misszionáriusok nyomán, majd pedig az erről beszámoló német természettudósok (így Gmelin) olvasóinak használatából terjedt el már a XVIII. század közepén.[72] A magyar nyelvben pedig épp Sándor István honosította meg ezzel a szócikkel a szót, egyúttal rögtön kapcsolatot teremtve a táltosokkal is.[73]

A táltos-sámán témát még egyszer elővette. 1808-ban *Magyar történeteket illető jegyzeteim* címmel, illetve egy nagyobb terjedelmű írásában újra önálló cikket szentelt a nekik *A Táltosokról s Dalosokról* címmel, a *Sokféle* IX. kötetében megjelentetve. Itt már a magyarok eleinek szinte teljes vallási képzetét bontotta ki, pontosabban építette fel a táltos köré.[74] A *Sokféle* nyelvészeti közleményei vezettek 1808-ban Bécsben kiadott monumentális szótárához, a *Toldalék a Magyar–Deák Szókönyvhöz, amint végsőször jött ki 1767-ben és 1801-ben* (Bécs, Pichler, 1808) című kötethez. A szótár 150 000, többségében addig még nem regisztrált kifejezést tartalmazott. Sándor István e munkája – Gáldi László megállapítása szerint – fordulópontot jelent a magyar lexikográfia történetében is.[75] A hazai nyelvtudomány számontartja nyelvújítói munkásságát is, ő alkotta meg többek között a következő szavakat: állvány, bérkocsi, betűrend, emeltyű, fegyház, jelkép, őrmester, örömleány, postaház, szabvány. Gáldi Lászlót idézve: „Mindaddig, amíg e szavakra nem akad korábbi adatunk, Sándor Istvánt legjózanabb, legszerencsésebb kezű nyelv-

[69] Gmelin, J. G. 1752: IV. 433. Ismerteti: Munkácsi B. 1892: 367; Munkácsi B. 1910: 110.

[70] Hoppál M. 2005: 67–69. A Sándor István által megismert sámánképeket a kötet végén újraközlöm.

[71] Voigt V. 1990: 236.

[72] Delabay, L. 1977; Voigt V. 1990.

[73] TESz 1976: 481.

[74] Sándor I. 1808. IX: 93, 107–111, 120, 126.

[75] Gáldi L. 1957: 233.

újítóink közé kell soroznunk."[76] Jelentéstani magyarázatainak legértékesebb része azonban a jelentésváltozások tárgyalása volt. Legtöbb nyelvészeti fejtegetését még száz évvel később is nagyra tartották: „De ki tehet róla, hogy a szavaknak értelmök idővel szintúgy változik, valamint a testünk öltözete s hajunk viselete!" – idézte Sándor szavait Réthei Prikkel Marián bencés pap 1909-ben.[77]

A finnugor összehasonlító nyelvtudomány történetében is tiszteletre méltó hely illeti meg Sándor Istvánt.[78] Érdeme, hogy magyar nyelven elsőként adott rövid történeti áttekintést (Sajnovics *Demonstratió*ja és Pray *Annales veteres*e nyomán) e rokonításról *A nyelvünkének egyéb nyelvekkel való rokonságáról* című (1801) cikkében.[79] Az a tudományos konstrukció, amit utóbb a XIX., sőt akár a XX. század tudósai a táltosokról kidolgoznak, szétbontanak, majd újraalkotnak, szinte minden elemében már jelen van Sándor táltoskonstrukciójában is. Sándor munkássága utóbb különösen nagy hatással volt a vallástörténész Horváth Jánosra (→**G1817**), a nyelvész Döbrentei Gáborra, a mondakutató Ipolyi Arnoldra (→**G1854**) és végül a vallástudós, jogász, őstörténész Kállay Ferenc táltoskoncepcióira is (→**G1844**).[80]

Sándor 1808-ban megjelent táltostanulmánya amiatt is érdekes, hogy ez a táltosokról és a dalosokról írt mű az egyik első abban, hogy az őstörténeti, múltba tekintő hagyományt felvállalja, másrészt és egyúttal e hagyományt popularizálja. Megismeri és megismerteti olvasóit az őstörténeti kutatás jelentőségével, bevezeti Cornides Dániel szigorúan tudományos, filológiai dolgozatát a tudományos közéletbe, és kapcsolódási pontokat talál több tudományág között. Diószegi Vilmos ugyan joggal hiányolta Cornides értekezéséből (valójában a göttingeni egyetemen elhangzott előadásából) a „magyar néprajzi adatokat" s azt, hogy Cornides még a gazdag gyűjtése ellenére sem „állítja párhuzamba a finnugor népek hiedelmeit vagy szokásait a mieinkkel", holott már Bél Mátyás „gyűjtötte a népi kultúra emlékeit",[81] azt valójában mind megteszi helyette Sándor István.[82] Sándor az, aki kapcsolatot talál a lapp, a finn, a votják és az észt szavak és a „táltos" között, valamint a magyar nyelv között és Sajnovics nyomán. Összeköti a tunguz sámánokat a magyar táltosszerep hiedelmeivel, különösen Leem, Gmelin, Georgi és Mueller nyomán. Cornides segítségével kapcsolódik a történészekhez, nyelvtörténészekhez, és kinyitja az ajtót a monda- és mesekutatók előtt is.

Amikor a XVIII. század végén Sajnovics János jezsuita és Gyarmathy Sámuel (1731–1830) göttingeni szemléletű nyelvész munkája[83] révén megkezdődött a magyar nyelv finnugor nyelvekkel való összehasonlítása, szinte már rögtön akadtak kísérletek összehasonlító vallástörténeti kutatásokra is. Önálló kutatástörténeti szálnak tekinthetjük a tátos történeti „felfedezését" és a sámán tudományos „de-

[76] Gáldi L. 1957: 249.
[77] Réthei Prikkel M. 1909: 17.
[78] Réthei Prikkel M. 1909: 29.
[79] Sándor I. 1801. VII: 1–58. No. 5.
[80] Ipolyi A. 1854: 444.
[81] Diószegi V. 1973: 15; Diószegi V. 1983: 556.
[82] Fried I. 1985: 551–561.
[83] Gyarmathy Sámuel 1799: *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis fennicae originis grammatice demonstrata*. Göttinga.

monstrációit". Ezek első közös metszéspontjai lesznek Sándor szótári, nyelvészeti cikkei, majd 1817-ben Horváth János a magyarok kereszténység előtti vallásának emlékeiről írt tanulmánya is. Horváth a finnugor és a szamojéd népek megfelelő hiedelmeivel, sámánhitük némely képzetével igyekezett megvilágítani a magyar ősvallás ismeretlen lényegét.[84]

I.

1799, Bécs

SÁNDOR ISTVÁN NYELVÉSZETI, ETNOGRÁFIAI, TÖRTÉNETI, MONDAKUTATÓI ÉS SAJÁT TAPASZTALATAI ALAPJÁN A *TÁTOS* ALAKJÁT EGYRÉSZT A SZIBÉRIAI (KUN) *SÁMÁN*OKKAL, MÁSRÉSZT A POGÁNY MAGYAROK „PAPJAIVAL" ROKONÍTJA

KÖZLÉS: Sándor I. 1799. VI: 17–19. §. 22. No. 7.

No. 7. A TÁTOSOKRÓL.

Tátost a Pápai [Páriz] Szókönyve igy teszi ki: Proteus, Vertumnus, Magus, Praestigiator.[85] Ugyan így teszi ki a Tündért is. Az Eleink sokat tartottak a Tátosokról, válamint még most is ma Kún Nemzetek Orosz Birdalomban az Ő Sámányaikról, kik mindenfelé Szemfényvesztést, Gauklerey, szoktak véghez vinni, 's a Tátosinkhoz igen hasonlók. Gmelin gyakorta emlegeti bűbájos Játékaikat, mellyeknél jelen vólt, 's tulajdon szemeivel látta. Miként tudniillik, az Ördögöket magok elejébe idézték (kiket mindazáltal Ö' soha nem láthatott) hogy jósolhassanak, az az jövendőt mondhassanak, Betegeket gyógyithassanak, 's elveszett vagy ellopott Marhának hollétét megtudhassák. Ezek a Sámányok az emlitett Népeknek a Papjaik, kik is nagy tekintetben vannak nálok, 's a szegény ostoba Népnek megtsalásából könnyen élődnek. Vannak Sámány Aszszonyok is, az az Pap-aszszonyok, kik hasonlóképen űzik ezt a Mesterséget. Gmelin merő tsalárd 's hamis Embereknek mondja, kik a gyáva Köznépet sokféleképen ámitják. Nékem úgy tetszik, hogy Eleinknek is hajdan valának Sámányik vagyis Tátosik.

Túróczy János emlékezik egy illyen Rasdi nevű pogány Pap-aszszonyról, kit Janus, egy Magyar Fö-ember, midőn az Magyarok I. Béla alatt a Pogányságra vissza akartak térni, magával mindenütt hordozott. Nálunk a Tátosról azt tartották, hogy a Jövendőket tudja, magát láthatatlanná teheti, általváltoztathatja Madárrá, Lóvá, 's több más. Állattá. Ember létében a Küldöke felett a Testén egy arany Tsillagot visel-

[84] Diószegi V. 1983: 6.

[85] Pápai Páriz szótára →**D1708**; annak előtte pedig Szenci Molnár szótárából átvett cikk →**D1621**.

ne, 's az Ördögöktöl és Bűbájosoktól az embereket óltalmazná. Ez a Pogányságnak setétségéből hátra maradtt Vélekedés igen sokáig tartott nemzetünknél.

Miglen a II. József által szerzett Derülés azt is nagyobb részéből kigyomlálta. Esmértem egy Felispánt, vagy, amint nevezzük, Ord. Vitzispányt, ki tellyességgel magával elhitette, hogy ama N-án lakott P---K Sz-i 's meg egy P. Hipp. nevü Sz. Kat. Szü. Ba.[86] Tátosok valának,' kik mindent tudtak, mi fog következni. egyszersmind itt is amott is valának; a Jámbort 's a Gonoszt első látásra meg tudták külömböztetni, 's ha ki hozzájok gyónni jött, annak a Vétkeit magok számlálták elő.

Vannak ezen régi Babona szerént Tátos Gyermekek is, kik, amint mondják, Fogaikkal szoktak születni. Azok a földalatti Kintset mindenütt azonnal meg látják. Láttam fiátal koromban egynehány illyen Tátos Gyermeket, kiket az Annyok vagy más vén Aszszony falunként hordott magával, 's Pénzért a Házakba hozta, hogy a Kintset nézzék 's mutassák.

II.

1799, Bécs

SÁNDOR ISTVÁN SAJNOVICS NYOMÁN ELOLVASSA KNUD LEEM NORVÉG NYELVÉSZ MUNKÁJÁT, ÉS A LAPP–MAGYAR NYELV ROKONSÁGÁT FELTÉTELEZVE A „JÓIGE" ALAPJÁN PÁRHUZAMOT VON A LEEM ÁLTAL SZÖVEGGEL ÉS KÉPPEL BEIDÉZETT LAPP „JÓSOK" (MÁGUSOK) ÉS POGÁNY ELEINK PAPJA, A TÁTOS KÖZÖTT

KÖZLÉS: Sándor I. 1799. VI: 182–184.

No. 56. A Sokfélémnek III's IV Darabjához való Jegyzések.

Leemnek[87] illy nevű Munkájából: Canuti Leemi Professoris Lingva Lapponica de Lapponibus Finmarchiae, eorumquae Lingva, Vita, & Religione pristina Commentatio, multis Tabulis aeneis illustrata. Hafniae 1767.*[88] ezeket szedtem ki:

*Ez nálunk igen ritka Könyv. Ama híres Tsillagász Hell nevű Jézsovita, ki Selmetzen született, és Sajnovitstsal Dán, Nór, 's Lapországba járt, hogy ott a Vénus Tsillagnak a Nappal való öszvejövését szemlélhesse, ezt a Könyvet onnan hozta

[86] A cenzúra által törölt nevek. A monogram mögött rejlő személyek és a helynevek megfejtése érdekes adalék lehetne Sándor István élményalapú anekdotatörténeteinek szövegbázisáról.

[87] Leem, Knud (1697–1774) norvég nyelvész, a számi (lapp) nyelvtan leírója, szótárkészítő, az északi számi irodalmi nyelv megalkotója. 1769-es a Vénusz-átvonulás ritka természeti jelenségének köszönhetően került kapcsolatba a szövegben említett Sajnovics János és Hell Miksa a számikkal. A magyar és a számi nyelv rokonságának Sajnovics általi felfedezését Leem inspirálta. Sajnovics ezért is javasolta a Leem-féle számi helyesírás átdolgozását a magyar nyelv alapján: Sajnovics J. 1770/1994: 32–33; Tóth A. N. 2015: 151.

[88] Leem K. 1767.

magával ide, mellyet én holta után megvettem.[89] A Könyv szinte 100 Képet foglal magában, mellyeken a mind a két nemű Lapoknak Ruhájok, Sátorok, Vadászatjok, Halászatjok, Lószarvasaikkal való bánások, azokkal való Szánozások, némelly Vidékeknek tsudálatos Látatjok, Jósaiknak, Dob képű Szerszámok (mellyből jövendölni szoktak) és sok egyéb Dolgok adattatnak elő.

[Leem művéhez készült táltosokról szóló jegyzetei:]

[p. 415.] Lev. 21 Sor. Qui vei pretio ab aliis Noaaidis idest Magis, vei etiam singulari quadam Artis Noaaidicae idest Magicae peritia eos sibi compararunt. Talán a mi írásunk szerent Nagyoknak neveztettek ezek az ő Tátosaik vagyis Bűbájosik.

[p. 421.] E pedig Lapoknál bűbájos Éneket vagyis Ördög kinszeritő Beszédet jelent. Hogy a Jó az Eleinknél is annyit tett mint Magia, Incantatio, ki tetszik a Mással-érthetőjéből, Adjettivo, Jósból, melly Pápai[90] szerént annyit tesz mint Magus, Incantator, Incantatrix, Pytho, Vates, Saga. Jósoló mint Fatidicus, Divinator, Vates. Jósoló-Aszszony mint Fatidica mulier. Igézni pedig Magyarban még most is annyi mint Fascinare. Ezek a Jósok vagy is Tátosok a Pogány Eleinknek Papjaik, vagyis magyarán mondván, Ámitóik valának, valamint még most is azok sok Orosz Birodalomban lakó Kun Nemzeteknél, holott az Oroszoktól Lamanoknak neveztetnek. Pallas ezen Embereknek szemfényvesztő Tselekedeteiknél gyakran jelen volt, 's azokat hoszszan leírja. A Nagy Karátson még most is a Lapoktól Jólónak, Joulo, neveztetik, azaz: hajóiénak. Hogy nálunk is, főképen a Tót Tagjokon, a Nagy Karátson eltin sok Varázsolások és Bájolások történnek, azt igen jól tudom.

III.

1799, Győr

SÁNDOR EGY VÁLLALTAN FIKCIÓS LEVELET ÍR A KÖZÉPKORI MAGYAR NYELV ÁLTALA ISMERT LELETEIBŐL GENERÁLVA, HOGY ANNAK MIND HANGTANI, MIND NYELVJÁRÁSI, MIND JELENTÉSVÁLTOZÁSBÉLI KÜLÖNBSÉGEIT SAJÁT KORÁNAK OLVASÓI ELŐTT PÉLDÁZZA: EGYIK PÉLDÁJAKÉNT A TÁTOS ÍGY LESZ NÁLA „JÓS ASSZONY"

KÖZLÉS: Sándor I. 1799. VI: 196. No. 56.

No. 56. a Sokfélémnek III 's IV darabjához való jegyzések

Sok szabad volt a mi Nyelvünkben régenten, a mi most tilos; ellenben sokat lehet már most mondani, a mi ennekelőtte hibásnak tartatott. Eféle Régi Szavakból és Szóllásokból Példa kedvéért ezt a Levelet tele a mostani írásmódjával írtam le*

[89] Hell Miksa (1720–1792) Bécsben elhunyt jezsuita tudós. VII. Keresztély dán király megbízásából Sajnovics Jánossal a norvégiai Vardöbe utazott, hogy megfigyelje a Vénusz bolygó 1769 júniusában a napkorong előtt való átvonulását. Ő számította ki először helyesen a Nap–Földtávolságot. Vardöi útjuk szolgáltatott alkalmat munkatársának, Sajnovics Jánosnak, hogy a magyar–lapp nyelv rokonságáról elméletét kifejtse. Pinzger F. 1927.

[90] Pápai Páriz szótára →**D1708**.

* A Levelet úgy tekinthetni, mintha Zsigmond Király alatt íratott volna Miskollcz tájáról.

[...] Itt most a Jós Aszszonyok faluk szerte járnak, 's minden bokorban a Tátosokra akadhatni.

IV.

1801, Győr

„TÖBBFÉLE SZAVAINKRÓL VALÓ VÉLEKEDÉSEM"

KÖZLÉS: Sándor I. 1801. VII. 236.

Többféle Szavainkról való Vélekedésem
Tátos, a régi pogány Magyarok Tanácsadójok vagy is Papjak. – Táltos, Találtt okos. Bátori László a Mágust mindenütt nevezi Táltosnak.

V.

1801, Győr

„A MAGYAR NYELVET ÉS SZÓKAT ILLETŐ JEGYZETEK"

KÖZLÉS: Sándor I. 1801. VIII: 153–154.

A Magyar Nyelvet és Szókat illető Jegyzetek
De vannak aféle Mássalérthetőink is, az az Mellékszavak, Üdje Eliva, mellyeknek, a mint hiszik, nem is volt soha nálunk Magánérthetőjök, a mellyből eredtek volna. Mert vagy más itthoni Szavakból megvannak rontva, vagy pedig idegen Szavakból vannak faragva. Ilyenek látszatnak lenni imezek: Dölyfös, Édes, Fitos, Izmos, Sávos, Tátos, Katzkos, Pajkos, Vaskos, Büdös, Magos, Piros, Posgás.

VI.

1801, Bécs

„A' LAPP SZAVAKRÓL MÉG EGYGYSZER"

KÖZLÉS: Sándor I. 1801. IX: 41.

Értsed, Sokfélémben immár két ízben emlegettem efféle Szavakat, azólta újakra akadtam* mellyek öszveséggel azokkal egygyütt, mellyeket Sajnovits és Gyarmati emlegettek, nem lesznek, a' mint vélem, jövendőben a' Nyelvünk nyomozóinak haszontalanok. Sokfélé mát Darabjának Jódik Tzikkelyében előadott Lap Szavaknak betűiken valamennyi hegyes vonás tsupán a' Betűszedőnek ajándéka.

Taidos Tietos Kotus Tudós Doctus Tátos Magus Sapiens

VII.

1801, Bécs

„A' TALTOSOKRÓL ÉS DALOSOKRÓL"

KÖZLÉS: Sándor I. 1801. IX: 107–109.

Tátos' Bátori Lászlótól mindenütt Táltosnak iratik, 's annyit tesz nála, mint Magus. Ezek a' Táltosok a' pogány Eleinknél nagy tekintetben voltak, mert ők valónak mint egygy Papjaik, vagy is inkább Böltseik 's Tanátsadóik. A' Táltos, most Tátos, egygykor talán így ejtődött: Tanúlttekos. Hogy már Etelének lehettek illy Taltosi, kitetszik Priscusból, hol az Etelénél volt Ebédjét leírja, 's végre szír* nachról, Etele legkisebb fiáról, emlékezik.*) Pogány Eleinknek ugyan sem Templomaik, sem pedig Bálványjaik nem valónak,**) de mégis voltak olly Embereik, kik a' Népet a' maga felei között való egygyességre, 's az Ellenségen veendő diadalomnak ditsőségére buzdították. Azután kik Áldomásnál a' szabad ég alatt felszóval kezdették az Istenség áldására készített énekeket. Ezt az utolsót azonban, úgy tetszik, nem a' Táltosok, hanem a'Dalosok véghez vitték. Ezek űzték akkor egyedül a' Költöséget s Költő mesterséget, Poesist) számtalan istenes, történetes, és világi Énekeket koholván, de a' mellyek, Írásba nem foglaltatván, mind elfelejtettek, 's oda vesztek. Ők az akkori Hősökről sok vitézi vagy is hadi Dalokat szereztek, sőt némelly tréfás Énekeket is, mellyeket az asztal felett szokták volt énekelni. Ezek a' Dalosok***) a' haddal egygyütt jártak, tsak hogy láthassák, mi történik ottan, 's azt azután versekbe foglalhassák. Ők a' Hadi dal által a' Vitézeket hartzra buzdították, 's az ütközet kezdéskor az egész Dandár utánnak énekeltt. Egygy szóval, ők afféle Emberek lehettek, valamint a' Németeknél die Barden und Scalden. De a' Táltosok inkább a' Druidákhoz hasonlók voltak, 's magokat Tanátsadással, Orvoslással, Megméréssel, és

Jövendöléssel különbböztették meg. Mennyire mentek elő mind a' Táltosok, mind pedig a' Dalosok az említett Tudományokban, az nints értésünkre. Minekutánna a' Keresztyénség Sz. Istvántól bálozattatott, az előbbi Táltosok nyilván ugyan nem merték többé azoknak kiadni magokat, de alattomban igen sokáig találkoztak még is, tsak hogy hová tovább ostobábbak lettek, 's végre tsupán ámítókká váltak. A' nevök is (igen utálatos lévén a' Keresztyén Papjainknál, kik akkor többire tsak Barátokból állottak) tsupán ördöngöst kezdett jelenteni, vagy is egygy olly Embert, ki az Ördögnek Tzimborássa. De a' Dalosok még Mátyás Király alatt is (sőt Liszti János szerént még később is) fen valának, noha immár nem olly divatban és tekintetben, mint annak előtte. Talán ama Sebők Deák, vagy is igaz neve szerént Tinódi Sebestyén vala a' legutolsó Dalosunk. Béla Levelessénél a' deák nevek Joculatores, azaz : Tséltsapók, Tsúfosok, Tsúfok. Egygy illy Dalosnak munkája lehet ama történetes Ének is: Emlékezzünk Régiekről 's a' t. A' Táltosok megszünését az okozta, mert feladódván, úgymint ürdöngösök, tűzre ítéltettek; de miért szüntek meg a' Dalosok, annak szeretném az okát érteni. Talán azért, men mihelyt a' Tudományokon jobban kezdtünk kapni, legottan az efféle gyáva, parasztos, ízetlen, faragatlan, 's gyakorta hazug Versek 's azoknak Koholaik a'régi betsöket elvesztették nálunk.

*) „Sed Attillas semper eodem rultu omnis mutationis expers et immotus permansit, neque quidquam facéré aut dicere, quod jocum aut hilaritatem praeseferret, conspectus est. Praeterquam quod juniorem, ex fihis introeuntem et adventantem, nomine Irnach, placidis et laetis oculis est intuitus, et cum gena traxit. Ego verő cum admirarer, Attilám reliquos suos libera, parvi facere, ad hunc solum advertere, et attimum adjicere, unus ex Barbaris, qui prope me sedebat, et Latinae linguae usum habebat, fide prius accepta, me nihil eorum, quae dicerentur, evulgaturum, dixit. Vates Attiláé vaticinatos esse, ejus genus, quod alioquin interiturum erat, ad hoc puero restauratum imi." Cap. II. §. XIX. Ezekből észre lehet venni azt is, hogy már az akkori főebb Kánok köztt is találtattak, kik deákul tudtak.

**) A' Kun és Magyar Népnek régi Vallása sokkal tisztább vala minden bálványozástól, mintsem hogy Marst és Herkulest a' régi Görögök 's Rómaiak szerént imádták volna. A' mi a' hunokat illeti, azt némellyek abból akarják kihozni, hogy Etelénél a' Márs Isten Tore igen nagy betsben tartatott, melly, Priscus szerént is, szintén akkor találtatott fel. Erről a' Márs Toréról én azt tartom, hogy minekutánna a' fúrtt agyú Etele alatt a' mezőn akadtak volna valamelly régi rosdás nagy Kardra, ő a' történetnek hasznát akarván venni, a' Taktosi által kihirdette, hogy azt maga az Isten ő néki küldötte, hogy azzal az Ellenségeit meggyőzhesse. Ezt pedig tsak azért hireszté ki, hogy az által a' vitézeit tehesse annál bátrabbakká. Mind a' Kunok, mind a' Magyarok, Pogány létekben is, a' szerentsés ütközethez az Isten segedelmét szint úgy hitték szükségesnek lenni, 's őtet azért szint úgy segítségül hitták, valamint mi mostan, Keresztyén létünkben, segítségül hívjuk a' Seregek Urát. Ez a' Seregek Ura, nálok is azon egygy Úr vala a' Teremtővel 's Mindenhatóval.

***) Ezeket: Palos és Dalolni mások így ejtik: Dallos és Dallani. Én az elsőkkel tartok, mert nem a' Dali, hanem Dal a' Törzó. Az egygytagú Szavak tsak akkor végződnek két Mássalhangzón, midőn a' Magánhangzó végbetű kihagyatott belőlök, úgymint ezekben: Magv, Szarv, Toll, Enyv, Enöyv, Ölyv, mellyek egykor így hangzottak: Magv, Szaru, Tolu, Enyü, Kölyü, Ölyü.

VIII.

1801, Bécs

„A' MAGYAR NYELVET ÉS SZÓKAT ILLETŐ JEGYZETIM"

KÖZLÉS: Sándor I. 1801. X: 77–78.

119. Hogy hajdan sok Szavainknak más jelentésűk vala mintsem mostan, a' bizonyos, így Tanúság, melly most Doctrina, hajdan Testimonium vala. A' Tátos is, hajdan TÁLTOS, melly most annyit tesz mint Bűbájos, ördöngös, Szemfényvesztö, egygykor a' pogány Eleinknél annyit tett mint Tudós, Okos, Bölts, 's Tanúltt Ember, mert Ő volt a' Tanátsadójok, 's mint egygy Papjok. De a' Kereztyén Papjaink (a' Sz. Benedek Szerzetesi) hogy a' Tátosokat megutáltathassák, szántszándékkal Bűbájosoknak hirdették ki, 's azoknak nevezék azután az ördöngösöket vagyis az Ördöggel tzimborásokat. Így vette a' Táltos nevét mindenütt már 1450-dik körül Bátori László Sz. Pál Szerzetese a' Sz. írásnak fordításában, melly Könyv, vélekedésem szerént, a' magyar Szóllás és írás módjára nézve régiebb Sz. Margitnak azon Életénél, mellyet Pray 1776-ban adá ki Nagy-Szombatban.* Több illy elváltozott jelentésű Szavankat lásd imitt amott az Többféle Szavainkról való Vélekedésemnek Tzikkelyében.

* így Áldomást, melly az előtt annyit tett, mint Istennek a' vett Jóért való áldása 's ditsérése, az említett első Papjaink Hálaadásnak nevezték a' tót Chwála, azaz: Ditséret szóból. Ellenben azon Lakozást és Borozást, melly a' véghez vitt munkáért vagy valamelly árának megvételéért szokott adatni, Áldomásnak mondták.

IX.

1801, Bécs

A' MAGYAR TÖRTÉNETEKET ILLETŐ JEGYZETIM CÍMMEL A MAGYAR NYELVI ROKON NÉPEK (FINN, VOTJÁK, VOGUL) BŰBÁJOSAIT, MINT A GMELIN NYOMÁN SÁMÁNOKNAK NEVEZETT PAPOKAT, SÁNDOR KÖVETKEZETESEN A TÁLTOSOKKAL ROKONÍTJA, AKIK LOVAKAT ÁLDOZNAK, ÁLDOMÁST ESZNEK, SZERETIK A LÓHÚST, ÉS ISTENÜK NEVÉT (JUMA) A MAGYAR IMA, IMÁD SZAVAKKAL TÁRSÍTJA

KÖZLÉS: Sándor I. 1801. X: 128–129. No. 172.

A' Magyar Történeteket illető Jegyzetim

172. Valamennyi FIN Nemzetek között a' Vogulok és Vottyákok, a' mint az Oroszok nevezik őket, legjobban megegygyeznek velünk szavaikban. A' Vogulok a' többi Fin Nemzetek köztt eddig legbátrabbak valának, 's az Oroszoknak igen

sok bajok vala velek. Laknak Irtis, Ob, Ráma, és Volga folyóvizeknek mellékén szép lapály földön. A' Vottyákok pedig a* Vatka vagyis Viatka vize partját lakják, 's a' Puska mellett még most is Rézijjal élnek. A' Vottyákok, Tseremesek, és Tsuvasok sokban megegygyeznek egygymással. Mind a' három Nemzet pogány még most is (kivevén Vottyákok egygy kis részét) szereti a' ló húst, bír Táltosokkal, kik mint egygy Papjai, 's a' kik az Oroszoktól Bűbájosoknak tartatnak, és Sámánoknak neveztetnek. Ezen három Nemzetnek az Isten áldására bizonyos kerített helyei vannak, mellyek Keremeteknek neveztetnek, talán a' Kéreméstöl, az az: Kéréstől. Az Áldomásra (régi szokás szerént) egyedül a' Lovak ölettetnek. Mind a' három Nemzetnél az Istennek neve Juma. Ki tudja, ha ez a' Juma nem mondatott e hajdan Imának, 's ebből nem eredeti e az Imádni szavunk? vagy pedig a* mi most Imádni nem mondatott e hajdan Jumádninak?

X.

1808, Bécs

„TÖBBFÉLE SZAVAINKRÓL VALÓ VÉLEKEDÉSEM"

KÖZLÉS: Sándor I. 1808. XI: 137, 179, 199–200.

[p. 137.] *Jövendő mondó.* Fates, Augur, Propheta. – Jövendőmondó, Jós, Táltos.

[p. 179.] *Tátos.* Magus. Zauberer. – Táltos. Magus. Sapiens Doctus, Eruditus. Tanúltt okos.

[p. 199–200.] Ördöngös, Garabontzás deák, Tátos. Magus. – Bűvös, Bájos, Jós, Táltos. De ez az utolsó eggykor szintúgy, valamint a' Magust jobb értelemben vétetett, 's annyit tett mint Bölts, Tudós, Tanúlttokos. Táltos a' pogány Eleinknél az volt, a' mi Kazuloknál Magus, Görögöknél Phülosophus, Rómaiaknál Sapiens, Indoknál Gymnosophista, Gallusoknál Druida, Egyiptomiaknál Propheta, Assiriusoknál Chaldaeus. Magia Kazulul annyit tett, mint a' Természetieknek tökélletes esméretek. Ördöngös asszony, Boszorkány. Saga. ~ Bűvös. Bájos- v. Jós – asszony! Ördöngösség, Garabonca, Boszorkányság. Magidy Necromantia. – Büvölés, Bájolás, Bűbáj, Bö, Báj, Jósság, Jó.

XI.

1808, Bécs

„A' MAGYAR SZAVAKKAL EGGYEZŐ ÉSZT SZAVAK"

KÖZLÉS: Sándor I. 1808. XII: 209.

A' Magyar Szavakkal eggyező Észt Szavak
Észtország, Esthonia, Ehstland, fekszik a' Balti tengernek napkeleti partján Ingor és Livország között, 's most Orosz birodalomhoz tartozik. A' Népe (valamint Fin, Lapp, Osztyák, Vottyák, és Vogul) azon eggy Fin Nemből való, mellyet én Kun vagyis Hunnus nemmel eggyfélének tartom. [...] Ezen Eszteknek Nyelvükből már nem keveset hozott elő Gyarmati Úr ily nevű Könyvében : Affinitás Linguae Hungaricae cum Linguis Fennicae originis. Göttingae 1799. Én tehát többire tsak azt említem, a' mit ő Kegyelme vagy elhagyott, vagy másként vélekedve adott elő. Az előhozandó Eszt és Német Szavak Hupelnek. eme Munkájából valók: Ehstnische Sprachlehre nebst einem Wörterbuch. Riga und Leipzig. 1780. [...]
Verheißung. Tootus – Tátos. Zauberer. Verheisser

XII.

1808, Bécs

SÁNDOR ISTVÁN MAGYAR–LATIN SZÓTÁRÁNAK TÁLTOS SZÓCIKKE MINT KUTATÁSAINAK VÉGEREDMÉNYE

KÖZLÉS: Sándor I. 1808. XII: 371.

Taltos.}R. Sapiens, Doctus, Magus.}Bát[hory László bibliafordításából]
Taltosok.}R. Druides, Druidae, Magi.}A' régi pogány Magyarok böltseik 's papjaik.

G1817 – vallás- és történettudomány – *régi magyaroknak tátosaik*, avagy papjaikról

társadalmi mező: romantikus, konzervatív vallástudományi olvasat
szövegmotívum: táltos – sámán – pogány áldozópap

1817, Veszprém

HORVÁTH JÁNOS VESZPRÉMI KANONOK A MAGYAROK ŐSVALLÁSÁRÓL ÉRTEKEZIK, KÖZÉPPONTBA ÁLLÍTVA A TÁTOS PAPOKAT ÉS EZEK SZIBÉRIAI SÁMÁN PÁRHUZAMAIT

Diószegi Vilmos még úgy gondolta, hogy Horváth János 1817-ben elsőként vizsgálta a régi magyar vallást uráli nyelvrokonaink hitvilága segítségével,[91] illetve hogy 1848-ban Kállay Ferenc „először vette észre", hogy a magyarok pogány vallása a sámánizmus révén állapítható meg.[92] Mindkét állítást szükséges némileg árnyalnunk. Láthattuk, hogy azokat már Sándor István is érintette, csak nem foglalta még össze egységes elméletté, valamint Sándor mellett Horváth is összekapcsolta a táltost a sámánnal,[93] sőt mindkettőjük pogány magyar áldozópapnak is látta és láttatta azokat: „vagynak papjaik, kikről azt hiszik, hogy jövendölő tehetséggel bírnak. Ezeket ők Táltosoknak nevezték", s ezek a „Táltosaik a Sámánok", akik „ijesztő öltözeteket vevők fel magukra, s rémítő ínrángatásokat, mesterséges elragadtatásokat színlelnek vala, azzal dicsekedvén, hogy akkoron a Jókkal legyen beszélgetésök". Horváth a táltost Sándor Istvántól, a sámán adatait a Mindszenty által magyarított Brougthontól kölcsönözte (→**G1792**).

A Horváth János által képviselt táltos-sámán-pogány pap elmélet jó ötven évvel később majd Hunfalvy Pál és Csengery Antal tanulmányaiban kerül újra elő.[94] Horváth a táltosmotívum és számos más lélekképzet-felfogást, az „áldozatot", a temetkezési hagyományokat először hasonlította össze egy szélesebb körű finnugor anyaggal. Horváthot ennek az összehasonlító módszernek az alkalmazására a finnugor tanulmányok, konkrétan Cornides Dániel *Commentatio de religione veterum Hungarorum* (1791) és az ahhoz Johann Christian Engel által írt kiegészítések *(Disquisitio)* inspirálták.[95] Ennek eredményeként megnyílt az „ókori" Magyarország vallásának új kutatási iránya, az úgynevezett összehasonlító finnugor mitológia, melyet majd Csengery Antal fejleszt tovább a XIX. század közepén, urál-altaji perspektívát adva az addigi lapp-finnországi orientációnak. Horváth finnugor és szamojéd elemekkel, Csengery, Kállay és Hunfalvy majd türk-mongol elemekkel hasonlítja össze a magyar sámánisztikus adatokat, terepleírásokat. Horváth ugyan-

[91] Diószegi V. 1971[a]: 345: Horváth *János* veszprémi kanonok és Horvát *István* történész nevét néha felcserélik: Diószegi V. 1971[b]: 54.
[92] Diószegi V. 1971[a]: 345.
[93] Mindszenty S. 1792: 263.
[94] Hunfalvy P. 1864: 95; Csengery A. 1870: 1: 108.
[95] Cornides D. 1791: 20; Voigt V. 1997: 305.

ott kezdi, ahol Sándor István is, a Bécsi kódexnél (→**C1415/1466**), a Sándor és Révai által „megtalált" táltos szónál. Horváth János a szóalakot is kettős írásképben használja: a Bécsi kódexben talált tá/tos szóalakot ő maga is magyarázatra szorulónak érzi: „Ezeket ők Taltosoknak nevezték, mi Tátosoknak mondgyuk." Ezeket a történeti adatot elegyíti össze a bizánci és a latin krónikaíróknak az amúgy hunokra (!) vonatkozó szövegi hagyományával.

Sándor István nyomán (→**G1799/1808**) Horváth kezdte el módszeresen a táltos (tátos) kifejezés összehasonlító vallástudományi kutatását, és ezzel az elméleti konfigurációval a fentebb leírtak szerint a mitológiai iskola más hívei utóbb alaposabban is foglalkozhattak. E korai vizsgálatok alapján 1874-ben végül kísérletileg is arra a következtetésre jutottak, hogy a táltos/tátos ősi magyar, amolyan „áldozópap" lehetett.[96] Horvát István irodalmi fikciója ugyanezt tette 1822-ben, a témát mint tudományos, elméleti eredményt emelte be a közélet fórumaiba →**F1822**; elérve azt, amit vélhetően a tudós Horváth Jánosnak még nem feltétlenül sikerült: a tátos népszerű figura lett az írástudók tollán. Horvát István népszerűbb irodalmi fantáziája azonban elfedte, felülírta Horváth Jánosnak még a tudományosság talaján álló eredményeit. Utóbbit hamarabb feledték el idézni, mint azt megérdemelte volna.

KÖZLÉS: Horváth J. 1817: 51–55.

§ 6. Tátosaik, avagy Papjaik 's Dalosaik.
Az embereknek foglalatosságaik szerént, különös rendekre, nemzetiségekre, ágokra való felosztások közönséges törvény vala többnyire minden napkeleti népeknél. E' szerént első volt mindenütt a' Papi Rend. Mindenféle tudományok, és az népnek mivelése az ő kezeikben valának.

Őket tartották közbenjáróiknak az Isteneknél, áldozatok, 's könyörgések által. A' Trónust, az Ország Kórmánnyát közönségesen a' Katonai Rendnek engedték ugyan, a Fejedelem mindazáltal egészen az Ő tanácsoktól függött. Más nemzetiségekből az Ő nemzettségökbe soha senki által nem mehetett. Azonban Eleink még a' földön laktak, melly a' hajdaniaknál Margiana, Bactriana, Sogdiana; az újabbaknál Turk-Hind Khorasan, Bucharey és Turkestán név alatt ismeretes, hogy a' Vedárri tisztelői között részszerént annak külömbözö magyarázattyai, részszerént a' Brámánok' nagy tekéntetök miatt szakadás lett, a' Buddaizmus a' Bramanizmussal harczolván s az újítólí a' régi tanítástól a' főbb czikkelyekre nézve einem távoztak ugyan, de hogy magoknak, 's vélekedéseiknek tekéntetet szereznének, feltörték a' papi nemzetiségnek zárját) 's mindennek, a' ki magát a'hivatalra belsőképp ihletve érzette, a régi törvénynek ellenére, megengedték a' felvételt, a' béavattatást. Melly új szerzete az ihletteknek, a' maga megtagadásban a' Brámánokat fellül múlni iparkodván,'s az előbbi törvény' legfőbbikének fölébe emelkedvén, magát a' Sámánok Rendének nevezte. Ez az új Systema egy a' Fő tisztelőjinek vallásával – minekutánna egész Indiára kiterjedett, rövid idő múlva a' szanaszétt küldött, 's sok ezerekre szaporodott, hirdetők által egész Ázsiában, nevezetesen Turkesztánban, Buchareyb-

[96] Fazekas J. 1967: 101–102.

cín is, kiáradott, (a)[97]– És ehez épen hasonló rendtartást látni az régi Magyaroknál. Nékik is „vagynak papjaik, kikről azt hiszik, hogy jövendölő tehetséggel bírnak" (b)[98] – valamint Etele' jövendő mondójá (c)[99] de különös papi nemzetiséget nálok nem találunk. Ezeket ők Taltosoknak nevezték, mi Tátosoknak (d)[100] mondgyuk.

A' Tátosok már Elejiknél nagy tekéntettel bírtak: mert ők – miképpen a' Druidák tanácsadással, fű esméréssel, orvoslással, jövendöléssel külömböztetvén-meg magokat; mintegy *Papjaik, vagy is inkább Bölcseik valának.* Az Ő tisztök vala: az isteni tiszteletet, *imádságokat, áldozatokat tartani:* a' megáldozott állatoknak belseit megvisgálni, 's onnét a' jövendőt megmagyarázni: a' népet a' maga felei között való egyességre, 's az ellenségen veendő diadalomnak dicsőségére buzdítani. Miképpen Világosváron „az áldozó FŐ-Pap, midőn torkába mártotta-a' báránynak a' kést, és azt markolatig benne hagyván, mindenekre, mellyekből valami jövendölést remélhetett, nagy szorgalommal vigyázott. Tudniillik mennyi vér, és minő rohanással omlott? – Minő szinbe öltözött? Melly hamar aludt-meg? A' Bárány meddig élt? – Minőt, és hányat sóhajtott? – Elenyészttekor megbolygatta-é a' hasábokat avagy épen' hagyta? – És midőn mind ezekből mesterségének velős tudománnyá szerént, a' jeleket kivette; mitől tartana, mit reméllene, a' közönség előtt kipapolta. Ekkor rövideden ugyan, de forró Magyar buzgósággal, megintette a' jelen állókat, hogy az Istennek mindenkor hív tisztelői legyenek; régi szokásaikat megtartani iparkodgyanak, 's minden szorongató árvizek ellen, testestől, lelkestől, szívestől *tartós hantokat, és hatalmas gátoltat vessenek* (a)[101] – Valának ezeken kivűl a' Magyaroknak még *Dalos*aik is, kik az Áldomásnál a' szabad ég alatt felszóval az Istenség' áldására kezdették az énekeket.

Hasonlók a' Bárduszokhoz, 's Skalduszokhoz a' nemzetnek költői, számtalan istenes, történetes, és világi énekeket készítettek; de a' mellyé írásba nem foglaltatván, mind elfelejtettek, 's oda vesztek. Ők az akkori Hősökről sok Vitézi, 's Hadi *Dalok*at szereztek, sőt némelly tréfás énekeket is; mellyeket az asztal felett szoktak volt énekelni. (a)[102] *„A' Dalosok a' Haddal együtt jártak, hogy láthassák ottan mi történik, 's azt azután versekbe foglalhassák. Hadi Dalaikkal a' vitézeket harczra buzditották, 's az ütközet kezdéskor az egész Dandár utánnok énekelt."* (b)[103] Idővel éjszakon *Táltosaik a' Sámánok' – Sibériai Papok'* – bűbájos szertartásaikat elfogadván sok hiúságokra vetemedtek. Az Isteni tiszteletkor már ők is azoknak ijesztő öltözetöket vevék-fel magokra, (c)[104] 's rémitő inrángotásokat, mesterséges elragadtatáso-

[97] (a) Görres Mythengeschichte. Erster Band p. 191.

[98] (b) Theophilact. a' többszer említett helyen Cornidesnél p. 20.

[99] (c) Priscus Rhetor Cap. II, XIX.

[100] (d) Báthori László ezt a' szót mindenütt Táltosnak írja, és annyit tesz nála, mint Mágus. Sándor István úgy vélekedik, hogy egykor talán így ejtődik Tanult-okos. Én pedig azt gondolom Találatos szóból származik, melly tanultságot is, okosságot is foglal magában. A' kifejezés, pedig nem rosz a valamint jó a' jártból jártos; az ittből ittos. [A Bécsi kódex bibliafordításának szerzőjét Horváth János is a ferences Bátori Lászlónak feltételezte, amit majd Döbrentei Gábor 1838. évi kritikai kiadása revideál: Tóth G. Péter]

[101] (a) Dugonics. Etelka. Első Könyv p. 68. [Dugonics A. 1788. I: 68. →**F1791**[3]]

[102] (a) Calani Attila Cap. XXIV. Bel Jegyzése g. alatt.

[103] (b) Sokféle IX. Darab. p. 107. [→**G1799/1808**]

[104] (c) Brougthon Lexicona III, Rész Schaman. – Lindemaim V. Theil p. 33. [→**G1792**]

kat szinlenek vala; azzal dicsekedvén, hogy akkoron a' Jókkal légyen beszélgetésük, 's azoknak segédgyével az ördögökön is erőt vesznek; nem csak az áldozatokból, hanem az álmokból, sors, nyilvetésből 's a' t. amik történendők megtudgyák mondani; bizonyos igékkel is, nem csak fűszerekkel, mellyek között különössen a' *bájfüvel* éltek (d)[105] – nyavalyákat gyógyítanak. És így valamint ők nép ámíttókká „lettek, rigy a' régi isteni tiszteletnek is szükségképpen egyedül a' jövendőről való hivságos kérdezkedésekké, s kétes felelet adásokká, csupa babona üzéssé – Sámánizmussá kellett soványodnia. Ezek a' Tátosok másképpen Jósoknak, vagy Javósoknak is hivattattak. De a' Sámánok' példájára ollyanok is támadtak közöttök, kik azzal hitegetik vala a' népet, hogy az ördögök erejével mindent végre visznek: rontanak, vesztenek, magokat láthatatlanokká teszik 's ezek valának tulajdonképpen az ördöngösök. Ebben a' mesterségben valamint a' Baskíri Aszszonyok a' magok *Sámánnyaikat,* úgy őket a' Magyar banyák kezdették követni 5 's Közöttök is elegen lettek, a' kik kiváltképpen egy Indiai varasbékának a' szemével űzték babonáskodásaikatj a' honnét az 6 mesterségök, varáslásnali, kurusulásnak, magok pedig Czondráknak, Boszorkányoknak neveztettek. A' Dalosaik pedig, itt csupa Csélcsapókká, Tsúfokká, Tréfaüző bohókká (Joculatores, Trufatores, jongleurs) lettek. (a)[106] Hitelessé teszik e' dolgot a' törvények, mellyekkel a' boszorkányoknak, ördöngösöknek, czinkosoknak vagy sorsvetőknek babonáskodásikat Szent István Király olly keményen tilalmazza. Megrögzött régi voltokra mutat pedig hogy azokat még kemény fenyítékivel sem irthatá-ki egészen; hanem titkon azután is egyre űzték. Innét János a' régi pogány babonaságot akarván lábra állítani – mellyet I. András Király keményen megtiltott vala *„számtalan Mágusokat, Pythókat, Pythonissákat, 's Haruspexeket gyűjtött vala öszve – kiken épen az emlétettek értetnek, hogy Mágusi szénásaikkal a' községet elcsábítanák."* A bizodalom, mellyel a' pártütő ezeket választá a' népet lázítni, arra mutat, hogy az bennök felette hitt vala.

G1820 – vallás- és nyelvtudomány, mondakutatás – *tátos bölcsekről és tátos „babonákról"*

társadalmi mező: vallásos olvasat, nemzeti konzervatív tradíció, babonairtó attitűd
szövegmotívum: táltos – ördöngös – mágus, szemfényvesztő – időjárás-varázsló

1820, Balony

PUCZ ANTAL VALLÁSOS KONZERVATÍV SZELLEMŰ ÉRTEKEZÉSE AZ ÖRDÖNGÖS TÁTOSRÓL ÉS A BABONATARTALMÚ MONDAKUTATÁS JELENTŐSÉGÉRŐL

Pucz Antalról mindössze azt tudjuk, hogy nagybajcsi plébános volt és a nagy kolerajárványban (1831) halt meg. Kazinczy 1805-ös jóslatát Pucz Antalról – miszerint

[105] (d) Lauras Alexandrina, Lin. Magyarul bájfű, a' honnét a' bájolás eredett. Feslernél I. Tb, I. B. p. 336.

[106] (a) Sokféle IX Darab 107–8 old. és XI. Darab. p. 32. [→**G1799/1808**]

„ez új csillag a magyar égen" – a tudós pap életútja nem mindenben igazolta.[107] 1767-ben született Esztergomban. Szüleiről, gyermekkoráról nem nyilatkozott. Szülővárosában végezte iskoláit, majd a pozsonyi papi szeminárium hallgatója lett. 1790-ben szentelték pappá. Szinnyei szerint előbb segédlelkész volt Óbudán, majd 1794-től Érseklésen lett káplán. A csallóközi Érseklés ma már nem létező község, egykori hollétét 1984-ben még régi templomának jól megőrzött épülete hirdette. Érseklést követően Pucz 1798-ban újra a Duna jobb partjára, a Győr megyei Nagybajcsra került. Életútja utolsó állomására az ugyancsak Győr megyei, csak a Duna másik partján található Balonyba költözött 1812-ben. Később hédervári kerületi alespresként is működött. Hatvannégy éves korában, alkotóereje teljében érte őt a halál. Kazinczy pár hónappal később lett a kolera áldozata.[108]

Pucz tudományos működése különösen a magyar szaknyelv megteremtésében volt termékeny. Bizonyára e „magyarítás" során szerzett tapasztalatok is közre játszottak abban, hogy amikor Kultsár István (1760–1828) 1805-ben meghirdette „a magyar nyelvnek állapotáról, kimiveltethetési módjairól, eszközeiről" témájú pályázatát, Pucz is ott volt a tizennyolc-húsz pályázó közt. Dolgozata sajnos visszhangtalan maradt, mert – a két másik díjazottétól eltérően – a cenzúra nem engedte kinyomtatni azt. Dolgozott fordításokon, Pesten, Trattner János betűivel jelentette meg latinból magyarra átültetve P. J. Riegger német egyházjogász könyvét *Értekezés az ördöngösségről* címmel. Előszavában így definiálta az értekezés tárgyát:

> Az ördöngösség, bűbáj, vagy ami mindegy, boszorkányság, egy a szélesen kiterjeded, bal ítéletek közül való, melly a legrégibb időktől fogva fennen uralkodott az emberek értelmén [...] (és) mind e mai napig meg nem szűnik garázdálkodni. Érdemes szolgálatot tett tehát a mi tudós Szerzőnk, amidőn ezen értekezésével [...] az úgy mondatott Magiának hijjábavalóságát mutatta meg.

Érdemes idéznünk Pucznak azon magyarázatát is, hogy miért nem „tátosság"-nak fordította a mágia szót, amit viszont épp a Bécsi-kódex és Sándor István figyelemfelhívó művei miatt maga is jól ismert, és, mint látszik, nagyra tartott:

> Bátori László után a Magiát Tátosságnak nevezhettem volna [...] de ez a szó egykor *annyit tett a mi Eleinknél, mint az Indusoknál Gymnosophista, az Aegyptomiaknál Próféta, az Assiriusoknál Chaldeus, a Gallusoknál Druida, a Görögöknél Philosophus, és a Rómaiaknál Sapiens,* és csak később vette magára a bűbájos értelmet.

A német alapossággal paragrafusokra osztott munkájában többek közt foglalkozott a jövendöléssel (Mantia) s annak „fajzatjaival", úgymint az asztrológiával, auguriummal, nekromantiával és a nyílvetéssel (sortilegium), továbbá a varázslással s annak alnemeivel, valamint a babonával – illesztve hozzájuk azokat a törvényeket és kánonokat, melyek ezeket a régebbi időkben kárhoztatták. Részletesen foglalkozott

[107] Zelliger A. 1893: 417.
[108] Kiss L. 2012.

az ördöngösök speciális fajtájával, a boszorkányokkal, akik a néphit szerint Németországban „a Brukterok hegyére (nálunk pedig Sz. Gellért hegyére)" repülnek.[109]

A szerző nem hitt az ördöngösségben, boszorkányságban, hanem egyetértett Mária Terézia törvénykönyvének vonatkozó „paragrafusával", amely arra utasította a bírákat, fontolják meg, vajon:

> [...] a bűbájos dolgoknak vallástétele Melancholiából, erős képzelődésből, eszelősködésből, őrülttségből, és más hasonló betegségből származott-e?[110]

Két évvel később, 1822-ben Pucz visszatért e témához, de ekkor nem fordított, hanem önálló, 140 oldalas kötetben elemezte a babona kérdését. Az Esztergomban kiadott munka címe: *A Babonának és az ő sokféle nemeinek rövid előadása a tudatlanok tanítására és a félékenyek megnyugtatására.*

A „Babonánál nincsen nagyobb ostora és kegyetlenebb ellensége az emberi nemnek", szögezte le Pucz már az előszóban. Érdemes megjegyezni a babonás embert frappánsan leíró definícióját: „jót remél, és rossztól fél ott, ahol tulajdonképpen semmit sem lehet reményleni és semmitől nem lehet félni". A tizennégy fejezetre osztott könyvben plébánosunk sort kerített a babonák leggyakoribb fajtáinak leírására, az álmokhoz, kísértetekhez, kincskereséshez, betegségekhez, háziállatokhoz, a gyermekek „igézéséhez", természeti jelenségekhez stb. fűződő tévhitek ismertetésére.

Pucz babonákról írott könyvét haszonnal forgathatják napjaink néprajzkutatói, hiszen számtalan csallóközi népszokást, hiedelmet is megörökített benne. A Csilizköz (a Csallóköz része!) tudós plébánosa könyve 43. oldalán például azt írja: „A múlt télen egész Sziget és Csilizköz, sőt Csallóköznek is egy része teli volt azon regével, hogy hét Leányok farkasokká lettek [...] és azokká maradtak." Lábjegyzetben még hozzátette: „1812. észt. Nagy Bajtson magam is tanúja voltam ennek a mendemondának."[111]

I.

1820, Balony

PUCZ ANTAL: *ÉRTEKEZÉS AZ ÖRDÖNGÖSSÉGRŐL*

KÖZLÉS: Pucz A. 1820: 4; Pucz A. 1829.

[p. 4.] Érdemes szolgálatot tett tehát a' mi tudós Szerzőnk, a' midőn ezen értekezésével mind az úgy mondatott Magiának hijjábanvalóságát mutatta meg, mind pedig annyi kémélletlen, és a' felebaráti szeretettel ellenkező ítéleteknek elejét venni

[109] Pucz A. 1820: 36.

[110] Pucz A. 1820: 65. Pucz itt a *Theresiana* (Constitutio Criminalis Theresiana, 1767) büntetőjogi kódexére utalhatott némi általánosítással.

[111] Kiss L. 2002; 2012.

akarta. – Bátori László után a' Mágiát Tátosságnak nevezhettem volna, úgy mint a' ki a' Mágust mindenütt Tátosnak mondja: de ez a' szó egykor annyit tett a' mi Eleinknél, mint az Indusoknál Gymnosophista, az Aegyptomiaknál Próféta, az Assiriusoknál Chaldaeus, a' Gallusoknál Druida, a' Görögöknél Philosophus, és a' Rómaiaknál Sapiens, és tsak később vette magára a' bűbájos értelmet. – A' bübáj' alnemeinek görög, vagy deák elnevezéseit is ott, a'hol rövideden, és értelmesen ki nem tehettem, többnyire meg hagytam, mint ezt egyéb nyelvekben is szokás tselekedni.

II.

1822, Esztergom

A TÁTOSSÁGRÓL, SÁRKÁNYOKRÓL VALLOTT BABONÁS TÉVHITEK

KÖZLÉS: Pucz A. 1822: 112–113, 115, 134–135.

[p. 112–113.] §. 95.
Néha' éjjel aluvása közhen úgy tettzik az embernek, mintha valami reá esnék, a' mi olly erőssen nyomja; hogy se lélegzetet nem vehet; se 'nem kiálthat, hanem tsak nyöszörög, és ezt hívják boszorkány nyomásnak. A Babonásoknak erről külömbféle vélekedéseik vagynak, mellyek közül az egyik olly helytelen, mint a másik.

Az hol lélek, a' ki egy más emberből (Tátosnak mondják) ki menvén, gyönyörködtetésére másokat nyom: hol a' boszorkányok küldenek az ember' testére egy lelket, vagy magát az ördögöt: hol pedig magok a' boszorkányok teszik ezt a' nyomást. Valamellyen esztelenek ezek a' vélekedések, éppen olly nevetségesek a' boszorkány nyomás ellen javallott eszközök is.

[p. 115.] §. 98.
Azok a külömbféle betegségek, mellyek a' szelid állatoknál, különösen a szarvas marháknál adják ki magokat, az együgyü házi Gazdáknak meg annyi alkalmatosságul szolgálnak holmi babonás tselekedeteknek el követésére. Az ő Barmaik betegségének fisikai okait nem esmérvén, és azoknak ki tanulásával nem is törődvén, tsak nem minden rosszat, a' melly azokat éri, a varázslás munkájának tartják. Ha a' tehénnek teje megfogyatkozik, vagy otsmány fölet ver, ha a téj hegyett kék foltok láttzanak, vagy véres erekkel vegyeledik össze, azonnal azt gondolja a közönséges gazda, hogy az ő marháját ez, vagy amaz a boszorkány az ördög segitségével, a kivel szövetségben vagyon, vesztette meg. A helyett hogy ollyan eszközökről gondolkodnék, mellyekkel az ő barmának nyavalás állapotjában hasznosan lehetne élni, inkább azon vagyon, hogy babonás szertartások által, hét füvekkel való füstölygetések által a boszorkányt, vagy tátost ugyan jól megkinozza, és az ördögöt el üzze. Oh szegény emberek! bizonyosak lehettek abban, hogy az emlitett környülállások, mindenkor azt mutatják, hogy a ti marhátok beteg, de nem a boszorkányság által,

mert ez magában lehetetlen; mivel az ember a sátánnak segitsége által emberi erőt meghaladó dolgokat nem tehet: az tsupán természeti nyavala, mellyet a következendő eszközök által legjobban meggyógyithattok.

[p. 134–135.] §. 120.

Az úgy mondatott repülö sárkány hasonlóképpen az éghető Levegőnek meggyulladása, a gőzös Levegőnek alsóbb tartományában több sürü, 's nyúlókás materiák össze tsoportozván, és a vélek egyesültt nedvesség miatt egy szempillantás alatt el nem aludván, hanem egy gerendának formájában tovább vitettetvén a' Levegőben. Ez a tűzi forma, a' babonásoknak vélekedése szerint nem más, hanem maga az ördög. Es mivel néha úgy látszik, hogy a tüzes sárkány az ő mozgásában a kéményhez közelit, innen az az ostoba vélekedés támadott, hogy az ördög egy tüzes sárkánynak képében a kéményen az ő esmérőseihez és kedveseihez mégyen, és nékik pénzt és eledelt visz. Azért mondja a köz ember még e mái napiglan is illyen természeti tüneménynek alkalmatosságával, hogy a sárkány ennek, vagy annak a házába repült a kéményen által: és ekkor erőssen hiszi, hogy egy illyen háznak lakosa tátos, és az ördöggel szövetségben áll: sőtt annyira megy bolondságában, hogy azt hiszi, a sárkány enni valókat is hullat, ha annak látásánál ezt kiáltja: Hal-part. De ekkor, úgymond, fedél alatt kell az embernek külömben ezen vakmerőségért sárral béhajigálja. Magában idomtalan ugyan ez a vélekedés, de még ma is föltalálni ezt némelly köz emberek között. Sőtt ollyanok is vagynak, a kik az ő formáját is leirják: ezek szerint néki hegyes szája, kis disznó fülei, és a fején sertéi vagynak. De a föllvebb mondottakbol ki tettzik, hogy a repülő sárkány egy természeti levegői tünemény [...]

G1831 – összehasonlító vallástudomány – *sámán (pogány) vallás*

társadalmi mező: göttingai tudományos tradíció, összehasonlító vallástudományi olvasat
szövegmotívum: sámán (pogány) vallás – fétisimádó – gonoszt tisztelő – varázsló

1831, Kassa

STAUT JÓZSEF ÉRTEKEZÉSE A SÁMÁN VALLÁSNAK (!) AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ VALLÁSTUDOMÁNY OSZTÁLYOZÁSI RENDJÉBEN BETÖLTÖTT HELYÉRŐL

Staut József (1780?–1849) nyugdíjas főhadnagy, korábban a 3. Hadik-huszárezred segédtisztje volt.[112] Utóbb mint tanár, természettudós, tankönyvíró jelentős szereppel bíró kultúraközvetítő lett, aki a természettudományok eredményeinek

[112] Staut a württembergi Ferdinand-huszárokkal vonult a Napóleon elleni háborúba, és az 1814. február 14-i montereau-i ütközetben életveszélyesen megsebesült. Sebéből felépült, fél lábát elvesztette. I. Vilmos, Württemberg királya a magyar Hadik-ezred tisztjeinek arcképeit, így Staut Józsefét is teljes katonai díszben, stuttgarti palotájában állíttatta ki tisztelete jeléül.

meghatározó „áramoltatója" lehetett, különösen fordításainak és tankönyveinek köszönhetően. A jelentős kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkező Abaúj megyei Szepsiben írta cikkeit a Kassán kiadott *Felső-magyarországi Minerva* (1825–1836) köteteibe. Szemléletében a göttingai tradíciót képviselte, lett légyen szó természettudományokról vagy nyelvészetről. Korának vallási ágait is népességarányos számokkal és területi kiterjedésük földrajzi leírásával összehasonlítva mutatta be.

A vallások hierarchiájában másodosztályú politeista, fétisimádó és pogány vallásként írta le a „sámán vallást", melyet az amerikai kontinens és a szibériai őslakosok követnek. A „pogány" jelző itt a szó eredeti értelmében a „nem civilizáltat" jelenti, történelmi vonzat nélkül az egyidejűségre, a vallások összehasonlíthatóságára és osztályozhatóságára utalva. A *Felső-magyarországi Minerva* irodalmi folyóirat Dessewffy József szellemi irányításával és anyagi támogatásával jelent meg Kassán, szerkesztője Dulházy Mihály, legjelentősebb munkatársa Kazinczy Ferenc volt. Az *Aurora* nemzeti romantikájával szemben a klasszicizmus romantikájának utóvédjét képviselte.

KÖZLÉS: Staut József [Fő-hadnagy] 1831: A' föld-szinén elterjedett külömböző Vallások' száma, Felső Magyar-Országi Minerva, Kassa 7. évf. 1. Kötet Első Füzet. Januáriusz 3., pp. 42–50.

Monotheismushoz tartoznak: a' Keresztyének, Muhamedánusok, Zsidók, Drúzusok és Deisták;

a' Polytheismushoz a' Fó, Badha, Brahma, Samánus, Zoroaster' vallásán lévők, és a' Fétis imádók, [...]

A' Polytheismus mint minden Vallások' második fő-osztállya ismét két al-vallásbeli osztályra szakad, u. m. az ollyan Polytheismusra, melly egy örökké való Valóságot, mint a' világ' legfőbb Urát ugyan felteszen; de munkálódását; más al-istenek által, mellyek tőle függnek, viteti véghez, é s ezeket tisztelni tanítja; és a' valóságos pogány-vallásra, melly vagy több Istenek', vagy okos valóságok', p. o. emberek', vagy éppen oktalan valóságok, p. o. Fétisek imádásában áll. Azokhoz, kik sok al-isteneket mint a' legfőbb Valóság kifolyását hisznek, tartoznak:

Azokhoz, kik sok al-isteneket mint a' legfőbb Valóság kifolyását hisznek, tartoznak:

1-er. A Fó vallásán lévők [...]

2-or. A' Budelha vallása [...]

3-or. Brahma vallása [...]

4-er. A' Sámánt vallás, melly a' legfőbb Valóság mellett a' Gonoszt is tiszteltetti, csillagok' befolyását hiszi, 's a' varázslás előtt reszket, a' miért nálla a' varázslók nagy tiszteletben tartatnak. Ezen vallást az Amerikai Indusok tübnyire követik, 's holmi apró népek a' moszka birodalomban.

5-er. A' Szabaeusz természetes vallás [...]

Ezen öt polytheismusi Vallások legalább 216 millió követőket számolhatnak.

G1832 – nyelv-, föld- és vallástudomány – szibériai népek, nyelvek nemzetsége és *sámán vallása*

társadalmi mező: összehasonlító vallástudományi olvasat
szövegmotívum: sámán vallás – finnugor nyelvek nemzetsége

1832–1834/1844, Pest

A KÖZHASZNÚ ESMÉRETEK TÁRÁNAK SZIBÉRIAI NYELVEKET ÉS VALLÁSOKAT RENDSZEREZŐ SZÓCIKKEI, EMLÍTVE A VALLÁSI OSZTÁLYOK KÖZÖTT A SÁMÁN VALLÁS, A NYELVEK KÖZÖTT PEDIG A MAGYARRAL ROKONÍTOTT FINN, VOTJÁK, OSZTJÁK NYELVEK RENDJE

A betűrendes magyar enciklopédiák sorát az 1830-as évek elején induló *Közhasznu esmeretek tára* nyitotta meg, amit a XVIII. század közepén készült, majd rendszeresen bővített *Conversations-Lexikon* magyarított változataként írtak, szerkesztettek. Otto Wigand pesti könyvárus 1831-ben adta ki az első kötetet, majd 1834-ben az utolsó, tizenkettediket. Az egyhasábosan szedett, apró betűs munka jó néhány új, magyar vonatkozású szócikket is tartalmazott, tekintettel a hazai olvasóközönségre. Egy évtized múlva, 1844-ben Wigand jogutóda, Heckenast bocsátotta közre annak olcsó kiadását is, amely az elsőnek betű szerinti újranyomtatása volt, csak kisebb sorközökkel és gyengébb minőségű papíron. A hittudományi fejezeteket Ballai Valér és Guzmics Izidor (1786–1839) pannonhalmi bencés szerzetesek (utóbbi az *Árpád Pannonia hegyén* című történelmi színmű írója →**F1830**) fordította. A világtörténelmi, magyar történelmi, világirodalmi, magyar irodalmi, nyelvtani, poétikai, verstani részeket Döbrentei Gábor írta, magyarította. Az Auróra-kör (Bajza József és társai) kemény tollharcot vívtak a szerkesztőség élén állók, főleg Döbrentei Gábor ellen, melyben több nemzeti szellemiséget követeltek a magyar nyelv, a magyar tudományosság és művelődés nemzeti ügyének számító lexikontól.[113] A *sámánokra* vonatkozó szócikkek szimplán fordítások. Magyarításában szemléletbéli változásra nem került sor.

KÖZLÉS: *Közhasznu esmeretek tára* A' Conversations-Lexicon szerént Magyarországra alkalmaztatva, 2. kötet. Baco – Canonisatio (Pest, 1831) p. 465.

A' nemzetnek 12 ága egészen vagy részént az orosz birodalom lakosai közé tartozik, u. m. a' Lappok, Finnek, Esthek, Livek, Tseremissek, Tsuvasok, Mordvinok, Wotjákek, Parmjákek, Surjánek, Wogulok és az obii Ostjákok. Ide számoltathatnak még a' Tepterik, egy néptsoport, melly több finn nemzetségeknek, főképen a' Tseremisseknek, Tsuvasoknak és Mordónoknak öszvekeveredéséből származott 's azután Tatárokkal is szaporodott.

[113] Szalai A. 1980; Szalai A. 1981.

KÖZLÉS: *Közhasznu esmeretek tára* A' Conversations-Lexicon szerént Magyarországra alkalmaztatva, 4. kötet. Delphin – Florus (Pest, 1832) Finnland, p. 527.

A' finn nemzetségeknek nem csak középszerű testmagasságok, hanem erős és tartós testalkotások van. Ábrázatjuknak fővonásai: lapos kép, beesett arczok, sötét szürke szemek, ritka szakál, barnás sárga haj és sárgás ábrázatszin. Ezen tulajdonságok mindazáltal a' szorosabb értelemben vett Finneknél, a tehetőség és pallérozottság által már nemesedtek. A' Tseremissek és Tsuvasok testformája inkább a' Tatárokéhoz, a' Mordvinoké az Oroszokéhoz 's a' Wogulok a Kalmuckokéhoz hasonlít. A' Finnek többnyire Keresztények 's vagy az ágostai, vagy a' görög egyházhoz tartoznak, hanem a' Tseremissek, Mordvinok, A Votjakek és Wogulok közt Pogányok vagy Sámánok is találtatnak.

KÖZLÉS: *Közhasznu esmeretek tára* A' Conversations-Lexicon szerént Magyarországra alkalmaztatva, 10. kötet. Q – Snyders (Pest, 1834) Sámanok, p. 295.

Sámánok nagy Tatár- 's Mongolországokban, China egy részében, Siberiában és Kamcsatkában papok, kik egyszersmind gyógyászok, varázslók és ördögűzők. Úgy látszik, hogy az istenről, 's isteni dolgokroli leghelytelenebb vélekedésekből álló sámán vallást Asia déli részeiben Confucius és Zoroaster tanításai nyomták el. Tangutban, China egy részében, 's a' Mongolok közt uralkodó újsamán vallás, a régi samani pogányságból és a' nestoriana keresztény hitből csinált keverék és lámáinak v. sigemuminak neveztetik, melly a' Mandsuk által terjedt el Chinában, nos mostan udvari vallás és ezen kívül Tibetben, Keletindia egy részében, tatár és mongol országokban, és a' kalmükök között divatozik. A' lélek vándorlásáróli vélekedés, és Fő pogány bálvány tiszteltetése, kit istenitése előtt Sakának v. Sekiának neveztek, teszi egy részét az uj sámán vallásnak. Az ó sámán vallás még babonásabb annál a' következőkből áll.

KÖZLÉS: *Közhasznu esmeretek tára* A' Conversations-Lexicon szerént Magyarországra alkalmaztatva, 12. kötet. Thaarup – Zwingli (Pest, 1834) Tungusok p. 161.

Tungusok, számos nép Siberiában 's mandsur eredetű, melly a' Jenisci alsó tájékain, a' Tungusza-folyónál, Lénánál, Amurnál a' pensinski tengeröbölig, sőt a' jégtengerig szétszórva lakik. Az Amur folyón túl lakók chinai, az innen fekvők orosz védelem alatt vannak. Némellyek megkeresztelkedtek 's földmivelést űznek; legtöbben samani pogányok 's lovaikkal, Dámszarvasaikkal vagy kutyáikkal, mellyek szánaikat húzzák 's élelmül szolgálnak nekik, egy helyről másra vándorolnak, úgy, hogy egy helyen csak egyetlen vagy legfeljebb 2 évet töltenek.

G1839 – történeti tátos maradványok – táltos pogány pap, áldozópap, törvényolvasó, dalos – hetedik gyermek – pénzt lát a földben

társadalmi mező: megkésett humanista, vallásos olvasat, nemzeti tradíció
szövegmotívum: táltos – pogány magyarok áldozópapja – hetedik gyermek, kincset lát – tudós, törvényolvasó, dalos – szertartásvezető bölcs / táltos ló – gyorsan fut

1839, Pest

KISS BÁLINT A KORTÁRS TÁLTOSHIEDELMEK MESEI MARADVÁNYAIRÓL ÉS A RÉGI MAGYAROK MÁGUSVALLÁSA ÖSSZEFÜGGÉSEIRŐL

Az 1830-as évek végén jelent meg Pesten Landerer nyomdájában Kiss Bálint (1772–1853) református lelkész és tanár könyve, melynek harmadik része foglalkozott a régi magyarok óhazai vallásával és a „mostani" haza kereszténnyé válásának kérdésével. Felfogása azt az eredendően *humanista* (ekkor már erősen korszerűtlen) álláspontot képviseli, mely szerint a régi magyarok a „Mágusok vallását követték", vagyis Zoroaszter tanainak pogány hívei voltak. Történeti forrásainak összegyűjtését már egy korábbi nemzedék elvégezte, ebben újdonság alig vagy nem akad. Bizonyos részleteiben átvesz és akceptál nyelvészeti és vallástudományi összehasonlításból származó adatokat (a táltosok papok, áldozópapok, felolvasó és dalos papok), de inkább fordul a néphit korai gyűjteseinek szövegei felé (táltos mint hetedik gyerek, pénzt lát), mintsem foglalkozna ezek kiértékelésével. Összegzése inkább kilúgozza az addigi eredményeket, némileg elhagyva a Horvát István által gerjesztett többlettartalmakat. A mesei hagyományt (vagyis az alábbi forrásadatokat) a táltos tudás maradványainak tartja, így a táltos lovakról szóló történeteket is.

KÖZLÉS: Kiss B. 1839: 45, 260, 278–279.

I.

II. A' régi Madjaroknak lakóhelyeiről 's történeteiről e' mostani hazánkba jövetelötig.

§. 41. [p. 45.] *[tátos – pogány papok voltak]*

Illyenek voltak a' Zsidók' profétái, papjai, 's Lévitái; az Arménusok' Ságái; az Indusok' Gymnosophistái; a' Magyarok' Karabonczai és Tátosai; a' Gallusok' Druidái; a' Brittusok' Bardusai, 's a' t.

II.

III. A' Magyarok miféle vallást követtek Ázsiában és e' mostani hazánkban is, keresztyénekké levésökig.

§. 187. [p. 260.] *[hetedik gyermek pénzt lát a földben]*

A' mi régi atyáinknál is a' 7. szám szentnek tartatott, mellyet mutat ezen szólás: „megválasztja hét tél hét nyár" és a' hetedìk gyermek különös tehetségünek tartatott, azt hivén, hogy ezek közzül válnak legalkalmatosabb tátosok, tudósok; és hogy ezek a' pénzt a' földben is meglátják.

III.

§. 216. [p. 278–279.] *[tátos papok, vallási tanítók, törvényolvasók, dalosok]*

Ezekhez járúltak a' Tátosok is. Hihetőleg, ezek, vették nevöket nem a' tátogástól, melly mindennel köz, hanem ezen chaldaeai szótól: Data, melly törvényt rendelést tészen. Dátos tehát vagy Tátos tett ollyat, ki a' törvényt 's rendeléseket az emberek eleibe adta, és intette azoknak teljesítésére. Innen neveztettek Jósoknak, Javósoknak is, és Így ollyan formát tett, mint a' Görögöknél a' profeta. Ezek voltak a' régi Magyarok közt a' tanítók, melly nevezet ezen chaldaeai szóból eredt: Tana=tanúlt. Ezek tanították a' gyermekeket a' vallás' együgyű igazságaira, a' czeremóniákra, az erkölcsi regulákra. Tanították azokra az énekekre, mellyeket az áldozat' alkalmával énekelni szoktak, ezeken kívül vitézi tetteket magokban foglaló 's általok készített versekre, mellyeket nótával szoktak vala elmondani; ezért mondák a' Magyarok az éneklést is tanításnak vagy danolásnak. Gyakorlották az ifjakat a' nyilazásban, a' dárda-hajításban, a' görbe kard' forgatásában, és a' szokásban volt hadi fordulásokban. Ennek maradványa volt a' magyar gyermekek között a' katonásdi játszás; ebből kerekedtek a' Tátosok' hadakozásairól, az ő széllel vetekedő futós lovaikról valósok meséik az öregasszonyoknak.

IV.

§. 217. [p. 279.] *[tátos papok, fizetségért áldoznak, áldozópapok]*

Ezen kivül jövedelmök volt az, a' mi az áldozatból nekik adatott, a' mit önként ajándékoztak nekik az emberek. A' Tátosoknak vagy Tanítóknak pedíg szegődség, szerént volt fizetésök, a' honnan ez a Tana, azt is tette a' Chaldaeusoknál: 'alku szerént jutalomért dolgozni, bérben megfogadni.

V.

§. 218. [p. 279.] *[tátos papok – pogányok – varázslóknak neveztetnek, lóval áldoznak]*

Heltai Gáspár krónikája' 44-dik részében, a' Magyarok' papjait tanítóit, a' keresztyén vallásra lett térések előtt 'Varázslók'-nak nevezi ekképen írván: „A' némety Péter ellen feltámadának a' Magyarok, Csanádon gyűlést tartván, a' skythiai bálványozásra adák magokat, megnyírették fejöket fürtre, Varázslókat fogadának, azoknak oktatások Szerént cselekedének, és lóhúst kezdének enni."

G1844 – nyelv-és vallástudomány – *táltos pogány pap (sámán) foglalkozása*

társadalmi mező: összehasonlító nyelv- és vallástudományi olvasat
szövegmotívum: táltos/sámán – papok // táltos ló – lóáldozat

1844, Pest

A TÁLTOS / SÁMÁN PAPOK TEVÉKENYSÉGE, FOGLALKOZÁSA ÉS A TÁTOS LOVAK (PEGAZUS) KAPCSOLATAI KÁLLAY FERENC MŰVÉBEN

A táltos és a sámán azonosságáról Kállay Ferenc (1790–1861) nyelvtörténész egészen világos megfogalmazást adott már 1846-ban is: „Sarkalatos dolognak tartom a schamanismust itt szóban hozni, mert majd ki fog tetszeni, hogy a kijött magyarok pogány vallása az északi sark népei közt ma is divatoshoz igen sokat húz, a homályos pontok abból felvilágosíthatók, kivált bűvölés s varázslás, temetési szertartások s áldozatok tekintetében." Ez a mondat azonban kéziratban maradt, és csak 1861-ben, Kállay halála után vált ismertté.[114] Ki-ki vérmérséklete, ismereteinek eredete és olvasottsága szerint lett ehhez viszonyítva visszafogottabb vagy épp ellenkezőleg, burjánzóbb abban az értelmezésben, ahogy a kutatók a táltost és annak megfeleltetve a sámánt a pogány magyar papi szerepre kiválasztották. Ez ugyanígy volt korábban Horváth Jánosnál →**G1817**, később pedig Ipolyinál és némiképp Csengery Antalnál is. Abban szinte mindenki egyetértett, hogy a tátos legfontosabb szerepe az *áldozat*okat bemutató *papi* funkció. Kállay a finnugor nyelvészettel a göttingai összehasonlító vallástudományok igényességével foglalkozó Gyarmathy Sámuelre (1799) hivatkozva mondja, hogy a „táltos" szó megegyezik a lapp „tábdos pappa" vagy „taidos" (tudós pap, tudós) kifejezéssel is.[115] A feltételezett áldozópap alakjához viszont már Kállay is hozzárendelte korának ismert táltoshiedelmeit, recens mondai motívumait: a foggal születést, a hétéves korban meghaló táltos gyerek, a viaskodás képzeteit, de ugyanígy a kincsásó gyakorlatot, valamint a táltos ló mesei motívumát, vagy a korai nyelvtörténeti, szótörténeti találatokat is. Utóbbin értve a Bécsi kódex („Bátori László bibliája") „táltos" sza-

[114] Kállay F. 1861: 5.
[115] Gyarmathy S. 1799: 46, 84, 88; Sándor I. 1799. VI: 182–184; Kállay F. 1844: 51.

vának és a Bonfininél talált „varásló" szónak a társítását és a pogány magyarokhoz való kötődését. Mindezt Kállay Ipolyi előtt majd tíz évvel közre is bocsátotta a *Tudománytár* 1844. évi nyelvészeti eredményeket bemutató számában. Kállay a Sándor István által kijelölt nyomvonalon haladt, de műve sokkal összetettebb lett annál. Valójában a magyar nyelv kutatásának göttingai tradícióját és a hazai nemzeti történetírás addigi eredményeit ötvözte a finnugor népek sámánjainak etnográfiai, nép- és szokásleíró eredményeivel. Az alábbi szövegek Kállay sámán-táltos elméletének Ipolyi műve előtti állapotára mutatnak rá. Némiképp árnyalva azt a képet, hogy mindezt nem Ipolyi árnyékában, hanem már annak előtte is szinte mindenre kiterjedően megírta. A szibériai eredetűként megismert sámándobnak az ősvalláskutatók közötti jelentőségére is hamarabb, az 1840-es években hívta fel a figyelmet e nyilvános publikációban, mint ahogy azt addig a folklorisztika csak a halála utáni (1861) megjelenéssel hangsúlyozta.[116] A táltosoknak tulajdonított varázsdob leírása minden bizonnyal Sándor Istvántól ered →**G1799/1808**, aki viszont Johann Georg Gmelin orvos, természettudós (1709–1755) nyomán ismertette a szibériai tunguz sámánok szertartási dobjait. Sándor viszont nem állította, hogy a tunguz sámán és a magyar táltos dobja hasonló, sem hogy azonos lenne. Ez csak Kállay táltoshit-rekonstrukciójában, olvasatában vált eggyé. Az alábbi szövegeket épp ezért fontos közzétenni.

KÖZLÉS: Kállay F. 1844: 37–56; Kállay F. 1861: 51–52. [Készült 1848-ban a Kisfaludy Társaság pályázatára.]

[p. 51–52.] Lássunk most már a magyar tátos szóról valamit. Bátori László bibliájában[117] táltos – sapiens, aperti ingenii vir, mágus, hogy a szó ma is divatos köztünk kitetszik a tájszótárból és Kassaiból.[118] Ez utolsó ok nélkül gáncsolja Kreszneri-cset, hogy a szót a' tát gyök alá vette. A pogány magyar papok táltos nevét megemlíti a' franczia iró Dussieux is,[119] és Sternfeld a bajor académia évkönyveiben (II. B. 2 Abth. 1839.) a' táltost papnak, a tátost bűvös lónak mondja, mellyel Szirmai pegasusnak ir:[120] közhagyomány vagy népmonda volt már régen, hogy egy lóért eladák a' slávok a' hont magyarjainknak;[121] azért kérdés lehet, vajjon nem a' tátos vagy bűvös ló adott-e okot a' *tót* nevezetre, mivel annak gyöke minden esetre tát, a' jóslás jövendőlés a' száj feltárással kezdődik, a magyar tátosoknak igen termé-

[116] Diószegi V. 1964: 672; Hoppál M. 1988: 108; Pócs É. 2017: 2.

[117] A Bécsi kódex bibliafordításának szerzőjét sokáig a ferences Bátori Lászlóval azonosították. Kállay itt nem veszi figyelembe a kritikai kiadást elkészítő Döbrentei Gábor eredményeit.

[118] Kassai J. 1817: 439. →**D1817**.

[119] „Les Hongrois étaient païens; ils adoraient *Isten*, l'être suprême; un mauvais principe, *Urdung*, et une quantité de bons et de mauvais génies; leurs prêtres s'appelaient Taltos." (A magyarok pogányok voltak; Istent, a legfelsőbb lényt imádták; a gonosz Urdungöt; és számos jó és rossz démont is; papjaikat Taltosnak hívták.) Dussieux, L. 1839: 17.

[120] Szirmay A. 1804: 95. →**D1804**[1].

[121] A XVIII. században „felfedezett" lóáldozat-mondamotívum és a magyar „ősvallás" összefüggéseiről: Voigt V. 1997: 301.

szetes elnevezések volt épen ugy, mint más fetischismust követő népeknél, melly magában már szájfeltárást jelent.

Menandrosz már korábban hasonlót jegyzett fel az Altaj hegyeken lakó törökökről, kik szinte a természeti erőket tisztelték, úgymint tüzet, vizet, földet; jóslóik voltak „és róluk azt tartották, hogy a veszedelmeket elhárítják, a bajokat előzik és más szerencsétlenségeket is jóra fordítanak; magát Zémarkhoszt is (ti. görög császár követtét a VI. században) körbevezették a tűz körül, és ezzel a szertartással, amely náluk szokásos volt, megtisztították".

Az ily jósok vagy sámán papokról krónikáink is beszélnek, mint majd látni fogjuk. Vatáról, Jánosról, Rázdiról való hagyományok kétségen túlivá teszik, hogy a kijött magyarok vallása már Volga-földi laktokban samanizmussal volt megkeverve, amelynek fő része a bűbájosság. Rázdinak éppen azért varasole neve van Bonfiniban, azaz varázsló. Pogány magyarjaink egy főistent hittek, kinek mint világ teremtőjének, Theophülaktosz szerint áldoztak, de lassanként a tiszta hit babonák által beárnyékoltatott, a teremtő helyét a természet foglalta el, nyelvünk benső alkata is ez átmenetre mutat, mert a természet a teremtés kifolyása, a teremtés pedig a teremtő erő munkája, mely csak szellemileg felfogható, a néptömegekben rendesen hittantanítás által fenntartható. A sámán papoktól, kiknek minden tekintetek (tekintélyük) s világi hasznok a babonáskodás mesterkélt űzésétől függött, tiszta hittanúsítást nem lehetett várni.

Ők maguk is, a nagy természet kebelén csüngve, egy hajóban eveztek a néppel, melyet vezettek, ami őket felülemelte a sokaságon, az a tündérkedés volt, melyben magukat máig is gyakorolják az észak-sarki földeken. A tündér, tündérkedés, tündérvilág stb. fontos jelentésű szak nyelvünkben, amelyek mély pillanatot (betekintést) hagynak vetni őseink egykori babonáira.

A pogány lapp, finn, tatár sámánizmus közti nagy hasonlatosság innen kimagyarázható, s mivel annak teljes vázlatát adták az utazók, könnyű leend azokból kipótolni belföldi krónikáink hiányait, melyek keresztények által íratva bűnnek is tárták a részletességekre leereszkedni, de annyit mégis, bár nagy általánosságban feljegyeztek, mennyi az egybevetésekre biztos alapul szolgálhat.[122] A csudásság, bűvészet, tündéres képzetek, láthatatlan szellemek, holtak fel-feltűnő lelkei, mindenféle jóslatok, jó és rossz géniuszokhoz könyörgés, áldozattétel, azoknak kiengesztelése, azon főbb körvonatok (határok), amelyek közt mozgott, s máig is mozog a sámánizmus; s mióta mindezt a keresztény papok ördöngösködésnek vették, s vétették híveikkel, s a bibliafordításban is a sátán s ördög neve használtatott csak általok, a pogány tündéres világra való reminiszcenciák lassanként elenyésztek a műveltebb osztályban, de a per közt azok végképp ki nem aludtak, mely régi hajlamát éppen tündéres történetek elbeszélésével táplálná még a XVII. században is, mint az akkor nyomtatott História triviális (Közönséges történet) mutatja.

A papságról

is vallásos műszó lehet a táltos vagy tátos melléknév is, magyarul az jóslót jelent tát törzsből... honnan tátong, tátogat, tátó stb.; ezen szájlátogatást a sámán papok konvulzióiból (görcsös rángatódzásaiból) könnyen kimagyarázhatni. A szibériai sá-

[122] Sándor I. 1799. VI: 182–184. →**G1799/1808**.

mánok – írja Gmelin[123] – abban egyezők, hogy egyik is magát papnak nem teheti, hanem az isten választja ki őket, az isteni választást megismerik a görcsökön s rángatódzásokon, az ily epileptikai állapotok öröklési nyavalyák, gyakran a hatodik ízre is átszállnak a paphivatallal együtt, minél régibbek, annál inkább tiszteltetnek, ha magoknak nincs utódjok, más nyavalyás gyermekeket fiúknak fogadnak fel, s azokat helyettesítik, némelyek légy (ölőgalóca)-gomba főzött nedvét isszák, vagy azoknak vizeletét, kik már a főzött nedvtől megtébolyodvák, hogy annál hamarébb rángatózásba jöjjenek, bűvös eszközeikkel, dobbal, köpönyegeikkel rémítő csörgést okoznak, tetteik osztán magokat, mintha az istenekkel beszélnének [...]

A tátosok foglalkozásai

A sámán papok rángatódzásairól följebb már szó lévén, mint italaikról, melyek az ily állapotot előkészítik, még csak azt jegyezzük meg, hogy az ily magok megerőltetése őket gyakran a látástól megfosztja, s mint vakok, még inkább tiszteltetnek. Szolgálatjuk ideje alatt mind maguk, mind a varázsnők varázsló köpönyeget viselnek, van bűvös dobjuk, vagy ehelyett három láb hosszú, bálványkákkal megrakott varázsbotjuk s lófarkokat lobogtató kis zászlóik, a dob tojás alakú szita vagy skatulya, egyik oldala bőrrel van bevonva, azon különbféle figurák, kívülről s belülről is, hol egy rúd megy keresztül, láthatók; a fasúlyok vagy dobverő nyúl, s más állatbőrrel van bevonva, horgonyokkal, vagy pedig szarvakkal ékítve. A dobolás sietteti a bódultságot, a papok s varázsnők azt mondogatják, hogy az istenek szeretik az ily doblármát, arra hamarébb megjelennek, annál inkább dobolnak, minél később áll be a tébolyodtság; más célja s haszna a bűvészdoboknak: a múltak s jövőreli kérdezősködésekre felelni, e pontban a lapp és tatár bűvészek munkálataikban összveegyeznek, mint Mone után elő fogjuk azt adni. A bűvészbőrköpenyegekre sokféle vaseszköz, ritkán sárgaréz is van felaggatva, különbféle állatfők, körmök, bőrök, leginkább saskörmök s kígyóbőr özönlenek el azokon, amelyek súlyaikat nevelik, s ha bennök ugrálnak, rémítő csörgést tesznek, mintha a leláncolt ördögök csörtetnék láncaikat. A köpenyeg mellett viselnek varázs-bőrcsizmákat, sapkákat, kesztyűket is, magas sapkáikon bagoly- vagy sastollak lógnak, vagy ezek helyett kígyóbőröket, szarvasszarvakat aggatnak azokra.[124]

[123] Gmelin, J. G. 1751/1752.
[124] Gmelin, J. G. 1751/1752.

G1847 – nyelv- és történeti mondakutatás – *tátos pap, tátos ló, áldomás*

társadalmi mező: romantikus olvasat, nemzeti tradíció
szövegmotívum: tátos ló – gebe, rühes – megrázza magát, és szárnyas paripa lesz / tátos – bűvész – boszorkányok ellenfele / tátos – magyarok ősi papja – áldozati szertartásvezető – fehérló-áldozat – vezérek tanácsadója (jós)

1847. március, Pest

NAGY IVÁN GENEALÓGUS ÉS TÖRTÉNÉSZ A NEMZETI JELLEM VONÁSAIRÓL ÉS ANNAK A TÁTOSHITTEL KAPCSOLATOS ÖSSZEFÜGGÉSEIRŐL

Komory Dávid (Nagy Iván írói álneve) az 1848-as forradalom küszöbén foglalkozott a nemzet ősi *jellemével.* A szokásokat és az erkölcsöt tanulmányozta. Ezek alkotják a „nemzet jellemét", és ennek tanulmányozása vezet el minket a *„jellemismé"*-hez. Nagy Iván (1824–1898) az egyik legnagyobb hatású magyar genealógus, heraldikus, történész volt, különösen a nemesi nemzetségek genealógiai, ma úgy mondanánk, hálózatkutatásai és eredetkérdései miatt. Nagy ebben az írásában a nemzeti jellem történelmi korszakolását és definiálását kísérelte meg.[125] E „jellemet" mint a nemzeti karakter szinonimáját erkölcstani és lélektani szempontból igyekezett körülírni. Ez utóbbi értelemben a jellem azon ismérvek összessége, amelyeken az emberi nemen belüli különbségek alapulnak. Nála is felbukkant tehát a „különbség", a megkülönböztetés régóta ismert kategóriamotívuma. A nemzeti jellem, illetve karakter egyfajta nemzeti „bélyeg"-ként való megjelöléséről írt. A többihez hasonlóan a bélyeg terminus is többnyire jelzős szerkezetekben fordult elő nála, és – akár a különösség/különb(öző)ség/különféleség – már a kulturális reformkor kezdetétől igen közkedvelt fogalom volt. Nagy határozottan állította, hogy az évszázados viszontagságok közepette a *nyelv* az egyetlen, ami ránk maradt „ősi örökségül". Ezért feldolgozza a szótári előzményeket Szenci Molnártól Pápai Párizig, de ismeri a magyar nyelv jelentéseinek humanista tradícióját is egészen Calepinustól (→**D1621**, →**D1708**). „Ez tehát egyedüli keleti talizmánunk! egyedüli nemzeti kincsünk mely minket a világ összes népeitől megkülönböztet, s melly nélkül minden lehetnénk, csak nem igaz magyar."[126] A *magyar nyelv* tehát a nemzet és a nemzetiség alappillére, s mint ilyen, a nemzeti karakter egyedüli őrzője és kifejezője.

A nemzeti jellem egyik elemét, a tátost az „elvonás módszerével" a nyelvből, pontosabban a mondai és mesei tartalmakban megmaradt hiedelemtartalmakból fejti vissza. Hogy mi lenne ez a mondai hagyomány? Nagy Iván nem bontja ki. Így nem derül ki, hogy azokat saját szöveggyűjteményének részeként, vagy mások hiedelemmondai idézetei alapján vélte megtalálni. Gyaníthatóan ez utóbbiról van szó. Ezzel viszont Nagy Iván értekezése nem több, mint elméleti keret- és programterv a „hitregetani eszmékről" és egy majdani lehetséges magyar mondai szövegkorpusz létrehozásáról. Ezt a programot majd Ipolyi valósítja meg, ámbár az ő szöveggyűjteménye is sokáig kéziratban marad.

[125] Komory D. 1847: 233–234.
[126] Komory D. 1847: 233.

KÖZLÉS: Komory D. 1847: 233–234.

Nemzetünknek valamint eredete, úgy egyéb viszonyai, nemzeti szokásai, erkölcse, szóval: ősi jelleme is ismeretlen előttünk. Ez nem csoda, mert ehez évkönyvek, vagy ezek helyett hangosan szóló emlékek kívántatnak; – ezekkel pedig mi nem bírunk. [...] Mi őseinktől gúlákat, pyramokat nem örököltünk. Tőlük ránk „Iliászok" és Herodotok nem maradtak. Capitoliumot, szobrokat ránk nem hagytak; szóval: tőlük sem szóló sem néma emlékeink nincsenek. [...] Szóljanak tehát a nemzeti maradványok, és néhol az ezekhez szükségkép csatlakozó utógondolatok, sejtelmek, és ezekkel rokon lánczolatú következtetmények! [...] Őseink az „Isten" eszméjével megegyeztetni nem tudták, hogy a balesetek, és a gonosz is ettől származzék; innen hittek ők még egy fő, de az Istennek mégis alávetett gonosz szellemet, kit „Ürdüng"-nek vagy ördögnek neveztek. Én azon véleményben vagyok, hogy az „ördög" szó nemi (genericum) nevezet volt, mellyel átalában minden gonosz szellem neveztethetők, és e szerint az ördögök fejét, a fő gonosz szellemet Ármányának gondolom.

A nép' hiedelmében előjőnek „Tátosok" is. Mondákból elvonás által ismert tulajdonaiknál fogva nem épen gonoszak lehettek. A Tátos egy – közönségesen – hitvány, zoszló, rühes gebe, de ha megrázza sörényét, a legszebb paripává válik, és szélként száguld. A Tátos mindent tud, jövőt és távolit; ereje roppant! Leginkább boszorkányok' ellenében szerepel. Nem csoda, hogy őseink, kik a lovakat igen szerették (sőt a magyarnak ez jelenleg is tulajdona) ezeket is beiktaták túlvilági lényeik' seregébe. – A magyar pór az ördögöt ma is lólábunak képzeli. De különböztessük meg a „Tátos" szótól, mert ez utóbbi a pogány ősök' bűvész papjaiknak neve volt, miről alább szólandok. Ezen különböztetést nem tevék szótaríróink sem, azért Párizpápai a Tátost ezen négy szóval fejtegeti: „Proteus, Vertumnus, Magus, Praestigiator. – Hagyjuk ezen két utósót, mert látni, hogy ez a Tátost (bűvész pap) jelenti, hanem nézzük a két előbbinek jelentését Kirsch Cornucopiájában, és olvasandjuk: »Proteus, ei. m. nprop.« des Oceans Sohn, ein Meer-Gott. Vates optimus, et in quamlibet formam transmutari potens."[127] (Tehát isten, noha nem hadisten, hanem ügyes jövendölő, és magát átváltoztatni tudó). Továbbá: „Vertumnus, i. m. Abgott der Veränderung. War bey denen Heyden ein Gott, der über die Gedanken der Menschen gesetzet war; weil nun solche sehr variabel, und wankelmüthig, so wurde er auch in vielerley Gestalten vorgestellet, dannehere auch öfflers Deus multiformis benahmset."[128]

Ezt azért írtam ide, mert úgy elmélkedtem, hogy Páriz pápai a magyar Tátost ki nem tudván latinul fejezni (mert ezt, mint eredeti nemzetit nem is lehet) olly szavakkal kívánta azt diákban visszaadni, mellyek alatt, – azoknak tulajdonságait tekintve a legtöbb hasonlatosságot talált. Innen aztán annyi jött ki, hogy a Tátos is szellem volt, és pedig a változás szelleme! És csakugyan tekintsük a mondákból elvonás után adott ismertetést! Nem egyez-e ezzel meg tökélyesen?!

Női járdögök a boszorkányok! Létük ma is kiirthatlan mérges hiedelme népünknek. A boszorkány vénasszony alakban lappang. Ha megigéz, megbetegszel. Hatalma még az állatoknak egynémellyesre is kiterjed; megronthatja tehenedet. Varázsol, bűvöl. Rajtok csak a tűz fog, azért csak égetéssel vesztetnek el. Tán a Tűz félisten,

[127] Kirsch, A. F. 1714: 996.
[128] Kirsch, A. F. 1714: 1264.

mint jó szellem hatalmasb a gonosz banyánál? – Különös, hogy a „Boszorkány" szóban az első tag mintha a „boszu" gyökből volna véve! – „Banyá"-nak is mondják, tán csak nem a „bánt"-tól? – Egyébiránt ezekről többet nem szükség írni, mert eléggé ismeretesek! A tündérek ezer alakban mutatkoznak, még is úgy látszik, hogy pogány menyországunkban kereszténytéle angyal szerepet viseltek.

A tündér szó tősgyökeres s jelenleg is használatban levő szavunk. A tündérek kimondhatóan szépek. Mesék csak nő tündérről emlékeznek, és ezekben leginkább csak jó oldalról ismeretesek. Menynyire bájaik által csábítanak, syrenféle lényekül tekinthetők. A tündér, mint a név tanúsítja – eltűnhet, de azért ne vigyük soha e nevet emberre, ki bűvészsége miatt valamit eltüntet. A nép, majd minden meséiben van tündér képzelve a keleti élénkség' legdúsabb tükörével. – Nincs szebb mint a tündér! – mondja a nép! – Tündér Ilonát a népnek hétévestől nyolczvanasig mindenike ismeri. Előkerülnek még a népi hiszékenységben a sárkányok (hétfejü, tizenkétfejü) több mondákban, ezer mesével. Vezetőjök a garabonczás (diák) is ismeretes. De ez ide nem tartozik. Népünk felzaklatott elragadtatásában gyakran egyes elvont erény, vagy bűnnemek' nevezetét is eszményített lény gyanánt hangoztatja. A szellem szó rá illik jó és gonoszra, (például a hit szelleme, vagy az irigység' szelleme). Nemtő csak jóra (például a tudomány' nemtője). Rém csak gonosz, pokoli telkekre illik. Tehát Szellem nemi, – Nemtő és Rém: faji nevezet lenne!

Előadva eddig a hit' elméleti lényegét vagy is benső életét, előadandjuk még annak gyakorlati oldalát, vagyis külső életét, életrei alkalmazását. A vallási szertartások' kezelése a papokat illette, a kik jósoknak, Táltosoknak neveztettek. Ezek a társadalomhoz jelentősen szoros viszonyban álltak. „Ők voltak a vezéreknek tanácsadói, ők a népnek bölcsei és költői." Tisztelettel bírtak a népnél, de a szabadságnak általok – mint más keleti népeknél – megszorítása nem engedtetett. – A fölényt az Istent tisztelet, imádás és áldozat illette. A szent hely, hol ezek végeztettek, nem volt mesterséges épület, hanem azt maga a természet építé, mert leginkább csak dombokon és berkekben mutatták be imáikat és áldozataikat. Az áldozat leolt marhából állott. Legkedvesebb volt a ló, és kivált a fehér mén, azért ezt csak nagyobb ünnepélyeken áldozták. (Egy jele az ősök' önzéstelenségének az is, hogy daczára a lovak iránti szeretetüknek, azokat föláldozni nem vonakodtak.) Illy áldozás' alkalmával a Táltos a leölt áldozati állat' belrészeiből jövendő eseményeket jósolt. Az áldozást jól végzett ügy' alkalmával lakomaszerü „áldomást, követte, mellyen a Táltosok koboz' kíséretében hősdalokkal lelkesítők dicsszomjra a bajnokokat; igy ápolók bennök az állhatatosság' lángjait, és simíták duzzadtabb vágyaikat szelidebb érzeményekké." A Táltos mindig követé a tábort. [...]

Mert – mint Kölcsey mondta – „a nemzeti hagyományok sok tekintetben [pedig] megbecsülhetetlen kincs. Nemcsak azért, mivel a históriai tudománynak ha emlékeket nem is, de legalább nyomokat mutat, hanem sokkal inkább azért, mert az a nemzeti lelkesedésnek, s annálfogva a honszeretetnek vezércsillaga!"[129]

[129] A *Nemzeti hagyományok* 1826-ban jelent meg a Kölcsey Ferenc és Szemere Pál által közösen szerkesztett *Élet és Literatura*ban.

G1851 – mondakutatás és -gyűjtés – *a népmondák viaskodó táltosai*

társadalmi mező: romantikus olvasat, összehasonlító vallástörténet, göttingai szemlélet
szövegmotívum: táltos (gyerek) (ló) – foggal születik – táltos ló szüli / táltos gyerek – ha kibeszélik, meghal – tudományával születik – tizenkét évesen elmegy otthonról, eltűnik – látja a kincset földben / táltos – hitvány, vastag lábú ember – viaskodik (török) táltosokkal – lova is táltos

1851, Dunaszerdahelytől Dercsikáig / 1853, Szeged

A TÁLTOSSAL KAPCSOLATOS HIEDELMEK CSAPLÁR BENEDEK (ALIAS KARCSAY GÉZA) ÉS GYŰJTŐHÁLÓZATÁNAK „NÉPISMEI" MONDÁIBAN ÉS GYŰJTEMÉNYÉBEN

A táltosviaskodás motívuma csak 1851-ben, Karcsay Géza, Csaplár Benedek (1821–1906) írói álnéven megjelent közlése alapján vált ismeretessé a korai szövegtudományok körében.[130] Karcsay *Népismei adalékok* címmel csallóközi, különösen dunaszerdahelyi hiedelmeket gyűjtött és adott közre: nevezetesen gazdasági, házassági, születési témájúakat; mágikus rítusokat, rostaforgatást, lucaszéke készítését; továbbá boszorkányokkal, veszedelmes napokkal, „lidércz"-ekkel, „garabonczás"-okkal, táltosokkal, tündérekkel, vízi lelkekkel kapcsolatos „babonákat".[131]

Már a kortársak is felismerték, hogy a néphit megértésének, elemzésének legfontosabb feltétele, hogy megismerhessük azokat: ezért szükséges összegyűjteni őket. Török János ezt a potenciált látta az *Uj Magyar Múzeum* szövegközlési vállalásaiban, különösen „Karcsay Gézát" és Ipolyi Arnoldot méltatva:

> Hogy a *népszokások,* melyek nálunk oly gazdagok és gyakran szépészeti tekintetben oly nagy becsüek, de fájdalom, – mint minden, a mi a mienk – igenigen kevéssé ismertetvék, lényeges részét képezik a történelemnek, s nem csupán az erkölcsbiró, vagy szépész, vagy psycholog által méltatandók figyelemre, de a politikust és diplomatát is legközelebbről érdeklik, azt még Montesquieu után is nagyon kevesen bírják napjainkban felfogni. Pedig a történelem bizonysága szerint a törvények sem bírnak megállandósulni, s tekintélyesekké válni *a népi és nemzeti szokások* mellőztével, melyek úgyszólván *a népnek őseredetiségéből önkényt kifejlett törvényrendszerét mintegy képmásilag tüntetik elő.* Hogy azonban *a babonás balhitet, mely a nemzet közműveltségének kifejlődését gátolja,* mindamellett lehetőleg enyésztetni kell, arról minden bölcs kormányférfi meg van győződve.[132]

Csaplár 1851–1853-ban Léván, Nyitrán történelmet, görög, magyar és német nyelvet tanított. 1853–1854-ben Szegedre került, ahol tizennégy évig a piarista

[130] Karcsay G. 1852: 500.

[131] Róheim G. 1925: 14; Diószegi V. 1952: 318; Diószegi V. 1958: 343; Diószegi V. 1971[b]: 255.

[132] Török J. 1853: 956. sz.

gimnázium felsőbb osztályaiban oktatott, ahol tanítványait is bevonta a „néphagyományok" gyűjtésébe. A Szeged vidéki recens szövegek (Kampó táltos talán ponyvai néptörténete) mellett levéltári kutatásokat is végzett, így a szegedi boszorkányperek egyes másolati aktáit az Akadémia kézirattárába kívánta eljuttatni.[133] Csaplár Benedek a szegedi piarista gimnázium diákjaiból gyűjtőközösséget szervezett. Közöttük volt a néprajztudomány számos későbbi jelentős alakja, így Kálmány Lajos, Löw Immánuel, Kovács János, Pintér Sándor, Huszka József.[134] És ott volt Debreczeni János (1836–1921) is, aki tanára ösztönzésére mint 8. osztályos ifjú ugyanúgy említtetik Ipolyi *Mythologiá*jában, és aki 1854-től egri kispapból címzetes püspökké lett.

A gyűjtőhálózat minden bizonnyal Ipolyi kérdőíve alapján dolgozott. Dunaszerdahelyről (Pozsony vármegye) Csaplár közvetlen paptársai, Fehér Ferdinánd segédlelkész és Nagy János iskolamester anyagukat például a következő alcsoportokba sorolva küldték el Csapláron keresztül Ipolyinak: 1. A boszorkányokról (202); 2. A Tátosokról (203); 3. A garaboncásokról (204); 4. A sárkányokról (205); 5. A lidércről (206); 6. A tüzesemberről (207). A zárójeles sorszám a kérdőív pontja lehetett.[135]

Csaplár Benedek – sajnos sokáig csak kéziratban maradt – hiedelemközlései voltak az elsők, melyek a mai folklorisztika kutatások gyűjtési kritériumainak is megfelelnek. Szövegeinek összessége *mint gyűjtemény* ezért a korai folklorisztika egyik első eredménye (nem említve most a mesegyűjtések addigi hozadékát). Ipolyi ugyan utalt Csaplár szövegkutatási hálózatára, ám mivel a mondagyűjtemény kiadására nem került sor, Csaplár munkája sem hatott úgy, mint ahogy az méltó lett volna.[136] Ipolyi Arnold (1823–1866) több mint tíz évig dolgozott együtt Csaplárral. Közös munkájuk eredménye Ipolyi 1854-ben megjelent *Magyar mythologia* című írása lett, amely majd 300 hiedelemszöveg-adatra hivatkozott →**G1854**.

Az Ipolyi Arnold kézirathagyatékában maradt, ám Csaplár és hálózata által gyűjtött szövegeket először 1914-ben Kálmány Lajos adta ki, majd Kovács Ágnes katalogizálta 1956-ban, végül Benedek Katalin rendezte, majd tette közzé kritikai kiadásban *A tengeri kisasszony. Ipolyi Arnold kéziratos folklórgyűjteménye* címmel 2006-ban. Ebben találjuk a szegedi Kampó táltos és a jászberényi Csorha táltos történetét, egy-egy hosszadalmas leírással. A szövegek népkönyvi, ponyvai eredetet sejtetnek (vagy még korábbi, XVI. századi irodalmi forrást), de a történetek 1850 előtti népmesei-mondai változatait már nem ismerjük. Ettől függetlenül még ha ponyvai eredetről is gyűjtötte a történetet Debreczeni János Szegeden vagy Jászbe-

[133] Schram F. 1982. III: 15. „Ha Grimm Jakab és Vilmos szelleme hathatósabban megszállná hazai tudományosságunkat, gondolom a boszorkány pörök is méltatva lennének. Ha a m.t. akadémiának volna kiadó szándéka: az én mintegy 22 ívre terjedő kéziratom lemásoltatása s rendbeszedése iránt szívesen teljesíteném rendölkezéseit." Schram F. 1970. I: 12.

[134] Schram F. 1973: 194.

[135] Benedek K. 2006: 12. Ezúton is köszönöm Benedek Katalinnak a kézirathoz fűzött kiegészítő adatait és észrevételeit.

[136] Kálmány L. 1914: 168; Benedek K. 2006: 43.

rényben, a Kampó vitéz[137] körül kialakult későbbi gyűjtésekből ismert mondakör szövege figyelemre méltó.[138]

A „tátos" mint „magyar" mondai hiedelem- és mesealak Mailáth János révén lett nemzetközileg ismert még az 1820-as években →**F1823**. Ezt követően Ipolyi Arnold művének német fordításai és újabb tanulmányai (1855) népszerűsítették a tátos alakját a mese- és mondakutatók körében (Johann Wilhelm Wolf, Wilhelm Mannhardt, Jacob és Wilhelm Grimm).[139]

I.

1851, Dunaszerdahely

AZ ELSŐ TÁLTOSHIEDELEMMONDA-GYŰJTÉSEK A CSALLÓKÖZBŐL, KATONA GYÖRGY PRAEDIALIS NEMESTŐL FEHÉR FERDINÁND SEGÉDLELKÉSZ LEJEGYZÉSÉBEN

IRAT: NM EA 2958, I, 152.
KÖZLÉS: Ipolyi A. 1854: 236, 449; Benedek K. 2006: 256–257. No. 203.

Tátos lehet ember és ló. Mindkettő fogakkal születik e világra. Ha a tátos gyermeket a bába elárulja, és felfedezi, hogy fogai vannak, az elvész, elviszik ti. a többi tátosok, de meg nem hal. Tátosnak születni kell, kiképeztetés által senki tátos nem lehet. A tátos ember rendszerint komoly, gondolkodó és szomorú. Neki meg kell vívnia, éspedig egy bikával, a víváskor ő is bikává lesz, és mindkettőnek, midőn összecsapnak, tüzes láng jön ki szájokból. Ha a tátos a bikát meggyőzte, elmegy vándorolni, és magának tátos lovat keres.

A tátos ló mindég rossz és sovány, míg a tátos meg nem veszi. Midőn a tátos ily lóra talál, ára után tudakozódik. Ha jutányosan kínálják vele, otthagyja, és mindaddig meg nem veszi, míg ennek a gazda illő árát nem kéri; ha a tátos ily lóra szert tesz, megy rajta, mint a gondolat. A tátost a kard és golyó nem fogja, azért rendesen katonáskodik. Ha tátos ember meghal, kavicsot tesznek szájába, mert másképp lefalja a holdat. Amely gyermek karácsony estvéjén születik, abból közönségesen tátos lesz. A tátos ember tudja ugyan az elrejtett kincseket, melyek a földben vannak, de nem szabad neki hozzájok nyúlni. ----------

[137] Nagy Kampó vitézt a XVI. század közepén élt Bernardo Villela de Aldana, a temesvári–lippai spanyol zsoldos osztag táborparancsnokával azonosítjuk Tinódi Lantos Sebestyén nyomán. „Magister de Kampó" már szerepel a *Szegedi veszedelem* című históriás énekben. is. A megfejtés a „magistro de campo exercitus Hispanorum", a táborparancsnok katonai titulus (spanyol „maestre de campo" tábormester) rang nyelvi elferdítésében van. Tinódi: *Szegedi veszedelem*. Régi Magyar Költők Tára. III. 30; Oborni T. 2017: 215.

[138] Kovács J. 1901: 484.

[139] Ipolyi A. 1855: 262–288; Wlislocki H. 1893: 125.

KÖZLÉS: Karcsay G. 1852: 500–501; Ipolyi A. 1854: 236, 449.

Csallóközi, különösen Duna-Szerdahely-táji népszokások.

D.-Szerdahely környékén egész Dercsikáig ime szokások divatoztak előbb, mik azonban már mindinkább elhagyatnak; némelyek által azonban most is gyakoroltatnak még.

A garaboncás és táltos közt az a különbség, hogy amaz tanulás által lesz azzá saját akaratából s ösztönéből, ha sikerül a próbát kiállnia; a táltos pedig úgy születik azzá, maga sem tehet róla, már a planéta melyben született hozzá azt magával.

A táltos ember fogakkal jön a világra, nem vált fogakat; de ha bába vagy más kibeszéli a titkot, akkor a táltos gyermeket föl nem lehet nevelni, elhal azonnal. Állatok is szülnek táltost, különösen a lovak, s ezeket is csak titkon lehet fölnevelni, s akkor csak táltos ember használhatja. Ha egy ilyen táltos lovat szerzett, avval nagy dolgokat visz véghez a háboróban (!), különösen a háborúban nagy győzelmü leszen. A táltosnak tudománya nagy, ő tudja, hol rejtőznek kincsek a földben; de nincs hatalma azt fölvehetni. Azonban tehetségében áll alakját változtatni, különféle állat formát vehet magára, jobbára pásztor vagy béres alakjában lappang, minden hetedik évben kénytelen elmenni más országba és az ottani táltossal megvívni, s a melyik e vívásban győz, annak országa az évben igen termékeny leend. [...]

A Göncöl táltos embertől vette nevét, kinek görbe rudu kocsia volt, igen tudákos ember volt, minden nemü dolgokról tudott, beszélt a madarakkal, fákkal, növényekkel, értette a csillagok jelentéseit, sok csodákat tett, halálát nem látták, úgy vélték hogy az égbe tűnt el, valamint e földön mindig görbe rudu kocsin járt, éjjel leginkább, úgy most az égen utazik éjenként. Göncöl nevezetűek egyébként számosak vannak ma is Csallóközben, de nem tőle származnak; ő nem hagyott ivadékot. (Ez egy másik elbeszélő előadása). – A fiastyúk formájától vette nevét, ökörhajtó pedig attól, hogy az ökrészek ennek feltűntekor haza hajtják ökreiket.

II.

1853, Szeged

KAMPÓ TÁLTOS NÉPHITELEMEKKEL ÁTSZŐTT PONYVASZERŰ TÖRTÉNETEI CSAPLÁR BENEDEK ÉS DEBRECZENI JÁNOS SZEGEDI GYŰJTÉSÉBEN (RÉSZLET)

KÖZLÉS: Ipolyi A. 1854: 450; Kálmány L. 1914: MNGy XIII, 104–118, 17; Benedek K. 2006: 333. No. 317.

Volt Mátyás királynak egy gyönyörűséges holdas lova. Mely éjen amerre ment vele bármily setétben, az egész tájat megvilágította; hadjáratában kimondhatatlan szolgálatára volt, s még boldogult édesapjának is, kitől ő örökségben kapta. De megtörtént, hogy e nagybecsű lovát, Holdast – ez volt a neve –, míg ő az erdőben elszunnyadt, egy török táltos elrabolta. Roppant nagy jutalmat, kincset és hét vármegyét szabad választás szerint hirdetett ki Mátyás a megtalálónak. Kampó táltos vállalkozott fölkeresésére. [...]

KÖZLÉS: Ipolyi A. 1854: 450; Kálmány L. 1914: MNGy XIII, 479–481, 107; Benedek K. 2006: 317. No. 290.

Az alacsony termetű, vastag lábszárú Kampó Temesvárott lakott, Budára a királyhoz járt ebédre. Elváláskor Mátyás király mindig süvegelte őt, miért is a királyné kérdezé férjét, vajon micsoda oknál fogva tartja oly nagy tiszteletben e hitvány embert. [...]

III.

1853, Jászberény

A HIEDELEMMONDÁK TÁLTOSA: CSORHA JÁNOS TÁTOS SZÜLETÉSÉNEK MONDÁJA DEBRECZENI JÁNOS GYŰJTÉSÉBEN (RÉSZLET)

KÖZLÉS: Ipolyi A. 1854: 168; Kálmány L. 1914: MNGy XIII, 168–170, 23; Kálmány L. 1917: 261; Benedek K. 2006: 669–670. No. 483.

Csorha János gyenge csikófoggal született, ugyanezért tátos volt. Mikor a tizenkét évet betöltötte, annyira nyugtalan lett, hogy sehol sem találta a helyét, s elválva atyjától hegyeken-völgyeken ment mindaddig, míg el nem ért a Tátosok tavához. [...]

G1854 – folklorisztika – *a „Táltos" fejezet a* Magyar mythologiá*ban*

társadalmi mező: romantikus olvasat, összehasonlító vallástörténet, göttingai szemlélet
szövegmotívum: táltos ló, bika – táltos gyerek – kincslátó táltos – sárkányos táltos

1854, Pest

IPOLYI ARNOLD TÁTOS FEJEZETE A *MAGYAR MYTHOLOGIA* NÉPHIT MONOGRÁFIÁBAN

Ipolyi a táltostípusok változatos csoportosítását végzi el. Anélkül, hogy bármely feltételezett mitológiai vonás külön hangsúlyt kapna, szemmel láthatóan *élő funkciójában* ismeri és ismerteti a megértett néphitadatok sorozatát a táltossal kapcsolatban. Ismeri a táltosló-hiedelmet, a bika alakban, tüzes alakban viaskodó táltost, a foggal vagy karácsony este született táltost, a holdat felfaló werwolf táltost, a lótól született táltost, a kincslátó táltost, a különböző állatok alakjában megjelenő, a madarakkal, füvekkel beszélő táltost, vagy a jégesőtől védő, időjárás-varázsló táltost.[140] Ipolyi tudományos művének *Papok* főcímet viselő fejezetében kifejti, elsősorban keleti és ókori mitológiák analógiáira támaszkodva, hogy a táltos régi pogány pap,

[140] Ipolyi A. 1854: 447–451; Pócs É. 2018: 748.

a tudomány és művészet ősatyja, az emberiség tanítója, közvetítő az istenek és az emberek között, a népi énekek énekese és a csodás bűvészetek és művészetek művelője.[141] A már Ipolyi által ismert szövegek alapján a táltos (vagy táltos gyerek) foggal születik, bölcs, tudákos, anélkül hogy bárki is tanította volna, képes állattá (hallá, madárrá) változni, és álomban megvívni az ellenséggel.[142]

Ipolyi adatainak mennyisége és minősége elegendő ahhoz, hogy segítségükkel a táltos hiedelemalakjával kapcsolatban bizonyos változásokat is regisztrálhassunk. Ahogy Pócs Éva írja: „Ipolyi táltosa közelebb áll a boszorkányperekből megrajzolható XVIII. századi táltoshoz (kincslátó, kígyós táltosok), mint a XX. századi táltosmondák alakjához."[143] Ez nem véletlen, mert ő az első, aki bizonyos XVIII. századi peranyagból is következtetéseket vont le, igaz, csak a Csaplár Benedek által gyűjtött, ám végül soha nem közölt iratok alapján.

Ipolyi két helyen is írt a táltos két formájáról: a táltosról és a pogány magyarok áldozópapjáról. Mindkét helyen régi adatokra, történeti maradványokra hívta fel a figyelmet. Az Ipolyi művét kritikai jegyzetekkel 1986-ban kiadó Hoppál Mihály azt vette észre, hogy a forrásadottságok egyáltalán nem voltak ideálisak a tanulmány végkövetkeztetéseihez. Ipolyi például alig szólt az Alföldön később, Ipolyi utáni gyűjtésekből közismert hiedelemmondákról, a táltos állattá változásairól. Többnyire csak a táltos lóval kapcsolatos mesei hagyományt említette,[144] és a viaskodó táltosról sem közölt többet: „Neki meg kell vívnia, és pedig egy *bikával,* a víváskor ő is bikává lesz."[145]

Máshol pedig azt írja, hogy „a régi pogány magyarok bölcsei és papjai", ezért ők a magyarok „sámánjai". Előbbit a Csaplár gyűjtötte recens csallóközi mondákból, utóbbit a Sándor István által kutatott történeti maradványokból következtette.[146] Ipolyi a humanista tradíciót követve, de annak XIX. századi, a Horvát Istvánnal jelzett romantikus olvasattól (→**F1822**) némi távolságtartással sorolta a táltost a „papok különböző", bölcsek, mágusok, jósok, javasok és garabonciások alkotta „papi rendbe". Saját rendszerén belül észszerű elgondolásnak tűnt: ha pogány kori „vallásról" beszélt, akkor papoknak is kellett lenniük. Ehhez fűzhetjük saját korunk nézőpontjait is Hoppál Mihály szavaival: „ma már tudjuk [...] a táltosok nem voltak papok, különösen nem a »sámán-vallás« papjai."[147]

Ipolyi többféle forrásbázissal dolgozott. Ugyanúgy, mint elődei egyrészt feldolgozta a *történeti maradványok* addig ismert „kútfőit" (nyelvészeti, szótári, történeti, vallástudományi irodalom);[148] másrészt tudatosan támaszkodott az ő és Csap-

[141] Ipolyi A. 1854: 447–449; Mikos É. 2004: 334.

[142] Ipolyi A. 1854: 449–452; Mikos É. 2004: 334–335.

[143] Igaz, gyűjtőterülete is más volt: az ő látóköréből kimaradt a tiszántúli táltos, amely Diószegi adat- és szövegbázisának, táltosképének legfontosabb alapját képezte. Diószegi V. 1958; 1973; Pócs É. 2002: 176. A boszorkányperek táltosairól: Pócs É. 2011, 2017. Összességében a *3/B kötet*ünk →**P szekció.**

[144] Hoppál M. 1986: 48.

[145] Ipolyi A. 1854: 449; Hoppál M. 1987: 30. →**G1851**.

[146] Ipolyi A. 1854: 447. →**G1799/1808.**

[147] Hoppál M. 1986: 48.

[148] Kállay Ferenc →**G1844.**

lár Benedek által mozgásban tartott gyűjtői hálózat mondaelbeszélés-jegyzeteire →**G1851**; harmadrészt a levéltári kutatások mélyfúrásait, mintavételezését is elvégezte ugyancsak Csaplár Benedek és a gyűjtői hálózat közreműködésével. Ezt a szövegbázist Kálmány Lajost követően, kritikai jegyzetekkel együtt Benedek Katalin tette közzé 2006-ban.[149]

Mindezt a tanulmányban jól követhető jegyzetapparátussal is megjelölte, így a tudományos kritériumok, úgymint a visszakereshetőség és a forráskritika szempontjainak is megfelelt Ipolyi írása. A hiedelemalakokról szóló leírásaiban következetesen felhasználta a néphitadatokat. Szemmel látható mennyiségi különbséggel dolgozta fel a saját és a gyűjtői hálózata alapján rendelkezésére álló adatokat. Terepismerete volt a témáról, ismerte egy-egy hiedelemlény funkcionális beágyazottságát, és ezekről a funkciókról módszeres leírást adott. Nem keverte össze a műfajilag össze nem tartozó adatokat. Egy-egy „hiedelemmag" körül csak mintegy kiegészítésként szerepelnek a hiedelemszövegen túlmutató mese-, monda- vagy egyéb szövegfolklórműfajokból eredeztetett maradványadatok. Ez a tudatosság teszi ma is használhatóvá Ipolyi tanulmányát és mutatja a Grimmékkel egyenrangú tudományos korszerűségét is. Pócs Éva is Ipolyi módszerességét és tudományosság iránti alázatát méltatta művében:

> Ipolyi általában releváns képet rajzol a mitológia kupolája „alá" egy-egy néphitjelenségről. Sőt az, hogy többféle műfajból, a néphit és folklóradatok sokféleségéből építette fel anyagegyütteseit, olykor heterogenitást és diszfunkcionalitást, máskor azonban egy-egy téma igen árnyalt és sokrétű bemutatását, belső összefüggéseinek és összes szemantikai rétegének felfejtését eredményezte – és a nyelvi anyagot felhasználó mikroelemzéseiben, amikor egy-egy hiedelemalak vagy jelenség nyelvi rétegeit, szócsoportjait mutatja be, sokszor „nyelvészkedése" is korrektnek bizonyul.[150]

Cornides kivételével a Sándor Istvántól Ipolyin át egészen a majd Ipolyit bíráló Csengery Antal művéig a finnugor nyelvrokonság frissen felfedezett ismeretében dolgoztak, általában a nyelvrokonsággal együtt egy azonos és lényegében változatlan ősvallást, illetőleg közös finnugor vagy urál-altaji mitológiát is feltételezve.[151] A megírni kívánt mitológia magában rejtette – egyebek mellett – a korábban hozzáférhető, valamint saját gyűjtésű és másokkal gyűjtetett néphit, népszokás, mondaanyag gazdag tárházát, amelyet nem intézhetünk el azzal az – Ipolyival kapcsolatban általában emlegetett[152] – közhellyel, hogy adatanyaga jól használható, ha eltekintünk a téves összefüggésektől, amelyekbe ágyazta azokat. Mert ezek az összefüggések Ipolyinál nem is mindig voltak egyértelműen tévesek.[153]

[149] Benedek K. 2006.
[150] Pócs É. 2002: 176.
[151] Csengery A. 1857.
[152] Diószegi V. 1971[b]: 267.
[153] Pócs É. 1982: 195.

KÖZLÉS: Ipolyi A. 1854: 447–453; Ipolyi A. 1855: 262–288.

I.

IPOLYI „TÁTOS LÓ" MÍTOSZREKONSTRUKCIÓJA (RÉSZLET)

KÖZLÉS: Ipolyi A. 1854: 447.

Mythosunkban egy rokon név és fogalommal már találkoztunk a tátos ló nevében (VIII); ott is a magusi, proteus, vertumnus magyarázatot találtuk, mely szerint a népnyelv és rege még egy mesés, bűvös, tátos lovat ismer,[154] itt a helye a név mélyebb vizsgálatába ereszkedni. A táltos és tátos szavak nyilván azonosak, bennök a felvett *l* betüveli rövidítés, vagy az elhagyott általi hosszítás, a népies kimondás által történö, hasonló lényegetlen különbözésnek tekinthetö, mint koldus és kódus, folt és fót, bulcsu és búcsu. (Kreszn. szót. elösz. 33. 1).[155] Ugyanazon gyökük lehet a tat vagy tal. vegyük fel előbb a tat-ot, mint praegnansabb értelműt; a tat szavat: tat, tata, ata változatokban, mint ösi szót és fogalmat, atya név értelmével az összes nyelveken átfüződni látjuk (V, Kállay tudt. 5. f60).[156]

1) mert szerintem a mai iratás ellenében (l. akad. szót.) a *tal*tos első tagja helyesen rövidnek volna veendő, mint Kresznerics veszi, ha azonban mind a kettőnek is helyt adunk, valamint a népbeszéd majd táltost, tallost mond (mint kóldust és koldust), úgy én az általa kitünőleg a lóra használt tátost, a megkülönböztetésül szinte igy használom.

II.

A TÁLTOS MÍTOSZREKONSTRUKCIÓ LEÍRÁSA (RÉSZLETEK)

KÖZLÉS: Ipolyi A. 1854: 447–454.

XV. Papok [...]

[p. 448.] A táltos pap és magus nevet magyarázó ezen értelmekben, bírjuk tehát már egy ily papi hivatal minőségéről nyomok a' mint ily nép- és hit-bölcseket illeté tehát kétségtelenül a tan és tanítás, a tana és tanács; ezen tant az őskorban, mint tudjuk, a dana is magában foglalta; mi által a nem irt szó legtöbb helyt fentartott, s mi által az legélénkebben is tartathatott fen, és terjesztetett szét; mely azért nem csupán taníttatott, de különösen danoltatott is, és a szerint annak természetes dalosai, mint a dal-jósok is a táltosok voltak. Ezen jelenségekre akadunk az összes vallásokban; a jósok egyiránt a nép ihletett költői, énekesei, dalosai; a latin vates: jós és költö egyszersmind. [...]

[154] Ipolyi A. 1854: 235. →**D1621**, →**D1708**, →**D1804**[1], →**F1852**.
[155] →**D1831**.
[156] Kállay nyelv- és vallástudományi, történetimaradvány-adatai →**G1844**.

[p. 449.] De ismeri egyiránt a táltos nevet hozzá kötött élénk regés emlékezettel a néphagyomány is. Közlöm itt egész terjedelmükben az e felőli adataimat (gy. 203 Fehér közléséből):[157] a *tátos* (a szavat úgy irom, mint az egyes közleményekben áll) lehet *ember* és *ló.* mind a kettő *fogakkal születik* a világra. ha a tátosgyermeket a bába elárulja és felfedezi, hogy fogai vannak, az *elvész, elviszik* t.i. a többi *tátosok,* da meg nem hal. *tátosnak születni kell,* kiképeztetés által senki tátos nem lehet. A tátos-ember rendszerint komoly, gondolkodó és szomorú; neki megkell *vívnia,* és pedig egy bikával, a viváskor ő is *bikává lesz,* és mind kettőnek, midőn összecsapnak, *tüzes láng jön ki szájokból.* ha a tátos a bikát meggyőzte *elmegy vándorolni,* és magának *tátos-lovat keres.* A tátos-ló mindég rosz és sovány, míg a tátos meg nem veszi. midőn a tátos ily lóra talál, ára után tudakozódik, ha jutányosan kinálják vele, ott hagyja, és mind addig meg nem veszi, míg ennek a gazda illő árát nem kéri. ha a tátos ily lóra szert' tesz, megy rajta mint a gondolat. a tátost a *kard és golyó nem fogja,* azért rendesen katonáskodik. – ha tátos ember meghal, *kavicsot tesznek szájába, mert máskép lefalja a holdat.* a mely gyermek karácsony estvéjén születik, abból közönségesen tátos lesz. a tátos ember *tudja* ugyan *az elrejtett kincseket,* melyek a földben vannak, de nem szabad neki hozzájok nyúlni. – Egy más közlés belátásra áll az n. muzeumb. (2. 500 Karcsaytól):[158] 'a táltos-ember *fogakkal jön a világra,* nem vált fogakat; de ha a bába vagy más kibeszéli a titkot, akkor a táltos gyermeket föl nem lehet nevelni, elhal azonnal. *állatok is szülnek táltost, különösen a lovak,* s ezeket is csak titkon lehet felnevelni, s akkor csak táltosember használhatja. ha egy ilyen egy táltos-lovat szerzett, azzal nagy dolgokat visz véghez a háborúban, különösen nagy győzelmű leszen. A táltosnak *tudománya nagy,* ő *tudja hol rejtőznek a kincsek* a földben, de nincs hatalma azt fölvehetni azonban tehetségében áll *alakját változtatni,* különféle állatformát vehet magára; jobbára pásztor vagy béres alakjában lappang, minden hetedik évben kénytelen elmenni más országba és az ottani táltossal megvívni, s a melyik a vívásban győz, annak országa az évben igen termékeny leend. [...]

[p. 452.] Mondáinkban is igy, kiválólag látjuk szerepelni még a *deákot.* (Majl. 279) majd mint hős áll a tátos mellett, majd mint bűvös, jós, kuruzsló orvos gyógyit (Majl. 157).[159]

[157] Fehér Ferdinánd dunaszerdahelyi segédlelkész gyűjtése: →**G1851**.
[158] Csaplár Benedek csallóközi gyűjtése: →**G1851**.
[159] Mailáth János gróf regéi: →**F1823**.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

1. LEVÉLTÁRI, MÚZEUMI ADATTÁRI FORRÁSOK GYŰJTŐHELYI RÖVIDÍTÉSE

BMK TD = Balatoni Múzeum, Keszthely, Történeti Dokumentáció
Csíksomlyó (Prov. Stef.) ferences könyvtár, kéziratok
EFL = Egri Főegyházmegyei Levéltár, Eger
EFM = Erkel Ferenc Múzeum, Gyula
EPL = Esztergomi Prímási Levéltár, Esztergom
HHStA = Haus-, Hof- und Staatsarchiv
Wien = Bécs
HOM NA = Herman Ottó Múzeum, Néprajzi Ardattár, Miskolc
HU-MNL = Magyar Nemzeti Levéltár
BaML = Baranya Vármegyei Levéltár, Pécs
BAZML = Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltár, Miskolc
BéML = Békés Vármegyei Levéltár, Gyula
BKML = Bács-Kiskun Vármegyei Levéltár, Kecskemét
CsML = Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltár
KL = Szegedi Központi Levéltára
SzL = Szentesi Levéltára
GyMSM SL = Győr-Moson-Sopron Vármegye Soproni Levéltára, Sopron
HBML = Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltár, Debrecen
HML = Heves Vármegyei Levéltár, Eger
JNSZML = Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Levéltár, Szolnok
PML = Pest Vármegyei Levéltár, Budapest
SzSzBML = Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltár, Nyíregyháza
ToML = Tolna Vármegyei Levéltár, Szekszárd
OL = Országos Levéltár, Budapest
DL = Diplomatikai Levéltár
C szekció = Helytartótanácsi Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács
E szekció = Magyar Kincstári Levéltárak
F szekció = Erdélyi Országos kormányhatósági levéltárak
N szekció = Regnicolaris Levéltár, országos összeírások
P szekció = Családi Levéltárak
Privatbibl. = Hungarica aus der Bibliothek Sr. Majestät, Bécsi állami levéltár, StA.
R 64 = 1526 utáni gyűjtemény, Hazai címereslevelek és nemesi iratok
S szekció = Térképtár
Mikrofilmtár
Isztambul, Basbakanlik Arsivi = Başbakanlîk Osmanlî Arşivi, Istanbul
KÉL = Kalocsai Érseki Levéltár, Kalocsa

Magyar Néphit és Népi Vallás Archívum digitális adatbázisa (Pócs Éva et al.) Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet, Budapest https://hiedelemszovegek.boszorkanykorok.hu/szo.html?szoId=40330
MNM = Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
MTAKK M = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár, Kézirattár, Magyar Irodalmi Levelezés
NM = Néprajzi Múzeum, Budapest
EA = Ethnológiai Archívum
OSZK = Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
OSZKK = OSZK Kézirattára
OSZMI = Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest
ÖStA = Österreichisches Staatsarchiv, Wien
ACs = Archiv Csáky (Csáky Móric letéte)
PFKK = Pannonhalmi Bencés Főapátsági Könyvtár Kézirattára
PFL = Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltára
Ráday Gyűjtemény = Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjtemény, Budapest
Ráday Lvt. = Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Budapest
RMK = Régi Magyar Könyvtár (OSZK)
RMNy = Régi Magyar Nyomtatványok (OSZK)
ŠaBB = Štátny archív v Banskej Bystrici, pracovisko Archív Rimavská Sobota = Rimaszombat
SZTE = Szegedi Tudományegyetem
Központi Kvt. Kézirattár = Klebelsberg Könyvtár Kézirattár
SzVL = Székesfehérvár Városi Levéltár
TMCsA = Történelmi Magyar Családnévatlasz 1715, 1720. Elektronikusan adatbázis. Kutatásvezető: N. Fodor János https://csaladnevatlasz.hu/
Tokaji Múzeum = Tokaji Múzeum, Tokaj
TREDN = Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár Kézirattára, Debrecen
TtREL = Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen

2. KÖNYVÉSZETI FORRÁS, KÖZLÉS, IRODALOM, SZAKIRODALOM

Abafi Lajos 1887: Révész Imre levele Ipolyi Arnoldhoz. *Figyelő* XIII: 372–373.
— 1888: Felsőbányai boszorkánypörök. *Hazánk, Történelmi Közlöny* (Budapest) VIII: 301–319, 351–372.
Ács Pál 2023: A Pannóniai ének és a honfoglalás dési emlékhelye. In: *A históriás ének: poétikai és filológiai kérdések.* Seláf Levente (szerk.) Budapest: Gépeskönyv [https://f-book.com/book/2023/A-historias-enek-kerdesek/index.php?chapter=1]
Alapi Gyula 1911: *Komáromvármegye nemes családai. Nemesség igazolások.* Komárom: Magyar Tudományos Akadémia.

Áldásy Antal 1937: *A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke II. Címereslevelek 3. kötet, 1601–1657.* Dr. Czobor Alfréd (összeáll.) Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.

— 1942: *A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke II. Címereslevelek. 8. kötet, 1826–1909. V. Függelék.* Dr. Czobor Alfréd (összeáll.) Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.

Almási Tibor (szerk.) 2003: *Anjou-kori oklevéltár. XIII. 1329.* Budapest–Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.

Alszeghy Zsolt 1940: Egy Gyöngyösi-tanítvány. *Irodalomtörténeti Tanulmányok* 64–69.

Alszeghy Zsolt–Szlávik Ferenc (szerk.) 1913: Rusticus imperans. In: *Csiksomlyói iskoladrámák.* Heinrich Gusztáv (szerk.) Budapest: Akadémiai, 162–209. (RMK 32.)

Andrád Sámuel 1789–1790. I–II: *Elmés és mulatságos rövid anekdoták, amelyeket ímínnen amonnan vállogatva egybe-gyűjtött és magyar nyelven ki-adott Andrád Sámuel.* Nyomtattatott Bétsben.

— 1988*: Elmés és mulatságos rövid anekdoták.* Bukarest: Kriterion Téka.

Andrásfalvy Bertalan 1975: *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig.* Szekszárd: Tolna Megyei Levéltár. (Tanulmányok Tolna Megye Történetéből 7.)

Arany János 1951: Az elveszett alkotmány [1845/1846]. In: *Arany János összes művei* II. Voinovich Géza (szerk.) Budapest: Akadémiai.

— 1952: Rózsa és Ibolya. Népmese [1847]. In: *Arany János összes művei* III. *Elbeszélő költemények.* Voinovich Géza (szerk.) Budapest: Akadémiai.

Aydin, Metehan 2022: Macar belgelerinde táltos mücadelelri. *Túrkologıa* №4 (112): 135–167.

B. Szabó János–Sudár Balázs (szerk.) 2018: *Honfoglalás. Nemzet és emlékezet.* Budapest: Osiris.

Babik József 1903: Ligvándi Fr. Zosimus, a hittudomány magyar nyelvének első úttörője. *Hittudományi Folyóirat* 14: 180–191, 382–389, 762–783.

Bagi Zoltán 2005: Szentes város református közössége a 18. században a Béládi István, Gál István és Kiss Bálint által írt eklézsiatörténet alapján. In: *Mezőváros, reformáció és irodalom.* Szabó András (szerk.) Budapest: Universitas, 185–196. (Historia Litteraria 18.)

Bak, János 2015: From the Anonymous *Gesta* to the *Flight of Zalán* by Vörösmarty. In: *Manufacturing a Past for the Present Forgery and Authenticity in Medievalist Texts and Objects in Nineteenth-Century Europe.* János M. Bak–Patrick J. Geary–Gábor Klaniczay (eds.) Leiden–Boston: Brill, 96–107.

Bakács István 1971: *Hont vármegye Mohács előtt.* Budapest: Akadémiai.

Balásfy Tamás 1616: *Csepregi iskola, kiben az lvtheranvs es calvinista praedikatoroknak tanusagokra es teuelygésekből való ki térésekre az csepregi szitok szaporito morgó praedikátort az igaz hüt ellen és Pázmány Péterre való hazugságiértis az igazságnak ióra tanitó ostoráual iskolázza Balasfi Tamas boszniai püspök.* Posonban [Pozsony] [typ. archiepiscopalis], 235–237. (RMK I. 467.)

Balassa József 1895: Verseskönyv a század elejéről. *Irodalomtörténeti Közlemények* 5: 307–324.
— 1940: *A magyar nyelv szótára* I–II. Budapest: Grill Károly.
Balázs Géza (szerk.) 2016: *A péceli kiskastélyos világ. Rádayak, Szemere, Kölcsey. 200 éves a Felelet a Mondolatra (Antimondolat) vitairat.* Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság–Iku.
Bálint Sándor 1957: *Szegedi szótár* 1. Budapest: Akadémiai.
— 1958: *Szegedi szótár* 2. Budapest: Akadémiai.
— 1989: Középkori liturgikus hagyomány a népkultúrában. In: *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században.* IV. Hofer Tamás–Kisbán Eszter–Kaposvári Gyula (szerk.) Szolnok: Damjanich János Múzeum, 87–91.
Balla Károly 1824: Álmos Ásiában. In: *Aspasia* Vol. 1. Kovacsóczy Mihály (szerk.) Pest: Füskúti Landerer, 51–58.
Balla Lóránt 2017: *Csete István kéziratos prédikációi és Gyalogi János-féle kiadásai. Eredetiség, fordítás, közvetítés a kora újkori jezsuita prédikációkban.* Kolozsvár: Egyetemi Műhely–Bolyai Társaság (Doktori dolgozatok).
Ballagi Mór (szerk.) 1867: *A magyar nyelv teljes szótára. 2. Kár-pör – Z. Zsüzsük.* Pest: Heckenast Gusztáv kiadása.
Balló István 1905: *A madéfalvi veszedelem.* Csíksomlyó: Katolikus Főgimnázium.
Balogh István–Benda Kálmán 1967: Látogatás a Nyíregyházi Állami Levéltárban. Balogh Istvánnal beszélget Benda Kálmán. *Levéltári Szemle* 17/1: 155–162.
Bán Imre 1961: Debreceni diákköltészet a XVIII–XIX. század fordulóján. *Alföld. Irodalmi és művészeti folyóirat* 12/3: 109–118.
— 1964: A barokk irodalom kezdetei. In: *A magyar irodalom története 2. 1600-tól 1772-ig.* Klaniczay Tibor (szerk.) Budapest: Akadémiai.
— 1976: A magyar barokk próza változatai. In: *Eszmék és stílusok.* Budapest: Akadémiai, 203–214.
Bán Imre–Julow Viktor 1964: *A debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában.* Budapest: Akadémiai.
Bănescu, Nicolae 1922: Les premiers témoignages byzantins sur les Roumains du Bas-Danube. *Byz.–Neugr. Jahrb.* III: 287–310.
Banner János 1926: Csuba Ferenc és a csökmői sárkány. *Békési Hírlap* (Békés), január 3–17. 1–3.
Bárdos József 1936: Magyarország a tizennyolcadik századi francia enciklopédia-irodalomban. *Magyarságtudomány* 2/3–4: II: 228–23, III: 356–370.
Barna Gábor 1979: *Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén.* Budapest: Akadémiai.
Baron, Frank 1986: A Faust-monda és magyar változatai. Bornemisza Péter és Szenczi Molnár Albert. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1–2: 22–31.
Baróti Szabó Dávid 1784: *Kisded Szó-tár, Melly A' ritkább Magyar szókat az A.B.C. rendi szerént emlékeztetö versekbenn elö-adja. A Kassai Főiskolábann a' szelídebb Tudományoknak Első Királyi Tanítója.* Kassa: Landerer Mihály betüivel.
— 1802: *Baróti Szabó Dávidnak megjobbított, 's bővitett költeményes munkáji.* 3. Komárom: Weinmüller.
Barsa 1843: *Regélő Pesti Divatlap,* 1843. február. 10. sz. 310.

Bártfai Szabó László 1913: *A Sárvár-Felsővidéki gróf Széchényi család története* 2. I. fejezet: *Széchényi György gróf gyermekei.* Budapest: Stephaneum ny.
— (szerk.) 1929: *Gróf Széchényi György levelei báró Ebergényi Lászlóhoz* I–II. Budapest: Kertész Ny.
Bárth János 1975: Virág Jutka, a táltos. *Forrás* 7/4. Való világ 55–58.
— 1989: Szeremlei vallomások. In: *Cumania 11.* Bánszky Pál–Sztrinkó István (szerk.) Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Igazgatósága, 335–421. (Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Évkönyve).
Bartha Dénes–Kiss József 1953: *Ötödfélszáz énekek. Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből.* Budapest: Akadémiai.
Bayer József 1896: Kazinczy Ferencz és Molière-fordításai. *Irodalomtörténeti Közlemények* 6/3: 257–272.
— 1904: A „Vérnász" első előadásai a vidéken. *Irodalomtörténeti Közlemények* XIV/3: 257–265.
Bayerle, Gustav 1991: *Ali Paşa, Kadizâde: The Hungarian letters of Ali Pasha of Buda, 1604–1616.* Budapest: Akadémiai. (Bibliotheca orientalis Hungarica 36.)
Becker, Rudolph Zacharias 1788: *Noth- und Hülfsbüchlein für Bauersleute, oder lehrreiche Freuden- und Trauergeschichten des Dorfes Mildenheim.* Für Junge und Alte beschrieben. Gotha–Leipzig: Hrsg. der Deutschen Zeitung–Göschen.
Beke Ödön 1949: Táltosló. Magyarázatok. *Magyar Nyelvőr* 73: 164.
— 1954: Veszprém megyei tájszavak és szólások a 17. századból. *Magyar Nyelvőr* 78: 93–98.
Bél Mátyás 1742/1977: Fejér vármegye leirása [1742 körül, az 1772-ben készült tisztázat alapján]. Prokopp Gyula (ford. és bev.) *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 11: 83–117.
Benda Borbála 2014: Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban. *Archívum Comitatus Castriferrei* 6. Szombathely.
Benda Kálmán 1951: Ismeretlen politikai költemény 1790-ből. Barta János (szerk.) *Irodalomtörténet* 39: Kisebb közlemények, 100–105.
— (szerk.) 1957: *A magyar jakobinusok iratai* 1. *Magyar jakobinus mozgalom iratai – Magyarország újabbkori történetének forrásai.* Budapest, Akadémiai.
— 1974: A magyar nemesi mozgalom 1790-ben. *Történelmi Szemle* 17/1–2: Az „Új magyar történeti szintézis" előmunkálatai, 207–210.
Benedek Katalin 1998: Ördögök és boszorkányok a XV–XVI. századi prédikációs exemplumokban. In: *Eksztázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* Pócs Éva (szerk.) Budapest–Pécs: Balassi–University Press, 316–331. (Tanulmányok a transzcendensről I.)
— (szerk.) 2006: *A tengeri kisasszony. Ipolyi Arnold kéziratos folklórgyűjteménye egész Magyarországról, 1846–1858.* Budapest: Balassi. (Magyar Népköltészet Tára 6.)
Beöthy Zsolt 1896: *A magyar irodalom története. Képes díszmunka két kötetben.* Budapest: Athenaeum.
Béres Mária 1996: A tátorján első leírása (Forrásfeldolgozás). *Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 9. Madaras László–Tálas László–Szabó László (szerk.) 5–16.
Bernáth Béla: 1991: A táltos, aki inkább tátos. *Magyar Nyelv* 87/3: 346–348.

Bernolák, Anton 1825: *Slowár Slowenskí Česko–Latinsko–Ňemecko–Uherskí seu Lexikon Slavicum.* I–IV. Budae: Typis et Sumtibus Typogr. Reg. Univers. Hungaricae.

Berta Árpád 2001: Álmos és táltos. *Shaman* 9/2: 99–117.

Berzsenyi Dániel 1979: Költői művei. In: *Berzsenyi Dániel összes művei* 1. Budapest: Akadémiai.

Bibó István 1978: A magyar építészeti szakirodalom kezdetei (Építészeti szakkönyvek Magyarországon a XVIII. században). In: *Művészet és felvilágosodás.* Zádor Anna–Szabolcsi Hedvig (szerk.) Budapest: Akadémiai, 27–122.

Bihari Anna (szerk.) 1980: *Magyar hiedelemmonda katalógus.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport. (Előmunkálatok a Magyarság néprajzához 6.)

Blazovich László–Géczi Lajos (szerk.) 1991: *Anjou-kori oklevéltár. VII. 1323.* Budapest–Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.

Bod Péter 1767: [L] *Dictionarium Latino–Hungaricum, succum & medullam puriοris latinitatis, ejusque genuinam in linguam hungaricam conversionem, ad mentem & sensum proprium scriptorum classicorum, exhibens:* [...] à Francisco Pariz Papai, [...] nunc vero proverbiis selectioribus interspersis, glossariolo voces medii & nostri aevi, [...] aliisque necessariis & jucundis accessionibus locupletatum intenzione ac labore Petri Bod, Pars I. Cibini [Nagyszeben] sumtibus Samuelis Sardi typographi.

— 1767: [M] *Dictionarium Hungarico–Latinum, olim magna cura à clarissimo viro Alberto Molnar szentziensi collectum; tandem revisum, [...]* studio & vigiliis Francisci Pariz Papai, [...] opera Petri Bod. Pars II. Cibini [Nagyszeben] sumtibus Samuelis Sardi typographi.

Bodolay Géza 1963: *Irodalmi diáktársaságok. 1785–1848.* Budapest: Akadémiai.

Bodor Lajos 1842: *Magyar pogán hitregék. Bevezetésül az „Almos" c. tündérmühöz. Almos a honkereső. Tündérmü.* Kolozsvár: Barráné–Stein.

Boekhoven, J. W. 2011: *Genealogies of shamanism: Struggles for power, charisma and authority.* [Thesis fully internal (DIV), University of Groningen]. s. n.

Borbély György 1907: *Csány-Emlékkönyv.* 2., bővített kiadás. Zalaegerszeg: Tahy R. utóda könyvnyomdája.

Borbély Szilárd 2001: Horvát István és Vörösmarty Mihály: történeti és irodalmi fikció találkozása. In: *Vörösmarty és a romantika.* Takáts József (szerk.) Pécs: Campus, 111–128.

Borosy András 1998: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Igazságszolgáltatási iratok I. 1589–1660.* Budapest: Pest Megyei Levéltár (Regeszták). (Pest Megyei Levéltári Füzetek 27.)

Borovszky Samu 1896: Somogy vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest: Országos Monografia Társaság.

Borsa Gedeon 1981: 18. századi magyar nyelvű ponyvakiadványok gyűjtőkötete Münchenben (Martin Endter kiadványai Magyarország részére). *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1981. Budapest (1983) III. Könyvtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok, 379–409.

Borsa Iván 1990: *A Balassa család levéltára 1193–1526.* Budapest: Akadémiai. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 18.)

BORSY Judit (szerk.) 2019: *Reformáció a Dél-Dunántúlon. A reformáció születése, kibontakozása.* Pécs–Kaposvár–Szekszárd: MNL Baranya Megyei Levéltára–MNL Somogy Megyei Levéltára–MNL Tolna Megyei Levéltára.

BOSNYÁK Sándor 1977: A bukovinai magyarok hitvilága I. In: *Folklór Archívum* 6. Hoppál Mihály (szerk.) Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.

— 1982: A gyimesvölgyi magyarok hitvilága. In: *Folklór Archívum* 14. Hoppál Mihály (szerk.) Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 68–157.

— 1992: Az ördögök szabadon jártak. Száz gyimesvölgyi rege. *Örökség* 1: 10–24.

BÖZÖDI György 1937: Két tűz között. *Pásztortűz* 1937. november 30. 22: 435.

BROUGHTON, Thomas 1733–1737: *A Dictionary of all Religions.* History of Religious Orders, Sects, & Ceremonies and Religious Customs of the various Nations of the Known World, written originally in French, and illustrated with Plates from Designs by Bernard Picart, 1–6 vols. folio. London.

— 1792/1793: *Brougthonnak A Religióról való historiai lexicona* a' mellyben a' világ' kezdetétől fogva a mai időkig a pogányoknak, a zsidóknak, keresztyéneknek, mahummedanusoknak tudományok, isteni tiszteletek, ceremoniájik, szokásaik, hellyeik, személlyeik, írásaik, azoknak történeteikkel együtt, a legjobb írókból elő adattatnak. Magyar nyelvre fordította ... Mindszenti Sámuel. I–III. darab. Komárom: Wéber Simon Péter.

BUDENZ József 1873–1881: *Magyar–ugor összehasonlító szótár.* Budapest: MTA Könyvkiadó Hivatala.

BURKE, Peter 1991: *Népi kultúra a kora újkori Európában.* 2., átdolgozott, javított kiadás. Budapest: Századvég. (Metamorphosis historiae.)

— 2006: *Wörter machen Leute. Gesellschaft und Sprachen im Europa der frühen Neuzeit.* Berlin: Wagenbach.

BÜKY Béla 1986: *A pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétege a magyarban.* Budapest: Akadémiai.

CORNIDES Dániel 1791: *Commentatio de religione veterum Hungarorum.* Viennae: Sumpt. Stahelianis.

CZEGLÉDY Károly 1956: A magyar népnév legrégibb előfordulásai a forrásokban. In: *Pais Dezső Emlékkönyv.* 268–271.

CZIBULA Katalin–DEMETER Júlia (szerk.) 2009: Kazinczy Ferenc: Moliérnek bohó játéka: A' kéntelen házasság. Francziából. In: *Kazinczy Ferenc művei.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 71–91.

CZINÁR Mór 1866: *Index alphabeticus codicis diplomatici Hungariae per Georgium Fejér editi – Fejér György magyarországi okmánytárának betűrendű tárgymutatója.* Pest: Emich Gusztáv.

CZÖVEK István 1818: *A' valóságos Világban csudálatos történeteken keresztül mentt sok tátos, vagy Fejér májú embereknek galleriajok; vagy: a' régibb és újjabb időkben éltt tátos vagy fejér májú embereknek rendkívül való történetjeiknek, veszedelmes utazásaiknak, csudás eseteiknek, emlékezetes jelenéseiknek és bünös tetteiknek az emberi életből vett rajzolatjaik.* Írta Rittgräff. Forditotta Czövek István. Losontsi Professor. A borzasztó történetekben gyönyörködő olvasóknak számokra készültt Magazin Első Rész. Pesten: Trattner János Tamás.

CZUCZOR Gergely–FOGARASI János 1874: *A magyar nyelv szótára* 6. Pest: Magyar Tudományos Akadémia–Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-Társulat.

Csanádi Imre 1982: Mesterek és mesterkedők. *Kortárs* 118–121.
Csánki Dezső 1894: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 2. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
Csáti Demeter 1787: *Ének Pannónia megvételéről. Révai Miklós' Elegyes Versei, És Néhány Apróbb Köttetlen Írásai Függelékül Hozzájok Adatnak Másoknak Is Némelyly Hozzá Íratott Darabjaik, Végre Néhány Régiségek Is.* Pozsony: Loewe Antal betüivel, 273–288.
Csengery Antal 1857: *Az altaji népek ősvallása, tekintettel a magyar ősvallásra.* Budán: Egyetemi.
— 1870–1874: *Összegyűjtött munkái. Tanulmányok* 1–3. Pest.
Csete István (SJ) 1754: *Panegyrici sanctorum patronorum regni Hungariae, Tudni-illik, Nagy Aszszonyról, magyar szentekről, És az országhoz tartozandó kivált-képpen-való innepekre jeles prédikatziók.* Haza nyelvén ki-botsátotta P. Gyalogi János. Kassán, 1754-dik Esztendőbe.
Csokonai Vitéz Mihály 1793: Brougthon Religiói Lexiconára. *Magyar Hírmondó* 3. 1793. május 24. 729–732.
— 1978: Csokonai Vitéz Mihály: *Színművek* 2. *1795–1799.* Pukánszkyné Kádár Jolán és Julow Viktor (szerk.) Budapest: Akadémiai, 173–206, 186. (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei).
— 1994: Csokonai Vitéz Mihály: *Költemények* 4. *1797–1799.* Szilágyi Ferenc–Szuromi Lajos (szerk.) Budapest: Akadémiai. (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei).
— 2003: *Összes művei* I. *Költemények 1798–1804. Dorottya, vagyis a dámák diadalma a fársángon.* Budapest: Osiris. (Osiris Klasszikusok).
Csorba Dávid 2008[a]: *„A sovány lelket meg-szépíteni". Debreceni prédikátorok (1657–1711).* Debrecen: Hernád. (Nemzet, Egyház, Művelődés 5.)
— 2008[b]: *Debreceni prédikátorok 1657–1711.* Debrecen: Hernád.
Csorba Zoltán 1967: Erdélyi János levelei Kazinczy Gáborhoz. *Irodalomtörténeti Közlemények* LXXL/5–6: 652–670.
Csörsz Rumen István 2011: „ki magam tsinálmányja, ki másé". Közköltészet és írói program Pálóczi Horváth Ádám Ötödfélszáz énekek (1813) című gyűjteményében. In: *Magyar Arión. Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről.* Csörsz Rumen István–Hegedüs Béla (szerk.) Budapest, Reciti, 319–346.
— 2021: Közönséges kedvesség. Kis János a közkultúráról. In: *Egyház – Irodalom – Tudomány. Kis János (1770–1846).* Fórizs Gergely–Kertész Botond–Vaderna Gábor (szerk.) Budapest: Evangélikus Országos Gyűjtemény, 170–187.
Csűrös Ferenc 1908: A csökmői sárkány. *Debreceni Független Újság Naptára* 42–47.
Darrell [William] Jós[z]ef 1748: *Istenes jóságra, és szerentsés bóldog életre oktatott nemes ember.* Irta ánglus nyelven [1687-ben]. Fordította olaszból Faludi Ferentz. Po[z]sonyban és Kassán. Nagyszombatban: Akadémia betűivel.
Darvas Anikó (szerk.) 2011: *Klárisok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére.* Budapest: Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék.
Dávid Zoltán–T. Polónyi Nóra (szerk.) 1980: *Az első magyar nyelvű leíró statisztika. Kovács János: Az esztergomi érsekséget illető jószágoknak Geographico Topogra-*

fica descriptiója 1736–1739. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, 48–49.

Dávidházi Péter 2004: *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet.* Budapest: Akadémiai–Universitas.

de Raemond, Florimond 1655: *Synopsis omnium hujus temporis controversiarum tam inter Lutheranos, Calvinistas quam alios plurimos* Lib. II. Coloniae: Kinchii.

Deáky Zita 2002: *A hivatalos és a hagyományos gyógyítás a magyar történeti forrásokban.* Budapest: Osiris. (Doktori Mestermunkák).

Debreceni Ember Pál 1700: *Innepi ajandekul az Isten satoraba fel-vitetett Szent Siklus. Az-az az egész, Christust valló keresztyénségtől bé-vétetett, Isten ditsöségére, és a mi váltságunknak nagy titkáról való szent elmélkedésekre szenteltetett, sátoros innepekre alkalmaztatott [...]* Kolozsvár. (RMK I. 1556).

Delabay, Laurence 1977: *Chamanes toungouses. Etudes mongoles [...] et sibériennes.* Cahier 7. (1976.). Université de Paris X. Paris: Laboratoire d'éthnologie et de sociologie comparative.

Demény István Pál 1976: A táltos és a garabonciás Arany János műveiben. In: *Népismereti dolgozatok* 80. Kós Károly–Faragó József (szerk.) Bukarest: Kriterion, 225–230.

— 1994: A hejgetés meg a sámánének. (A Curiosa-sorozatból.) *Néprajzi Látóhatár* III/1–2: 135–150.

— 1997: *A magyar szóbeli hősi epika.* Csíkszereda: Pallas-Akadémia.

— (szerk.) 1999[a]: Bika képében viaskodó táltosok a régi Kínában. In: *Táltosok, kerekek, lángok. Összehasonlító folklorisztikai tanulmányok.* Csíkszereda: Pallas-Akadémia, 16–25.

— (szerk.) 1999[b]: Párbaj, kerék, meg láng képében a hiedelemmondákban és a mesékben. In: *Táltosok, kerekek, lángok. Összehasonlító folklorisztikai tanulmányok.* Csíkszereda: Pallas-Akadémia, 38–53. (Curiosa 1.)

— 2000: Európai-e a samanizmus, keletiek-e a táltos-mondák? *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 8. Czégényi Dóra–Keszeg Vilmos (szerk.) Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 143–163.

Demeter Júlia (szerk.) 2000: *A magyar színház születése.* Miskolc: Egyetemi, 368–386.

Demeter Júlia et al. (szerk.) 2002: Piarista iskoladrámák. Budapest: Argumentum. (Régi magyar drámai emlékek XVIII. század 5/1. – Régi magyar drámai emlékek XVIII. század 5/1.)

Dezsényi Béla–Nemes György 1954: *A magyar sajtó 250 éve. I.* Budapest: Művelt Nép.

Dézsi Lajos 1896: Népmeséink történetéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények* 6/3: 345–350.

— 1897: *Szenczi Molnár Albert (1574–1633).* Szilágyi Sándor (szerk.) Budapest: Franklin-Társulat Könyvnyomdája és a Magyar Történelmi Társulat Kiadása.

— 1898: *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

— 1926: Rosnyai Dávid *Horologium Turcicum (1682).* Budapest: Akadémiai. (RMK 38.)

DI FRANCESCO, Amedeo–QUARANTOTTO, Arianna 2000: Papok és garabonciások. Illei, Hagymási, Brezovački és a magyar–horvát iskoladráma garabonciása-grabancijasa. In: Di Francesco, Amedeo–Quarantotto, Arianna: *Arc és álarc. A garabonciás mítosza a magyar és a horvát irodalomban.* Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 11–47. (Kriza Könyvek 14.)

DIÓSZEGI Vilmos 1952: A viaskodó táltosbika és a sámán állatalakú életlelke. *Ethnographia* 63: 308–357.

— 1958: *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben.* Budapest: Akadémiai.

— 1964: A magyar ősvallás nyomában. *Világosság* 1964. július–december. 5/11: 672–679.

— 1967: *A pogány magyarok hitvilága.* Budapest: Akadémiai.

— 1971[a]: A sámánizmus-kutatás történeti tanulságai (A honfoglaló magyar hitvilág történeti rétegei) A történetiség a néprajzban. *Népi kultúra – Népi társadalom. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve* 5–6. 344–351.

— 1971[b]: *Az ősi magyar hitvilág. Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVIII–XIX. századi művekből.* Budapest: Gondolat.

— 1973: *A pogány magyarok hitvilága.* 2. kiadás. Budapest: Akadémiai.

— 1983: *A pogány magyarok hitvilága.* Budapest: Akadémiai. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 4.)

DOBSZAY Tamás–HERMANN Róbert 2001: *Haza és haladás. A reformkortól a kiegyezésig (1790–1867).* Budapest: Enciklopédia Humana Egyesület. (Encyclopaedia Humana Hungarica 7.)

DÓKA Klára 1992: *Az esztergomi érseki tartomány térképeinek katalógusa* 1. *Az esztergomi prímási levéltár térképei* I–III. Budapest: Új Magyar Központi Levéltár (MNL) (Magyarországi egyházi levéltárak térképei III–V.)

— 1995: Az esztergomi érsekség birtokai, 1726–1895. Áttekintés az uradalmi levéltár forrásai alapján. Sashegyi Oszkár emlékére. *Levéltári Közlemények* 66. 1–2: 93–119.

DOMOKOS Mariann–GULYÁS Judit 2018 (szerk.): *Az Arany család mesegyűjteménye.* Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Universitas–MTA Könyvtár és Információs Központ.

DOMOKOS Péter 2002: *Szkítiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és a magyar irodalom.* Budapest: ELTE Finnugor Tanszék, 257–269.

DÖBRENTEI Gábor (szerk.) 1804: *A' sopronyi Magyar Társaság' próba-munkáinak 'sengéje.* Első darab. Sopron: Szisz Antal Jó'sef betüivel. [FSzEK, Szüry-gyűjtemény 4029.]

— 1838: *Magyar tájszótár.* Buda: Magyar Tudós Társaság.

— 1842: *Berzsenyi Dániel összes művei.* III. *Toldalék, levelekkel.* Budán: Magyar Királyi Egyetemi Nyomda.

DÖMÖTÖR Sándor 1934: Debrecen és az Alföld. A csökmői sárkány históriája. *Debreceni Szemle* 7 (szeptember): 318–329.

— 1967: Az ördög szó és motívum történetéről. *Ethnographia* 78. Tanulmányok 65–80.

DÖMÖTÖR Tekla 1964: *Naptári ünnepek – népi színjátszás.* Budapest: Akadémiai.

— 1974: *A népszokások költészete.* Budapest: Akadémiai.

— 1981: *A magyar nép hiedelemvilága.* Budapest: Akadémiai.

Dugonics András 1788: *Etelka, egy igen ritka magyar kis-asszony Világas-Váratt, Árpád és Zoltán fejedelmink ideikben.* Pozsony és Kassa. (Ism. *Mindenes Gyűjtemény* 1789. I. 129. l. 2., javított kiadás. Pozsony és Pest, 1791. 3. kiadás. Ugyanott, 1805.)

— 1806/1808: *Szittyiai történetek.* Pest és Pozsony, két kötet (a magyarok őstörténete Árpád haláláig) I. könyv, III. szakasz, VII. rész. 190–191.

— 1820: *Magyar példabeszédek és jeles mondások.* I–II. Szeged: Karácsonyi Ince János ny.

Dussieux, Louis 1839: *Essai historique sur les invasions des Hongrois en Europe et spécialement en France.* Paris, A. Durand.

Eckhardt Sándor 1924: *A francia forradalom eszméi Magyarországon.* Budapest: Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda. (Ember és Természet 7.)

Edvi Illés Pál 1837: *Első oktatásra szolgáló kézikönyv, vagyis a' legszükségesebb tudományok' öszvesége. Magyar- és Erdélyország földképével, 's némelly mérges plántúk és gombák' színelt rajzaival.* Magyar Királyi Egytem–Magyar Tudós Társaság.

Egyed Emese 2001[a]: *Mennyei Barátom! Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrinchez (1771–1789).* Kolozsvár: Erdélyi Múzeumegyesület.

— 2001[b]: Adieu, édes Barcsaym. Az utazó. *Erdélyi Tudományos Füzetek.* Marosvásárhely: Mentor, 125–127.

Elek Oszkár 1915: Költőink képzelete és a népmesék. *Irodalomtörténet* IV/9–10: 306–311.

Elter András 1999: Babonaellenes könyvek Magyarországon a 18–20. században. In: *Hálók. Egyetemi dolgozatok Szilágyi Miklós 60. születésnapja alkalmából.* Vilmos Ambrus et al. (szerk.) Budapest: ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszék, 157–177.

Ember Győző 1946: *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig.* Budapest: Budapest Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai, III. Hatóság- és Hivataltörténet 1.)

Ember Pál 1700: *Innepi ajandekul az Isten satoraba fel-vitetett Szent Siklus. Az-az az egész, Christust valló keresztyénségtől bé-vétetett, Isten ditsöségére, és a mi váltságunknak nagy titkáról való szent elmélkedésekre szenteltetett, sátoros innepekre alkalmaztatott, s hét szakaszokra el-osztatott tanitások. Mellyeket, két ekklésiákban való lakásában, az Vr ditsöségére, s az Isten sok keresztviselés alatt nyögö házának lelki javára ki-munkálódott.* Kolozsvár. (RMK I 1556.)

EMSzT = *Erdélyi magyar szótörténeti tár*

— XI. Szabó T. Attila (gyűjt.)–Vámszer Márta (et al. szerk.) 2002: *EMSzT* XI. *R–Száj.* Kolozsvár–Budapest: Erdélyi Múzeum-Egyesület–Akadémiai.

— XII. Szabó T. Attila (gyűjt.)–Kósa Ferenc (szerk.) 2005: *EMSzT* XII. *Szák–Táv.* Kolozsvár–Budapest: Erdélyi Múzeum-Egyesület–Akadémiai.

Erdélyi István 1960: Táltos. *Nyelvtudományi Közlemények* 62: 328–331.

Erdélyi János 1847: *Magyar népköltési gyűjtemény* II. Pesten: Ny. Beimel Józsefnél.

— 1851: *Magyar közmondások könyve.* Pest: Kisfaludy Társaság–Kozma Vazul nyomda.

Erdélyi László 1904: A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. *Nyelvtörténeti Közlöny* 34: 388–416.

— 1908: A tihanyi apátság története. Első korszak. Az apátság önállósága. 1055–1701. *Pannonhalmi Rendtörténet* X. Budapest.
Erdész, Sándor 1971: Drachentypen in der ungarischen Volksüberlieferung. *Acta Ethnographica* XX: 85–128.
— 1993: A magyar Faust-mondák. *Ethnographia* 104. Tanulmányok 79–100.
Erős Vilmos 2009: A XVI–XVIII. századi történetírás II. Történetfilozófia. *Világosság* 50. 2009. ősz. 127–137.
EWUng = Benkő Loránd et al. (szerk.) 1992–1998: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Lieferung* 6. Budapest: Akadémiai.
Fábián József 1803: *Természeti tudomány a' köznépnek. A' Babonaságnak orvoslására és a' Köznép közzül való kiirtására irta és kiadta Fábián Jósef a' veres-berényi helv. confessiót tartó eklesiának l. tanítója.* Weszprém: Számmer Antal.
Faludi Ferenc 1833/1853: *Minden munkái. Eredeti kéziratok és kiadások után a szerző életrajzával kiadta Toldy Ferencz.* Pest: Emich Gusztáv.
Fazekas István 2019: A magyar püspöki kar a harmincéves háború kezdetén (1618–1622). In: *30 ročná vojna a náboženská otázka v Strednej Európe. Na prahu Tridsatročnej Vojny / A harmincéves háború küszöbén.* Kónya, Peter–Kónyová, Annamária (szerk.) Prešov: Az Eperjesi Egyetem kiadványai, 27–38.
— 1955: Hortobágyi dal [1813]. A debreceni első kalendáriumba, mellyből az időjövendölés kimaradt. In: *Fazekas Mihály összes művei.* Budapest: Akadémiai.
Fazekas, Jenő 1967: „Hungarian Shamanism, Material and History of Research". In: *Scripta Instituti Donneriani Aboensis* 1 (August): 97–119.
Fazekas Mihály 1820: *Debreceni Magyar Kalendárium, az 1820-dik évre.* Debrecen: Tóth Ferenc nyomdája.
Fehér Katalin 2006: Egy népfelvilágosító mű 1775-ből. *Magyar Könyvszemle* (Budapest) 122/1: 78–81.
Fejér, Georgius [György] 1829: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Tom. I. Budae: Typ. Reg. Universitatis Ungaricae.
— 1832: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Cura et studio Georgii Fejér. Tom. VIII. Vol. 2. Budae: Typ. Reg. Universitatis Ungaricae.
— 1833: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Cura et studio Georgii Fejér. Tom. IX. Vol. 1. Budae: Typ. Reg. Universitatis Ungaricae.
— 1834: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Cura et studio Georgii Fejér. Tom. X. Vol. 1. Budae: Typ. Reg. Universitatis Ungaricae.
— 1841: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Cura et studio Georgii Fejér. Tom. VII. Vol. 5. Budae: Typ. Reg. Universitatis Ungaricae.
— 1842: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Cura et studio Georgii Fejér. Tom. IX. Vol. 7. Budae: Typ. Reg. Universitatis Ungaricae.
Fekete Lajos 1861: *A jászkúnok története.* Debrecen: Debrecen Város Könyvnyomdájában.
— 1874: A gyógytan a régi magyaroknál. *Századok* 8. 381. jegyz.
Fényes Elek 1848: *A magyar Birodalom statisticai, geographiai és történeti tekintetben.* I. kötet. *Komárom vármegye.* Pest: Beimel.
Fenyő István 1976: *Az irodalom respublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830.* Budapest: Akadémiai. (Irodalomtudomány és Kritika).

Ferenczy Imre 1981: Táltosok, javasok, tudósok a tiszaháti és a felsőtiszai néphitben. Néprajz és nyelvtudomány. *Acta Universitatis Szegediensis: sectio ethnographica et linguistica.* XXIV–XXV. Szeged: SZTE, 313–338.

Ferenczy Zsigmond Jakab 1854: *Magyar irodalom és tudományosság története.* Pest: Szent István Társulat.

Fermendžin, Eusebius 1892: *Acta Bosnae. Potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab Anno 925 usque ad Annum 1752.* Collegit et digessit Eusebius Fermendzin. Taberna Libraria eiusdem Societatis Typographicae. Zagrabiae. Monumenta Historiae Slav. Merid. XXIII. Zagrabiae 173–174. (Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium. Volumen Vigesimum Tertium).

Fizély Ödön 1918: A magyar racionalista theologia. *Theologiai Szaklap.* Szelényi Ödön–Szimonidesz Lajos (szerk.) 16/8–9: 193–200.

Forgács Tamás 2021: Történeti frazeológia. *A történeti szólás- és közmondáskutatás kézikönyve. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához.* Budapest: Tinta.

Frankl [Fraknói] Vilmos 1872: *Pázmány Péter és kora 3. (1692–1697). Tizedik könyv (1636–1637) IV. A magyarországi jezsuiták tevékenysége.* Pest: Ráth Mór.

Fried István 1985: Herder történetfilozófiai nézeteinek nyomában. (Megjegyzések Rathmann János: Herder eszméi – a historizmus útján c. könyvével kapcsolatban.) *Ethnographia* 96: 551–561.

Friedrich Ildikó 1977: Az egészségügyi kultúra hiányának okai a 18. századi Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények* 82: 65–89.

Fülöp Árpád 1897: *Csiksomlyói nagypénteki misztériumok.* Budapest: Franklin Társulat. (RMK 3.)

Galamb György 2005: Mágia, rontás és boszorkányság Marchiai Jakab prédikációiban. *Acta Historica* (Szeged) 83–98.

— 2009: A Huszita biblia és a ferencesek. Megjegyzések az első magyar bibliafordítás kérdéséhez. *Egyháztörténeti Szemle* 10/2: 3–12.

— 2015: Eretnekség és inkvizíció Dél-Magyarországon. In: *Fehér lovag. Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára.* Gálffy László–Sáringer János (szerk.) Szeged: SZTE, Középkori Egyetemes Történeti Tanszék, 139–151.

Gáldi László 1955: Nyelvünk a reformkorban. In: *Vers és nyelv. Tanulmánygyűjtemény.* Pais Dezső. (szerk.) Budapest: Akadémiai, 498–615.

— 1957: *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban.* Budapest: Akadémiai.

Galuska László Pál 2010: Nekromanták, táltosok, szélhámosok: Garabonciás diákok Illei János Tornyos Péter és Hagymási Imre Garabontzás László című iskolai komédiájában. In: *A Piarista Rend Magyarországon.* Forgó András (szerk.) Budapest: Szent István Társulat, 558–567.

— 2012: *Gonosz garabonciások, borissza bacchusok, széltoló szellemek avagy tükör vagy görbetükör? Hiedelemlények, népi kulturális alakok; folklór a XVIII. századi iskolai comoediákban.* Disszertáció. Pécs: Pécsi Tudományegyetem.

Gergely Sámuel (szerk.) 1908: *Teleki Mihály levelezése* IV. *1667–1669.* Budapest: Magyar Történelmi Társulat–Magyar Tudományos Akadémia. (A Római Szent Birodalmi gróf Széki Teleki család oklevéltára.)

— (szerk.) 1910: *Teleki Mihály levelezése* V. *1670–1674.* Budapest: Magyar Történelmi Társulat–Magyar Tudományos Akadémia. (A Római Szent Birodalmi gróf Széki Teleki család oklevéltára.)
— (szerk.) 1916: *Teleki Mihály levelezése* VII. *1675–1677.* Budapest: Magyar Történelmi Társulat–Magyar Tudományos Akadémia. (A Római Szent Birodalmi gróf Széki Teleki család oklevéltára.)
GERICS József 1966: A Tátony nemzetségről. Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez. *Történelmi Szemle* 9.
GMELIN, Johann Georg 1751/1752: *Reise durch Sibirien, von dem Jahr 1733 bis 1743.* I–IV. Göttingen.
GRÄFFER, Franz 1817–1819: *Gallerie von Abenteuern aus dem wirklichen Leben; oder: Gemählde wunderbarer Schicksale, gefahrvoller Reisen, außerordentlicher Begebenheiten, merkwürdiger Kriminalgeschichten etc. und anderer seltsamer Scenen aus dem Menschenleben der ältern und neuern Zeiten.* Von Rittgräff. I–IV. Grätz: bey I. A. Kinreich.
GUIGNES, Joseph de 1757: *Histoire générale des Huns, des Mongoles, des Turcs el des autres Tartares occidentaux,* 3 vols. Paris: Desaint & Saillant.
GULYÁS Judit 2008: A mese szó használata a magyar írásbeliségben 1772–1850 között. (A magyar nyelv nagyszótárának történeti korpusza alapján.) In: *Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklórról.* Gulyás Judit (szerk.) Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék, 164–241.
— 2010[a]: Henszlmann Imre bírálata Arany János Rózsa és Ibolya című művéről. *Népi kultúra – Népi társadalom. Ethno-lore. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve* 27. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Intézet.
— 2010[b]: *„Mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?" A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában.* Budapest: Akadémiai.
GUNST Péter–ANGI János–BÉNYEI Tamás–PÓSÁN László (szerk.) 1930: Válogatás az 1927–1944. évfolyamok anyagából. *Debreceni Szemle.* Történelem 32–39.
GURKA Dezső (szerk.) 2010: *Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában.* Budapest: Gondolat.
GUZMICS Izidor 1830: Árpád Pannonia hegyén. In: *Uránia Nemzeti Almanach, Újesztendei ajándékul.* Esztergom: Beimel József betűivel és költségén, 55–101.
GYÁRFÁS Ágnes 1983: Domby Sámuel (1729–1807) élete és munkássága. *Orvostörténeti Közlemények.* Antall József (szerk.) 102–104: 77–114.
GYÁRFÁS Tihamér 1911: *Faludi Ferenc élete.* Budapest: Athenaeum.
GYARMATHY Sámuel 1799: *Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammatice demonstrata.* Göttinga: Johann Christian Dieterich.
GYÓNI Mátyás 1942: A paristrioni „államalakulatok" etnikai jellege. Archaizáló népnév és etnikai valóság Anna Komnéne Alexiasában. *A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve.* Budapest.
GYÖRFFY György 1953: Török női méltóságnév a magyar kútfőkben. *Magyar Nyelv* 49: 110.
GYÖRFFY István 1920: Birtalan Szilágyi János: A Biharvármegyei Sárrét leírása 1827. *Aquila* XXVII: 60–70.
— 1921: Csuba Ferenc táltos körözése. *Ethnographia* XXXII. 1–6: 136.

— 1925/1926: A nagykún mezővárosok levéltárai. 1. Karcag város levéltára, 2. Kunmadaras város levéltára, 3. Kisújszállás levéltára, 4. Túrkeve, 5. Kunhegyes, 6. Kunszentmárton. *Levéltári Közlemények* I. 1925. 192–205, II. 1926 (1927) 21.
— 1927: Helyneveink gyűjtése. *Magyar Nyelv* XXIII: 111–115.
György Lajos: 1941: *A magyar regény előzményei.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
Haader Lea 2013: *Érsekújvári kódex, 1529–1531.* DVD-melléklettel. Budapest: Tinta–MTA Nyelvtudományi Intézet Nyelvtörténeti Osztály–OSZK Res Libraria Hungariae/Fragmenta Codicum Kutatócsoport. (Régi Magyar Kódexek 32.)
Halász Bálint 1804: A' Balaton' megtekintése. In: *A' sopronyi Magyar Társaság' próba-munkáinak 'sengéje.* Első darab. Döbrentei Gábor [szerk.] Sopron: Szisz Antal Jó'sef betüivel. 116–119. No. 39. [FSzEK, Szüry-gyűjtemény 4029.]
Halász Márton 1845: *A vasárnapi gyerek. Babona-irtó könyvecske a nép számára.* Pest: Emich-Trattner. (Népszerű Könyvtár 2.)
Harkányi Ede 1908: Az úgynevezett „reformországgyűlés". *Huszadik Század* 2: 190–203.
Hegyi Ádám 2014: A túlvilágról alkotott elképzelések a szentesi református gyülekezetben a 18. század végén. In: *Menny és pokol a barokk kori ember életében.* Báthory Orsolya (szerk.) Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 135–148. (Pázmány Irodalmi Műhely. Lelkiségtörténeti tanulmányok. Az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport sorozata. Szelestei N. László szerk.)
Henszlmann Imre 1847: A népmese Magyarországon. *Magyar Szépirodalmi Szemle* II/6: 81–86; 7: 100–106; 8: 117–122; 9: 133–141; 10: 152–156; 11: 164–172; 12: 181–188; 13: 200–207; 14: 213–220; 15: 228–236; 21: 321–324; 22: 346–349; 23: 361–366; 24: 379–380.
Herner János–Radics András 2003: Szennay Kastélynak Könyve. *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények. 1.* Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 181–210.
Hévvízi Sándor 1989: Doboz külterületének történeti helynevei. In: *Dobozi tanulmányok.* Békéscsaba: Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága. (A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 14.)
Hoffmann István 2003: *Magyar helynévkutatás 1958–2002.* Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 7.)
Holl Béla 1956: Adalékok a Káldi Biblia történetéhez. *Magyar Könyvszemle* 72/1–4: 52–58.
Hollósi Rupert 1909: Egy elfeledett magyar történetbuvár. In: *Szent Benedek-rendi katolikus gimnázium.* Esztergom: Laiszky János könyvnyomdája, 28–45.
Honti László 2016: Uráli etimológiai és hangtörténeti jegyzetek. 9. Táltos. *Nyelvtudományi Közlemények* 112: 7–75.
— 2017: *A magyar és a nyugati ótörök szókészleti kapcsolatairól.* Budapest: Tinta.
Hoppál Mihály 1986: A Magyar mythologia helye és értékelése. In: *Ipolyi Arnold emlékkönyv.* Cséfalvay Pál–Ugrin Emese (szerk.) Budapest: Szent István Társulat, 38–51.

— (összeáll.) 1987: *Ipolyi Arnold élete és műve. Kútfők: A Magyar mythologiában idézett művek válogatott bibliográfiája.* Budapest: Európa.
— 1988: Magyar mitológia (Jegyzetek a rekonstrukcióhoz). *Új Írás* 1988. június 1. 6. sz.
— 2005: *Sámánok Eurázsiában.* Budapest: Akadémiai.
— 2014: *Mítosz és emlékezet. A Toldi mitológiai háttere. Újabb adatok és megjegyzések a Toldi mitológiai hátteréhez.* Budapest: Magyar Vallástudományi Társaság–L'Harmattan.
Horányi Ildikó 1997: Tetszhalottak, élve eltemetettek. Esetleírások a magyarországi tetszhalál-irodalom alapján. *Kharón* 1/1: 1–26.
Horvát István 1822: Árpád Pannónia hegyén. *Aurora. Hazai Almanach* 321–371.
— 1825: *Rajzolatok a' Magyar Nemzet legrégiebb történeteiből.* Pest: Petrózai Trattner Mátyás.
Horváth János 1817: *A' Régi Magyaroknak Vallásbéli 's Erkölcsi Állapottyokról.* A' Magyar Anyaszentegyház' Történeteinek Próbájából. *Tudományos Gyűjtemény.* Fejér György, Mokry Benjamin (szerk.) 1/2: 27–91.
Horváth Katalin 2011: Táltos. Még egyszer a szó eredetéről és szócsaládjáról. In: *Klárisok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére.* Csiszár G.–Darvas A. (szerk.) Budapest: Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 162–174.
Horváth 'Sigmond 1839: A' Balaton-melléki Tájszótár' kivonata. *Tudományos Gyűjtemény.* Károlyi István (szerk.) 23/12: 3–61.
Hunfalvy Pál 1864: *Vogul föld és népe.* Reguly Antal hagyatékának kiadása. Pest.
Hübner János 1816: *Mostani és régi nemzeteket ... esmertető lexicon. A magyar és erdély országi geographiával tökélletesitette Fejer Geörgy.* I–V. (Lexicon aller jetzigen und früheren Völker, Städte). Pest: Trattner.
Ilyefalvi Emese 2014: *Ráolvasások. Gyűjtemény a történeti forrásokból (1488–1850).* Budapest: Balassi. (A magyar folklór szövegvilága 2/B).
Ilyés Gábor 1999: *Lakóhelyünk Nyírbogdány. Lakóhelyismereti tankönyv.* Nyírbogdány: Soros Alapítvány és Nyírbogdány Önkormányzati Testülete.
Iorga, Nicolae 1920: Les premières cristallisations d'État des Roumains. *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine* V–VIII: 33–46.
Ipolyi Arnold 1854: *Magyar mythologia.* Pest: Heckenast Gusztáv. [Reprint: Budapest: Európa, 1987.]
— 1855: Tátos, das Zauberpferd des ungarischen Mythos. «Zeitschrift für deutsche Mythologie und Sittenkunde». Göttingen, Band II. 262–288. No. 49.
Ittzés Mihály 1987: *Adatok Kecskemét zenetörténetéhez.* Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Levéltár. (Bács-Kiskun megye múltjából 9.)
Jarnó József 1932: Martinovits apát és kortársai. *Magyar Irás* 1932. október 1. 1/8: 600–602.
Jedlicska Pál 1897: *Adatok erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához 1552–1600.* Eger: Érseki Lyceum.
Jeney György 1791: *Természet-könyve. A hortobágyi pásztor, és a természet-visgálo.* A nem-tudósok kedvekért írta Jeney György. Pesthenn: Pátzko Ferencz ny.
Jerney János (szerk.) 1854: *Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából* 1. Pest.

Jókai Mór 1857: *A magyar nép adomái.* Második, 150 uj adomával bővített kiadás. Pest: Heckenast.
— 1871: A magyar Faust. Népmonda Hatvani István debreczeni professorról címmel tartott előadás. *Kisfaludy Társaság Évlapjai* 50. Budapest.
— 1895: Hat nagy magyar történelmi festmény Bécsben. *Ország-Világ* 1895. június 30. 26: 402–403.
— 1896: A magyar Faust. (Néprege). In: *Föld felett és víz alatt. Regénykék. Jókai Mór Összes Művei.* Budapest: Révai Testvérek.
— 1898: *Magyarok bejövetele. A nemzet Árpád vezénylete alatt elfoglalja ezt a hazát.* Feszty Árpád körképe. Budapest: A Magyar Körkép-Társaság kiadása.
Juhász Jenő (szerk.) 1955: Uráli nyelvek szómutatói. *Mutató a Nyelvtudományi Közlemények 1–50. kötetéhez. Folyóirat mutatók 1.* Budapest.
Jung Károly 1996: Újvidék: „Emleekewzzeunk reegiekreul…" A Pannóniai Ének gombosi változatainak kérdéséhez. *Ethnographia* 107. Tanulmányok 317–328.
K. Havas Géza 1938: Egy nagy magyar a XVIII. században. *Szép Szó* (Budapest) 6/22: 139–149.
Kabay Lizett 2008: A szarvassal tündérországban. In: *Világszarvas, világtáltos.* Marosvásárhely: Mentor.
Káldi György 1626: *Szent Biblia.* Az egesz keresztyénségben bé-vött régi deák bötüböl magyarra forditotta a Jésus-alatt vitézkedö társaság-béli nagy-szombati Káldi György pap. Béchben: Formika Máté nyomda. (RMNy 1352.)
Káldy-Nagy Gyula 1977: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása.* Budapest: Pest Megyei Levéltár. (Pest Megye Múltjából 3.)
Kállay Ferenc 1844: Még is a' slávok tót nevéről. [Tanulmány.] In: *Tudománytár. Értekezések.* Luczenbacher János (szerk.) 15/1: 37–56.
— 1861: *A pogány magyarok vallása.* Réső Ensel Sándor (szerk.) Pest: Lauffer és Stolp. [Készült 1848-ban a Kisfaludy Társaság pályázatára.]
Kálmán Béla 1967: *A nevek világa.* Budapest: Gondolat.
Kálmány Lajos 1881: *Szeged népe* I. *Ős Szeged népköltése.* Arad: Réthy Lipót és fia.
— 1882: *Szeged népe* II. Arad: Réthy Lipót és fia.
— 1914: *Ipolyi Arnold népmesegyűjteménye.* Budapest: Athenaeum. (Magyar Népköltési Gyűjtemény XIII.)
— 1917: Összeférhetetlen tátosainkról. *Ethnographia* 26: 260–266.
Kapronczay Katalin 2007: *Orvosi művelődés és egészségügyi kultúra a XVIII. századi Magyarországon.* Budapest: SOTE. (A Semmelweis Orvos-tudományi Egyetem Levéltárának Kiadványai 4.) [Az orvoslás és az egészségügyi felvilágosítás kiadványai XII.]
Karcsay Géza [Csaplár Benedek] 1852: Népismei adalékok. *Új Magyar Múzeum* II. VIII. füzet. Pest, 495–503.
Kardos Tibor 1953: *A Huszita Biblia keletkezése.* Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 82/34.)
— 1955: *A magyarországi humanizmus kora.* Budapest: Akadémiai.
Kassai József 1817: *Magyar nyelv-tanitó könyv: melyly a' magyar beszédnek, és irásnak szabásait meg-itélve, gántsolva, és meg-választva adja-elé.* Sárospatakon: Nyomtatá Nádaskay A. Szepessi Ignác költségén.

— 1833/1836: *Származtató és gyökerésző magyar-diák szókönyv. Lexicon etymologicum hungaricolatinum.* Pest: Nyomt. Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István. V. kötet

Kató István 1950: A magyar jakobinus mozgalom néhány kérdéséről. *Századok* 84/1–4: 200–234.

Katona István 1779: *Historia regum stirpis Arpadianae.* II. *Complectens res gestas Andreae I. Belae I. Salomonis, Geisae I. S. Ladislai.* Pest: I. M. Weingand.

Katona Lajos 1897: A magyar mythologia irodalma. *Ethnographia* VIII/1: 54–73, 2: 266–279.

Kazinczy Ferenc 1794: *A' Vak Lantos.* Pozsonyban: Wéber Simon Péternél.

— 1814: A' Vak Lantos. In: *Szép Literatúra* IX. Pesten: Trattner János Tamásnál, 181–242.

— 1839: A' Kénytelen házasság. Vígjáték. Egy felvonásban. Moliére után Kazinczy Ferencz. In: *Magyar Tudós Társaság Külföldi Játékszín* XV. Budán: Trattner. A' Magyar Kir. Egyetem' betűivel, 98–150.

— 1960: Kazinczy Ferencz levelezése. 1927 óta előkerült, és kötetbe nem foglalt levelek gyűjteménye. In: *Kazinczy Ferencz összes művei.* 23/2. pótkötet. Harmadik osztály, Levelezés 23. Berlász Jenő–Busa Margit–Cs. Gárdonyi Klára–Fülöp Géza (összeáll.) Budapest: Akadémiai.

Kazinczy Gábor (kiad.) 1864: *Majláth János gróf: Magyar regék, mondák és népmesék.* Kazinczy Ferencz (ford.) Pest: Landerer és Heckenast Gusztáv.

— 1885: Megyaszói boszorkányok 1731-ben. *Hazánk. Történelmi Közlöny* III. (Budapest) 372–375.

Kelemen András 1979: A sámánizmus – kórlélektani szempontból. *Forrás* 11/2: Való Világ 49–62.

Kilián István 1973: *XVII–XVIII. századi iskolai színjátszás Sárospatakon.* Miskolc: Herman Ottó Múzeum. (A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII.)

Király Pál 1874: Balásfi Tamás magyarsága. *Magyar Nyelvőr* 3: 354–360.

Kirsch, Adam Friedrich 1714: *Abundantissimum cornucopiae linguae latinae et germanicae selectum, in quo continentur Vocabula Latina omnis aevi.* Norimbergae: Typis Melchioris Godefredi Heinii.

Kis János 1819: A köznépről kedvelt dalokról és regékről. *Helikoni Kedvtöltés* I. (Pest), 80–82.

Kis-Halas Judit 2016: Fejér Annók. Egy 18. századi boszorkányazonosító pályafutása. In: *Minden dolgok folytatása. Tanulmányok Deáky Zita 60. születésnapjára.* Budapest: ELTE BTK Néprajzi Intézet, 5–19.

— 2019: *Boszorkányok, gyógyítók, orvosdoktorok és a csodatévő Szűz Mária. Az orvoslás plurális modellje egy 18. századi dél-dunántúli kegyhely vonzáskörzetében.* Doktori értekezés (ELTE).

Kiss Bálint 1839: *Magyar régiségek.* Buda: Landerer.

Kiss Endre József 2014: Erdélyi János és Sárospatak. *Széphalom 24. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve.* Sátoraljaújhely: Kazinczy Ferenc Társaság, 345–350.

Kiss János 1816: *Ifjuság barátja, vagy, Hasznosan mulattató darabok a'két nembéli ifjúság számára.* II. Pest: Trattner János Tamás betüivel és költségével.

Kiss László 2002: Karácsonyi hiedelmek okán – egy ragyogó elméről. *Csallóköz–Žitný ostrov* 42. 51–52: 1–11.

— 2012: Egy pápista „nyelvnevelő", akit Kazinczy is tisztelt: Pucz Antal (1767–1831). *Széphalom 22. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve.* Sátoraljaújhely: Kazinczy Ferenc Társaság, 129–138.
Klaniczay Gábor 1983: Benandante-kresnik-zduhać-táltos. Samanizmus és boszorkányhit érintkezési pontjai Közép-Európában. *Ethnographia* 94: 116–134.
— 1984: Shamanistic Elements in Central European Witchcraft. In: *Shamanism in Eurasia.* Mihály Hoppál (ed.) Göttingen: Herder, 131–169.
— 1986: Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVI–XVIII. században. *Ethnographia* 97: 257–295.
— 2011: The Myth of Scithian Origin and the Cult of Attila in the Nineteenth Century. In: *Multiple Antiquities – Multiple Modernities: Ancient Histories in Nineteenth Century European Cultures.* Gábor Klaniczay–Michael Werner–Otto Gécser. Frankfurt–New York: Campus Verlag, 85–210.
— 2020: A keleti származás tudata a 19. századi Magyarországon. *Mozgó Világ* 15–26.
Klaniczay Tibor 1978: Kemény János. In: *A magyar irodalom története* 2. Budapest: Akadémiai, 210–213.
Kodolányi János 1938: Ormányság – Ormánság. *Magyar Nyelvőr* 67: 97.
Kodolányi János, ifj. 1945: A táltos a magyar néphagyományban (The «táltos» in the Hungarian Folklore). *Ethnographia* 56. Népélet/Tanulmányok – Abhandlungen, 31–37.
Kollányi Ferencz 1904: A Széchényi orsz. könyvtár a Horvát István kinevezését megelőző három utolsó évben. *Magyar Könyvszemle* 12/1–4. 1. Értekezések, önálló közlemények, 151–189.
Koller, Joseph 1784: *Historia episcopatus quinque-ecclesiarum* III. Pozsony: typis Johannis Michaelis Landerer de Füskút, 361–362.
Komáromy Andor 1893: Genealogiai feljegyzés a Viczay- és Héderváry-családok eredetéről és elágazásáról, 1708-ból. *Turul. A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye* XI: 151–152.
Komnéné, Anna 2002: *Alexiasz.* Passuth László (ford.) Szeged: Lectum.
Komory Dávid 1847: Magyar hitregetani eszmék. *Honderü* 1847. március 23. 5/12: 233–234.
Kordé Imre 1961[a]: A XVIII. századi Szeged és folklorisztikus elemek az Etelkában. *Acta Universitatis Szegediensis – Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 1: 13–20.
— 1961[b]: Boszorkánylegenda Dugonits András édesanyja körül. *Acta Universitatis Szegediensis.* 115–118.
Koroda Miklós 1944: *A magyar felvilágosodás breviáriuma. Jobbágyi pergamenek.* Budapest: Anonymus.
Kovács Ágnes 1969: A XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai. *Népi kultúra – Népi társadalom* 2–3. *Az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve.* Budapest: MTA BTK Néprajztudámyányi Intézet.
Kovács Ákos 1995: A Feszty-kép. *Mozgó Világ* 7: 19–93.
— 1996: Feszty Árpád és a körkép. *Ars Hungarica* 24/1: 87–102.
Kovács I. Gábor 1988: A kalendárium eszköz a nemzet haladásához. (A reformkor naptárirodalma) Tanulmányok. *Századok* 122/3: 316–341.

Kovács Sándor Iván 1999: *Szenczi Molnár Redivivus.* Arcképek és rajzok. „Épületi öröm", „picta et ficta". *Confessio* 23/2: 39–56.
— (szerk.) 2003: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. Késő-reneszánsz manierizmus és kora-barokk.* Budapest: Osiris (Osiris Tankönyvek.)
Kovács Szilvia 2009: A kunok és az 1091-es lebunioni csata. In: *Kun-kép. A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére.* Kiskunfélegyháza: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete.
— 2014: *A kunok története a mongol hóditásig.* Budapest: Balassi. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 29.)
Kovács Kiss Gyöngy 2001: Szatmár vármegye könyvtára 1829-ben. In: *Rendtartás és kultúra. Századok, mindennapok, változások Erdélyben.* Marosvásárhely: Mentor.
Köblös Zoltán 1905: Nemesség igazoló perek. *Genealógiai Füzetek* 7–8, 77–79, 87–88, 97–99, 111–112, 118–119.
Kömlei János 1790: *Rudolf Zacharias Becker Szükségben segítő könyve vagyis haszonnal gyönyörködtető hiteles történeteken, és jeles példákon épült tanítások, mint kelljen az embernek élete mindennemű környülállásaiban magát viselni, hogy sorsával megelégedetten élhessen, és ennél fogva szerentsés és boldog lehessen; gazdaságát a legjobb karba helyheztethesse, és minden váratlan esetekben mind magán, mind embertársain segíthessen.* Német nyelvből fordította és Magyarországra alkalmaztatta Kömlei János. Pesten: Stahel és Kilián [2. kiadás Pesten: Eggenberger József, 1822.]
Krász Lilla 2010: „Bibliothekmedizin" kontra „Göttinger Medizin". Magyarországi és erdélyi diákok a göttingeni orvosi fakultáson a 18. században. In: *Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában.* Gurka Dezső (szerk.) Budapest: Gondolat, 161–165.
Kresznerics Ferencz 1831/1832: *Magyar szótár.* Első *A–K;* Második rész *L–Z.* Budán: Magyar Királyi Tudom. Egyetem betüjivel.
Kristó Gyula (szerk.) 1990: *Anjou-kori oklevéltár. I. 1301–1305.* Budapest–Szeged: Magánkiadás.
— 1992: *Anjou-kori oklevéltár.* II. *1306–1310.* Budapest–Szeged: Magánkiadás.
— 1995: *A honfoglalás korának írott forrásai.* Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 371–381.
Kriston Vizi József 1987: Átkok, szitkok, káromkodások és büntetésük Kecskeméten. Szabó Kálmán jegyzetei alapján. In: *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében.* Sztrinkó István (szerk.) Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Múzeumigazgatóság. (Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében „1986").
Kríza Ildikó 1997: A fehér ló mondája a 18–19. századi forrásokban. In: *Honfoglalás és néprajz.* Kovács László–Paládi-Kovács Attila (szerk.) Budapest: Balassi, 275–283. (A honfoglalásról sok szemmel 4.)
Kubinyi András 1961: Népmozgalmak Budapesten a feudalizmus korában. In: *Tanulmányok Budapest múltjából.* 14. Pesta László (főszerk.) Budapest: Akadémiai, 7–15. Budapest Várostörténeti Monográfiái).
Kujbusné Mecsei Éva 2023: „Tudja-e bizonyosan a tanú nyilvánvaló boszorkányságát..." Lappangó szatmári boszorkányperek a 18. század második harmadá-

ból. In: *Közösségben közösségért. Tanulmányok Kiss András születésének századik évfordulójára.* Flóra Ágnes–Pakó László (szerk.) Kolozsvár–Budapest: Erdélyi Múzeum-Egyesület–HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 137–154.

KUKLIS Erika 1991: *A Szennay kastélynak könyve azaz az első magyar nagyotmondók.* Szeged: József Attila Tudományegyetem.

KUNSZABÓ Ferenc 1986: „Felséges Monárcha!..." – Bátor. Fejezet egy társadalomrajzból. *Életünk* 24/2: 98–116.

LAKÓ György (szerk.) 1978: *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár* III. *N–ZS.* Budapest: Akadémiai. = MSzFE.

LANDGRAF Ildikó 2018: A „magyar Faust" nyomában. Arany János *Hatvani* című versének folklorisztikai vonatkozásai. *Ethno-lore. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve* 35. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóköpont, 195–222.

LASSÚ István 1826: A' Drámai Költés, és annak Históriája. *Tudományos Gyűjtemény.* Thaisz András (szerk.) 10/6: 3–85.

LAUF Judit 2012: Egy középkori nyelvemlék 18. századi továbbélése. A Piry-hártya egykori kódexe és a Makula nélkül való tükör. *Magyar Könyvszemle* 128: 234–255.

— 2014: Az Érsekújvári kódex és a Makula nélkül való tükör. A középkori passióhagyomány nyomai a 18. századi kegyességi irodalomban. *Magyar Könyvszemle* 130: 218–236.

LÁZÁR János 1766: *Florinda. Az az: Spanyol országnak ezen grof kis aszszonyon a' Roderig királytól tett erőszak alkalmatosságával a' Maurusok által lett el-foglaltatásának rövid históriája.* Szebenben: Sárdi Sámuel által.

LÁZÁR Miklós 1858: *A gróf Lázár család.* Összekapcsolva gróf Kemény Józsefnek a nevezett családról kéziratba hátramaradt munkájával és számos jegyzetével. Kolozsvár: Róm. Kath. Lyceum nyomda.

LÁZS Sándor 2009: A Nyulak szigeti domonkos apácák olvasmányainak korszerűsége. In: *„Látjátok feleim..." Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig.* Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29. – 2010. február 28. Katalógus. Budapest: OSZK, 123–141.

— 2016: *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján.* Budapest: Balassi.

LEEM, Knud 1767: *Beskrivelse over Finmarkens Lapper, deres Tungemaal, Levemaade og forrige Afgudsdyrkelse, oplyst ved mange Kaabberstykker* = Canuti Leemii De Lapponibus Finmarchiae, eorumqve lingva, vita et religione pristina commentatio, multis tabulis aeneis illustrata / med J. E. Gunneri Anmærkninger. Og E. J. Jessen-S Afhandling om de norske Finners og Lappers hedenske Religion. Erich Johan Gunnerus et Johan Ernst. København: Trykt af G. G. Salikath.

LÉSTYÁN Ferenc 2000: *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai.* I–II. Gyulafehérvár: Római Katolikus Érsekség.

LISZNYAI Kálmán 1852: Palocz dalok. Erdélyi János és Füredi Mihálynak, mint a népdalok höseinek kézszoritásul. Pesten: Müller Gyula. 167–168.

LONKAY Antal (szerk.) 1855: *Olvasókönyv felsőbb tanodák használatára* II. (A magyar irodalom ismertetése. Első rész: Szemelvények a magyar irodalomból 1772-től napjainkig.) Budapest: Szent-István-Társulat.

LUKÁCS László 1956: Újabb adatok Káldi bibliafordításának történetéhez. *Káldi György Társaság Civitas Dei évkönyve* 1. 7–24.

LÜKŐ Gábor 1960: Diószegi Vilmos: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben (ism.) *Nyelvtudományi Közlemények* 62. köt. Tanulmányok 199–208.

MADAS Edit–HAADER Lea 2012: *Érsekújvári kódex.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet–MTAK–Tinta. (Régi Magyar Kódexek 32.)

MAGYARY-KOSSA Gyula 1929: I–II.: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből.* Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat–Eggenberger-féle Könyvkereskedés.

MAILÁTH, Johann Grafen 1825: *Magyarische Sagen und Märchen.* Brünn: J. J. Trassler.

MAKKAI, László–MÓCSY, András (eds.) 2001: *History of Transylvania* II. *From 1606 to 1830.* New York: Columbia University Press (Atlantic Studies on Society in Change. East European Monographs.)

MÁLYUSZ Elemér 1931: A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. *Jahrbuch des Wiener Ungarischen Historischen Instituts.* 1. Budapest.

MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit (szerk.) 1987: Jókai Mór: Drámák, 1897–1904. In: *Jókai Mór összes művei. Drámák. Kritikai jegyzetekkel* 4. Budapest: Akadémiai.

MANGA János 1969: Egy magyarországi szlovák falu. *Népi kultúra – Népi társadalom. Ethno-lore. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve* 2–3. Budapest: Akadémiai.

MARCZALI Henrik 1898: A magyar szabadság. In: *A magyar nemzet története* VIII. Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig 1711–1815. (Negyedik könyv: II. Lipót uralkodása 1790–1792. I. fejezet). Szilágyi Sándor (szerk.) Millenniumi díszkiadás. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomda Részvénytársulat.

— 1907: I.: *Az 1790/91-diki országgyűlés* I. kötet. IV. fejezet. *Tisztújítás és utasítás.* Budapest: A MTA Könyvkiadó Vállalata. Új Folyam 70. 167–236.

— 1982: *Világtörténelem – magyar történelem.* Budapest: Gondolat. (Történetírók Tára.)

MARGALITS Ede 1896: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások.* Gyűjtötte és rendezte dr. Margalits Ede egyetemi tanár. A Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság támogatásával. Budapest: Kókai Lajos a millennium évében.

MÁRKI Sándor 1881: A koronaőrző nemesek naplója 1790-ből. *Századok* 335–343.

— 1887: Komendo János. A világosvári pénzások. *Figyelő* XX. kötet. 28–34.

MÁRTON József 1804: *Magyar–német és német–magyar lexicon, vagyis szókönyv. Ungarisch–deutsches und deutsch–ungarisches Wörterbuch.* Bécs: Pichler Antal.

— 1809: *Ungarisches Lesebuch mit einem erklärenden Wörterbuch. Magyar olvasókönyv,* ahoz tartozó szólajstromokkal és világosító grammatikai jegyzésekkel együtt. Bécs: Pichler Antal.

— 1816: *Három nyelvből készült oskolai lexicon, vagyis szókönyv.* Bécs: Pichler Antal.

Mátrai Ildikó–Szlávik Lajos 2008: A Nyéki-Holt-Duna kialakulása és fokrendszerének változásai a XVIII–XIX. században. *Hidrológiai Közlöny* 88/1: 59–61.

Mátyus István 1762: *Diaetetica, az az: a jó életnek és egészség megtartásának módját fundamentumosan előadó könyv.* I. Kolozsvár: Páldi (r. sz. 1780).

— 1787: I–III.: *Ó és Új diaetetica az az: az életnek és egésségnek fenntartására és gyámolgatására, Istentől adattatott nevezetesebb természeti eszközöknek való elszámlálása* I. Pozsony: Länderer, (r. sz. 2240); II. Pozsony: Länderer, (r. sz. 2241); III. Pozsony: Länderer (r. sz. 2242).

— 1789: *Ó és Új diaetetica az az: az életnek és egésségnek fenntartására és gyámolgatására, Istentől adattatott nevezetesebb természeti eszközöknek való elszámlálása* 4. Pozsony: Länderer (r. sz. 2243).

— 1793: *Ó és Új diaetetica az az: az életnek és egésségnek fenntartására és gyámolgatására, Istentől adattatott nevezetesebb természeti eszközöknek való elszámlálása* 6. Pozsony: Länderer (r. sz. 14077).

Melich János 1912: *Calepinus Latin–magyar szótára 1585-ből.* Jakubovich Emil, Ságí István (szerk.) Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

Merényi László 1861: *Eredeti népmesék.* I–II. Pest: Heckenast Gusztáv.

Mészáros Ágnes 1985: A népi gyógyászat kutatása a Duna–Tisza közén. In: *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében.* Sztrinkó István (szerk.) Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Múzeumigazgatóság, 69–75.

Mikos Éva 2004: Hősök és karakterek a XIX. századi ponyvai hősepikában. In: *Az Idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára* III. Andrásfalvy Bertalan (szerk.) Budapest: L'Harmattan, 325–345.

— 2018: Arany János és a hiedelmek. *Népi kultúra – Népi társadalom. Ethno-lore. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve* 35. *Kötődések a folklórhoz – újragondolt műfajok, szüzsék, motívumok.* Budapest: MTA BTK, 139–164.

— 2023: Táltos volt-e Csokonai? A költő néphagyományának jelentőségéről. *Doromb. Közköltészeti Tanulmányok* 11: 259–285.

Mindszenty Sámuel 1792: *Brougthonnak A Religióról való historiai lexicona* a' mellyben a' világ' kezdetétől fogva a mai időkig a pogányoknak, a zsidóknak, keresztyéneknek, mahummedanusoknak tudományok, isteni tiszteletek, ceremoniájik, szokásaik, hellyeik, személlyeik, írásaik, azoknak történeteikkel együtt, a legjobb írókból elő adattatnak. Magyar nyelvre fordította [...] Mindszenti Sámuel. I–III. darab. Komárom: Wéber Simon Péter betűivel.

Miskolczy Ambrus 2015: Felvilágosodás és babonaság. *Valóság* 58/5: 67–86.

— 2016: *Felvilágosodás és babonaság. Erdélyi néphiedelem-gyűjtés 1789–90-ben.* Baló Bálint [et al.] válaszai Michael von Brukenthal körkérdésére; Miskolczy Ambrus (előszó, szerk., jegyz.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–Könyvpont–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék. (Fontes Ethnologiae Hungaricae).

Miskolczy Ambrus–Varga E. Árpád 2013: *Jozefinizmus Tündérországban.* Budapest: Tarsoly.

Mizser Lajos (szerk.) 2000: Szabolcs megye Pesty Frigyes 1864. évi helynévtárában. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve* 42. Helytörténet. Nyíregyháza: Jósa András Múzeum, 227–371.

Molnár András (sajtó alá rend.) 2009: *Csány László reformkori iratai. 1817–1848.* Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár. (Zalai Gyűjtemény 66.).
Molnár Antal 2002: A horvát és magyar katolikus bibliafordítás és a római inkvizíció. *Magyar Könyvszemle* 118: 1–4.
Molnár János 1760: *Molnár Jánosnak Jesus Társasága szerzetes papjának a régi jeles épületekről kilentz könyvei.* Nagy-Szombatban: Akademiai.
— 1775: *Pásztor-ember, avagy a' pásztorok tanításáról két könyv.* Pozsony: Landerer.
Molnár József 1939: Levél Hajdúnánásról. *Debreceni Szemle* 13: 276.
Molnár Szabolcs 1988: A hamar elméjű tréfák egybeszedegetője. In: Andrád Sámuel: *Elmés és mulatságos rövid anekdoták.* Bukarest: Kriterion, 5–43. (Téka).
Monok István 2020: *A humanizmus és a protestantizmus áttűnései a Magyar Királyság és Erdély olvasmányműveltségében.* Budapest: Kossuth.
MTsz = Szinnyei József 1897–1901: *Magyar tájszótár* 2. Budapest: Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
MSzFE = Lakó György (szerk.) 1978: *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár* III. *N–ZS.* Budapest: Akadémia.
Munkácsi Bernát 1892: A sámán istenidézés és bűbájosság. In: *Vogul népköltési gyűjtemény* II. kötet. 1. rész: 2. füzet.
— 1895: A magyar magánhangzók történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 25. Értekezések, 271.
— 1910: A sámán istenidézés és bűbájosság a vogul–osztják hitéletben. *Ethnographia* 21. III. Néphit és népszokások, 97, 154, 222.
Mutafciev, Petŭr 1932: *Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens.* Sofia: Danov.
N. Sebestyén Irén 1935: Az uráli nyelvek régi halnevei. *Nyelvtudományi Közlemények* 49. Tanulmányok, 1–97.
Nagy Gusztáv 1957: A csökmői sárkány története a korabeli okiratok tükrében. *Ethnographia* 68: 292–305.
Nagy Imre 1878. I.: *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis* I. *1301–1321.* Budapest: MTA Könyvkiadó Hivatala.
— 1884. IV.: *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis* IV. *1340–1346.* Budapest: MTA Könyvkiadó Hivatala.
— 1887. V.: *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis* V. *1347–1352.* Budapest: MTA Könyvkiadó Hivatala.
— 1891. VI.: *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis* VI. *1353–1357.* Budapest: MTA Könyvkiadó Hivatala.
Nagy István 1995: *A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek.* II. *Egyéb kincstári szervek levéltárakba nem sorolt kincstári fondok.* Budapest: Magyar Országos Levéltár. (Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 9.).
Nagy Iván 1860: *Magyarország családai. Czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* VII. Budapest: Helikon.
— 1865: *Magyarország családai. Czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* XI. Budapest: Helikon.
— 1868: *Magyarország családai. Czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pótlék kötet.* Budapest: Helikon.

NAGY (NEPOMUKI) János 1845: *Hierolexicon Polymathicum Latino–Hungaricum – Latin–magyar köztanulatos egyházi műszótár.* Szombathely: Reichard Károly és Fiai.

NAGY Sándor 1928: *Hajdúhadház története.* Hajdúhadház: Törekvés Nyomda.

— 1987: Fejezetek a hajdúvárosok és a Hajdúkerület büntetésbíráskodásából. I. A városi tanácsok eljárásjogi gyakorlata a hajdúk letelepítésétől a pallosjog megvonásáig (1606–1757). *Hajdúsági Múzeum évkönyve VI.* Hajdúböszörmény: Hajdúsági Múzeum, 83–110.

NÉMA Sándor–SMUK Péter 2002: *Hédervár.* Budapest: Száz Magyar Falu Könyvesháza.

NEMES Lajos 2001: *Eger város önkormányzata 1687–1848.* Eger: Eger Város Önkormányzata. (Tanulmányok Heves megye történetéből 16.).

NÉMETH Imre 1976: *Paks monográfiája.* Paks: Paks Városi Tanács.

NÉMETH S. Katalin 1984: Magyar orátor a XVIII. században. *Irodalomtörténeti Közlemények* 855–870.

— 1994: (tséri) Verestó György. In: *Új magyar irodalmi lexikon* III. Budapest: Akadémiai, 2244–2245.

NYÍRI Antal (szerk.) 1971: A Bécsi és a Müncheni Kódex néhány lapjának fényképe, betűhű szövege és kiejtése. In: *A Müncheni Kódex 1466-ból.* Kritikai szövegkiadás. Budapest: Akadémiai, 39–56. (Codices Hungarici 7.).

OBORNI Teréz 2017: *Az ördöngös Barát. Fráter György (1482–1551).* Pécs–Budapest: Campus.

ORTVAY Tivadar 1908: Emlékbeszéd Csaplár Benedek levelező tag fölött Ortvay Tivadar rendes tagtól. In: *Az MTA elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek* 13/10. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

O[TROKOCSI] NAGY Gábor 1941: Református kollégiumi diák-irodalom a felvilágosodás korában. Öntudatlan népiesség kéziratos gyűjtemény-irodalmunkban. In: *Értekezések az 1941. évről.* PÉTER Zoltán (szerk.) Debrecen: Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézete, 203–288. (A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének dolgozatai 22.)

— 1942: A „Hatvani életéből fennmaradt töredékek". In: *Református kollégiumi diák-irodalom a felvilágosodás korában. Öntudatlan népiesség kéziratos gyűjtemény-irodalmunkban.* Debrecen: Nagy Károly Grafikai Műintézete, 12–23. (Függelék: A kéziratos források leírása. 76–88.)

ÓVÁRY Zoltán 1923/1924: „Rózsa és Ibolya". Arany János verses népmeséje. *Ethnographia* 23–30.

ÖRDÖG Ferenc–VÉGH József (szerk.) 1981: *Tolna megye földrajzi nevei.* Budapest: Akadémiai.

PAIS Dezső 1975[a]: A néző és a látó. In: *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből.* Budapest: Akadémiai, 250–255.

— 1975[b]: A táltos meg az orvos. In: *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből.* Budapest, Akadémiai, 73–108. (Az eredeti cikk megjelenése: 1956. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei. 12/1–4.)

— 1975[c]: Tündér. In: *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből.* Budapest, Akadémiai, 213–249.

PALACKÝ, Frantisek 1984: *A huszitizmus története.* Fejezetek a cseh nemzet történetéből. Budapest: Európa (Clio Klasszikus Történetírók).

PÁLFI Melinda 2009: Női tudásformák egy 18. századi férfi diskurzusban. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 1788–1799. 4. 1: 127–139.

— 2011: Biopolitika és a női test megjelenítése a felvilágosodás korabeli egészségnevelő könyvekben. In: *Társadalmi nem és oktatás. Konferenciakötet.* Kéri Katalin (szerk.) Pécs: PTE BTK „Oktatás és társadalom" Neveléstudományi Doktori Iskola.

PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám 1822: *I. H. G.: Horváth Ádám élete.* (Tulajdon szavaival, Petri-Keresztúrban, Szala Vármegyében, 1818. Novemb.) *Tudományos Gyűjtemény.* Thaisz András (szerk.) 6/2: 68–73.

PÁPAI PÁRIZ, Ferenc 1708: *Dictionarium Latino–Hungaricum / a Francisco Pariz Papai medicinae doctore [...] in illustri Collegio Nagy-Enyediensi professore publico.* Leutschoviae: apud haeredes Samuelis Brewer, anno MDCCVIII. (RMK I. 1746.)

PATAKI Jenő 2004: *Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből.* Piliscsaba: MATI. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 37.)

PAULER Gyula 1900: *A magyar nemzet története Szent Istvánig.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

PAULINYI Oszkár 1956: *I. Országos Levéltár. II. Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok.* Budapest: Levéltárak Országos Központja.

PAULY, Károly 1827: *Magyar tiszti írásmód a polgári igazgatás és törvénykezés szótárával. Polgári és pörös szótár.* Budán: A Magyar Királyi Universitás' Betűivel az Egyetemi Nyomda.

PÁZMÁNY Péter 1897: *Pázmány Péter bíbornok, esztergomi érsek, Magyarország primása összes munkái.* I–VII. A budapesti Kir. Magyar Tudomány-Egyetem megbízásából egybegyűjti és sajtó alá rendezi ugyanazon egyetem Hittudományi Kara. Magyar sorozat. III. kötet. *Igazságra vezérlő kalauz.* Első rész. Budapest: Nyomatott a M. Kir. Tud.-Egyetemi Nyomdában.

— 1898: *Igazságra vezérlő kalauz, mellyet irt, és most sok helyen jobbitva kibocsátott cardinal Pázmány Péter esztergami érsek.* II. kötet. Az 1637-iki vagyis harmadik kiadás után sajtó alá rendezte Kiss Ignácz. *Pázmány Péter bíbornok, esztergomi érsek, Magyarország primása összes munkái.* I–VII. A budapesti Kir. Magyar Tudomány-Egyetem megbízásából egybegyűjti és sajtó alá rendezi ugyanazon egyetem Hittudományi Kara. Magyar sorozat. IV. kötet. *Igazságra vezérlő kalauz.* Második rész. *Egy tudakozó praedikátor nevével iratott öt levél.* Budapest: Nyomatott a M. Kir. Tud.-Egyetemi Nyomdában.

PENKE Olga (szerk.) 1999: Időskori költemények. In: *Bessenyei György összes művei.* Budapest: Balassi.

— 2002: A nemzetébresztő. Dugonics Etelkájának kritikai kiadásáról. *Szeged* 11: 6–9.

PERETSÉNYI NAGY László 1824: Időjárás jövendölése az 1824-dik esztendőre. *Tudományos Gyűjtemény.* Thaisz András (szerk.) 8/3: 123–125.

PESTY FRIGYES 1864/1977: *Pesty Frigyes helységnévtára, Fejér megye.* Párniczky Józsefné (bev., közreadja és jegyz.) Székesfehérvár: Fejér Megyei Levéltár, 161–306. (Fejér Megyei Történeti Évkönyv 11. Források)

— 1864/1988: *Borsod vármegye leírása 1864-ben. Helynevek.* Miskolc: Herman Ottó Múzeum. (Documentatio Borsodiensis 5.)
— 1888: *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben* 1. Budapest: MTA Történelmi Bizottsága.
— 2005: *Heves vármegye helynévtára.* Eger: Heves Megyei Levéltár. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 11.)
Peterdy Károly 1880: Adatok Kömlei János életéhez. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* (Beregszász) 23/12: 373.
Pinzger Ferenc 1920/1927*: Hell Miksa emlékezete.* I–II. Budapest: Franklin.
Piti Ferenc (szerk.) 1999: *Anjou-kori oklevéltár. XXIII. 1339.* Budapest–Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
— 2007: *Anjou-kori oklevéltár. XXVII. 1343.* Budapest–Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
— 2014: *Anjou-kori oklevéltár. XXX. 1346.* Budapest–Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
Pócs Éva 1988: Sárkányok, ördögök és szövetségeseik a délszláv–magyar kapcsolatok tükrében. In: *Folklór és tradíció VI. A III. magyar–jugoszláv folklór konferencia előadásai 2. Budapest, 1987. november 2–3.* Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 145–170.
— 1989[a]: *Fairies and Witches at the Boundary of South-Eastern and Central Europe.* Helsinki: Academia Scientiarum Fennica. (FFC Communications 243.)
— 1989[b]: Hungarian Táltos and His European Parallels. In: *Uralic Mythology and Folklore.* Mihály Hoppál–Juha Pentikäinen (eds.) Budapest–Helsinki: Magyar Tudományos Akadémia–Finnish Literature Society. 251–276. (Ethnologia Uralica 1.)
— 1989[c]: *Tündérek, démonok, boszorkányok Délkelet-Európa határán.* Budapest: Akadémiai. (4D sorozat.)
— 1997[a]: *Élők és holtak, látók és boszorkányok. Mediátori rendszerek a kora újkor forrásaiban.* Budapest: Akadémiai. (Néprajzi Tanulmányok.)
— 1997[b]: Feenflug und Hexenflug in Mittel-Südosteuropa. Ritus und Mythos. Erlebnis und Bericht. In: *Fliegen und Schweben. Annäherung an eine menschliche Sensation.* Dieter R. Bauer–Wolfgang Behringer (Hrsg.) München: Deutscher Taschenbuch, 146–167.
— 1999: Shamanism, Witchcraft and Christianity in Early Modern Europe. In: *Studies in Folklore and Popular Religion. Papers Delivered at the Symposium Christian Folk Religion* 3. Ülo Valk (ed.) Tartu: Department of Estonian and Comparative Folklore, University of Tartu, 111–135.
— 2002: Látók, varázslók, táltosok. Magyar sámánizmus a kora újkori forrásokban. In: *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán. Válogatott tanulmányok* I. Budapest: L'Harmattan.
— 2011: Táltos. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor* XI. *Széchenyi – teuton lovagrend.* Kőszeghy Péter (főszerk.) Budapest: Balassi, 344–346.
— 2012: *Hiedelemszövegek.* Budapest: Balassi.

— 2014: „Sárkányos" idővarázslók Magyarországon és a Balkán-félszigeten. In: *Boszorkányok, varázslók és démonok Közep-Kelet-Európában.* Pócs Éva–Klaniczay Gábor (szerk.) Budapest: Balassi, 363–410.
— 2016: Samanizmus vagy boszorkányság? Táltosok a boszorkánybíróságok előtt. In: *Orvosistenektől a hortikulturális utópiáig. Tanulmányok a Kárpát-medence vonzáskörzetéből.* Hesz Ágnes–Pócs Éva (szerk.) Budapest: Balassi. (Vallásantopológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából 2.) 241–317.
— 2017: A magyar táltos és a honfoglalás kori samanizmus. Kérdések és feltevések. *Ethnographia* 128: 1–46.
— 2018: *Népi vallás és mágia Közép-Kelet-Európában. Válogatott tanulmányok* 2. L'Harmattan–PTE BTK Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszék.
— 2019: Magyar ősvallás. In: *Lélekenciklopédia. A lélek szerepe az emberiség szellemi fejlődésében* III. *Lélek a mítoszok világában.* Simon-Székely Attila (főszerk.) Budapest: Gondolat, 433–479.
— 2022: Fogarasi papok és híveik a babonáról 1789-ben. *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 30. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 181–216.
— 2023: A honfoglaló magyarok világfája a kutatói illúziók fényében. Rekonstrukció, konstrukció, dekonstrukció. In: *Emberarcú tudomány. Áltudományok és összeesküvés-elméletek szorításában.* Bárdos Dániel–Turboly Ádám Tamás (szerk.) Budapest, Typotex.
Poissin, Pierre 1651: *Annae Comnenae Alexias, Sive De Rebus Ab Alexio Imperatore Vel Eius Tempore Gestis Libri Quindecii.* Parisiis: E Typographia Regia.
Pott, August Friedrich 1853: *Die Personennamen, insbesondere die Familiennamen und ihre Entstehungsarten,* auch unter Berücksichtigung der Ortsnamen eine sprachliche Untersuchung. Leipzig: Brockhaus.
Pucz Antal 1820: *Értekezés az ördöngősségről.* Rigger Pál deák munkája szerint magyarázta. Irta deák nyelvén Rigger Pál József, Német Birodalomi Vitéz, Ö Ts. Kir. Ap. Felségének Udvari Tanácsossa, és az Egyházi Törvénynek közönséges és rendes Tanítója, Magyarázta Pucz Antal. Pest: Trattner-Károlyi.
— 1822: *A babonák és az ő sokféle nemeinek rövid előadása. A tudatlanok tanítására és a féltékenyek megnyugtatására.* Esztergom: Beimel József betűivel.
Pusch Ödön 1910: *Vallásos elmélkedések kódexeinkben.* Kolozsvár: Stief Jenő és Társa.
R. Vásárhelyi Judit 2007: Adalék Molnár Albert lexiconának (1621) függeléké-hez. Indices chorographici et chronologici. In: *Dictionarium 1604. Szenci Molnár Albert szótára.* Szabó András (szerk.) Az Országos Széchényi Könyvtár és a Károli Gáspár Református Egyetem tudományos ülésszaka, 2004. október 29. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár. (Libri de libris.)
Rácz István 1960: Parasztzendítő röpiratok a Felső-Tisza vidékén 1790-ben. In: *Agrártörténeti Tanulmányok.* Szabó István (szerk.) Budapest: Tankönyvkiadó, 209–270. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézete munkatársainak tanulmányai.)
Rácz Sámuel 1794: *A borbélyi tanításoknak első darabja.* Pest: Nyomtattatott Trattner Mátyás betűivel.

RÉFI OSZKÓ Magdolna 1997: *Gazdálkodás a Rétközben a XVIII–XIX. században.* Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai. III. Tanulmányok 4.)

REGULY Antal 1845/1944: *Osztják (chanti) hősénekek. Reguly Antal és Pápay János hagyatéka* 1. ZSIRAI Miklós (szerk.) Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

REINSCH, Dieter Roderick 1996: *Alexias. Anna Komnene. Übersetzt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von Diether Roderich Reinsch.* Cologne: Dumont.

RÉTHEI PRIKKEL Marián 1909: *Sándor István nyelvtudománya.* Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. (Nyelvészeti Füzetek 60.)

RÉVAI Miklós 1778: *A magyar nyelvnek helyes irása és kimondása felől kettős tanuság avagy orthografia. A nemzeti oskolák számára.* Nagy-Károly. (Más és újabb kiadásai: Buda, 1780, 1781, 1782, 1790, 1793, 1795, 1798, 1807 és 1811.)

— 1782: *Az ékes irásnak a nemzeti oskolákra alkalmaztatott eleji.* Buda. (Más és újabb kiadásai: 1779, 1780, 1781, 1782, 1790, 1791, 1802, 1846.)

— 1787: *ABC könvecske a nemzeti iskoláknak hasznokra.* Pozsony.

— 1803: *Antiquitates literaturae hungaricae.* Volum. I. Quod complectitur duas allocutiones funebres, genuinae vteri pronunciationi restitutas, et commentatio grammatico illustratas. Monumentum, inter manuscripta hungarica, quae sciuntur, omnium vetustissimum. Pesthini.

— 1833: A magyar literatura, vagyis: a magyar deáki történet. *Tudományos Gyűjtemény* II: 78.

RÓHEIM Géza 1920: *Adalékok a magyar néphithez.* Második sorozat. Budapest: Hornyánszky.

— 1921: *Das Selbst. Eine vorläufige Mitteilung; Internationaler Psychoanalytischer.* Leipzig–Wien–Zürich: Internationaler Psychoanalytischer Verlag.

— 1925: *Magyar néphit és népszokások*Budapest: Athenaeum. (Élet és Tudomány.)

— 1926: A táltos. *Magyar Nyelvőr* 55/1: 35–42.

— 1984: *A bűvös tükör. Válogatás Róheim Géza tanulmányaiból.* Budapest: Magvető. (Magyar Hírmondó.)

RÓNA-TAS András 1997: *A honfoglaló magyar nép.* Második, javított, bővített kiadás. Budapest: Balassi.

— 1999: *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History.* Budapest: CEU Press.

— 2017: Vitás magyar etimológiák. Válasz Honti Lászlónak. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 37–84.

RÓNA-TAS, András–BERTA, Árpád–KÁROLY, László 2011: *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian.* Wiesbaden: Harrassowitz.

RONDININI, Gigliola Soldi–DE MAURO, Tullio 1973: Calepino, Ambrogio, detto il Calepino. In: *Dizionario Biografico degli Italiani.* Volume XVI. Roma: Treccani, 669–670.

RUFFY Péter 1978: Vidd haza! „Nyolczvan parasztok" politikai röpirata 1790-ből. *Magyar Nemzet,* 1978. május 14. 34/112: 9.

S. SÁRDI Margit 2003: Lázár János. In: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. II. Barokk és késő-barokk rokokó. Késő-barokk rokokó.* Kovács Sándor Iván (szerk.) Budapest: Osiris, 704–705. (Osiris Tankönyvek.)

— (szerk.) 2020: *Állatokat és embereket gyógyító fortélyok (18. század vége).* Budapest–Máriabesnyő: Attraktor. (Intra Hungariam... A régi magyar élet elfeledett dokumentumai 17.)

Sajnovics, Joannes 1770/1994: *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse.* Szíj Enikő (szerk.) Vladár Zsuzsa (ford.) Budapest: ELTE.

Sándor István 1795–1808: *Sokféle.* (1–12 darab). I–X.: Győr–Béts: Streibig Pichler.

— 1791: *Sokféle* I. Győr: Streibig.

— 1796: *Sokféle* IV. Győr: Streibig.

— 1799: *Sokféle* VI. Győr: Streibig.

— 1801: *Sokféle* VII. Győr: Streibig.

— 1801: *Sokféle* VIII. Győr: Streibig.

— 1808: *Sokféle* IX. Béts: Pichler.

— 1808: *Sokféle* XI. Béts: Pichler.

— 1808: *Sokféle* XV. Béts: Pichler.

Schram Ferenc 1967: A levéltárak jelentősége a népszokás-kutatásban. *Levéltári Szemle* I: 163–208.

— (szerk.) 1970: *Magyarországi boszorkányperek (1529–1768)* I–II. Budapest: Akadémiai.

— 1973: Csaplár Benedek szegedi éveiből. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve,* 1972–1973/1: 193–207.

— 1982: *Magyarországi boszorkányperek (1529–1768)* III. Budapest: Akadémiai.

Schwarcz Katalin 1994[a]: *A klarissza apácák könyvkultúrája a XVII. században.* Szeged: Scriptum Kft. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok 6.)

— 1994[b]: *Kósa Jenő magyar nyelvű klarissza rendtörténete 1768-ból.* Szeged: Scriptum Kft. (A Lymbus Füzetei 37.)

— 2003: *„Mert ihon jönn Aßonyotok és kezében új szoknyák". Források a klarissza rend magyarországi történetéből.* Budapest: METEM–BTM. (Metem Könyvek 39.)

Sebeők, Sándor 1779: *Dissertatio inauguralis medico-botanica de Tataria Hungarica.* Vienna: Typis Mathiae Andreae Schmidt.

Sebestyén Gyula 1900: A magyar varázsdob. I. Értekezések. *Ethnographia* 11: 433–443.

— 1905: *A magyar honfoglalás mondái* I–II. Budapest: Franklin-Társulat.

Sebők Ferenc (szerk.) 2004: *Anjou-kori oklevéltár. XXV. 1341.* Budapest–Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.

— (szerk.) 2007: *Anjou-kori oklevéltár. XXXI. 1347.* Budapest–Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.

— (szerk.) 2015: *Anjou-kori oklevéltár. XXXIII. 1349.* Budapest–Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.

Seres Péterné 1979: *Földrajzi nevek a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár kéziratos térképein S–Zs [Tiszatarján].* Miskolc: BAZML. (Borsodi Levéltári Füzetek 9.)

Serfőző Szabolcs 2021: Az erdélyi udvari kancellária bécsi palotájának magyar történeti tárgyú pannói, August Rumel művei 1756–1758-ból. *Művészettörténeti Értesítő* 70: 235–256.

Siebmacher, Johann 1893: *J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch in einer neuen, vollständig geordneten und reich vermehrten Auflage mit heraldischen und historisch genealogischen Erläuterungen.* Vierten Bandes Fünfzehnte Abtheilung. Der Adel von Ungarn sammt den Nebenländern der St. Stephans-Krone. Bearbeitet von Géza von Csergheö, Major a. D. (Heft 1 – 7 unter Mit-Redaction des Iván von Nagy.) Nürnberg: Verlag von Bauer und Raspe.

Simon Eszter–Kalivoda Ágnes 2020: *A Párhuzamos Bibliakorpusz és Bibliaolvasó fejlesztése.* Budapest: Akadémiai. (Általános Nyelvészeti Tanulmányok 32.)

Simond, Renée B. 1959: Verancsics Faustus Dictionariumának magyar szókészlete betűrendben, a latin értelmezésekkel. Budapest: Akadémiai.

Siteri Róbert 2001: „Az Isten úgy teremtette…" Történetek Hajzer János vértesi táltosról. *Bihari Múzeum Évkönyve* 8–9. Módy György–Kállai Irén (szerk.) Berettyóújfalu, 113–138.

Solymossy Sándor 1922: Keleti elemek népmeséinkben. *Ethnographia* 33: 30–44.

— 1937: Hitvilág. In: *A magyarság néprajza* IV. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 342–449.

Somogyi Gedeon 1813: *Mondolat. Sok bővítményekkel és egy kiegészített újj-szótárral eggyütt. Angyalbőrbe kötve eggy Tünet-forint.* Dicshalom: [Számmer Klára ny.].

Staud Géza 1986. II.: *A magyarországi jezsuita színjátékok forrásai* II. *1561–1773.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.

Stoll Béla (szerk.) 1961: Szerelmi és lakodalmi versek. In: *Régi magyar költők tára. XVII. század 3. 1659–1692.* Budapest: Akadémiai.

Strümpl Gábor 1929: Helyneveink vízrajzi szókincse. *Hidrologiai Közlöny* (Budapest) 114–128.

Sugár István (szerk.) 1987: *Bűbájosok, ördöngösök, boszorkányok Heves és Külső-Szolnok vármegyékben.* Budapest: MTA Könyvtára.

Szabó Gyula 1991: *Ostorod volt-e Rodostó? Történelmi különtudósítások.* Bukarest: Kriterion.

Szabó János Győző 1964: Honfoglaláskori sírok Eger–Répástetőn. *Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensis.* 2. 105–139.

Szabó T. Attila 1934: A helynévgyűjtés jelentősége és módszere. *Magyar Nyelv* 30: 160–180.

— 1980: Hogyan alakultak ki személyneveink? In: *Nép és nyelv* IV. *Válogatott tanulmányok, cikkek.* Bukarest: Kriterion, 24–36.

Szalai Anna 1980: *Pennaháborúk. Nyelvi és irodalmi viták 1781–1826.* Budapest: Szépirodalmi.

— 1981: *Tollharcok (Irodalmi és színházi viták 1830–1847).* Budapest: Szépirodalmi.

Szalárdi János 1980: *Siralmas magyar krónikája.* Szakály Ferenc (sajtó alá rend., bev., jegyz.) Budapest: Helikon. (Bibliotheca Historica.)

Szalay Imre 1834: *Philosophiai műszótára.* Buda: Magyar Tudós Társaság.

Szalay József–Baróti Lajos 1897: *A magyar nemzet története* IV. Budapest: Lampel Róbert.

Szamota István–Zolnai Gyula 1902: *Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye.* Legnagyobb részüket gyűj-

tötte Szamota István. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szótárrá szerkesztette Zolnai Gyula, Budapest: Hornyánszky.

Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond 1893. III: Tátos, Tátosság. In: *Magyar nyelvtörténeti szótár* III. Budapest: Hornyánszky, 405–406.

Szász Károly 1858: Kún-Szent-Miklós, julius 1. (Régi könyv s okiratok. Gyümölcsös. Vendégszeretet.) *Vasárnapi Újság* 1858. július 11. (28. szám.)

Szauder József 1941: *Faludi udvari embere.* Pécs: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó.

— 1948: *Faludi Ferenc és Itália.* Budapest: Magyar Századok.

Széchenyi István 1841: *Kelet népe.* Pest: Trattner-Károlyi ny.

Szegfű László 1996: *Ősi szellemi örökségünk I. (Gondolatok az ősi magyar hitvilágról).* Belvedere Meridionale. A JGYTF Történészhallgatóinak lapja. Szeged: Szerzői magánkiadás. (Kiskönyvtár 10.)

Székely György 1961: A Dózsa-parasztháború ideológiájához. *Századok* 95/4–5: 473–506.

Székely Zoltán 2002: Hédervári barokk-kori szakrális emlékei. *Arrabona. Múzeumi Közlemények* 40/1–2. (Győr) Tanulmányok.

Szekfű Gyula 1935: Negyedik könyv: A tizenhatodik század. Ötödik könyv: Tizenhetedik század. In: *Magyar történet* III. Budapest: Magyar Egyetemi Nyomda.

Szenci Molnár, Albert 1604: *Dictionarium Latinoungaricum. Opus novum et hactenus nusquam editum, in quo omnes omnium probatorum linguae Latinae autorum dictiones et rerum vocabula, quoad fieri potuit, propriissime et exactissime sunt Ungarice reddita. Nomina item propria deorum, gentilium, regionum, insularum, marium, fluviorum, sylvarum, lacuum, montium, populorum, virorum, mulierum, urbium, vicorum et similium cum brevi et perspicua descriptione Ungarica sunt interspersa, quae singula ita sunt digesta, ut sub initiali sua litera facile reperiantur.* Noribergae [Nürnberg]: procurate Elia Huttero Germano, 1604 (RMK I. 392/393.)

— 1611*: Dictiones Ungaricae, summo studio collectae et Latiné conversae, iuxtaque ordinemliterarum, prout scribi solent, digestae, nunc denuo diligenter emendatae, plurimusvocibus formulisque loquendi Latiné redditis auctae: et usitatioribus Proverbiis Ungaricis, cum Latinis Adagiis aequipollentibus locupletatae, quae ad initialem pel praecipium Adagionis Ungaricae vocem facile invenientur.* Auctore Alberto Molnár Szenciensi. Hanoviae (Hanau): Typis Thomae Villeriani. (RMK I. 427/428; RMNy 1012.)

— 1621: *Dictionarium Ungarico–Latinum. Innumeris vocibus Ungaricis, formulisqueloquendi Latiné redditis, Nunc tertium locupletatum: cui impend sunt usitatiora Proverbia Ungarica, cum aequipollentibus Adagiis Latinis: quae omnia sub initiali, vel praecipua Adagionis Vngaricae voce facile reperiuntur.* Part II. of the Lexicon Latino–Graeco–Ungaricum. Authore Alberto Molnár Szenciensi. Heidelbergae: Typis Viduae Joh. Georgii Geyderi Acad. Typogr. (RMNy 1239.) (Frankfurt, 1644. RMNy 2099).

— 1976: *Válogatott művei.* Budapest: Magvető.

— 2003: *Naplója.* Szabó András (szerk.) Budapest: Universitas. (Historia Litteraria, 13.)

Szentpéteri Márton 1999: Boszorkányos Szenci Molnár Albert. *Café Bábel* 2: 37–45.
— 2007: Szentpéteri Márton: A költői játék ismeretelméleti szerepe a korai újkorban. Adalékok a Lusus Poetici értelmezéséhez. In: *Dictionarium 1604. Szenci Molnár Albert szótára.* Szabó András (szerk.) Az Országos Széchényi Könyvtár és a Károli Gáspár Református Egyetem tudományos ülésszaka, 2004. október 29. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár. (Libri de libris.)
Szentkirályi István 1917: Garabonciás per Pécsett. *A Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület Értesítője* (Pécs) IX: 1–7.
Szerémi (Odeschali Arthur) 1897: Emlékek a majthényi, kesselleőkeői és berencsi Majthényi bárók és urak családi levéltárából 1451–1728. *Magyar Történelmi Tár* 3. sorozat 20. kötet, Budapest: Athenaeum.
Szilágyi István 1872: A Hatvani-monda. *Vasárnapi Újság* 1872. március 31., április 7. és április 14. XIX/13–15.
— 1883: Levél b. Orczy Lőrinchez. *Figyelő – Irodalomtörténeti Közlöny* 14: 238–239.
Szily Kálmán 1886: *Ki volt Calepinus magyar tolmácsa?* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. (Értekezések a Nyelv- és a Széptudományok köréből XIII/VIII.)
— 1902: *A magyar nyelvújítás szótára. A kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével.* Budapest: Hornyánszky.
Szirmay Antal 1804: *Hungaria in parabolis, sive commentarii in adagia et dicteria Hungarorum.* Budae: typis Regiae Universitatis Hungaricae.
Szörényi László 2002: Arany János Csaba-trilógiája és Ipolyi Arnold Magyar mythologiája. In: *A két Arany. Összehasonlító tanulmányok.* Korompay H. János (szerk.) Budapest: Universitas, 67–80.
— 2004: Arany János Csaba-trilógiája és Ipolyi Arnold Magyar mythologiája. In: Uő: *„Álmaim is voltak, voltak…". Tanulmányok a XIX. századi magyar irodalomról.* Budapest: Akadémiai. 216–225.
— 2015: Neo-Latinitas. Tanulmányok. In: *Latin és röhej. Tárcák és tanulmányok. Magyar esszék.* Budapest: Nap.
— 2018: *Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin honfoglalási epika történetéből. Magyar esszék.* Budapest: Nap.
Szűcs Sándor 1936: Táltosok és boszorkányok a Nagy-Sárréten. *Ethnographia* 47: 39–48.
— 1940: A sárkány a sárréti nép hiedelmében. *Ethnographia* 51: 454–459.
— 1943: Adatok az alföldi táltosok ismeretéhez. *Ethnographia* 54: 84–85.
— 1944: Kisebb közlemények. *Ethnographia* 55: 154–155.
— 1951: Időért viaskodó táltosok. *Ethnographia* 62: 403–409.
— 1975: A sámánizmus emléke a nagykunsági népi orvoslásban. *Alföld* 26/6: 45–54.
Tahy Gáspár 1834: Sáros vármegye esmértetése. *Tudományos Gyűjtemény.* Horvát István (szerk.) 18/2: 3–23.
Takács Béla 1992: „Népművelés" a Hortobágyon a XVIII. században. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1989–1990.* Néprajz.

Takács Edit 2001: *A szentesi református ekklézsia története 1700–1825.* (Forráskiadvány). Takács Edit (közreadja, bev.) Szente: Magyar Millennium: Nemzeti Kulturális Alap Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma. /https://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/

Takács György 2016: „Bal kezébe van a kicsi irott könyve." In: *Orvosistenektől a hortikulturális utópiáig.* Hesz Ágnes–Pócs Éva (szerk.) Budapest: Balassi. (Vallástudományi tanulmányok Közép-Kelet-Európából 2.)

Tamás Lajos 1935: *Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában.* Budapest: Akadémiai.

Tamássy-Lénárt Orsolya 2022: Gróf Mailáth János mint fordító és kulturális közvetítő. In: *A fordító mint kultúra- és irodalomközvetítő.* Busa Krisztina–János Szabolcs–Tamássy-Lénárt Orsolya (szerk.) Kolozsvár–Nagyvárad: Erdélyi Múzeum Egyesület, 145–158.

Táncsics Mihály 1873: Tordai Endre és az oklevelek. [1836] In: *Táncsics Mihály művei* III. Pest: Buschmann Ferencz.

Tardy Lajos 1984: Porcelán és őshaza. Kőrösi Csoma Sándor 200. születésnapjára. *Kritika* 13/4: 25.

Tarnóc Márton 1978: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában.* Budapest: Tinta.

Tasnádi Nagy Gyula 1920: *Anjoukori okmánytár.* Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. VII. (1358. jan. 1. – 1359. márcz. 31.) Budapest. No. 271–272.

Taxonyi János 1742: *A purgatorium-beli lelkeknek állapottyok, s azoknak az ő jó-tévőjökhöz hálaadatosságok, a mellyek deák nyelven meg-irattattak Páter Roa Márton által.* Most pedig [...] Pater Taxoni János által magyar nyelvre fordíttattak. Győr: Streibig János Gergely.

TESz = Benkő Loránd et al. (szerk.) 1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–III. Budapest: Akadémiai.

Thaly Kálmán 1872: *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez.* II. Pest: Ráth Mór.

— 1879: *Archivum Rákóczianum. II. Rákóczi Ferencz levéltára* VII/4. Bel- és külföldi irattárakból kibővítve. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, Első Osztály: Had- és Belügy.

— 1885: *A Székesi gróf Bercsényi család* I. *1525–1689.* Budapest: Athenaeum.

Tímár Kálmán 1926: Adalékok kódexeink forrásaihoz. *Irodalomtörténeti Közlemények* 36: 42–53, 169–184, 264–270.

TMCsA 2014–2016 = Történeti magyar családnévatlasz (1715, 1720). Elektronikusan tárolt adatbázis. Kutatásvezető: N. Fodor János. https://csaladnevatlasz.hu/

Tokody János 1827: Az elme-szikra. *Tudományos Gyűjtemény.* Thaisz András (szerk.) 11/10: 44–67.

Toldy Ferenc 1856: *Régi magyar passió rajzokkal. Adalékul a középkori magyar irodalom és rajzművészet ismeretéhez.* Pest: Eggenberger Ferdinánd Bizománya.

Tomentsek János 1803: *A kis tátos, avagy útmutatás a természeti varázslásból könnyű és mulatságos alakjátékok készítésére.* Ehez járulnak a tátosnak több mint kétszáz kérdések és feleletekből álló furtsa találmányú elmefuttatásai. Irta és nyomtatta

Tomentsek János könyvnyomtató. Kalotsa, 1803. 8°. 1361. Poss.: Szakállos Lajos 1829 Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Szűry-gyűjtemény, No. 4625.
Tompa József 1968: Nyelvi régiség és stilisztikai régiesség. *Magyar Nyelv* 64: 273.
Tóth Anikó Nikolett 2015: A számi lexikográfia évszázadai (Centuries of Saami lexicography) *Nyelvtudományi Közlemények* 111. Tanulmányok 151.
Tóth Áron 2008: *„Civilis architectura". A XVIII századi Magyarországon a vitruviánus építészetelmélet hazai recepciója a késő barokk és a felvilágosodás korában.* Művészettörténet-tudományi Doktori Iskola, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsésztudományi Kar. Doktori disszertáció.
Tóth Béla 1899: *Magyar ritkaságok. Curiosa Hungarica.* Képekkel és hasonmásokkal. Első kiadás. Budapest: Athenaeum.
— 1901: *Magyar anekdotakincs.* V. Budapest: Singer és Wolfner, 15–18.
— 1907: *Magyar ritkaságok.* Második, bővített kiadás. Budapest: Athenaeum, 89–107.
Tóth G. Péter (szerk.) 2005. IV.: *A magyarországi boszorkányság forrásai* IV. Budapest: Balassi.
— 2005: Egy mondat a kísértésről. *Korunk* (Kolozsvár) 16/5: 39–49.
— 2007: A rituális gyermekgyilkosság mint beavatás: Az inverzió logikája a 2–6. századi pogányellenes keresztény forrásokban. In: *Maszk – átváltozás – beavatás.* Pócs Éva (szerk.) Budapest: Balassi, 534–564 (Tanulmányok a transzcendensről V.)
— 2008: Szemfényvesztők, idegenek a 17–18. századi Magyarországon. *Történeti Muzeológiai Szemle* 8: 121–148.
— 2009: Objects, Worms, Demons. The Natural and Magical Miracle as Material Proof in the Demonological Literature of Early Modern Hungary. *Acta Ethnographica Hungarica* 54/2: 411–451. [Magyarul: Tárgyak, férgek, démonok. Társadalmi válságtünetek és demonológiai diagnózisok a kora újkori Magyarországon. *Korall* 35: 5–42.]
— 2010: Tárgyak, férgek, démonok. Társadalmi válságtünetek és demonológiai diagnózisok a kora újkori Magyarországon In: *Mágikus és szakrális medicina. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* Pócs Éva (szerk.) Budapest: Balassi, 19–153 (Tanulmányok a transzcendensről VII.)
— 2020: *Boszorkánypánik és babonatéboly.* Budapest: Balassi.
— 2021: Swindlers, Lunatics and "Losers": On the Margins of the Fight against Superstition in Hungary under Emperor Joseph II (1780–1790). In: *Faith, Doubt and Knowledge in Religious Thinking.* Éva Pócs– Bea Vidacs (eds.) Budapest: Balassi, 91–122.
Tóth Ildikó Éva (szerk.) 2004: *Anjou-kori oklevéltár XV. 1331.* Budapest–Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
Tóth Sándor Máté 2019: „Belgrád! Sok vitéz lelkeknek / Felejthetetlen ára / a Császári Címereknek / Hellyt engedsz utoljára!" Belgrád 1789-es visszafoglalásának emlékezete a neolatin irodalmi hagyományok tükrében. Doktori értekezés. Kézirat. Szeged: Szegedi Tudományegyetem.
Tömösközy Ferenc 2021: Fejezetek a komáromi református egyházközség történetéből 1790-ig. *Historia Ecclesiatica* XII/1: Komárom/Komárno: Selye János Egyetem, Református Teológiai Kar.

TÖRÖK János 1853: Tudomány és irodalom. *Uj Magyar Muzeum.* IV. Ismertetés: *Pesti Napló,* 1853. május 19. 4/956.
TÖRÖK Zsuzsa (s. a. r.) 2019: *Arany János munkái. Elbeszélő költemények.* Korompay H. János (szerk.) Kritikai kiadás. Budapest: Universitas–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet.
TRAGOR Ignác (szerk.) 1934: *Vác az előadó művészetekben.* Vác: Váci Múzeum-Egyesület. (Váci Könyvek 10.)
TRÓCSÁNYI Zoltán 1925: Régi magyar varázslóasszonyok. *Magyarság,* 1925. szeptember 6. 6/200: 27.
— 1933: Egy gazdag magyar nemes ebéde 1790-ben. *Kincses Kalendáriom.* (A történelem árnyékában.) 137–141.
TRÓCSÁNYI Zsolt 1979: A rendi reformmozgalom Erdélyben 1790–1811. *Századok.* Tanulmányok. 113/5: 749–790.
— 2001: From the Englightenment to Reaction under Emporer Francis (1771–1830) 4. The Estates' First Reform Movement the Diet of 1790–91. *Atlantic Studies on Society in Change. East European Monographs.* New York.
TURÓCZI-TROSTLER József 1940: A mese felfedezése és a magyar mese a XVIII. században. I. Budapest: Ranschburg Gusztáv Könyvkereskedése.
V. WINDISCH Éva 1958: Magyar könyvtárosok és bibliográfusok: Horvát István 1784–1846. *A Könyvtáros* 7: 497–499.
VÁCZY János (szerk.) 1902: Kazinczy levelezése 1814. augusztus 1. – 1815. június 30. In: *Kazinczy Ferencz levelezése* XII. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
VADÁSZ Géza 1979: Fejér megye törvényszékének iratai, 1790–1848. *Levéltári Szemle* 29/1–2: 293–300.
VARGA Imre 1993: Ismeretlen jezsuita vígjátékok. *Irodalomtörténeti Közlemények* 337–349.
— (szerk.) 1995: *Jezsuita iskoladrámák (Ismeretlen szerzők). Programok, színlapok.* Budapest: Akadémiai–Argumentum. (RMDE XVIII. század 4/2.)
VARGA János 1988: Háry János elődei. *Levéltári Közlemények* 59. (1988) 2. Forrásközlés, 307–346.
VARGA Mónika 2018: *Középmagyar kori világi szövegek nyelvtörténeti vizsgálata, különös tekintettel a szövegtani és pragmatikai sajátságokra.* Doktori disszertáció. Budapest: ELTE BTK.
VARGHA Dámján 1912: Speculum humanae salvationis és a magyar codex-irodalom. *Akadémiai Értesítő* 23: 429–449.
— 1921: A gyulafehérvári „Batthyaneum" viszonya a magyar kódexirodalomhoz. *A Szent István Akadémia Értesítője* 6: 71–88.
VÁSÁRY István 2008: *Magyar őshazák és magyar őstörténészek. Őstörténet és nemzeti tudat a reformkorban.* Budapest: Balassi. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 24.)
— 2012: Az orvoslás és mágia magyar szókincsének régi török eredetű elemei. *Magyar Orvosi Nyelv* 35–38.
VASS Előd 1977: A szekcsői–mohácsi szandzsák 1591. évi adóösszeírása. *A Baranya Megyei Levéltár évkönyve.* Pécs: Baranya Megyei Levéltár. 15–94. (Baranyai helytörténetírás.)

— 1993: A szécsényi szandzsák 1554. évi adóösszeírása. *Nógrád Megyei Múzeumok évkönyve 1992–1993.* Salgótarján: Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 7–102.

Veranzio, Fausto 1595: *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum: Latintae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae & Ungaricae; cum privilegiis.* Venetiis: Apud Nicolaum Morettum.

Verestói (Tséri) György: 1733: *Halotti Oratio melyben [...] borbereki Alvinczi Krisztina asszonynak [...] utolsó tisztességet tett és a tündérországot kibeszéllette Verestói György.* Kolozsvárott: Telegdi Pap Sámuel.

— 1783: *Halottakkal való barátság. Az az, némelly Erdélyi Nagy Méltóságoknak, és fő Renden lévő Nemeseknek halálok után is virágzó kedves emlékezetek etc.* Két Darab. Kolozsvárott: Kaprontzai Ádám.

Vértesy Jenő 1914: Szigligeti kéziratai a M. N. Múzeum könyvtárában. Két közlemény. *Magyar Könyvszemle* 22/1. Értekezések, Önálló közlemények.

Voigt Vilmos 1979: A folklór és az irodalom kapcsolata a magyar állatmesékben. Néprajz. *A Debreceni Déri Múzeum évkönyve* (1981). Debrecen: Déri Múzeum, 281–329.

— 1990: Sámán – a szó és értelme. Tanulmányok. *Nyelvtudományi Közlemények* 91: 235–240.

— 1997: Egy „ámító", Órás András Ugocsában. In: *Vallási néprajz* 9. Küllős Imola–Molnár Ambrus (szerk.) Budapest: Akadémiai, 73–92.

— 2017: A kétszáz évre elrejtezett Tátos. In: *Közvetítő. Tanulmányok Hoppál Mihály 75. születésnapjára.* Czövek Judit–Szulovszky János (szerk.) Budapest: Magyar Vallástudományi Társaság, 63–72.

Voinovich Géza (szerk.) 1951: Arany János: Az elveszett alkotmány [1845/1846]. In: *Arany János összes művei* II. Budapest, Akadémiai.

— (szerk.) 1952: Arany János: Rózsa és Ibolya. Népmese [1847]. In: *Arany János összes művei* III. *Elbeszélő költemények.* Budapest: Akadémiai.

Volf György 1874: *Régi magyar codexek és nyomtatványok. Bécsi codex. Müncheni codex.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. (Nyelvemléktár I.)

— 1888: *Régi magyar codexek és nyomtatványok Érsekújvári codex 1–2.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. (Nyelvemléktár IX–X.)

Vörös B. 1992. A szeremlei Duna-ág. In: *Tanulmányok a szeremlei Duna-ág természeti adottságairól és hasznosításról.* Baja: Eötvös József Tanítóképző Főiskola, 3–7.

Vörösmarty Mihály 1825: *Zalán futása. Hősköltemény.* Pest: Petrózai Trattner.

Wenzel Gusztáv 1860. I.: *Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* I. *1001–1235.* Pest: Eggenberger.

— 1867: *Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* VI. *890–1235.* Pest: Eggenberger.

— 1869: *Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* VII. *1235–1260.* Pest: Eggenberger.

— 1873: *Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* X. Pest: Eggenberger.

— 1874: *Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* XII. Pest: Eggenberger.

Wlislocki, Heinrich von 1890: Vom wandernden Zigeunervolke: Bilder aus dem Leben der Siebenbürger Zigeuner. Verlagsanstalt und druckerei actiengesellschaft (vormals J. F. Richter).

Wurzbach, Constantin von 1858: Eßterházy von Galántha, Paul Anton (I.). In: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich.* 4. Theil. Verlag der typogr.-literar.-artist. Anstalt. Wien: L. C. Zamarski, C. Dittmarsch & Comp.

Záborský, Jonáš (Vojan Josifovič) 1864: Arpádovci. Historická smutnohra v štyroch dejstvách. In: *LIPA. Národný zábavník. Ročník* III. Vydal Josef Viktorin. V Pešti: Martina Bagó, 99–154.

Zaicz Gábor 2006: *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete.* Budapest: Tinta (A magyar nyelv kézikönyvei XII.)

Zalka, Blasius De 1860: Chronica fratrum minorum de observantia provinciae Boznae et Hungariae. In: *Analecta monumentorum Hungariae.* Toldy Ferenc (szerk.) Pesthini: Emich.

Zalotay Elemér 1939: *Gaál István szentesi prédikátor 1746–1768.* Szentes: Szentesi Napló Könyvnyomdája (Csongrádmegyei Könyvtár 20.)

Zátonyi Sándor 1991: A reformáció kori csepregi kollégium (1577–1643). *Magyar Pedagógia* 91/3–4: 215–230.

Závodszky Levente 1922: *A Héderváry-család oklevéltára.* II. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

Zelliger Alajos 1893: *Egyházi írók csarnoka. Esztergom főegyházmegyei papság irodalmi munkássága.* Nagyszombat: Szerzői kiadás.

Zoványi Jenő 1890: *A coccejanizmus története. Tanulmány a protestáns theologia múltjából.* Budapest: Hornyánszky.

KÉPMELLÉKLET

KÉPI JELENTÉSRÉTEGEK

1. A TÁTOS SZÓ HUMANISTA TRADÍCIÓJA ÉS A LATIN SZÓTÁRI JELENTÉS ÁLTAL TEREMTETT KÉPI ALLEGÓRIÁK LAZA KAPCSOLATAI

1.1 Vertumnus

Habsburg II. Rudolf mint Vertumnus (1587)

Giuseppe Arcimboldo (1526–1593), Prága

Vertumnus „emberré", istenné változtatott kompozíciója tudomány és művészet határán és annak ötvözetében áll előttünk. A manierista festményen termések, gyümölcsök, zöldségek, fagyökerek láthatóak. Arcimboldo 1587-ben, Milánóban festette, majd küldte II. Rudolf kedvenc tartózkodási helyére, Prágába. A portrét birodalmi allegóriának szánta, amely párhuzamban áll a négy évszakot ábrázoló sorozatával: itt a császár *egyszerre* jelenti mind a négy évszakot. A virágok és gyümölcsök változatossága a császári uralom alatt visszatért „aranykor"-t szimbolizálja. II. Rudolf 1612-ben bekövetkezett halála után a festmény még Prágában volt, 1621 és 1635 között szerepelt a császári gyűjtemények leltárában. 1648-ban a várost kifosztó svédek hadizsákmányként magukhoz vették, így került mai őrzőhelyére, a svédországi Skokloster kastélyba.

A vertumnus és a tátos motívumkapcsolai **→D1621, →D1708[1], →D1708[2], →D1767, →D1784/1792, →D1813, →D1831, →D1838;** tündérkirály, -lányok és -lovak Tündérországból **→C1733**

1.2 Proteus

Proteus mint alakváltó isten (1586)

Philips Galle (1537–1612), Antwerpen

Proteust mint kulturális referenciát különféle összefüggésekben, a mítosz minden aspektusának megfelelően, eltérő testi, alaki formában ábrázolták: lehetett tengeri lények pásztora, próféta, aki nem fedi fel tudását, alakváltó isten, az átalakulás maga. Jelzői szerkezetben az állandóan változó vagy változatos természetű személyt, tulajdonságot jelenti.

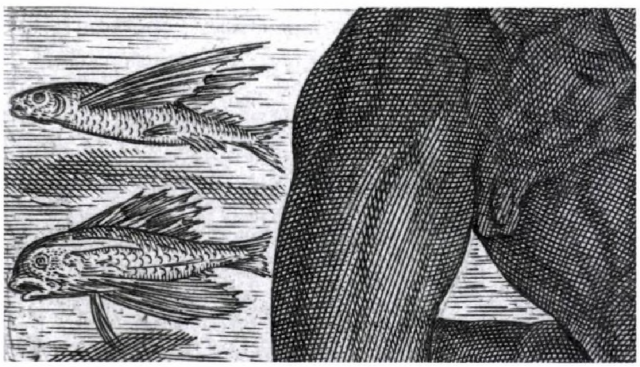

Az alvilág (vizes, hideg élőhely) állatai: repülő és partra vetett *halak* Proteus *lábánál.*

A proteus és a tátos motívumkapcsolatai **→D1621, →D1708[1], →D1708[2], →D1767, →D1784/1792, →D1813, →D1831, →D1838**

1.3 Proteus

Menelaus és Proteus (1574)

Giulio Bonasone (1498–1580), Bologna

A szimbolikus jelentés szerint a képen Menelaus a tenger öregjével, Proteusszal birkózik, hogy hazajuthasson. A téma Telemachus elbeszélésében, az Odüsszeia negyedik énekében kerül kibontásra. Ez az illusztráció Achilles Bocchius Bonon szimbólumtárában található: Symbolicarum quaestionum, de vniuerso genere, quas serio ludebat, libri quinque. Symbolvm LXI.

Szörnyszülött vízi lények, félig ló-, félig haltestű állatok képzete: nyerítő, hallá vált szörnyszülött képzetének motívumai

A proteus és tátos motívumkapcsolatai →**D1621**, →**P1706**, →**D1708**[1], →**D1708**[2], →**D1767**

1.4 Proteus

Proteus mint egyiptomi pogány jóspap (1674)

Pierre Mussard (1627–1686) francia református lelkész, londoni diplomata jóskönyvének ábrája.

Proteus rendelkezik a jóslás tehetségével, egyszersmind mindenféle alakot képes felvenni. A változékony jellemet is próteuszinak nevezik. E tehetségét leginkább akkor használta, ha jóslatot kértek tőle, amit nem szívesen teljesített. Így járt vele Menelaus is, aki Trójából hazatérve tanácsot kért tőle. Proteus előbb oroszlánná és más ragadozó állattá, majd fává, vízzé, végül tűzzé változott, mígnem elfáradt, és visszavette aggastyánalakját, majd megfelelt Menelaus kérdéseire.

Pierre Mussard, *Historia Deorum Fatidicorum Vatum Sibyllarum Phoebadum*, 1675, 64.

A proteus és a tátos motívumkapcsolatai →**D1621**, →**D1708**[1], →**D1708**[2], →**D1767**

1.5 Proteus

A „pokolbéli" Proteus alakváltozatai (1690)

Erasmus Francisci von Hohenlohe (1624–1694), Nürnberg

Francisci korának egyik legnagyobb „olvasója" volt, aki a humanista könyvgalaxis számos kuriózumának nyomát kereste. Önálló témaként így lelt rá a háromfejű Proteus isten mitikus-mitizált alakjára. Proteust a mellékelt képen is egy halban végződő alakban ábrázolja Francisci könyvének illusztrátora. Három alternatív lénye a humanista táltosfelfogás szótári képzeteivel is rokonságot mutat. Francisci műve hatott Goethére, különösen a *Faust*-szövegben hasznosított sokat a pokolbéli Proteusból. A Francisci által kibontott képzet Jacob és Wilhelm Grimm német mondagyűjteményének szövegeit is alakította.

Der höllische Proteus oder tausendkünstige Versteller. Nürnberg, Wolfgang Moritz Endters nyomdája, 1690.

A proteus és a tátos motívumkapcsolatai →**D1621**, →**D1708**[1], →**D1708**[2], →**D1767**

1.6 Bűvész, mágus, szemfényvesztő tátos

A tátos mint pogány jóspap (1803)

Tomentsek János (1770 k. – 1830 k.) könyvkiadó és könyvszerző

A vásári mutatványosként ábrázolt tátos bűvész szinte minden képi attribútuma követi a korábbi Proteus-ábrázolás motívumkincsét. Ez a mágus is színleli (színpadon bemutatja) a jóslás tudományát, szemlélteti alakváltó képességét. A tátos/próteusz bűvész személye mellett itt is feltűnik a sárkány mint kísérő, a tau bot, melyen kígyó tekergőzik, a varázsos tűzhely, a jósló ködfelhő. Ezt egészítik ki a varázskönyv és a mágikus kör ábrázolásai, melyek feltűnnek az öreg szakállas szemfényvesztő bűvész (mágus, Taschenspieler) alakja körül.

Szórakoztató ismeretterjesztés – Tomentsek János: *A kis tátos, avagy út-mutatás a természeti varázslásból könnyű és mulatságos alakjátékok készítésére.* Kalocsa, piaristák nyomdája, 1803, címlap

A magát táltosnak kiadó csalók, a mágikus piac vállalkozóinak motívumkapcsolatai: **→P1717, →P1726, →P1740–1742, →P1752, →P1787, →P1789, →P1803, →P1810, →P1836, →P1848**

A vásári mutatványos bűvészkedés irodalma vagy annak irodalmi percepciói **→F1768, →F1803²; →F1818**

2. EGY TÁTOS- (GARABONCIÁS)SZERŰ ALAK ÉS A VÉGÍTÉLET-VÍZIÓK, -PRÓFÉCIÁK SÁRKÁNYAINAK LAIKUS TEMPLOMÁBRÁZOLÁSAI

a

c

b

d

Máramaros, Kraszna, Szatmár és Kolozs megyei református templomok (1736–1780)

Forrás: Kiss Margit–Lángi József–Mihály Ferenc 2007: *„Virágozódott… Anno": az Umlingok Kaloteszegen. The Umling family: makers of fine painted furniture in 18th-century Transylvania.* [Kiállítási katalógus.] Budapest: Néprajzi Múzeum.

a) Hurkos farkú sárkánykígyó *Bánffyhunyad református templomá*ban, a szászkézdi származású, de Kolozsvárott működő Umling fivérek munkája (1780)
b) Kígyó *Csengersima református templomá*ban (1761)
c) Sárkányon lovagoló garabonciás vagy táltos alakja *Técső református templomá*ban, felsőbányai Asztalos János munkája (1748)
d) Hétfejű sárkány és hurkos farkú kígyó *Kraszna református templomá*ban, pataki Asztalos János munkája (1736)

Református történetek sárkány- és kígyóképzetekkel →**P1626,** →**C1748,** →**F1752,** →**P1789**

3. REFERENCIAKÉPEK A XVIII. SZÁZADI FELFEDEZŐK SÁMÁNÁBRÁZOLÁSAI ÉS SÁNDOR ISTVÁN OLVASMÁNYÉLMÉNYEI KÖZÖTT

A lapp sámán és a tunguz sámánnő tudományos elméleteinek „kapcsolódásai" a táltoshoz **→G1799/1808**

Lapp sámán (1733, 1767)

A norvég Knud Leem lapp–számi expedíciójának illusztrált leírása. A sámán szó használata Horváth Jánossal (1817) vesz határozott irányt a táltos felé. Közvetlenül Broughton szótárának magyarításától (1792), vagyis Mindszentytől ered, majd Sándor István megy utána a német Gmelin (1751) és a norvég Leem (1767) nyomán a sámán szónak és a sámánizmus, a sámán „vallás" jelenségének. Broughton eredetileg a francia Bernard Picart-tól (1673–1733) idézi. Leem lappokat leíró műve 1733-ban jelent meg, és Sajnovics János közvetítésével több érdeklődő tudós olvasmányélményét gyarapította, így Sándor Istvánét is.

Mindegyik tudós egyértelműen a szó *tunguz* eredetét hangsúlyozza. A tudomány hatását abban érjük tetten, amikor a lappok között észlelt jelenséget is a tunguz szó teremtői hasonlatával írják át.

Tunguz sámánnő (1776)

Tunguz sámánnő ábrázolása Johann Gottlieb Georgi 1776 és 1780 között megjelent művében. Sándor István szeretett utazni, élményeit naplójában rögzítette. Úti élményeket azonban olvasmányai, könyvtári búvárlatai során is szerzett. A sámánra Gmelin, Leem, majd Gmelin nyomán Georgi által lelt rá. A táltost Bécsben, a Bécsi kódex felfedezését követően kapcsolja össze a sámánnal. A két szó találkozásának hatását erősítik a felfedezéseket utóbb illusztrációkkal, rajzokkal ellátott kiadványok is. Sándor István ezekből a szöveges-képi mozaikokból építkezve rakja össze a maga táltoskoncepcióját a *Sokféle*ben kibontott cikkecskéiben.

A táltos mint sámán eredője így egyértelműen Sándor István műveiben keresendő. Itt különösen látható, hogy a táltosképzetek humanista tradíciója és a sámán földrajz- és kultúratudományi felfedezése között lényegében alig akad átfedés.

4. A TÁLTOS SZÍNPADI MŰVEKBEN ÉS AZ IRODALOMBAN

Az eskütétel jelenete a jóskarakterként ábrázolt táltossal Jókai Mór *Dalma* című drámájában (1853)

A táltos pap színpadi fikcióinak kezdete Jókai Mór első sikeres drámájában, Canzi, August Alexius (1808–1866) litográfiája, OSZK Színháztörténeti Tár gyűjteménye, KE 3219

A Jókai Mór *Dalma* című drámájához készült litográfia a *Délibáb* című színházi folyóirat mellékleteként jelent meg 1853-ban. Jókai első sikeres drámájának – a fiúként nevelt avar királylány, Dalma történetének – egy jelenetét ábrázolja. Az előadás színészei a korszak legkiválóbbjai voltak: Udvarhelyi Miklós (1790–1864) a táltos, idősebb Lendvay Márton Elemér, Szentpétery Zsigmond Oldamár avar király. A címszerepben a szerző felesége, Laborfalvi Róza játszott. A díszletező, jelmeztervező elképzelése szerint a táltos egy keleti mágus, akit ekkor török főúrként ismernénk fel a színpadon. A színházi kelléktárban is minden bizonnyal ezek a törökös kellékek álltak rendelkezésre, ha szükséges volt elképzelni a mágust. Itt még hiányzik az 1896-ra kikerekedő színpadi kép a táltos sámánnal és annak kellékeivel (dob, agancskorona), amit majd Jókai instrukciói szerint Feszty Árpád képez le híres panorámadíszletében.

5. A TÁTOSANEKDOTÁK HATÁSA ÉS A CSALÁSI TRÜKKÖK MONDAI (PONYVA-) HAGYOMÁNYA

Fodor Gergely nagybajomi jegyző „1830-as" években készült eredeti rajza után átrajzolta (stilizálta) Szűcs Sándor (1940)

A táltos Csuba Ferenc és a csökmői sárkányhúzás története, valamint Szűcs Sándor kétes hitelű rajza →**P1789** (Szűcs S. 1940: 456).

Szűcs Sándor szerint a bajomi nótárius 1830-ban íródott feljegyzési könyvében színes rajz örökítette meg Csuba Ferkó „huncut táltost" a piros nyelvű, piros-fekete pikkelyes farkú, fekete-sárga szárnyú, veres fejű „csökmői" sárkány társaságában. Ecsedy Gábor szerint 1817 körül, Imre Sándor és Tóth Béla szerint 1828-ban halt meg Csuba. Az itt közölt képet Szűcs 1926-ban „találta" meg „Biharnagybajom régi, Csubára vonatkozó iratai között", amit átrajzolt és 1940-ben leközölt. Fodor Gergely eredeti rajza ma ismeretlen helyen lappang.

A ponyván terjesztett és iskolai, kisnemesi kéziratokban másolt, terjesztett csökmői történet akár valóban képezhetett ilyen ábrázolást, de Szűcs Sándor adatkezelése, szövegátiratai és esztétizáló igényessége kételyeket támaszt. Szűcs ismertetései viszont rávilágítanak a táltosalak hírének és a táltosanekdoták terjesztésének, terjedésének logikájára: az elbeszélés–szöveg–irat–nyomdatermék–irat–elbeszélés oda-vissza hatásaira, melynek még az 1920-as, 1930-as években is lehettek törvényszéki „táltosper"-következményei. Kincskereső, pénznéző, alvilági csalási trükkök leleplezéseiről számolnak be a következő esetek: →**F1847**[1]**;** →**P1848;** 1910 – Békés vm. táltos pénznézők; 1915 – Szatmár vm. törvényszékének vizsgálata a táltos pénznézők, csalók ellen; 1921 – Szeged járásbírósága, pénznéző táltos cigányokról törvényszéki tudósítás; 1924, 1925, 1926 – Bács vm. (akkor Jugoszlávia) táltos pénznéző csalók bűnbandái perfolyam; 1930 – Székesfehérvár, táltos pénznéző cigányok büntetőpere.

Készült az OOK Press Nyomdában
Felelős vezető Szathmáry Attila

Az A–B kötet ára 7200 Ft

A két (A és B) kötet a magyar táltosképzetek korai nyelvi lenyomatait mutatja be a kezdetektől az 1850-es évekig. A magyarázatokkal, kiegészítő tanulmányokkal összeállított szöveggyűjtemény létrejöttét az indokolta, hogy mind a táltos szó, mind a táltoshiedelmek nyelvi emlékei – az újabb kori felfedezéseknek, forráskutatásoknak köszönhetően – jelentős számban gyarapodtak. A felfedezett források bázisa elsősorban az elmúlt két évtizedben a határainkon innen és túl egyaránt intenzívebbé vált levéltári gyűjtőmunkának köszönhető. Ez a történeti anyag elsősorban a boszorkányperekben, büntetőperekben újonnan feltárt dokumentumokban fellelt szövegekkel bővült.

Az A kötetben a tátos-/táltosképzetek korai és kései történeti szöveges maradványait vesszük sorra. Kirajzolódik majd egy emberi tulajdonságokkal leírható, tünékeny, tündéres, olykor láthatatlan, varázslatos lény és ennek mondákban is kristályosodott próteuszi (változékony és változatos) jós alakja. Akinek egyszerre lehetnek tüzes és vizes (pokoli és földi) tulajdonságai; kinek segítője lehet a fellegekben lakó sárkány vagy egy hitvány, közönséges lóból repülő lóvá változó mesei állat.

De lehet, hogy mindezek csalfa beszédek nyomai; ámítás és bűvésztrükk, a megtévesztés szándékával hangoztatott nagyotmondás motívumai? Hol vannak valójában az első értelmezhető nyomok az ismeretlen táltos megfejtéséhez, és hova képzeljük el azt, ha a szó eredete után kutatunk? Mit látunk ebből a múltbéli felhőből, sűrű ködöt vagy a korábbinál azért élesebb képet? Mit állíthatunk egyáltalán a táltos nyelvi univerzumáról és a táltoshiedelmeket rögzítő szövegek jellegéről?

Mint majd látni fogjuk, a tátos/táltos egyszerre jelentheti a tudós, jós, javas, mágus és bajnok szövegbéli, mondai szerepeit; de lehet ennek hitvány csaló, bűvész, szemfényvesztő, az imposztorkodás és a csalás megfelelője is. Egyik oldalról egy erőt sugárzó nyertes, másik oldalról pedig a gyengeség jeleit mutató vesztes pozíciók rajzolhatók körül még e töredezett szövegbázis alapján is. A szerepek pedig hol maguk is változnak, átalakulnak a tetten ért szavak környezetében, hol épp teljesen új jelentések teremtődnek bennük, miközben a régi jelentések végképp törlődnek a szó használata során.

www.balassikiado.hu

9 789634 561415